

Військові сторінки історії Києва

*Пам'яті альма-матер
присвячується*

**Військові навчальні заклади
на Печерських пагорбах
Московської вулиці
(1839-2019 роки)**

*Довідник з історії навчального закладу
(факти без коментарів)*

Частина 2:

**Перша Українська військова юнацька школа
ім. Гетьмана Богдана Хмельницького
(1917-1918 роки)**

Київ-2019
(станом на 14.02.2019)

Передмова

Електронний довідник складається з декількох частин у відповідності до проміжків часу існування в будівлі за адресою – вул. Московська 45/1 різних військових навчальних закладів, а саме:

Довідник №1 – Військовий навчальний заклад солдатських дітей (кантоністів), Київське піхотне юнкерське училище, Київське Великого Князя Костянтина Костянтиновича військове училище (1839-1917);

Довідник №2 – 1-ша Українська військова юнацька школа імені Гетьмана Богдана Хмельницького (1917-1918);

Довідник №3 – 2 Київські інженерні курси, 3 Київська військово-інженерна школа командного складу, Київська військова школа зв'язку імені М.І. Калініна (1920-1937);

Довідник №4 – Київське військове червонопрапорне училище зв'язку імені М.І. Калініна (1937-1965);

Довідник №5 - Центральні ордена Олександра Невського курси удосконалення офіцерського складу військ зв'язку (1946-1965);

Довідник №6 - Київське вище військове інженерне двічі червонопрапорне училище зв'язку імені М.І. Калініна (1965-1992);

Довідник №7 - Київський військовий інститут управління та зв'язку (1992-2002);

Довідник №8 – Науковий центр зв'язку та інформатизації Збройних Сил України (2001-2007);

Довідник №9 - Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (2002-2013);

Довідник №10- Інституті спеціального зв'язку та захисту інформації Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»(2006-2015);

Довідник №11 - Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації Державного університету телекомунікацій (2013-2015);

Довідник №12 - Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут.

Концепція частин 6 та 7 довідника та основні їх матеріали підготовлені випускником училища 1973 року, співробітником училища та інституту в 1979-2001 роках полковником запасу Дудолад Валерієм Михайловичем (ад'юнкт, викладач, старший викладач, начальник кафедри, начальник факультету, заступник та перший заступник начальника інституту з навчальної та наукової роботи).

Довідник містить відомості про основні нормативно-правові документи, що регламентували діяльність зазначених військових навчальних закладів у відповідні часи, стислу інформацію про їх командний, науково-педагогічний та інженерно-технічний склад, відомості про випускників.

До довідника увійшли матеріали, що були у розпорядженні укладачів довідника станом на 01.01.2019 року та отримані з:

стислих нарисів історії училища та інституту, виданих у 1959, 1969, 1979, 1994, 1999 та 2009 роках;

офіційної веб-сторінці «© Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації, 2009-2016 <http://viti.edu.ua/history>»;

матеріалів, наданих випускниками та ветеранами училища (інституту) різних років.

Інформація, викладена в Довідниках може мати ряд неточностей імен і по батькові співробітників, років їх служби в підрозділах, тощо. Роки роблять свою справу, тому частина прізвищ співробітників навчальних та науково-дослідних закладів не збереглася у пам'яті нинішніх поколінь і тому, на жаль, не приведена в Довідниках.

У разі отримання укладачами електронного Збірника уточнень, доповнень або нових матеріалів, будуть випущені нові редакції Довідників.

Встановлено на будівлі основного корпусу Військового інституту телекомунікацій та інформатизації у 2018 році

Содержание

№ п/п	Наименования	Стр.
1	Короткі відомості щодо суспільно-політичної ситуації 1917-1920 років.	
	Стисла хроніка подій у місті Києві в 1917-1920 роках	
	Динаміка змін влади в місті Києві	
	Судьба військово-учебних заведень г. Києва на протязі 1917 года.	
2	1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького	
	Стисла хроніка подій стосовно 1-ї Української Військової школи ім. Б. Хмельницького у 1917-1918 роках	
	Наказ Генерального Секретаря по справам військовим Петлюри № 14 від 20 листопада (4 грудня) 1917 року « <i>Наказую з 7 цього листопада (20 листопада) колишній 1-й Київській Військовій школі (Константинівська) дати назву 1-ї Української Військової школи, залишивши тимчасово за нею до вироблення нових прав і штатів, всі права і штати бувшої 1-ї Київської військової школи, згідно С.В.П. (свод военных постановлений) 1869 року, кн. XV, видання 4, об чім і оповіщаю всім частинам сійсковим Української Республіки.</i> ».	
	Основні відомості про 1-шу Українську Військову школу ім. Б. Хмельницького <i>(По матеріалам монографії Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки. 1917–1921). Книга II)</i>	
	Спогади про 1-шу Українську військову школу ім. Б. Хмельницького:	
	<i>М Ш. - "Спомин учасника бою під Крутами"</i>	
	<i>Михайлик Михайло - "День 29 січня 1918 року"</i>	
	<i>Дудка Григорій - "З спогадів про Крути"</i>	
	<i>Гончаренко Аверкій - "Бій під Крутами"</i>	
3	Студентський курінь Січових Стрільців:	
	Крути. Січень 1918 року : док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во "Герої Крут"; упоряд. Я. Гаврилук ; [редкол.: С. І. Білокінь (голова) та ін.]. – Київ: Просвіта, 2008. – 839, XLVIII с. : іл.	
	Спогади про Студентський курінь Січових Стрільців:	
	<i>Лоський Ігор - "Крути"</i>	
	<i>Левко Лукасевич. Роздуми на схилку життя.</i>	
	<i>Монкевич Борис - "Бій під Крутами"</i>	
4	Додаткові матеріали стосовно подій у 1917-1921 роках	

	Три года из истории Киева (1917-1920). <i>Текст выступления историка, киевоведа, автора книги "Два дня из жизни Киева" (издательство "Варто") Стефана Машикевича, которая состоялась 22 ноября 2012 г. в Киевском доме ученых в рамках проекта "Публичные лекции Полит.иа"</i>	
	Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) Книга II	
	Сорока Д.В. Наукова робота «Перша Українська військова юнацька школа імені гетьмана Богдана Хмельницького: героїзм під Крутами»	

Короткі відомості

щодо суспільно-політичної ситуації

1917-1920 років.

**Стисла хроніка подій у місті Києві
в 1917-1920 роках**

Дата	Подія
февраль.1917.	Февральская революция в Петрограде
февраль.1917.	Украинская Центральная Рада (Первая смена власти в Киеве).
08.03.1917.	«Велике» українське військове віче відбулося 8 березня в актовій залі Київського комерційного інституту. На вічі було створено Український військовий клуб ім. Гетьмана П. Полуботка.
08.03.1917.	" Нас - 30-мільонний народ, ми маємо право на власну державу і власну армію" - заявив на Віче керівник Українського військового клубу ім. Гетьмана П. Полуботка Микола Міхновський.
5-12.05.1917.	5-12 травня 1917 року в Києві за ініціативою Українського військового комітету та за сприянням Центральної Ради був скликаний перший Всеукраїнський військовий з'їзд. Перетворення існуючих на Україні навчальних військових закладів, ця справа доручалась Українській Центральній Раді та обраному з'їздом Українському військовому комітетові.
5-11.06.1917.	II Всеукраїнського військового з'їзду, який відбувся у Києві 5-11 червня 1917 р.
07.07.1917.	7-го липня 1917 року у Києві українським військовим генеральним комітетом були відкриті агітаційно-просвітницькі курси для українців-військовослужбовців Київського гарнізону.
серпень.1917.	У серпні 1917 р. стараннями викладача 2-ї Київської школи прапорщиків штаб-капітана Аверкія Гончаренка у цій школі було організовано перше українське відділення. Гончаренко майже легально об'єднав юнкерів-українців свого курсу в окреме національне відділення (у кількості 36 осіб).
вересень.1917.	До кінця вересня 1917 року український військовий генеральний комітет встиг добитись дозволу від Головного управління військово-навчальних закладів Військового міністерства Росії на відкриття в Києві двох українських шкіл прапорщиків та українських відділів при інженерній та артилерійській військових школах.
07.11.1917.	Жовтневий переворот у Петрограді став етапним в історії українського військового руху. Після того, як Центральна Рада перебрала всю владу в Україні до своїх рук, у підпорядкування Українського генерального військового секретаріату перейшли війська Київської та Одеської військових округ, а також частково — Південно-Західного та Румунського фронтів.
09-13.11.1917	09.11 - первый бой 2-х рот юнкеров-константиновцев с большевиками на улицах в Киеве, которые пытались захватить город. 12.11. юнкера сумели отбить яростные атаки солдат, рвавшихся к складам оружия, расположенным на Печерске. 10-13.11. здание училища было осаждено отрядами большевиков.
14.11.1917	Часть личного состава Киевского военного училища вышла с казарменных помещений за пределы города.
19.11.1917.	Часть личного состава Киевского военного училища в составе начальника училища генерала Калачева, 25 офицеров и 131 юнкера покинул Киев, отправившись по железной дороге в г. Екатеринодар (ныне Краснодар).
20.11.1917.	7-м ноября по старому стилю (20-м по новому) 1917 года, когда Центральная Рада издала III Универсал, которым провозгласила создание Украинской Народной Республики, тогда еще как автономии в составе единой России. (Вторая смена власти в Киеве).

22.01.1918.	Центральна Рада прийняла 4-й Універсал, в якому Україна проголошувалася Незалежною Державою.
28.01.1918.	Червона гвардія заводу "Арсенал" в Києві зачинила браму та оголосила про підтримку більшовицького уряду.
29.01.1918.	29 січня 1918 р. під ст. Крути відбувся легендарний бій двох радянських «армій», що разом нараховували близько 3 500 солдатів, проти 420 українських вояків, більшість із яких належали до 1-ї Української військової школи та Студентського куріня Січових Стрільців.
08.02.1918.	В ніч з 8 на 9 лютого було укладено Берестейський мир. В той же день українське військове командування віддало наказ про евакуацію міста.
08.02.1918.	До Києва прийшли більшовицькі війська В. Антонова-Овсієнка та М. Муравйова. Під їх тиском у ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. Центральна Рада і рештки українських військ мусли залишити Київ. (Третья смена власти в Киеве).
09.02.1918.	9 лютого 1918 р. рештки відданих українській справі військових частин і установ (в тому числі і 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького) , що відступили з Києва, зібралися у селі Ігнатівка
01.03.1918.	Немцы, верные своим обязательствам по Брестскому мирному договору, начали наступление на Украину с запада, и большевики буквально покатались на восток. 1 марта 1918 года в город вошла немецкая армия. (Четвертая смена власти в Киеве).
01.03.1918.	1 березня 1918 р. 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького та Студентський курінь з іншими українськими та німецькими військами повернулися до Києва.
14.03.1918.	Наказ про формування Інструкторської школи старшин вийшов 14 березня 1918 р. — за підписом військового міністра Олександра Жуковського.
27.03.1918.	Студентський курінь було розформовано лише наказом військового міністра Центральної Ради Олександра Жуковського Ч. 131 від 27 березня 1918 р.
29.04.1918.	У зусилля Військового міністерства щодо розбудови Української армії несподівано втрутилися німці. У формуванні корпусів, яке вже почалося, було генералом Гренером категорично заборонене. Німці розігнали Центральну Раду, а військовий міністр Олександр Жуковський невдовзі був заарештований.
29.04.1918.	29-го апреля 1918 года, в цирке Крутикова на Николаевской улице на Хліборобському з'їзді у Києві Павла Петровича Скоропадського, генерал-лейтенанта російської армії та колишнього начальника 1-го Українського (34-го армійського) корпусу обрано гетьманом України. (Пятая смена власти в Киеве).
29.05.1918.	1-й випуск Інструкторської школи старшин. Зі складу школи було випущено 763 старшини.
06.08.1918.	2-й випуск школи, в якому нараховувалося 283 старшини, відбувся 6 серпня 1918 р
05.10.1918.	3-й випуск школи відбувся 5 жовтня 1918 р. і складався з 621 старшини
03.11.1918.	3 листопада 1918 р. у Німеччині вибухла революція. 11 листопада Німеччина та Австро-Угорщина були змушені підписати у Комп'єні умови перемир'я з державами Антанти — фактично, повну капітуляцію. Німецькі та австро-угорські війська почали масово залишати Україну.
14.12.1918.	14 декабря 1918 года власть гетмана Скоропадского пала, а в город вошла Директория под началом Симона Петлюры. (Шестая смена власти в Киеве).
20.01.1919.	Український уряд приймає "Закон про утворення військових шкіл".
	На базі колишнього Костянтинівського військового училища функціонувала Київська юнацька школа, яка випускала старшин для армії УНР.

05.02.1919.	5 февраля 1919 года в уже оставленный войсками Директории Киев второй раз вошли большевики. Большевики принялись строить советскую Украину — зачаток которой, собственно, уже существовал в виде харьковской Украинской Советской Социалистической Республики — и теперь советизация стала распространяться на Киев. (Седьмая смена власти в Киеве).
30.08.1919.	Объединенная украинская армия под командованием Петлюры (армия УНР и Галицкая армия) со стороны Житомира первыми успели в Киев, опередив белогвардейцев буквально на один день, и заняли город вечером 30 августа. (Восьмая смена власти в Киеве).
31.08.1919.	Утром 31 августа в город с востока, через Днепр, с Печерска начали просачиваться белогвардейские войска. Генерал Бредов в ультимативной форме потребовал украинским войскам оставить Киев, заявив, в частности: «Киев — мать городов русских, никогда не был украинским и не будет». Хотя украинцев было приблизительно втрое больше, они подчинились ультиматуму и в течение суток ушли из Киева. (Девятая смена власти в Киеве).
14.10.1919.	14 октября 1919 года в город абсолютно неожиданно для белогвардейцев с запада вошли большевики. Белогвардейцы перешли Днепр, дошли до Дарницы, но оставили мосты через Днепр в своих руках и не пустили большевиков на левый берег. (Десятая смена власти в Киеве).
17.10.1919.	А через несколько дней, что называется, придя в себя и перейдя Днепр в обратную сторону, белогвардейцы вновь завладели городом. (Одинадцатая смена власти в Киеве).
00.12.1919.	В декабре 1919 года большевики пришли в Киев. (Двенадцатая смена власти в Киеве).
07.05.1920.	7 мая 1920 года, большевиков из Киева выгнала наступавшая с запада польская армия, в рамках кампании по восстановлению великой Польши. (Тринадцатая смена власти в Киеве).
12.06.1920.	Поляков большевики выгнали из Киева 12 июня 1920 года. (Четырнадцатая смена власти в Киеве).

Динаміка зміни влади в місті Києві

1917												1918												1919												1920											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Українська Центральна Рада												Муравьєв	Немці в Києве Гетьман Скоропадський; Директорія												Більшовики						Денікінці			Більшовики			Поляки	Більшовики									
1.	17.03.1917.	Створення Української Центральної Ради											8.	30.08.1919.	Об'єдинення українська армія под командованием Петлюры заняли город вечером 30 августа.																																
2.	20.11.1917.	III Универсал (создание Укр Народ Респ, как автономии в составе России)											9.	31.08.1919.	Белогвардейские войска Генерала Бредова в ультимативной форме потребовали украинским войскам оставить Киев																																
3.	08.02.1918.	До Києва прийшли більшовицькі війська Муравйова											10.	14.10.1919.	В Киев абсолютно неожиданно для белогвардейцев с запада вошли большевики																																
4.	01.03.1918.	В Киев вошла немецкая армия											11.	17.10.1919.	Придя в себя и переидя Днепр в обратную сторону, белогвардейцы вновь завладели городом																																
5.	29.04.1918.	Скоропадського обрано Гетьманом України											12.	00.12.1919.	В декабре 1919 года большевики пришли в Киев.																																
6.	14.12.1918.	Власть Скоропадского пала, а в город вошла Директорія под началом Петлюры											13.	07.05.1920.	Большевиков из Киева выгнала наступавшая с запада польская армия																																
7.	05.02.1919.	В оставленный войсками Директории Киев второй раз вошли большевики.											14.	12.06.1920.	Поляков большевики выгнали из Киева 12 июня 1920 года																																

Квітень 1917 року, Київ, Софіївська площа

*Учасники та гості III Всеукраїнського військового з'їзду на Софійській площі, Київ, кін. жовтня 1917 року.
Посередині — С. Петлюра та М.Грушевський,
праворуч — офіцери французької, бельгійської та румунської військових місій,
ліворуч—офіцери-українці російської армії—учасники з'їзду*

Судьба военно-учебных заведений г. Киева на протяжении 1917 года.

До ноября 1917 года	После ноября 1917 года	Что в здании в 2018 году
Киевское Великого Князя Константина Константиновича военное училище	1. Часть личного состава под руководством начальника училища убыла в Краснодар. 2. Оставшаяся в Киеве часть личного состава училища стала основой созданной 20.11.1917 года 1-й Украинской военной школой им. Б.Хмельницького.	Военный институт телекоммуникаций и информатизации
Владимирский Киевский кадетский корпус	Расформировано в ноябре 1917г.	Министерство обороны Украины
2-е Киевское Николаевское военное училище.	Расформировано в ноябре 1917г.	Жилой дом. Сейчас не заселен.
Киевское Николаевское артиллерийское училище.	Расформировано в ноябре 1917г.	Высший специализированный суд по гражданским делам
Киевское Алексеевское инженерное училище.	Расформировано в ноябре 1917г.	Военный лицей имени Богуна.
1-я Киевская школа прапорщиков	Расформирована в ноябре 1917г.	
2-я Киевская школа прапорщиков	В серпні-вересні 1917 року було частково українізовано 2-гу Київську школу прапорщиків. У листопаді українізована частина школи перейшла із усім устаткуванням до створенної 20.11.1917 года 1-ї Української військової школи ім. гетьмана Богдана Хмельницького.	
3-я Киевская школа прапорщиков	Расформирована в ноябре 1917г.	
4-я Киевская школа прапорщиков	Расформирована в ноябре 1917г.	Педагогический университет имени Драгоманова
5-я Киевская школа прапорщиков	Расформирована в ноябре 1917г.	
Киевская военно-фельдшерская школа <i>(при Киевском военном госпитале).</i>		Поликлиника военного госпиталя

**1-ша Українська
військова школа
ім. Б. Хмельницького**

По матеріалам монографії Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки. 1917–1921*). Книга II

1-ша Українська Військова школа ім. Б. Хмельницького

Стисла хроніка подій стосовно 1-ї Української Військової школи ім. Б. Хмельницького у 1917-1918 роках

Дата	Подія
20.11.1917.	<p>У Києві замість скасованих російських 5 шкіл прапорщиків та 4 училищ було створено 1-шу та 2-гу Українські військові школи для підготовки хорунжих військ Центральної Ради. У цих навчальних закладах було введено українські звання та відзнаки, а їх вихованці іменувалися не юнкерами, а юнаками. Невдовзі ця назва — «юнак» замість «юнкер» — остаточно закріпилася в українській військовій термінології.</p> <p>Наказ Генерального Секретаря по справам військовим Петлюри № 14 від 20 листопада (4 грудня) 1917 року «<i>Наказую з 7 цього листопаду (20 листопаду) колишній 1-й Київській Військовій школі (Константинівська) дати назву 1-ї Української Військової школи, залишивши тимчасово за нею до вироблення нових прав і штатів, всі права і штати бувшої 1-ї Київської військової школи, згідно С.В.П. (свод военных постановлений) 1869 року, кн. XV, видання 4, об чім і оповіщаю всім частинам сійсковим Української Республіки</i>».</p> <p>Певний час навчальний заклад розташовувався у будівлі училища ім. Терещенка на Лук'янівці, потім — у приміщенні 1-го Київського Костянтинівського військового училища на Печерську.</p> <p>Старший курс 1-ї Української військової школи склали юнкери-українці з п'яти розформованих шкіл прапорщиків та чотирьох училищ. Молодший курс було набрано з української військової, студентської та гімназичної молоді. Зрозуміло, що обидва курси дуже різнилися між собою, особливо за політичною ознакою: до старшого належали юнкери — українці за походженням, а до молодшого — українці за переконанням.</p>
Грудень 1917.	<p>Спочатку начальником 1-ї Української школи залишався полковник Хлопицький, потім його місце зайняв підполковник Скорино — старий член соціал-демократичної партії.</p> <p>Командиром куреня школи став сотник Аверкій Гончаренко.</p>
10.12.1917.	Випуск зі школи молодих хорунжих, які починали навчання ще як російські юнкери, відбувся 24 листопада (10 грудня) 1917 р. Кількість випускників цього дня невідома.
25.12.1917.	25 грудня 1917 р. (н. ст) школа вирушила на охорону північних кордонів України — до ст. Бахмач.
Грудень 1917.	На початку грудня 1917 р., коли перші червоногвардійські загони Радянської Росії з'явилися на території України, особовий склад школи почав вимагати в Українського генерального військового секретаріату своєї відправки на фронт. Начальник школи підполковник Скорино був категорично проти цього, але його усунули з посади загальними зборами викладачів та юнаків. Місце підполковника Скорино зайняв сотник Дем'ян Носенко — інспектор класів школи.
06.01.1918.	Перший бій юнаків школи з радянськими матросами, які наступали з боку Гомеля, відбувся під станцією Доч шостого січня 1918 р.
23.01.1918.	23 січня 1918 р. юнаки 1-ї Української військової школи виїхали з Чернігівщини до Києва — задля зустрічі з командувачем Київської військової округи сотником Шинкарем.
26.01.1918.	Студентський курінь Січових Стрільців разом з юнаками 1-ї Української військової школи колонами вирушили з будівлі бувшого Константинівського училища на залізничну станцію неподалік від училища та потягом відправились на Чернігівщину.
27.01.1918.	27 січня 1-ша Українська військова школа, маючи у своїх 4 сотнях лише 250 юнаків, знову прибула на Чернігівщину — до ст. Крути.
Січень 1918.	Однак саме тоді з невідомих причин із посади начальника школи було усунуто сотника Дем'яна Носенка. Керівництво навчальним закладом обійняв командувач усіх українських збройних сил на цьому напрямі сотник Федір Тимченко та його начальник штабу сотник Павло Богаєвський (за сумісництвом — командир 3-ї сотні школи).
29.01.1918.	29 січня 1918 р. під ст. Крути відбувся легендарний бій двох радянських «армій», що

	разом нараховували близько 3 500 солдатів, проти 420 українських вояків, більшість із яких належали до 1-ї Української військової школи та Студентського куріня Січових Стрільців.
01.-08.1918.	Після прибуття до Києва 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького та рештки 1-ї студентської сотні були приряджені до Куреня Чорних Гайдамаків Гайдамацького коша Слобідської України військ Центральної Ради, сформованого з юнаків 2-ї Української військової школи. Разом із чорними гайдамаками юнаки-богданівці, студенти та гімназисти брали участь у боях з червоногвардійцями за завод «Арсенал», потому — вуличних боях з більшовицькими військами Муравйова та відступі з Києва.
09.02.1918.	9 лютого 1918 р. рештки відданих українській справі військових частин і установ (в тому числі і 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького) , що відступили з Києва, зібралися у селі Ігнатівка.
01.03.1918.	1 березня 1918 р. 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького та Студентський курінь з іншими українськими та німецькими військами повернулися до Києва. Студентський курінь було розформовано лише наказом військового міністра Центральної Ради Олександра Жуковського Ч. 131 від 27 березня 1918 р.
Березень 1918.	Після повернення до столиці України представники молодшого курсу 1-ї школи та делегація юнаків 2-ї школи були на прийомі у військового міністра Олександра Жуковського — просили можливості закінчення навчання. Але Жуковський відповів відмовою: «Мені нема часу тепер про вас думати... у мене за плечима німці!...». Тобто фактично 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького на початку березня 1918 року була розформована . Щоправда, старшому курсу 1-ї Української військової школи військовий міністр дозволив навчатися в Інструкторській школі старшин (<i>школа була створена 14 березня в будівлі колишнього Олексіївського училища, нині військовий лицей ім. Богуня</i>): по її закінченні юнаки дістали звання хорунжих та у більшості були зараховані до різних полків Окремої Запорізької дивізії. Туди ж однорічниками (тобто військовиками з правом вислуги у перше старшинське звання протягом року) було прийнято частину юнаків молодших курсів 1-ї та 2-ї шкіл. Решта ж або пішла на цивільну службу, або вступила до вищих навчальних закладів

Крути. Січень 1918 року : док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во "Герої Крут"; упоряд. Я. Гаврилюк ; [редкол.: С. І. Білокінь (голова) та ін.]. – Київ: Просвіта, 2008. – 839, XLVIII с. : іл.

Зміст

Маланюк С. Одя до майбутнього	5
Указ Президента України "Про відзначення 90-ї річниці подвигу Героїв Крут"	6
Звернення Президента України Віктора Ющенка до читачів	7
Джоба І. Крути: "Символ наших визвольних змагань"	9
Гаврилюк Я. Від упорядника	13

РОЗДІЛ I. ДОКУМЕНТИ 1917–1918 рр. 15

№ 1. III Універсал Української Центральної Ради	16
№ 2. Ультиматум Рад Народних Комісарів РСФФР Українській Центральній Раді	18
№ 3. Відповідь Генерального Секретаріату на ультиматум Рад Народних Комісарів РСФФР	20
№ 4. Про роботу Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів з викладом промов С. Петлюри, В. Винниченка і М. Грушевського	22
№ 5. Резолюція Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів про ультиматум Рад Народних Комісарів РСФФР Українській Центральній Раді	25
№ 6. Резолюція Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів про Центральну Раду	26
№ 7. Про останнє засідання Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів з викладом промови М. Грушевського	26
№ 8. Повідомлення про перебіг I Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів і утворення радянського уряду в Харкові	28
№ 9. Стаття Й. Сталіна "Що таке Рада?"	29
№ 10. Нота Рад Народних Комісарів РСФФР Українській Центральній Раді	30
№ 11. Відповідь Генерального Секретаріату на ноту Рад Народних Комісарів РСФФР	31
№ 12. Звернення Народного Секретаріату Української Народної Республіки до військ із закликом вестися рішучу боротьбу проти Центральної Ради і Каледіна	32
№ 13. IV Універсал Української Центральної Ради	32
№ 14. Повідомлення про проголошення Українською Центральною Радою самостійності Української Народної Республіки	35
№ 15. Звернення Народного Секретаря Української Народної Республіки Г. Лапчикського до робітників і солдатів України розгорнути наступ на Київ	37
№ 16. Стаття С.Ефремова "Анст без концерта"	37
№ 17. Наказ № 14 Генерального секретаря військових справ С. Петлюри про найменування і права 1-ї Української військової школи	40
№ 18. Звернення Тимчасової головної ради галицьких, буковинських і угорських українців до товаришів із закликом формувати військові частини Січових Стрільців	40

№ 17

Наказ № 14

**Генерального секретаря військових справ С. Петлюри
про найменування і права 1-ї Української військової школи**

20 листопада 1917 р.
Ч. 14.

Наказую з 7 цього листопада колишній 1-й Київській Військовій школі (Константинівська) дати назву 1-ї Української Військової школи, залишивши тимчасово за нею до вироблення нових прав і штатів, всі права і штати бувшої 1-ї Київської Військової школи, згідно С.В.П (Свод военных постановлений. — Упор.) 1869 року, кн. XV, видання 4, об чім і оповіщаю всім частинам військовим Української Республіки.

Підписав Генеральний Секретарь по
справах військових України *Петлюра*.

Основні відомості про 1-шу Українську Військову школу ім. Б. Хмельницького

(По матеріалах монографії Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки. 1917–1921). Книга II.)

Повний текст монографії приведений в Додатку цього Довідника.

Українізація 2-ї Київської школи прапорщиків, розформування російських військово-навчальних закладів

Навесні-влітку 1917 р. український рух у Київських школах прапорщиків був значно меншим, ніж в Одесі, хоча як мінімум двоє начальників шкіл — 2-ї полковник Хлопицький (поляк) та 5-ї полковник князь Туманов (Туманішвілі) широ співчували будь-яким національним рухам.

У серпні 1917 р. стараннями викладача 2-ї Київської школи прапорщиків штабс-капітана Аверкія Гончаренка у цій школі було організовано перше українське відділення. Цікаво, що Гончаренко майже легально об'єднав юнкерів-українців свого курсу в окреме національне відділення (у кількості 36 осіб) і навіть намагався українізувати всю 2-гу Київську школу прапорщиків.

Сучасне фото будинку на вул. Багговутівській, 2 у Києві, де в 1917 році знаходилося українське відділення 2-ї Київської школи прапорщиків

Пізніше **Гончаренко** згадував:

«У першій світовій війні я вийшов на фронт як командант сотні, а вже у вересні 1915 р. я обняв команду батальйону. В грудні того самого року я був важко ранений і мене відправлено на лікування до військового шпиталю в Києві. По одинадцяти місяцях побуту у шпиталі, я був призначений на лектора упаковки, топографії та фортифікації до школи хорунжих, **яка містилася на Лук'янівці в будинку духовної семінарії**. Начальником цієї школи був полковник Хлопицький, поляк, але дуже порядний чоловік, а начальником усіх шкіл хорунжих (тобто прапорщиків. — Я. Т.) був москаль, генерал Соколов, мій колишній командир полка. Там мене застала революція в **березні 1917 р.**

Коли почалась українізація частин російської армії, які склались із вояків українців, я взявся за це діло на терені школи. Моя кляса мала 36 юнаків і всі вони були українці і радо чекали на переорганізування їх на українську частину. В порозумінню із ними, я звернувся у справі українізації в школі підхорунжих (тут також насправді йдеться про прапорщиків. — Я. Т.) до начальника школи, покликаючись на те, що формування польських частин уже почалось. Полк. Хлопицький вислухав мене і сказав:

— Я знаю, що у вас вже готова кляса, але я цієї справи сам вирішити не маю права й тому раджу вам удатись до вашого колишнього командира полку, ген. Соколова, від якого залежить остаточне вирішення цієї справи на терені шкіл підхорунжих. Я зі своєї сторони зберу всю школу і заповім, щоб юнаки українці перейшли до Вас

Так воно і сталося. Ані ген. Соколов, ані полк. Хлопицький не робили нам жодних перешкод в переведенні українізації школи, навпаки, останній допомагав нам, де тільки було можливо. Вже в березні (помилка в тексті, має бути у вересні. — Я. Т.) нам удалось сформуванню одну сотню і тоді ми зробили парадне відкриття української школи хорунжих, на яке прибув і секретар Військового Комітету Центральної

Ради разом зі своїм штабом ген. Івановим та полк. Пількевичем. Хоч москалі в загальному ставились вороже до нас, але справа українізації школи посувалася уперед і в місяцях серпень-вересень (це сталося лише у листопаді. — Я. Т.) **нам удалось оформити окрему українську юнацьку школу і ми перейшли із усім устаткуванням до будинку старої військової Константинівської школи під назвою Перша Юнацька Військова Школа ім. гетьмана Богдана Хмельницького»**^[287].

~ 118 ~

Насправді українізація 2-ї Київської школи прапорщиків відбувалася значно складніше та повільніше. Питання про це вирішувалося не в Києві і не генералом Соколовим, а у Петрограді — **Військовим міністерством Росії**. Переговори про українізацію школи вів Український генеральний військовий комітет (УТВК).

Головне управління військово-навчальних закладів Військового міністерства Росії пішло на поступки комітету і вже 8 вересня 1917 р. (ст. ст.) виконувач обов'язків начальника управління, генерал-майор Потапов надіслав до штабу Київської військової округи телеграму з наказом про українізацію 2-ї Київської школи прапорщиків. Але телеграма ця чомусь місяць приховувалась від УТВК штабом Київської військової округи й була опублікована лише в наказі по військам округи № 1489 від 13 жовтня 1917 р. (ст. ст.). Відповідно до телеграми генерал-майора Потапова, українізація 2-ї Київської школи відбувалася на **таких умовах:**

- 1) збереження російської мови як мови навчального процесу;
- 2) відповідальним за процес навчання та підготовки українських офіцерів призначається генерал-майор Соколов;
- 3) склад викладачів і офіцерів 2-ї Київської школи лишається попереднім;
- 4) комплектування юнкерами проводитиметься з підготовчої команди при начальникові всіх Київських шкіл прапорщиків генералі Соколові, а також з 1-го Українського запасного і 1-го Українського козацького ім. Б. Хмельницького полків^[288].

Таким чином, ще до Жовтневого перевороту стараннями українця штабс-капітана Аверкія Гончаренка, поляка полковника Цеслава Хлопницького та росіянина генерал-майора Єлисея Соколова було частково українізовано 2-гу Київську школу прапорщиків.

*Засновник українських військово-навчальних закладів сотник Аверкій Гончаренко
(За Державність, Варшава, Ч. 9)*

Жовтневий переворот у Росії значно пришвидшив процес українізації та подальшої ліквідації військово-навчальних закладів, що розташовувалися на території України.

По отриманні у Києві даних про події у Петрограді місцева залога поділилася на три табори:

- прихильників Тимчасового уряду, які згуртувалися навколо штабу Київської військової округи,
- соратників більшовиків,
- та вояків Центральної Ради.

У першому таборі опинилася переважна більшість юнкерів військових училищ і шкіл прапорщиків м. Києва. Проте український курс 2-ї Київської школи прапорщиків на чолі з Аверкієм Гончаренком одразу з'явився під стіни Центральної Ради та зайняв оборону.

Потому у Києві розпочалися триденні вуличні бої між прихильниками Тимчасового уряду та більшовиками.

Ударною силою перших були юнкери 1-го Київського та Олексіївського інженерного училищ, 1-ї, 3-ї та 5-ї шкіл прапорщиків. Вони брали участь у боях із захисниками заводу «Арсенал», біля стін якого полягло чимало юнкерів. В останній день вуличних боїв більшовики розстріляли з далекострільних гармат приміщення 1-го Київського військового училища. Всього ж за три дні боїв це училище втратило тільки загиблими 60 юнкерів та кількох офіцерів. Протистояння між обома ворогуючими сторонами завершилося з появою у Києві кількох українських полків, які всю владу передали до рук Центральної Ради.

Одразу по тому всі російські військові частини, які розташовувалися на території Київської та Одеської військових округ, наказом Українського генерального військового секретаріату **були розформовані**. Залишилися тільки ті частини, які оголосили себе українськими. Ініціатива роззброєння всіх

неукраїнських частин належала голові Українського генерального військового секретаріату Симону Петлюрі та командувачеві Київської округи підполковникові Віктору Павленку.

Таким чином у Києві, Одесі та Житомирі було розформовано всі дев'ять шкіл прапорщиків. Більшість особового складу 1-ї, 3-ї та 5-ї Київських шкіл прапорщиків, а також 1-ше Київське військоve училище виїхали на Дон — у розпорядження білогвардійської Добровольчої армії, що в той час почала формуватися у Новочеркаську та Ростові-на-Дону.

У грудні 1917 р. припинено існування Київського (колишнє Олексіївське) інженерного, Київського (колишнє Миколаївське) артилерійського, 2-го Київського (колишнє Миколаївське) військового та Єлисаветградського кавалерійського училищ.

~ 119 ~

Зі старих військово-навчальних закладів оголосили себе українськими лише Чугуївське, Віленське (у Полтаві), Одеське військоve, а також Одеське (колишнє Сергіївське) артилерійське училища. Вони увійшли до складу збройних сил Центральної Ради. Щоправда, згодом виявилось, що ця «українізація» для більшості начальників, офіцерів та юнкерів училищ була лише формальністю. Так, під час січневих вуличних боїв 1918 р. в Одесі між червоногвардійцями та гайдамаками на боці останніх виступив тільки невеличкий гурт юнкерів-українців. Більшість вихованців одеських училищ (серед яких, як уже згадувалося, на той час було багато євреїв) зайняла нейтралітет, а деякі зі зброєю в руках виступили проти гайдамаків — у складі або на чолі загонів червоної гвардії. Після перемоги більшовицького повстання в Одесі значна частина вихованців одеських училищ влилася до червоної гвардії, а в березні 1918 р. відступила з України разом з загонами Червоної армії.

Викладачі та вихованці Чугуївського училища восени 1917 р. мали білогвардійські симпатії. 23 (10) листопада 1917 р., коли у Москві вибухнуло Юнкерське повстання проти більшовиків, чугуївські юнкери намагалися підтримати своїх товаришів. Коли ж до Харкова прибули перші більшовицькі загони, чугуївці вирішили їх роззброїти. Про ці плани швидко дізналися більшовики. 27 (14) грудня юнкери дійсно вирушили до Харкова, але на підступах до міста їх зупинили червоногвардійські загони. Потому чугуївці повернулися до приміщень училища. Його начальник генерал Протазанів запропонував усім юнкерам роз'їхатись — хто куди хоче. Значна частина скористалася цією пропозицією, у тому числі й невеличка українська група, яка виїхала до Полтави та згодом влилася до складу Гайдамацького коша Слобідської України військ Центральної Ради. У приміщенні училища залишилося близько 200 офіцерів і юнкерів, яких 28 (15) грудня 1917 р. було майже без бою роззброєно більшовицькими загонами^[289].

У Віденському військовоmu училищі, де навчалося чимало юнаків — уродженців Полтавської губернії, виявилось набагато більше національно свідомих юнкерів, ніж у Чугуєві. Деякі з них, не чекаючи на прихід до міста більшовиків, влилися до українського партизанського загону отамана Волоха, який згодом у Києві було переформовано у Гайдамацький кіш Слобідської України на чолі з Симоном Петлюрою. У ніч на 19 (6) січня 1918 р. більшовицькі загони вдерлися до Полтави. Юнкери Віденського училища спочатку намагалися чинити збройний опір, але потім здалися. Чи були серед них втрати — достеменно невідомо. За одними даними, роззброєння училища відбулося майже без кровопролиття^[290]. З другого боку, командувач більшовицьких загонів М. Муравйов доповідав командувачеві радянських збройних сил в Україні В. Антонову-Овсієнку, що «перебив» близько 100 юнкерів. Значна частина віденських юнкерів залишалася у Полтаві весь період більшовицького перебування у місті. Ці віденці дочекалися приходу українських та німецьких військ й у квітні 1918 р. сформували Юнкерську сотню з охорони міста, яка складалася з 4 старшин і 90 юнкерів. Сотня сумлінно несла варту службу в місті, а після початку Протигетьманського повстання перейшла на бік військ Директорії та згодом влилася до складу 1-ї Республіканської дивізії Дієвої армії УНР^[291].

У Києві замість скасованих російських 5 шкіл прапорщиків та 4 училищ було створено 1-шу та 2-гу Українські військоve школи для підготовки хорунжих військ Центральної Ради. У цих навчальних закладах було введено українські звання та відзнаки, а їх вихованці іменувалися не юнкерами, а **юнаками**. Невдовзі ця назва — «юнак» замість «юнкер» — остаточно закріпилася в українській військовоi термінології.

За твердженням мемуариста В. Євтимовича, у Києві деякий час існувала ще одна військово-навчальна установа — Українська збірна школа прапорщиків, створена начебто для закінчення освіти юнкерами-українцями з розформованих військово-навчальних закладів російської армії. Причому начальником цієї школи був полковник Хлопицький^[292]. Однак ці дані, ймовірно, помилкові. У листопаді 1917 р. Українською збірною школою прапорщиків неофіційно називалася 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького, яку на той час очолював полковник Хлопицький, а на її старшому курсі дійсно навчалися колишні юнкери.

1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького

~ 120 ~

1-ша Українська військова школа ім. Богдана Хмельницького була створена 1 листопада 1917 р. на базі українського відділення 2-ї Київської школи прапорщиків. Зауважимо, що саме цього дня її закінчило

українське відділення Аверкія Гончаренка — 36 хорунжих: всі вони були розподілені між полками 1-го Українського корпусу та частинами київської залоги військ Центральної Ради.

Спочатку начальником 1-ї Української школи залишався **полковник Хлопицький**, потім його місце зайняв підполковник: **Скорино** — старий член соціал-демократичної партії. Командиром куреня школи став сотник Аверкій Гончаренко.

Певний час навчальний заклад розташовувався у будівлі училища ім. Терещенка на Лук'янівці, потім — у приміщенні 1-го Київського Костянтинівського військового училища на Печерську.

Старший курс 1-ї Української військової школи складали юнкери-українці з п'яти розформованих шкіл прапорщиків та чотирьох училищ. Молодший курс було набрано 1 листопада 1917 р. з української військової, студентської та гімназичної молоді. Зрозуміло, що обидва курси дуже різнилися між собою, особливо за політичною ознакою: до старшого належали юнкери — українці за походженням, а до молодшого — українці за переконанням.

Випуск молодих хорунжих, які починали навчання ще як російські юнкери, відбувся **24 листопада 1917 р.** Кількість випускників цього дня невідома. Є дані лише про долю одного з випускників — майбутнього поручника Армії УНР Федора Погиби (17.02.1898 р. н., народився у м. Літки Остерського повіту Чернігівської губернії). Навчання він починав у 5-й Київській школі прапорщиків, а закінчив — у 1-й Українській. Вийшов до Українського полку ім. С. Наливайка, потім служив в Окремому Запорізькому загоні військ Центральної Ради. 6 серпня 1918 р. уже за П. П. Скоропадського, закінчив Інструкторську школу старшин, був розподілений до 25-го пішого Чернігівського полку, згодом у його складі увійшов до 1-го Чорноморського полку військ Директорії. У грудні 1919 р. захворів на тиф, по одужанні навесні 1920 р. вступив до 6-ї Стрілецької дивізії, у боях із червоними був поранений. У листопаді 1921 р. брав участь у Другому Зимовому поході та був розстріляний червоними серед 359 інших українських полонених під Базаром^[293].

Навчання на молодшому курсі 1-ї Української військової школи тривало трохи більше місяця. На початку грудня 1917 р., коли перші червоногвардійські загони Радянської Росії з'явилися на території України, особовий склад школи почав вимагати в Українського генерального військового секретаріату своєї відправки на фронт. Начальник школи підполковник Скорино був категорично проти цього, але його усунули з посади загальними зборами викладачів та юнаків. Місце підполковника Скорино зайняв сотник **Дем'ян Носенко — інспектор класів школи.**

За станом на кінець 1917 р. у 1-й школі нараховувалося 20 старшин та 600 вихованців, розбитих на чотири сотні, але половина з них у той час перебувала на різдвяних святах і канікулах. Отож, у чотирьох сотнях налічувалося близько 300 юнаків. Саме у такому складі **25 грудня 1917 р.** (н. ст) школа вирушила на охорону північних кордонів України — до ст. Бахмач. Розташувавшись у Бахмачі, Конотопі та на ст. Доч, ці підрозділи роззброювали збільшовичені ешелони та перешкоджали в'їзду в Україну червоногвардійських загонів.

Однак саме тоді з невідомих причин із посади начальника школи було усунуто сотника Дем'яна Носенка. Керівництво навчальним закладом обійняв командувач усіх українських збройних сил на цьому напрямі сотник **Федір Тимченко** та його начальник штабу сотник Павло Богаєвський (за сумісництвом — командир 3-ї сотні школи). Однак фактично бойовими діями юнаків керував сотник Аверкій Гончаренко, який офіційно обіймав посаду командира пішого куреня 1-ї Української військової школи.

Перший бій юнаків школи з радянськими матросами, які наступали з боку Гомеля, відбувся під ст. Доч 6 січня 1918 р. (н. ст.). Матроси були п'яні, і намагалися захопити станцію з наскоку. У запеклому бою школа втратила пораненими 2 юнаків та 1 старшину. Крім того, моряки встигли знищити саморобний панцирний потяг та перебити на ньому частину обслуги, яка складалася з козаків 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького. Однак цей наступ радянських військ школа із честю відбила.

У ніч на **23 (10) січня 1918 р.** 1-ша Українська військова школа виїхала до Києва — задля зустрічі з командувачем Київської військової округи сотником Шинкарем. Той намалював юнакам розпачливу картину загального розкладу українських військ і вмовив школу повернутися на позиції під Бахмач.

27 (14) січня 1-ша Українська військова школа, маючи у своїх 4 сотнях лише 250 юнаків (решта розійшлася по домівках), знову прибула на Чернігівщину — до ст. Крути.

До них приєдналася 1-ша сотня Студентського куреня, яка мала у своєму складі 116 студентів та гімназистів, а також два студенти-медики з фельдшерської школи. Вона була сформована у приміщенні 1-ї Української військової школи та переважно складалася зі студентів Українського народного університету, університету Святого Володимира, також гімназисти 6-го, 7-го, 8-го класів 2-ї Кирило-Мефодіївської гімназії й кілька хлопців з 1-ї Української гімназії ім. Шевченка. Очолював Сотню студент Оверко Омельченко — штабс-капітан російської армії, який у 1917 році вступив до **Українського народного університету**. Його заступником був гімназист 8-го класу, прапорщик Павло Кольченко. Безпосереднім керівником Студентського куреня був старий вихователь Володимирського Київського кадетського корпусу полковник П. Сварика.^[294] Крім того, під Крутами зібралося трохи більше 40 вояків (переважно офіцерів) — членів Вільного Козацтва Чернігівщини та старшин так званого Куреня Смерті військ Центральної Ради. Загальне керівництво військами, зосередженими під ст.. Крути здійснював **начальник 1-ї військової школи сотник Ф. Тимченко.**

29 (16) січня 1918 р. під ст. Крути відбувся легендарний бій двох радянських «армій», що разом нараховували близько 3 500 солдатів, проти 420 українських вояків, більшість із яких належали до 1-ї Української військової школи. Зі складу 1-ї Української військової школи про цей бій залишили докладні спогади сотник Аверкій Гончаренко та колишній юнак Михайло Михайлик. Їхні дані дуже різняться між собою, особливо в оцінці втрат, які понесли українські частини. Зокрема, Михайло Михайлик твердить, що після бою «уже в вагонах сотні рахували свої ряди. Кожна не долічувала 5—10 юнаків, Студентський курінь до 50 студентів»{295}. Отже, за словами М. Михайлика, 1-ша Українська військова школа втратила 20—40 юнаків, а Студентський курінь — 50 студентів і гімназистів. Частина з цих юнаків і студентів дістала поранення, але була забрана своїми товаришами з поля бою та згодом продовжила службу в Українській армії. Зі Студентського куреня 34 студенти та гімназисти потрапили в полон, з них 27 згодом було розстріляно, а інші — звільнені з неволі навесні 1918 р. Ще двоє прапорщиків зі складу Студентського куреня пізніше теж опинилися в полоні та були жорстоко закатовані на ст. Конотоп. З інших шістнадцяти «втрачених» окремі згодом приєдналися до Української армії. Отже, реальні втрати українських військ у бою під Кругами сягали приблизно 70 загиблих і поранених юнаків, студентів та гімназистів, причому 27 з них були розстріляні більшовиками та ще 2 — замучені.

Будівля 1-го Київського військового училища, де у грудні 1917 — січні 1918 років розміщувалася 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького та формувалася Допоміжний студентський курінь Січових Стрільців (нині — Військовий інститут зв'язку Збройних сил України), фото поч. XX століття

Сучасний вигляд 1-го Київського військового училища, нині — Військовий інститут зв'язку Збройних сил України

Опис бою під Кругами Аверкія Гончаренка приблизно збігається з оповіддю Михайла Михайлика. Сотник Гончаренко докладно описує, як вивів з поля бою почергово спочатку Студентську, а потім — 2-гу, 3-тю, 4-ту та, нарешті, — 1-шу сотні. Пише він також і про те, що вже в ешелонах недорахувалися однієї студентської чоти, у якій служив рідний брат мемуариста. Як згодом виявилось, це була та сама чота, яка

потрапила у полон до більшовиків і вся була розстріляна. Отож, сотник Аверкій Гончаренко вивів з-під Крут школу у повному складі.

Однак остання фраза спогадів Гончаренка повністю суперечить даним Михайла Михайлика: «втрати сягали: до 250 юнаків, одна чета (до 30 людей) студентів і 10 старшин»^[296]. Але такий висновок не може бути правдою. Така кількість померлих означала б, що загинула вся школа (саме стільки осіб було в ній перед боєм під Крутами). До того ж на сьогодні відомо близько 50 прізвищ учасників бою під Крутами — колишніх юнаків 1-ї Української військової школи, які залишилися живими. У більшості вони не тільки пережили 29 січня 1918 р., а й усю Визвольну війну 1917–1921 р.

Після прибуття до Києва 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького та рештки 1-ї студентської сотні були приєднані до Куреня Чорних Гайдамаків Гайдамацького коша Слобідської України військ Центральної Ради, сформованого з юнаків 2-ї Української військової школи. Разом із чорними гайдамаками юнаки-богданівці, студенти та гімназисти брали участь у боях з червоногвардійцями за завод «Арсенал», потому — вуличних боях з більшовицькими військами Муравйова та відступі з Києва. Під час київських вуличних боїв Студентський курінь значно поповнився за рахунок масового напливу юних добровольців — студентів та гімназистів.

1 березня 1918 р. 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького та Студентський курінь з іншими українськими та німецькими військами повернулися до Києва. Студентський курінь було розформовано лише наказом військового міністра Центральної Ради Олександра Жуковського Ч. 131 від 27 березня 1918 р.

~ 122 ~

Підводячи підсумок періоду Української революції, потрібно відзначити намагання урядів Української Республіки створити повноцінну, дієздатну та урегульовану правовими актами систему підготовки військових кадрів, активно використовуючи базовий потенціал колишніх юнкерських військових училищ, серед яких найвагоміше місце відводилось території та матеріально-технічній базі Костянтинівського військового училища на Печерську міста Києва.

1. Учасники бою під Крутами**1-ша Київська юнацька школа ім. Б. Хмельницького
та старшини і козаків інших військових формувань**

Блаватний	Михайлик Михайло
Богаєвський Микола	Могила С.
Боженко Северин	Монкевич Борис
Бурко Демид	Недада (Недава)
Винник Федір	Носенко Дем'ян
Гончаренко Аверкій	Одинець Гаврило
Горошко	Олексієнко П.
Горячко Сергій	Пасічник
Данилюк Матвій	Ровенко С.
Дзюблик Василь	Самійленко Степан
Дудка Г.	Седлецький Гнат
Ємець	Семець Василь
Заїка Іван	Семирозум Модест
Заквалінський	С-ко Б.
Захарченко Д.	Стеценко Панас
Кушнір Іван	Твердовський Осип
Кушнір Михайло	Тимченко Федір
Лавренко Михайло	Уманець В.
Лисогір Семен	Цап Степан
Лощенко Семен	Чорпіта
Лукович (Лякович) А.	Шарий Іван
Магалає Святослав	Шевченко Леонтій
Матвієнко Степан	Ярців (Ярцев) Микола
Матюха Ілля	

Спогади про 1-шу Українську військову школу імени гетьмана Богдана Хмельницького

М Ш. - "Спомин учасника бою під Крутами"

26 – го грудня (10 січня)1917 р., на другий день різдвяних свят, 1-ша українська військова школа імени гетьмана Богдана Хмельницького в 7 годині ввечері дістала наказ військового генерального секретаріату виступати на фронт проти большевиків, які перейшли кордон України на Чернігівщині й прямували на Київ.

Того ж вечора в 11 годині 300 юнаків під командою начальника військової школи та кількома курсовими старшинами, а саме курінним О[веркієм]. Гончаренком, сотником М. Богаєвським, сотником М[одестом] Семірозумом, сотником П[авлом] Богаєвським, хорунжим Бібієм (Бабієм – Ю.Ю), хорунжим І[ваном?] Гончаренком та іншими – вирушили з Києва.

Школа тоді складалась із 600 юнаків. 250 роз'їхалося по домах на свята, 50 залишилось нести охорону при державних установах і школі, а 300 – виїхало на фронт.

У 2-ій годині ночі сіли в товарні вагони й негайно від'їхали.

27-го грудня (11 січня)1917 р в 3-ій годині дня юнаки прибули на ст. Бахмач. Зараз по прибутті потяга до вагонів підійшов командант фронту Чернігівщини і, довідавшись, що це прибули юнаки, дуже зрадів. Негайно по приїзді до Бахмача юнаки почали орієнтуватися в ситуації й обсадили телеграф.

У цих боях большевики мали дуже великі втрати, особливо під Макошином, де з нашого боку брала участь 4-та сотня юнаків під командою сотн. П. Богаєвського та «панцирник» під командою Лощенка.

7-го січня (28 січня) 1917 р разом з іншими вояками прибув на фронт Студентський Січовий Курінь у кількості коло 200 вояків.

На ст[анції] Бровари ми зустрілися з 2-ою школою хорунжих, яка брала участь у боях на полтавському фронті разом з гайдамаками, якими командував отаман Петлюра. Вони після боїв під Гребінкою відступили, бо цієї самої ночі (15/28) коли ішов бій під Крутами в Києві підняли повстання місцеві большевики. Нечисленні військові українські частини, що були в Києві, не могли собі дати ради з ними і Петлюра зі своїм Слобожанським Кошем саме їхав ліквідувати це повстання.

Разом із гайдамаками ми беремо участь у київських боях і по тяжкому спротиві займаємо арсенал та касарні понтонового батальйону.

Із Чернігівщини і Полтавщини виступають на Київ большевицькі орди під командою Муравйова та Антонова. До 25 і беремо участь у боях обороняючи Київ. Вночі з 25-го на 26-е січня всі частини відступають до Житомира.

Після денного відпочинку в Житомирі ми повели наступ на Бердичів. Зайнявши його, ми зустрілися з німецькою союзною армією, з якою вже спільно наступали на Київ.

Вступили до Києва теплого весняного дня. Попереду їхав на коні німецький офіцер. Населення міста з квітами радісно нас зустрічало. Скрізь лунали крики захоплення.

Підходимо до Міської Управи. Урочиста зустріч із хлібом – сіллю. Крики «Слава», «Хай живе Україна», «Hoch Deutsch», які переходять в овацію.

Розташовуємося в Києві. День і ніч проводиться інтенсивне формування. Вступають до частин вояки. Поповнюються і розгортаються батареї, утворюються сотні, курені і т.д.

Відвідуємо в шпиталях ранених у боях на Чернігівщині і в Києві. Вояки, які були тяжко ранені й не могли залишити шпиталю, большевики замучили. Лікаря військової школи, який одного дня вертався із шпиталю додому большевики арештували на Олександрівській вулиці і розстріляли в Чека, що містилося в царському палаці.

2-го березня виступили ми на Лівобережжя. Тут відбулися найбільші бої під Яготином, Гребінкою, Лубнами й Ромоданом. Бої під Ромоданом (велика вузлова залізнична станція) провадилась з 14-го до 21 березня. В ніч на 30 березня запорожці разом із німецькою кінною дивізією, якою командував ген. фон. – дер Гольц, зайняли Полтаву. Полтавське Губерніяльне Земство пишним раутом вітало німецьке й українське командування.

7 і 8 квітня великі бої проводилися під Люботином, внаслідок яких було звільнено все Лівобережжя. 8 квітня ми вступили в Харків. 11 квітня виступили в напрямку Лозова – Сінельнікова – Олександрівка.

Звільнивши Україну від большевиків, охороняли довший час кордони України. Спочатку на Харківщині, а пізніше на Чернігівщині.

Михайлик Михайло - "День 29 січня 1918 року"

Напередодні наша четверта сотня Першої Української військової школи була в окопах, які зробив Студентський курінь напередодні біля залізниці Чернігів—Ічня—Прилуки, що перетинала головну магістраль ГСйв-Бахмач. На станції Пліски уже були московські війська під загальним проводом Муравйова, а на ст. Крути стояли наші потяги, в яких містились штаби, резерв і амуніція. Тут же стояли наші два примітивні бронепотяги, а власне некриті вагони з уставленими на них гарматами, обложені навколо мішками з піском, які служили прикриттям для 4-6 скорострілів.

По обіді сотник Б. наказав мені і трьом юнакам піти в розвідку на село, що лежало в трьох верстах від наших окопів, в напрямку ст. Пліски. Підійшовши близько до ворожого розташування, ми виявили, що ворог має два бронепотяги доброї конструкції, гаубичну батарею, до тисячі піхоти і до тисячі п'ятсот матросів-балтійців. Таким чином, на нашому відтинку було до трьох тисяч багнетів ворога, добре заосмотреного з технічного боку. А в нас... частина (250 душ) юнацької школи, сорок чоловік Вільного козацтва, яке в більшості складалося з темних елементів — російських старшині т. п., що невідомо чому опинилися поруч з ідейною молоддю — юнаками і студентами. Ці останні

складали окремий Студентський курінь в кількості до 300 душ, наскоро зорганізований в Києві. В курені переважно була молодь, що не була при війську, а частина навіть не вмiла стрiляти... Отсi сили мали обороняти найважнiший вiдтинок фронту — шлях на Київ.

Смеркало, коли я, не дочекавшись вiдiсланого до штабу юнака-кур'єра, почав вiдходити згiдно з наказом зi своєю стежею до окопiв.

Надворi була вiдлига, туман. Вiдходили тихо. Пiд ногами чвакало болото, ноги грузли в розталiй рiллі. Навколо було тихо... Кожен з нас думав своє... У мене в пам'ятi стояли слова командуючого тодi фронтом Шинкаря, до якого я ходив делегатом вiд школи перед виїздом на фронт: «Я вiрю в правоту нашого змагання, тому сиджу в кабiнетi i працюю. Упущення Бахмача вiдкриває бiльшовикам дорогу на Київ i загрожує iснуванню Республiки. Може, вже пiд цю хвилю Бахмач зайнятий ворогом i...» Цi слова я так i передав зборам школи, i щира завзята молодь пiшла до Бахмача. Пiшла захищати цей вузол, що вiдкривав дорогу на Україну. Бахмач уже був зайнятий ворогом. Ми мусили, може вже завтра, дати опiр на Крутах, вiд якого залежало: здобути поновно Бахмач, або червонi пiдуть на Київ. Про це розмовляли ми — чотири розвiдники, повертаючи до своїх. Про це думали i цим були переповненi серця юнакiв i студентiв, якi сидiли в окопах.

Дудка Григорій - "З спогадiв про Крути"

Дудка Григорій (1898, Канiвський повiт, тепер Богуславський р-н Київської облiстi Канiвський район Черкаської обл. – 24.07.1976, Нью-Йорк) – учасник бою пiд Крутами в складi 1-ої Української вiйськової школи iм. Б. Хмельницького. Професор, багаторiчний фiнансовий референт Органiзацiї оборони чотирьох свобiд України в США. Член-засновник i довголiтнiй директор Федеральної кредитової кооперативи «Самопомiч» у Нью-Йорку. Автор спогадiв «З спогадiв про Крути» (1957). Помер на 78 роцi життя, пiсля довгої, важкої недуги. Похований на українському православному цвинтарi у Баунд-Брук.

Лютий 1917 року застав майбутнiх крутянцiв — 19-рiчних юнакiв з Канiвського повiту, (Київщина) в чинi "вольноопределяючихся" бувшої царської армiї в м. Сiмбiрську, пiдготованими до вступу в офiцерську школу. Та хто мав охоту їхати туди, коли з України дiйшли чутки про її волю. А всi вони — вихованцi росiйських гiмназiй — знали хто вони, байдуже, що закон Валуєва на це не дозволяв.

Непривiтно зустрiв їх Київ. Вiйськовий вiддiл при Центральнiй Радi, сам безпорадний, нiчого й їм не порадив. А Вiйськовий Генеральний Секретарiат скерував їх до росiйського кирасирського полку в Святошинi; (передмiстя Києва). Тут вони зустрiли таких же юнакiв, якi горiли бажанням вступити до української вiйськової школи, але такої в Києві ще не було. Пiсля довгих клопотiв, розважань i засiдань, нарештi, наважилися органiзувати першу українську вiйськову школу в примiщеннi був. Олексiївської вiйськово-iнженерної школи. Канiвцi, а з ними й iншi вступили до школи й взяли за вiйськову науку. Почуття гордостi: стати українським старшиною заохочувало їх до наполегливої працi. За наукою пiдiйшли рiздвянi вакацiї. Школа вмищувала в собi курiнь молодих людей, майбутнiх старшин української армiї, i була поважною, на тi часи, вiйськовою одиницею.

Росiя почала наступ проти України i на Бахмачському вiдтинку фронту витворилася загрозна ситуацiя. На лiнiю Бахмач-Гомель насувалися червоногвардiйські банди пiд командою царського полковника Муравйова. Щоб оборонити ворота до Києва, школу вислано на цей вiдтинок фронту. Вiд'їхала лише половина юнакiв, бо решта була на рiздвяних вакацiях, а коли повернулася до Києва, то знайшла школу пограбованою, проте, все ж поспiшила на пiдмогу оборонцям Бахмача.

Оця невеличка військова одиниця під командою своїх учителів: **поручника Гончаренка та штабс-капітана Богаєвського**, при допомозі двох команд панцерних поїздів, з яких один був справжній, а другий імпровізований (відкрита платформа, обкладена мішками з піском, з гарматою та кулеметами), мала захищати підступи до столиці України. Бій був нерівний, але почуття гордості, любов до землі своєї наснажували молодих юнаків до оборони її. Вони роблять наступ на ст. Гомель з мосту ріки Десни на скупчення військ Муравйова, розстрілюючи еталони ворога. Стається припадок. Прямим поціленням у вагон справжнього панцерного поїзда пошматовано майже всю його команду. В живих залишився водій поїзда та його помічник, яким вдалося відвести розбитий поїзд на першу від мосту станцію і там винесено загиблих вояків. Гніточе вражіння справило це на юнаків, а найгіршим було знищення панцерного потягу.

На домагання нашого командування про надсилку військової допомоги, уряд спромігся вислати лише три сотні молодих, військово не вишколених людей — слухачів високих та середніх шкіл Києва. З цими силами і зустріли ми московську червону гвардію, яка в кількості 4 чи 5 тисяч наступала на ворота до Києва.

Гончаренко Аверкій - "Бій під Крутами"

По оголошенні Українською Центральною Радою IV Універсалу Україна стала самостійною державою, також як така вела мирові переговори з Центральними державами в Бересті. Рівночасно вела мирові переговори з тими ж державами і більшовицька Росія. Предсідник більшовицької делегації Троцький виступив із заступництвом Радянської України, запевняючи представників Центральних держав, що ніби Центральна Рада та її уряд уже не існують. А в цей час правитель-ство України вживало надлюдських зусиль у придушенні анархії внутрі країни і для її оборони назовні.

Найкоротшою дорогою до Києва з півночі йдуть залізничні шляхи Гомель-Бахмач і Ворожба-Бахмач.

На оборону цього надзвичайно важливого залізничного вузла **командуючий військами отаман Капкан вислав Першу ім. гетьмана Богдана Хмельницького Юнацьку** військову школу, у складі якої було чотири сотні (по 150 юнаків), 18 кулеметів та 20 старшин. Вона була укомплектована юнаками з бувших російських військових шкіл, з освітою не менше як шість класів гімназії, переважно із закінченою середньою освітою.

Юнацька школа мала два курси. Молодший, як менше вишколений, продовжував науку на місці, а старший — 8 грудня 1917 року, в команді ген. штабу сотника Носенка виїхав до Бахмача. Бахмач адміністративно належав до Чернігівщини, військово-адміністративну справу провадив сотник Тимченко, який не мав ніякого війська і навіть, щоб сформувати якийсь відділ для штабу, просив у начальника школи старшин. Для цього був призначений сотник **Микола Богаєвський**, що став начальником штабу у сотника Тимченка.

Між двома командирами виникло непорозуміння: з одного боку був сотник **Носенко, представник генерального штабу і начальник школи**, а з другого — сотник **Тимченко**, протегований політичною партією як командуючий військами адміністративного району Чернігівщини.

22-го грудня 1917р. мене як командира куреня Юнацької школи покликав до себе командуючий військами отаман Ю. Капкан.

Отаман Капкан наказав мені негайно від'їхати до Бахмача з наказами для обох згаданих вище начальників. По одержанні двох секретних пакетів я спитав командуючого військами, чи не міг би я вислати ці накази якимсь молодшим старшиною. На це дістав таку відповідь:

Ви призначаєтесь комендантом оборони Бахмача. Більшовики наступають з Харкова і Полтави. Головні сили Муравйов провадить на Бахмач-Київ. Забирайте решту Юнацької школи. Потяг на ст. Київ-товаровий уже готовий. На поміч — трудно чекати.

І з цим я вийшов.

Щедро наділений повноваженнями з наказом за всяку ціну не віддати Бахмача, щоб не допустити більшовиків до Києва, з глибоким смутком і жалем (тоді ще не знав до кого) вертався я до школи. Молодий цвіт нашої армії — юнаків — кидали майже в безнадійну ситуацію, тоді як серед шалючої анархії десятки тисяч озброєного, випробованого в боях вояцтва безжурно демобілізувалося. Його не зуміли завчасу, використовуючи для цього національне піднесення, взяти в карби військової дисципліни, а навпаки, на мітингах деморалізували накликуванням до поділу землі. Тепер лише ідейні горстки стали до боротьби за рідний край.

Перед самим від'їздом пішов я до головного начальника юнацьких шкіл генерала Астафієва. Звернувся до нього не тільки як до начальника, а ще й як до свого колишнього щиролюбленого професора з Чугуївської військової школи. З його рапорту він довідався, які накази дістала школа, і дав мені багато порад, які так допомогли мені у виконанні завдання оборони Бахмача.

Тут, до речі, хочу вказати заслуги генерала Астафієва, який ширив ще задовго до революції національну свідомість серед нас («малограмотних» українців). На це в російському війську, до революції, мало хто зважувався серед вищої військової генераліції (а генерал Астафієв до неї належав).

23-го грудня ввечері я вже був у Бахмачі. Начальник школи сотник Носенко від'їхав з Бахмача вдоволеній. Сотник Тимченко хотів, щоб школа підлягала йому, на що я не міг погодитися, маючи наказ командуючого військами. Я зазначив, що у справах адміністративних буду підлягати йому, як зайде потреба, справи ж бойового характеру, згідно з наказом, буду вести сам. В цілі охорони нашого лівого крила в напрямі на Чернігів вислав я сотника Семирозума з чотою юнаків.

На Святий Вечір, 24-го грудня 1917 року, в напрямі на Гомель я вислав від школи передову заставу. Після незначної сутички ми зайняли ст. Доч, притому двох більшовицьких вояків узяли до полону. У нас були легко поранені два юнаки і один старшина. Від полонених я довідався, куди і як наступають війська Муравйова.

В напрямі до ст. Ворожба школа також увійшла в бойову стичність із більшовиками. Ст. Бахмач і місто залишилися за нами. Треба зазначити, що в залізничному депо Бахмач було до двох тисяч затруднених робітників, переважно росіян. Про їхній настрій звернувся я до сот. Тимченка за інформаціями. Сотник Тимченко був у них на мітингу й сказав мені, що нема страху: робітники оголосили нейтралітет. Трудно було, однак, вірити в їхню нейтральність, а мати у себе в найближчому запіллі дві тисячі озброєних робітників — не належало до приємності. На цій підставі я і приступив до перегруповки Юнацької школи, не гублячи, однак, бойового зв'язку з противником. Незадоволення сотника Тимченка з цього рішення виявилось в його від'їзді з цілим штабом на ст. Крути. Звідти він повідомив, що йде нам на поміч піша дивізія. Пізніше виявилось, що замість дивізії прийшло кілька потягів, навантажених возами. Школа скористала з того і поповнилася набоями з ешелонів.

25-го січня 1918 року дістав я повідомлення, що до мене вислано з Києва студентську сотню. Справа військової підготовки цієї сотні була мені добре znana, бо в ній був мій брат з третього курсу медицини Університету св. Володимира. Від нього я довідався, що науку провадилось там сім днів, уміють вже стріляти та що в Києві — ціле пекло. Повідомлення про приїзд студентської сотні розійшлося серед юнаків, як блискавка, а враження, її приїздом викликане, було таке, ніби приїхала ціла дивізія. Завдяки цьому, так високо-цінному і завжди в бою рішальному чинникові — «піднесення духу», і вдалося затримати наступ Муравйова та змусити його до затяжної боротьби.

27-го січня штаб сотника Тимченка вчасним ранком від'їхав у напрямі на Ніжин, де стояв полк імені Шевченка, щоб з тим полком приїхати нам на поміч.

Студентська сотня в числі 115-130 людей прибула наст. Крути 2 7-го січня 1918 р. о четвертій годині ранку.

Мені особисто треба було вирішити, куди приділити Студентську сотню. Я стояв перед альтернативою: можна було влити її до юнаків, так би мовити, поповнити школу, а можна було дати її як окрему сотню на ділянку оборонної лінії. До цього другого висновку я прийшов з міркувань чисто військового характеру. Молодий вояк, без огляду на його індивідуальність, у критичній хвилині піддається паніці. Таких хвилин я передбачав забагато. Паніка ж під час бою є явищем заразливим і в результаті дає ганебну втечу. Тому то командирів студентської сотні дав я відтинок, найменше загрожений зі сторони противника. Познайомив командира сотні із ситуацією, поінформував, звідки і як буде діставати набої, куди направляти поранених, з ким держати зв'язок, а на випадок відвороту, як вивести сотню з бою. Для зв'язку зі мною він призначив трьох студентів, а між ними був і мій брат; його, з огляду на моє становище, як командира, я був змушений відіслати до сотні назад, прощаючи його поглядом, як виявилось, навіки.

Розташування на позиції наших п'яти сотень і 18 кулеметів схематично виглядало, як показано на поданій схемі.

Вчасним ранком червоні розпочали свій наступ в зімкнутих колонах. Це виглядало так, ніби вони йшли на парад, занедбуючи найпримітивніші засоби безпеки. Рельєф місцевості маскував, і нас могли виявити щойно на віддаль пострілу.

В ніч з 26 на 27 січня я мав розмову по прямому дроту з Муравйовим. Його вимога у формі наказу звучала так:

"Піготуйтеся к зустрічі набеданоснай краснай армії, піготуйте абед. Заблужденія юнкероф працяю, а афіцеровф всьоравно расстреляю."

Я відповів, що до зустрічі все готове.

Передні частини червоних, ідучи в зімкнених колонах, очевидно, були певні нашої втечі. Зі станційної служби по апарату на їхні виклики ніхто їм не відповідав. Тільки-но червоні зблизились на віддаль пострілу, ми їх привітали сильним огнем чотирьох сотень і шістнадцяти кулеметів. Щойно під прямими пострілами переходили вони до розстрілень, з великими втратами у своїх рядах. Наступні відділи вже з потягу творили бойовий лад. Таким чином, більшовики зайняли по фронту лінію до п'яти кілометрів, маючи за собою безупинно надсилені свіжі резерви і прихильно наставлене населення.

Карта бою під крутами

А ми... 500 молодих вояків і 20 старшин. Одні вояки місячними боями перемучені, інші — військово невивчені. Розтягнені по лінії фронту до трьох кілометрів, ми, в обороні зарання нашої державності, вступили в нерівний бій.

Коло години десятої рано приїхала на платформі одна гармата, коло неї — сотник Лощенко. Хто його прислав — не знаю, але думаю, що це була його особиста ініціатива. Цей старшина з подиву гідною самопосвятою вносив велике замішання своїми влучними пострілами в запілля червоних, і це зупиняло переможний марш Муравйова. Оцю незабутню прислугу старшини вважаю за свій обов'язок підкреслити.

Коло години дванадцятої-першої почали червоні наступати на Студентську сотню, але, вступивши в зону перехресного вогню, мусили занехати свій замір. До цього їх спонукала поява на залізничному торі Чернігів-Крути сотника Семирозна, що прикривав наш лівий фланг. Але той більшовицький наступ був лише маскуванню, бо справдішній наступ, як цього я й очікував, вони спрямували на блокування нашого правого крила, що давало їм в руки ст. Крути, відтинала б нас від нашої бази та уможлилювало б цілковите оточення нас. Червоні мали аж надто вистачальні сили для маневрування. Тим часом я дістав повідомлення, що командир Студентської сотні ранений. Цю страту болоче відчувалося, бо заступника його не було на місці. Та про це я довідався дещо пізніше. Вільних же старшин у мене вже не було, бо половина вибула зі строю. Тут був би дуже придався штаб сотника Тимченка, що мав тепер у себе активних бійців. По двох годинах наше оточення розпочалося дуже солідно, із застосуванням усіх, тактикою вказаних правил. Наша гармата, уставлена на платформі лінії Крути-Бахмач, не могла під прямим кутом на схід протидіяти маневрові червоних.

Тоді я вжив резерв. Введення в бій резерву, нашої останньої сотні, передіришало, як ще довго можна боронити наші позиції. У багато разів переважаюча сила ворога прискорювала нам вирок і тільки слабкий темп його наступу дав можливість дотягти до дев'ятої години вечора, коли настала темна ніч.

В цій великій напруженні юнак Валентин Атамановський (студент Університету св. Володимира) подав мені телеграму, з якої я довідався, що Шевченківський полк з Ніжина виступив на з'єднання з наступаючими на нас більшовиками, себто, наступає на нас із запілля. Атамановський був дуже відважний, а що найважливіше було у ньому цінного — це завжди прекрасний гумор. В цій рішальній хвилині він почав порівнювати наш бій з боями шведів і наших з москвинами під Полтавою... Та не було часу. Треба було йому сказати про правдивий стан нашого положення: наступ більшовиків не припиняється, Шевченківський полк є в двогодинній їзді від нас, повний потяг наших поранених бійців потребує опіки. Усе, що лишилося, не мало змоги впродовж цілого дня через часті атаки противника на найменший перепочинок. Отже, мушу вивести їх з бою без дальших втрат у людях і приготуватись для з'єднання з Чорними Гайдаками в команді Симона Петлюри, які були вже наст. Бровари.

Атамановського я послав ще завідна до Студентської сотні з наказом про відворот на вказане їй місце. Відворот Студентська сотня мала розпочати першою. Сотник Лощенко ще за дня мусів від'їхати. З від'їздом нашої гармати по цілому фронті посилювався енергійний наступ противника. Скрізь відчувався приплив нових сил.

Тут варто відзначити надзвичайну холонокровність і вміння панувати над собою наших старшин і молодих вояків, якої я не зауважував за час побуту на фронті під час світової війни серед старших, добре вишколених жовнірів. По Студентській сотні виводив я з бою сотні юнаків у такому порядку: друга, третя і четверта. Перша сотня, яка була у резерві, вступила в бій по годині другій, здержувала противника, що намагався нас оточити, аж до повної темряви. Після чого рештки резерву відступили цілком з поля бою і

прилучилися до школи. По перегляді після бою не було в студентській сотні мого брата, але під час бою пораненим він не був, оскільки не було і в шпитальному вагоні. Не було виявлено також цілої чоти Студентської сотні — до 30 людей. Вислав я розвідку, затримав ешелон — та все було даремно. Про долю брата і його товаришів довідався я вже багато пізніше. Виявилося, що вони відступаючи, очевидно, для скорочення дороги, пішли на світло на ст. Крути, а там зі сходу надійшли більшовики. Невдовзі розігралася кривава драма... їх не розстрілювали, а кололи багнетами, що я ствердив уже в Києві, при похороні.

Станцію Ніжин справді обсадив наш Шевченківський полк, який хотів нас обеззброїти у вагонах, бо ж стати до бою, а ще до того вночі, у нього забракло «мітингового героїзму», а ще певно не знайшлося в ньому жодного справжнього москвина, бо перед тим москвином він був би і слухняний до безтями і покірливий.

Треба було усунути Шевченківців, що, на щастя, обійшлося без крові. Незабаром на ст. Бровари я здав уже релятивний звіт Симонові Петлюрі в присутності його начальника штабу сотника Олександра Удовиченка. Замість бодай хвиливого відпочинку ми змушені були вже не боронити доступів до Києва, а йти його брати, бо там повстали добре озброєні місцеві більшовики.

Так закінчився бій під Крутами. Утрати сягали: 250 юнаків, одна чота (до 30 людей) студентів і 10 старшин.

Бойовий наказ наша молодь виконала, а пам'ять полеглих оповита ореолом слави, стала зразком для майбутніх поколінь!

ФАКТИЧНІ ВТРАТИ ПІД КРУТАМИ

1-ша Українська військова школа:

забитих — 8-10;

поранених — 25-30.

Разом: 33-40 вбитих та поранених юнаків.

Студентський курінь
Січових Стрільців

Крути. Січень 1918 року : док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во "Герої Крут"; упоряд. Я. Гаврилюк ; [редкол.: С. І. Білокінь (голова) та ін.]. – Київ: Просвіта, 2008. – 839, XLVIII с. : іл.

№ 47

**Резолюція загальних зборів студентів Українського
народного університету про запис студентів і слухачів
до куреня Січових стрільців**

4 січня 1918 р.

Студентський курінь стрільців

На загальних зборах студентів Українського Народного Університету, які відбулися 4-го січня, ухвалено таку резолюцію:

З огляду на грізне положення Української Народньої Республіки, загальні збори студентів Українського Народного Університету винесли такі постанови:

1. На час пекучої потреби, всі без виімку, студенти Українського Народного Університету (в тім числі і слухачі обох підготовчих курсів) вступають в протягу трьох найближчих днів в Курінь Січових Стрільців.

а) Для товаришів, що знаходяться зараз за Київом, час вступлення до Куріня продовжується до 14-го січня ц. р.

б) Всі товариші, признані лікарською Комісією не здібними до строевої служби, займають нестроеві посади при куріні (канцеляристів, агітаторів тощо).

2. На весь час перебування студентів в Куріні заняття і іспити в університеті припиняються.

3. Товариші, які не коряться цим постановам зборів, підлягають загально-товариському бойкоту.

4. Для переведення в життя всіх зазначених постанов вибирається Комітет з 5 душ. Дежурства членів Комітету встановлено від 10-ої год. до 6-ої год. вечора в вестибюлю Центральної Ради, худи належить звертатися за всякими справами. Там же записуються до Куріня.

**Оголошення організаційного комітету студентського куреня
про збір записаних у курінь**

11 січня 1918 р.

Від організаційного комітету студентського куреня.

Всі товариші, що вписалися в курінь, повинні негайно явитись в казарму куреня (Печерськ, Московська вул., Костянтинівська військова школа).

Запис у курінь приймається щодня від 10 до 6 год. у вестибюлі Центральної Ради і в казармі.

Там же видаються всякі справки.

Нова Рада. — 1918. — 11 січня. (№ 7).

**Наказ № 131
по Головному штабу Військового міністерства УНР
про розформування студентського куреня
Українських січових стрільців і демобілізацію студентів
Українського Народного Університету**

27 березня 1918 р.

Ч. 131

27-го березня 1918 року
(По Головному Штабу)

В тяжкі дні боротьби Української Народної Республіки з своїми ворогами — більшовиками, у Києві зорганізувався студентський курінь Українських Січових Стрільців. Завзято і непохитно обороняли січовики-студенти Республіку на протязі того бурхливого часу, який вона пережила. Тепер настав час, коли студенти, з яких склався курінь, можуть повернутися до своїх шкіл для продовжування освіти. Висловляючи свою щирю подяку за те велике діло, яке зробив сей курінь, наказую: 1) негайно приступити до його розформування і 2) увільнити студентів Українського Народного Університету з усіх військових частин.

Підписав: Військовий міністр *Жуховський*.

З оригіналом згідно: Начальник

Канцелярії Військового Міністерства *Ковалевський*.

1. Учасники бою під Крутами

1-ша Київська юнацька школа ім. Б. Хмельницького та старшини і козаків інших військових формувань

Блаватний	Михайлик Михайло
Богаєвський Микола	Могила С.
Боженко Северин	Монкевич Борис
Бурко Демид	Недада (Недава)
Винник Федір	Носенко Дем'ян
Гончаренко Аверкій	Одинець Гаврило
Горошко	Олексієнко П.
Горячко Сергій	Пасічник
Данилюк Матвій	Роєнко С.
Дзюблик Василь	Самійленко Степан
Дудка Г.	Седлецький Гнат
Ємець	Семець Василь
Заїка Іван	Семирозум Модест
Заквалінський	С-ко Б.
Захарченко Д.	Стеценко Панас
Кушнір Іван	Твердовський Осип
Кушнір Михайло	Тимченко Федір
Лавренко Михайло	Уманець В.
Лисогір Семен	Цап Степан
Лощенко Семен	Чорпіта
Лукович (Дякович) А.	Шарий Іван
Магалаєс Святослав	Шевченко Леонтій
Матвієнко Степан	Ярців (Ярцев) Микола
Матюха Ілля	

Помічний студентський курінь Січових Стрільців, сформований зі студентів університету Св. Володимира та Народного університету

Андріїв	Григорович
Бабій	Грущенко Антін
Божко-Божинський Микола	Грущенко Олекса
Борозенко-Конончук	Грущенко Олександр (рідні брати)
Буткевич Леонід	Гуленко Микола
Вороний Юрій	Дикий Андрій
Гайдовський-Потапович Лесь	Дятелович Феодосій
Головащук Кирило	Дмитренко Василь
Гончаренко Федір	Дмитренко Лука

Довгаль Спиридон
 Залізняк Володимир
 Кирик В.
 Коломийченко Василь
 Коломієць
 Компанієць
 Король С.
 Кошман
 Крамаренко Петро
 Курик Ізидор
 Лебідь Микола
 Лизогуб Микола
 Любенець Павло
 Наумович Володимир
 Нітенко

Омельченко Оверко
 Отамановський Валентин
 Пірук
 Пітенко Микола
 Подуботко Георгій
 Попович Олександр (Олелько)
 Пурик-Пуриченко Сидір
 Сірик Василь
 Степковський Ігор
 Туркевич Віктор
 Фарфал
 Чижів Микола
 Шерстюк Олександр
 Шульгин Володимир

**Гімназисти 2-ої Київської української гімназії
 ім. Кирило-Мефодіївського братства**

та учні інших київських гімназій і середніх навчальних закладів

Баталін Михайло
 Біліхарський Володимир
 Бутович Микола
 Витвицький Володимир
 Витвицький Іван
 Гайдовський-Потапович Лесь
 Ганкевич Микола
 Гіба Юліян
 Гнаткевич Василь
 Дубницький Юрій
 Золотарчук Микола
 Карван Іван
 Карван Костянтин
 Кольченко Павло

Корпан Микола
 Левченко Юрко
 Лоський Ігор
 Лукасевич Левко
 Мисан
 Онишкевич
 Піпський Григорій
 Соколовський Андрій
 Сорокевич Іван
 Сушницький Онуфрій
 Тарнавський Євген
 Цимбал Віктор
 Шкода Петро

Лікарі, сестри-жалібниці санітарних вагонів

Лікарі:

Бочаров (участь остаточно не доведена)

Медичні сестри:

Дубівна Клавдія

Мельник Лесья

**Студенти та гімназисти
Помічного студентського куреня Січових Стрільців,
замордовані російськими більшовниками після бою під Крутами
та перепоховані заходами української влади
19 березня 1918 р. у Києві на цвинтарі «Аскольдова могила»**

Студенти університету Св. Володимира та Народного університету

Андріїв	Наумович Володимир
Божко-Божинський Микола	Омельченко Оверко
Борозенко-Конончук	Попович Олександр (Олелько)
Головащук Кирило	Пурик-Пуриченко Сидір
Гончаренко Федір	Сірик Василь
Дмитренко Лука	Чижів Микола
Кирик В.	Шерстюк Олександр
Лизогуб Микола	Шульгин Володимир

**Гімназисти 2-ої Київської української гімназії
ім. Кирило-Мефодіївського братства та інших гімназій**

Ганкевич Микола	— учень VIII класу 2-ї гімназії
Гнаткевич Василь	— учень VI класу 2-ї гімназії
Кольченко Павло	— учень VIII класу 2-ї гімназії
Корпан Микола	— учень 2-ї гімназії
Мисан	— учень 2-ї гімназії
Піпський Григорій	— учень VII класу 2-ї гімназії
Соколовський Андрій	— учень VI класу 2-ї гімназії
Сорокевич Іван	— учень VII класу 2-ї гімназії
Тарнавський Євген	— учень VI класу 2-ї гімназії

В 1934 р. останки тіл В. Наумовича та В. Шульгина перепоховано рідними на Лук'янівському цвинтарі.

29.01.2007 р. встановлено пам'ятник обом Володимирам.

Спогади про Студентський курінь Січових Стрільців

Лоський Ігор - "Крути"

В перших днях січня відбулося віче українського студентства, з Університету св. Володимира і ново-заснованого Українського народного університету, на якому вирішено зорганізувати Студентський курінь Січових Стрільців, до якого, під загрозою бойкоту й виключення з української студентської сім'ї, мали б вступити всі українські студенти. За прикладом студентства пішло і молодше покоління — учні Другої Української ім. Кирило-Мефодіївського братства гімназії.

Якщо не помиляюся, **6 (19) січня 1918 р.** відбулися загальні збори учнів двох старших класів. Пошесть зборів охопила на ті часи київських гімназистів, і то були не перші збори, які бачив у своїх мурах старенький будинок Художньої школи на Сінній площі, де знайшла собі тимчасовий притулок гімназія. Але, мабуть, ні одні з тих зборів не проходили так однодушно. Головою обрано бл. пам. Павла Кольченка, учня 8 класу, що встиг уже побувати на фронті під час Першої світової війни і вважався тому найбільш досвідченим у військовому ділі. З'ясувавши в коротких словах справу, Кольченко запропонував прийняти постанову, ідентичну з тією, яку прийняли на своєму віче студенти університету. Постанову одноголосно прийнято. Директор гімназії, якого прошено на збори, після невдалої спроби одговорити своїх питомців від такого, на його погляд, нерозважного кроку, мусив, зрештою, погодитись з постановою і оголосити з рамени дирекції офіціальну перерву навчання у двох старших класах гімназії на час перебування учнів у війську. Просив лише, аби не спокушати до вступу до куреня учнів молодших класів. Правда, це допомогло мало, бо кілька учнів шостого класу таки до куреня вступило. Тут варто зазначити, що в гімназії дійсно постанови додержано. Всі ті, що були на той час у Києві, взяли участь у Студентському курені, навіть ті, що на час Різдвяних ферій відїхали з Києва, і з огляду на анархію в краю, не могли вчасно вернути, прилучилися до місцевих військових відділів. Лише один постанови не виконав і його змушено залишити гімназію.

На другий день після зборів (**7 (20) січня 1918 р.**) усі мали зібратися в Педагогічному музеї для реєстрації. Хто з українців не знав цього будинку, де засідала Центральна Рада, де, думалось тоді, кувалася українська державність. Учні II-ї гімназії знали особливо добре будинок Педагогічного музею. Майже цілий 1917 рік товклися вони у вестибюлі і на хорах, прислухаючись промовам українських міністрів та парламентарів. До того ж недовго перед тим більшість їх у складі так зв. «Бойового куреня партії соц.-революціонерів» охороняли помешкання Центральної Ради під час боротьби з командуєм Київською військовою округою російським есером Оберучевим.

Тривожний настрій, який панував у Києві, відчувався у зовнішній обстановці музею, яка, так би мовити, змілітаризувалася. У вестибюлі товклися люди у більш чи менш фантастичних уніформах. Місце різних партійних кіосків, де ще донедавна можна було довідатись, як в найкоротший час оцасливити Україну, зайняли кіоски різних новоповсталих військових формацій. На стіни повісили плакати, на яких доморошені мистці старались в якнайбільше зворушуючий спосіб представити нещасливу долю України і тим вплинути на громадянство, аби воно вступило до війська. Найбільш вражав один із плакатів з футуристично виконаною дівчиною, яка мала уявляти собою Україну. Загалом вражала дешева бутафорія, яка цілком не відповідала поважності і важливості хвилі.

За одним зі столиків відбувався запис до Студентського куреня. Там же майбутні січовики побачили вперше головного коменданта Короля, який, щоправда, уважав за ліпше, коли перша сотня куреня вирушила під Крути, залишитись у Києві.

З музею **(7 (20) січня 1918 р)** всі, що записалися, вирушили відразу до помешкання, яке було відведене в будинку Константинівської школи на Печерську. Погода, як і загальний настрій, була погана. Хоч був уже початок січня, але зима ще не починалася і надворі стояла сльота, як у листопаді. Вулиці, з огляду на революційну «свободу», вже давно не замітані, і грязюка доходила майже до щиколоток. Але колона січовиків тим не зраджувалася і, співаючи пісень, хоробро марширувала через вулиці Києва.

Константинівську школу знайшли майже порожньою, бо Перша Українська військова школа, яка там містилася, була на фронті під Бахмачем. Всі розташувалися у юнацьких спальнях і вже другого дня під керуванням кількох старшин Богданівського полку почалася муштра.

Войовничий настрій молоді відразу розхолоджено попередженням, що Студентський курінь буде служити, в разі потреби, лише для охорони порядку у Києві. З тим розрахунком розтягнуто муштру на довший час, тобто почали з ґрунтового засвоювання рівного кроку і поворотів.

Комендантом першої сотні призначено старшину Омельченка, в той час студента Українського університету. Військового одягу тим часом не видавали, і дуже комічно виглядали дехто із старших січовиків, головно галичан, у сурдутах і камізельках, якими вони витирали під час вправ брудну залу школи. Та загалом комізму не бракувало.

Один раз, коли сотня була усталена в залі, у дверях раптом з'явилася досить своєрідна постать: маленька, горбатенька, з рисами, що недвозначно вказували на її приналежність до «національної меншості»; в уніформі якоїсь провінційної школи. Виявилося, як розповів новоприбувший на «малоросійсько-одеській» мові, називається він Фарфал і приїхав до Києва вчитися в Українському університеті, але, коли довідався, що всі студенти «пішли воєватися», то і він вирішив «понюхати пороху». Щоправда, коли почалася справжня стрілянина, то Фарфал відразу «зорієнтувався» і зник. Підібрали його аж десь далеко по дорозі. Але, разом з тим, учасники походу під Крути вдячні Фарфалові за багато веселих хвилин. Коли він бував у складі застави, то завжди просив дозволу «вістреліть»; тоді відходив на кілька кроків, затуляв очі й обома руками тягнув курок. При цьому на його обличчі малювався жах, змішаний з насолодою — він «теж вояк». Сердився лише на присутність Фарфала улюбленець своїх товаришів, завжди веселий і дотепний учень 8 класу галичанин Гіба (загинув у 1919 р. в складі кінного полку Бориса). Гіба був схожий на єврея, і, дивлячись на Фарфала, казав:

— "Поки того жиденяти в нас не було, то я ще міг запевнювати людей, що я не жид, а тепер, як уже маємо одного, то хто мені повірить, що я теж не «з наших»."

Окрім згаданого сотника Омельченка, тоді ж призначено для першої сотні (друга сотня сформувалася після під'їзду першої під Крути і брала участь у боротьбі з більшовиками в Києві) **чотирьох чотових (командирів взводів)**, гімназистів П. Кольченко і О. Сушицького, а також двоє студентів медичного факультету Університету Святого Володимира, чиї прізвища невідомі й досі. Бунчужним призначено учня 8 класу Он. Сушицького, брата відомого професора Ф. Сушицького.

Пару днів перейшло досить спокійно, вивчаючи премудрість здовоювання рядів і поворотів право- й ліворуч. Але щось **на п'ятий день (12 (25) січня 1918 р)**, дуже рано, коли сотня ще спала, спальні наповнилися якимись обідраними, з виснаженими обличчями, страшенно брудними постатями. Виявилось, що це приїхали до Києва господарі хати юнаки 1-ї Військової школи. Вже більше місяця займали вони позицію на північ від Києва, коло Бахмача. Беззмінна варта, відсутність можливості переодягнутися і помитися, брак харчів і амуніції, а найголовніше, постійна непевність, чи ворог не обійде

та не захопить їхню горстку. Все це вимучило їх, і вони вирішили, залишивши невеликий відділ на фронті, їхати до Києва добувати помочі. Що найбільше їх дратувало, це постійні заспокоюючі обіцянки від «головнокомандуючого» Капкана по телеграфу з Києва, що ось-ось прибудуть поповнення. Щоправда, деколи потяги з поповненням приходили, але... майже порожні. Ті ж козаки, які доїздили до місця призначення, гордо заявляли, що вони воювати не збираються, а «оголошують нейтралітет». На пару днів вони, звичайно, розсіювалися. Юнакам все це так набридло, що вони вирішили самі здобути собі поповнення.

Єдине «військо», яким розпоряджав Український уряд, була перша сотня Студентського куреня. Однак, це військо, в більшості, ще не вміло тримати в руках рушниці, але іншого виходу не було. До того ж самі січовики (переважно наймолодші з них) з великим захопленням поставились до можливості від'їзду на фронт. Найбільше прикро вражений був тим старенький полковник, який жив у школі і встиг щиро прив'язатися за кілька днів до молоді. Зі сльозами на очах просив він відмовитись від легковажного рішення, але що могли зробити його намови проти войовничого запалу сімнадцятилітніх юнаків та проти стратегічних талантів панів Капканів та Поршів.

В той же вечір (12 (25) січня 1918 р), приступлено до виряджання. Розгардіяш, який панував тоді у Києві, відбився навіть у такій дрібниці: як одягнено й озброєно студентську сотню. Кожний одержав з одягу — штани, подерту шинелю і якусь арештантську шапку. Можна собі уявити, як гротесково виглядала сотня.

Пересічний вигляд був такий: власні черевики, солдатські штани, зав'язані в долині мотузком (обвивачів не було), гімназійна чи студентська куртка або цивільна камізка і згори шинеля, в якій найменше бракувало однієї поли.

Не ліпше виглядала зброя: старі, поржавілі рушниці... І це все в той час, як місяць після того більшовики, захопивши помешкання школи, знайшли там повні склади новеньких чобіт, одягу, не кажучи вже про амуніцію і зброю.

Одягнені й озброєні таким чином, студенти чекали тієї ж ночі на потяг, аби разом з юнаками вирушити на фронт. Чекати прийпілося досить довго — лише по обіді наступного дня (13 (26) січня 1918 р), на залізничний тор, що проходив недалеко від школи, подано ешелон. Посадка відбулася цілком спокійно, якщо не рахувати того, що в останню хвилину прибігла до потягу пані Лукасевич (дружина небіжчика Є. Лукасевича) шукати свого сина Левка, тоді учня 6-го класу, який «нелегально» вступив до куреня. Бідна мати гірко плакала, вмовляючи сина лишитися, але безуспішно. Спокійніше вела себе сестра іншого шестикласника — Соколовського. Ледве стримуючи сльози, вона хрестила брата і всіх від'їжджаючих... Молоденький Соколовський весело заспокоював сестру, не передчуваючи, що за пару днів лежатиме на станційній платформі з пробитою московським багнетом головою. Під спів «Ще не вмерла Україна» ешелон рушив на північ...

*Левко Лукасевич. Роздуми на схилку життя.
Нью-Йорк-С. Бавнд Брук, 1982. Уривки*

З початком січня 1918 року в Києві почалось формування Студентського куреня Січових Стрільців, як рівно ж і Гайдамацького коша. Бойовий курінь української партії соц-рев. був розформований нашим комендантом полковником Ганом і, здається, майже всі ми записались до студентського куреня Січових Стрільців. Молодь Києва щиро

відгукнулась на відозву організаційного комітету Студентського куреня і в другій половині січня було записано до 300 осіб. Записались студенти теж і з-поза Києва, навіть один студент-єврей з Одеси.

Студентський курінь Січових Стрільців складався з добровольців — студентів вищих шкіл, які не були покликані під час війни на військову службу з огляду на молодий вік, чи поганий стан здоров'я, з учнів вищих класів українських гімназій, невеликої кількості вояків Першої юнацької школи (частина юнацької школи була вже на фронті проти більшовиків) і кільканадцяти слухачів школи військових лікарських помічників (фельдшерів), які, не роздумуючи про долю своїх родин, вступили до Студентського куреня (були там і старші, вже одружені слухачі).

Після короткого поспішного курсу муштри для неволодіючих зброєю студентів і учнів Юнацької військової школи, частина куреня Січових Стрільців, враз із рештою юнаків, вирушила, з наказу командуючого північним фронтом сот. Шинкаря, на Чернігівщину, проти наступаючих більшовиків. **(26 січня 1918 р),**

Друга частина січовиків лишилася в Юнацькій школі у Києві, де продовжувала вишкіл, а пізніше брала участь в боях за Київ під час січневого, другого повстання більшовиків, яке введовзі вибухнуло.

Перша частина учнів Юнацької школи, як вже згадував, стримувала наступ росіян під Бахмачем і Конотопом. Начальниками всіх цих невеличких збройних сил були старшини: **Дем'ян Носенко, Федір Тимченко та Павло Богаєвський.**

Десь біля п'ятої години вечора **(29 січня 1918 р),** купка відступивших і врятованих поранених, згідно з наказом старшин, сіла до потягу. Перед тим ми знищили залізничну колію. Частина стрільців прикривала нашу працю сконцентрованим сильним вогнем по більшовиках. У дверях і вікнах останніх вагонів поставили кулемети для можливої відсічі. Потяг рушив на південь...

На станції Бобрик ми зустріли перші відділи Гайдамацького коша, але штаб не встиг ще розробити план зустрічі ворога. Гайдамаки були відкликані по телеграфу до Києва, де вибухнуло знову більшовицьке повстання. Рештки студентського куреня дістали наказ від'їхати па станцію Дарниця, біля Києва, в допомогу артилерійським частинам, які там обстрілювали головний район повстання — Арсенал.

Виконуючи помічні праці при артилерії та вартівничу службу, ми чекали наказу про стале приділення. Частину нас відіслано у Слобідку, а решта лишилась у Дарниці.

Київське повстання, одначе, не вгавало. Після дводенного обстрілу району Арсеналу та Печерська наша артилерія, змінюючи позиції, від'їхала в напрямку Слобідки, а ми лишились у Дарниці. Незабаром нас повідомили, що частини Муравйова посуваються на південь.

Панцирний потяг, який приїхав до Дарниці із станції Київ-2, мав завдання допомагати стримувати ворога і не допустити до з'єднання сил Муравйова з київськими

більшовиками, як рівно ж боронити залізничний міст через Дніпро. Але обіцяних сил, які мав прислати полк. Капкан, все ще не було, тому роль панцирного потягу зводилась до нуля. Одначе залога потягу була доповнена кільканадцятьма гайдамаками і він вирушив на північ, на зустріч ворогові. Всі ми, що ще були в Дарниці, дістали наказ перейти невеликими групами через Дніпро, який у 1918 році був досить слабо замерзлий, та зголоситися до наших частин у Києві. Не маючи ніяких відомостей, які райони міста зайняті нашим військом, ми розділились на три чи чотири групи і попрямували через непевний лід у різних напрямках до Києва, звідки було чути безперестанну стрілянину. Ще й тут невблагана доля забрала з-поміж нас кількох товаришів, які трагічно загинули під непевним льодом Дніпра. Я щасливо перейшов з чотирма бійцями в напрямку на Лису Гору та Деміївку, де не було боїв. Але на другому березі Дніпра ми довідались від мешканців, що Деміївка була захоплена прихильниками більшовиків — робітниками місцевих фабрик. Зорієнтувавшись у ситуації, ми знищили свої військові документи і всі зовнішні відзнаки, відкинули зброю і кожен зосібна пішов далі, умовившись попередньо, що будемо удавати демобілізованих вояків російської армії, які вертаються додому. Звичайно умовились, що попрямуємо до українських військових частин у Києві. Жодного з тих чотирьох товаришів я більше не зустрів і досі не знаю, чи вони живі, чи загинули.

Переночувавши на Деміївці у знайомих, слідуючого дня раненько я пішов додому, бо було не дуже далеко. Вдома я коротко затримався: помився, наївся, переодягнувся в чисту білизну і зараз же пішов у напрямку центру міста. Як пізніше довідався, зараз же після мого відходу з дому прийшов більшовицький робітничий патруль шукати мене. Район, в якому ми мешкали, так як і Деміївка, був опанований більшовиками. Українські військові частини мені вдалося зустріти на Брест-Литовському шосе. Звідси я вже відступав на захід у складі помічного відділу при Гайдамацькому коші, разом з рештками нашого війська, яке після підписання Берестейського миру і швидкого переформування знову розпочало наступ на більшовиків.

Мало нас зустрілось товаришів — учасників бою під Крутами. Ті, що лишились живими після трагічного бою, розпоршились по різних військових частинах по всій Україні, а пізніше дехто загинув у дальшій боротьбі з російською навалою.

Монкевич Борис - "Бій під Крутами"

Доцільним буде тут подати кілька фактів з життя цієї молоді в час революції.

Ще в червні місяці 1917 р. з ініціативи кількох українських гуртків, тоді ще російських середніх шкіл, відбулися збори представників українців середньошкільників м. Києва в українському клубі «Родина».

На тих зборах ухвалено організувати всіх середньо-шкільників в один союз під назвою «Осередок Українських середньошкільних організацій м. Києва». На зборах прийнято резолюцію, в якій середньошкільна молодь висловлює готовність віддати себе на послуги українському народові. «Осередок» об'єднував біля 2000 учнів одного лише Києва.

Виконавчий орган «Осередка» розпочав активну працю і вже за який місяць всі міста України були покриті густою сіткою «Осередків». Почав виходити орган комітету «Каменярі».

Сама молодь розпочала культурну працю серед війська, а також виступила в ролі агітаторів за українське національне відродження. І, коли в серпні оголошено в Києві маніфестацію вірності української молоді, то перед будинком Центральної Ради пройшов могутній похід цвіту української нації. Перед Центральною Радою вітав молодь зі слізьми на очах **батько нашої кооперації Левицький** і, наче передчуваючи свою близьку смерть, сказав:

"Діти, квіти наші. Вітаю вас, що прийшли нас змінити в тяжкому бою за вільну Україну. Вже небагато лишилося нам жити, але погляд на ваші стрункі лави, готові на всі жертви задля щастя рідного краю, дають нам можливість спокійно вмерти, бо ж ми певні, що боронитимете те, що ми досі зробили. Благословляю ж вас до дальшої світлої праці, хай Бог вам допомагає."

У відповідь йому залунало: «Хай живе вільна Україна!»

І цей заповіт Левицького невдовзі молодь виконала.

Прошло ще два місяці, й Україну проголошено самостійною державою. Найвищий ідеал був досягнутий, але разом з тим настав новий іспит для цілої нації — удержання цієї самостійності. Чорною гадюкою пронеслася вістка про похід Муравйова, що «ніс на вістрях багнетів свободу північного брата». Почуття тривоги з кожним днем росло в серці всякого свідомого українця. Очевидний брак організованої оборони краю був доконаним фактом, і всі стали перед питанням: «Що ж далі?»

І вже в останній час перед лицем небезпеки наш уряд кинув розпучливий лич до всіх, у кого ще жевріла в серцях надія, в кого ще не опали безсило руки. Видано відозви, до слухачів Народного університету, до другої гімназії і взагалі до українського елементу київських шкіл стати зі зброєю на захист українських інтересів. Крім того, по всіх українських організаціях пішла палка агітація, скрізь жваві завзяті промови.

І молодь одразу на цей поклик зголосилася боронити батьківщину. Це були люди непартійні, готові присвятитися кожній національній праці, бо жадні партійні інтереси не наказували їм зоставатися позаду.

Без вагання вони покинули свої родини, залишили стіни своєї рідної almae matris. Ряди вільного козацтва зародилися від молоді.

Народний університет закладає в себе Курінь студентів Січових Стрільців під проводом сотника Тимченка. В цей курінь багато записується учнів другої ім. Кирило-Мефодіївського братства гімназії (так, наприклад, 7 і 8 класу майже всі учні), записуються студенти Володимирського університету, учні гідротехнічної школи, учні київської військової, тоді вже українізованої лікарської школи.

Цей курінь розташувався в будинку Константинівської юнацької школи на Печерську, де почалося провадити його формування. Але не було ладу й порядку в праці по організації цього куреня. Одразу частину козаків поставили на варті, не давши їм військового одягу.

Вправи офіційно не провадилися, а як провадилися, то з ініціативи якого-небудь роевого. І тільки на кілька днів перед від'їздом куреня на фронт приділено для муштрових вправ старшини Богданівського полку, але за такий короткий час не багато їх навчили. На обіді й на вечері козаки були всі, а ввечері більша половина брала відпустки в місто і з сотні в 140 осіб залишалася не більше 20. (Усіх записалося 300). На варту назначили людей не в порядку, а так — до вподоби. Були випадки, що одні й ті ж люди вартували по дві доби. Ніхто не знав, коли будуть від'їжджати й куди.

Наслідком такої бойової підготовки було те, що багато козаків не вмiли навіть добре стріляти, не знали, як розібрати засуву рушниць. З більш здатних і обізнаних з військовими вправами зорганізовано кулеметну команду, але без кулеметів.

Серед такого безпуття в неділю 27 січня 1918 р. курінь Січових Стрільців одержав від командного складу І Гершої військової школи, з котрою він йшов у контакт, наказ виступати в похід. Почалася страшenna метушня. Бунчужні кинулись видавати старі шинелі, штани, черевики без обмоток. Так одягнуті та озброєні старими, почищеними «трюхлінейками» вирушили в похід тільки на другий день — **28 січня.**

З войовничим видом виступили з касарень і сіли в поїзд. Мов передчуваючи свою загибель, козаки були бадьорі, веселі й підняли веселий гамір. Українська пісня лунала серед вагонів. Нарешті вночі об одинадцятій годині ешелони виїхали з Києва II і поїхали йїювати в напрямку на Бахмач-Конотоп.

I Цілу ніч їхали ешелони й тільки о четвертій годині рамку приїхали наст. Крути.

Ніхто не звернув уваги, що штабний поїзд утік зі станції, **а разом з поїздом сотник Тимченко.**

ФАКТИЧНІ ВТРАТИ ПІД КРУТАМИ

Студентська сотня:

забитих у бою — 10-12;

розстріляних та замордованих — 29;

поранених — 30-35;

полонених — 7.

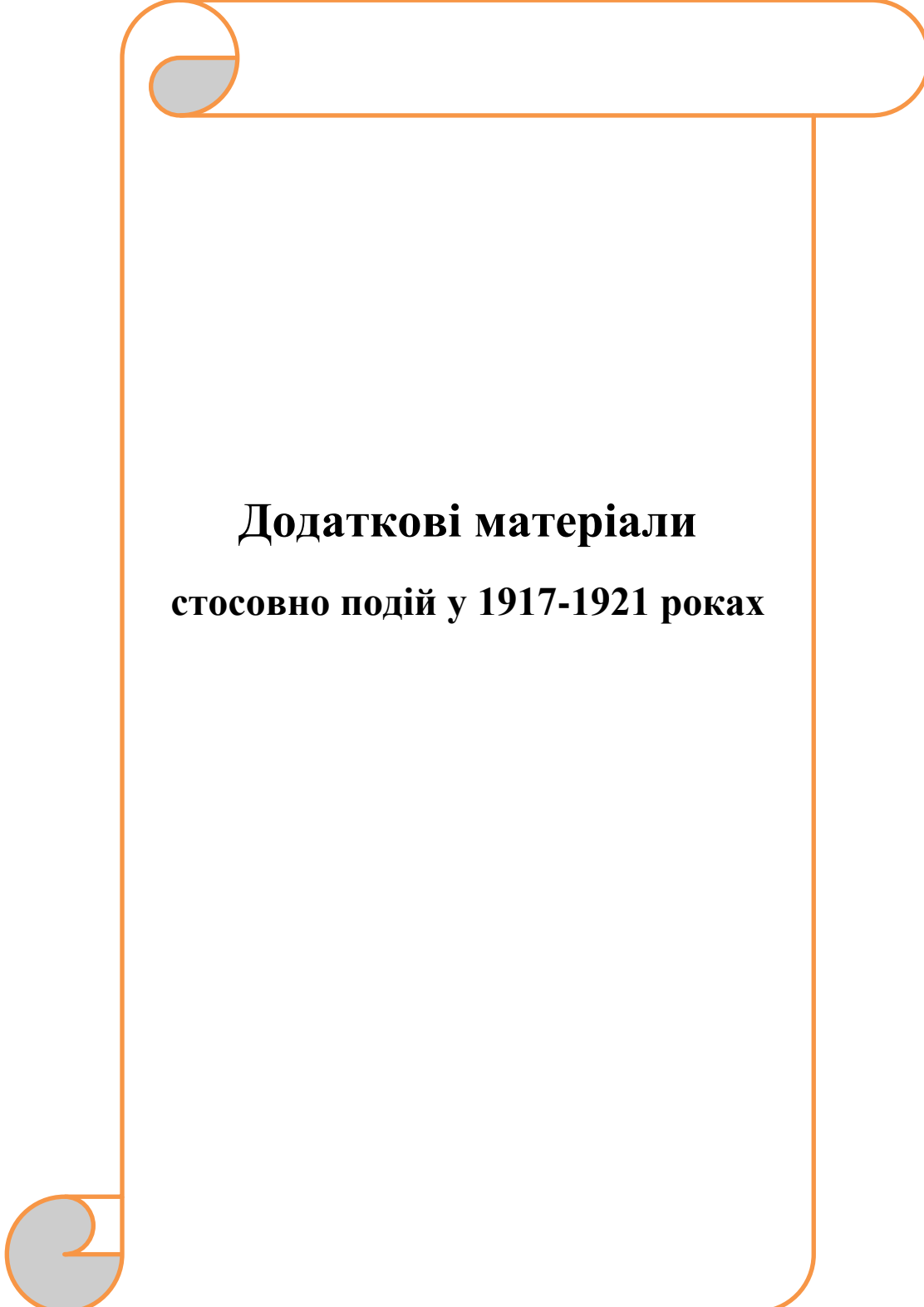
Разом: 76-83 вбитих і поранених студентів та гімназистів.

З числа загиблих та розстріляних відомі прізвища лише 20. Це:

— 7 студентів Українського Народного університету (Олександр Шерстюк, Ісидор Пурик, Борозенко-Конончук, Головащук, Чижов, Сірик, Омельченко (сотник));

— 6 студентів Київського університету Св. Володимира (Олександр Попович, Володимир Шульгин, Микола Лизогуб, Божко-Божинський, Дмитренко, Андріїв);

— 7 гімназистів 2-ї Кирило-Мефодіївської гімназії (Андрій Соколовський, Євген Тернавський, Володимир Гнаткевич (з 6-го класу), Григiр Пінський (галичанин), Іван Сорокевич (з 7-го класу), Павло Кольченко (прапорщик), Микола Ганкевич (з 8-го класу)).

The page is framed by a decorative orange border that resembles a scroll. The top and bottom edges are rounded, and the left side features two circular elements that look like the ends of a scroll, one at the top and one at the bottom. The interior of the scroll is white.

Додаткові матеріали
стосовно подій у 1917-1921 роках

Три года из истории Киева (1917-1920)

5 февраля 2013, 10:26

[Борьба за историю](#), [Старый/новый Киев](#)

Мы публикуем полный текст выступления историка, киевоведа, автора книги "Два дня из жизни Киева" (издательство "Варто") Стефана Машкевича, которая состоялась 22 ноября 2012 г. в Киевском доме ученых в рамках проекта "Публичные лекции Полит.иа"

Вера Холмогорова: добрый вечер, уважаемые коллеги. Рады вас снова приветствовать на публичных лекциях цикла «Публичные лекции Полит.иа». Меня зовут Вера Холмогорова, я редактор Полит.иа. И я рада представить нашего сегодняшнего лектора, нашего гостя из-за границы, из Соединенных Штатов, **Стефана Машкевича**, доктора физико-математических наук и при этом историка, автора книги «Два дня из жизни Киева», вышедшей в издательстве «Варто», которое выступает замечательным партнером наших киевских лекций. И тема его сегодняшней лекции: «Три года из истории Киева». 1917-1920-й - это и времена «Белой гвардии» и времена, о которых писала Тэффи, но и, в общем, те самые революционные времена, о которых мы не так давно вспоминали в связи с праздником 7 ноября на лекции Станислава Цалика. Стефан, Вам слово, спасибо.

Стефан Машкевич: Добрый вечер. Большое спасибо за приглашение. Я очень рад иметь эту возможность поделиться с аудиторией темой, которая меня интересует, и, в свою очередь, надеюсь на какую угодно реакцию, кроме безразличия. Итак, «Три года из истории Киева».

Известно, что китайцы, когда хотят пожелать своим врагам чего-нибудь нехорошего, говорят им: «Чтоб ты жил в интересное время». По моему субъективному, но аргументированному мнению, эти три года — а если точно, 39 месяцев, с марта 1917-го по июнь 1920-го — стали самым интересным временем за всю историю Киева. **За эти 39 месяцев власть в Киеве сменилась 14 раз, что для больших городов, как мне представляется, является мировым рекордом по смене власти.** Четырнадцать три — 42, поэтому на каждую из 14-ти властей у нас будет по три минуты; это будет сложновато, но мы справимся. Если останется ощущение, что я чего-то недосказал, пожалуйста, задавайте вопросы, на которые я постараюсь ответить.

Последнее вводное замечание. Тема лекции, «Три года из истории Киева», честно говоря, не отличается скромностью, потому что является парафразом на самого себя, точнее говоря, на название моей собственной книги «Два дня из истории Киева», в которой детально разобран один из эпизодов, пришедшихся на эти три года. К этому эпизоду мы вернемся минут через двадцать пять, а пока начинаем с **конца февраля 1917 года**, когда хлебные бунты в Петрограде достаточно быстро вылились в революцию и привели к крушению казавшейся незыблемой династии Романовых. В Киеве было гораздо спокойнее, никаких революционных событий в тот момент не происходило, и некоторые из киевских обывателей узнали о том, что, собственно, произошло, из полулегендарной нынче телеграммы Бубликова, которую прославил Михаил Булгаков в своем очерке «Киев-город». Правда, он ошибся в дате, когда эта телеграмма была получена. Александр Бубликов был комиссаром Временного правительства, назначенным в Министерство путей сообщения, и разослал эту телеграмму по железнодорожной сети. Телеграмма начиналась следующими словами: *«Железнодорожники, старая власть, создавшая*

*разруху во всех областях государственного правления, пала. Государственная Дума взяла на себя создание новой власти». Эта новая власть, естественно, относилась и к Киеву, как к одному из крупнейших городов до того Российской империи, а с того момента Российской республики. Но буквально через несколько дней после этой самой телеграммы, практически через дорогу от места, где мы с вами сейчас находимся, в том доме, где сейчас вход на станцию метро «Золотые ворота», в подвале, была создана **Украинская Центральная Рада**.*

Центральная Рада поначалу задумывалась как общественная организация, а отнюдь не как парламент независимого государства, но по ходу событий все именно так и получилось. С этого момента Киев начинает медленно, небольшими шажками, но в одном направлении уходить из-под влияния Петрограда. Временное правительство в Петрограде не очень понимало, что делать с украинским вопросом, относилось к нему, пожалуй, в основном иронически; хотя происходили какие-то переговоры между Временным правительством и Центральной Радой, но дело шло, скажем так, на самотек. Центральная Рада в течение лета и осени 1917 года издает **сначала I, потом II Универсал**, которыми в возрастающей мере провозглашает автономию Украины: мы, дескать, будем устанавливать свои законы.

А в Петрограде, тем временем, события шли своим чередом, что закончилось, как прекрасно известно, 25 октября по старому стилю (7 ноября по-новому) 1917 года, когда власть узурпировали большевики. В Киеве в тот момент, опять-таки, ничего значительного не произошло. Если почитать киевские газеты тех дней, то в них найдете полуленивое обсуждение того, что же это означает, что в Петрограде власть взяли большевики, какие могут быть последствия — но, скажем так, ничего радикального. Однако киевские большевики были другого мнения. Буквально через неделю после революции в Петрограде киевские большевики вознамерились захватить власть и здесь. Вылилось это в так называемый **«треугольный бой»**. Треугольным он назывался, потому что там участвовали три стороны: собственно большевики, штабом которых был Мариинский дворец, войска Центральной Рады и войска киевского военного округа, которые как бы защищали Временное правительство. Большевиков, в конечном счете, перебороли, их лидеры вышли из состава Центральной Рады и уехали в Харьков, где вскорости основали свою, большевистскую украинскую республику. Защищать Временное правительство было как-то уже не с руки, поскольку правительства не существовало, и поэтому власть вполне естественным образом перешла в руки Центральной Рады, так сказать, методом исключения.

Второй киевский переворот (первым была февральская революция) естественнее всего датировать 7-м ноября по старому стилю (**20-м по новому**) 1917 года, когда Центральная Рада издала III Универсал, которым провозгласила создание Украинской Народной Республики, тогда еще как автономии в составе единой России. Один из киевских большевиков, который не уехал в Харьков, а остался в Киеве, Леонид Пятаков, пытался проводить в Киеве какую-то большевистскую деятельность; в декабре 1917 года он был при загадочных обстоятельствах похищен из своего дома на Кузнечной улице и впоследствии убит. Его обезображенный труп через пару недель был обнаружен где-то на окраинах Киева. Большевики, естественно, обвиняли в убийстве Центральную Раду. Центральная Рада отвечала, что «мы здесь вроде бы ни при чем». Что на самом деле произошло, осталось, по сути дела, не выясненным, а история эта аукнулась через 20 лет, в 1937 году. В 1919 году большевики назвали именем Леонида Пятакова бывшую Мариинско-Благовещенскую улицу. Так бы все и продолжалось, но в 1937 году брат Леонида Георгий (Юрий) Пятаков, который тогда уехал в Харьков и поэтому выжил, был в свою очередь расстрелян товарищем Сталиным. Поэтому называть киевскую улицу

улицей Пятакова стало небезопасно, и ее мгновенно переименовали. Теперь мы знаем эту улицу как улицу Саксаганского.

Тем временем, на политической арене Украины появилась внешняя сила в виде немцев, которые продолжали воевать с Российской империей, но, как известно, в начале 1918 года начали мирные переговоры с большевиками в Брест-Литовске; параллельно этим переговорам начались отдельные переговоры Германии и Австро-Венгрии с украинской Центральной Радой. Для переговоров между Германией и Украиной была взаимовыгодная мотивация, потому что Украине нужна была защита от большевиков, а немцам и австрийцам нужен был хлеб, которого на Украине было предостаточно. Поэтому переговоры продвигались достаточно успешно, стороны двигались к взаимопониманию, но в какой-то момент немецкой стороной было объявлено: «Если вы хотите подписывать мирный договор, вы должны быть независимым государством. Какая-то часть, автономия России, не является субъектом международного права, и мы подписать договор с таким образованием не можем». Через несколько дней после этого Центральной радой был издан IV Универсал, в котором объявлена полная независимость Украины. Нельзя представлять дело так, что независимая Украина возникла только из-за вышеупомянутого момента с Германией. Естественно, движение здесь в эту сторону уже было, разговоры с Германией являлись скорее поводом, чем первопричиной, тем не менее свою роль в этом они сыграли. Еще через пару недель после этого был подписан Брестский мирный договор между странами Четверного союза и Украиной, причем сделано это было во многом благодаря тому, что средства связи тогда были далеко не такие, как сейчас. Дело в том, что в момент, когда на Брестском мирном договоре просыхали чернила, Центральная Рада уже спасалась из Киева бегством под напором большевиков. Если бы в Бресте об этом вовремя узнали, то договор подписан, скорее всего, не был бы.

Большевики же под командованием Муравьева и Берзина 25 января 1918 года по старому стилю взяли Киев, и таким образом произошел третий киевский переворот. О том, как это происходило, я скажу словами самого Муравьева. Эта достаточно популярная цитата, хотя и немножко, но часто искажается, а в оригинале она звучала, с минимальными сокращениями, так: «Нам пришлось прежде всего обрушиться на Киевскую Раду. В одни сутки мы восстановили разрушенный Радой сорокасаженный мост и ворвались в Киев, где дрались 5 дней. Я приказал артиллерии бить по самым большим дворцам, по 10-этажному дому Грушевского. Дом сгорел дотла. Я зажег город, бил по дворцам, по церквям, по попам, по монахам, никому не давая пощады. 25 января оборонческая дума просила перемирия. В ответ я велел бить химическими удушливыми газами. Сотни генералов, может, и тысячи были убиты беспощадно. Так мы мстим. Мы были бы в состоянии удержать взрыв мести, но не надо было этого, так как наш лозунг — быть беспощадным».

Большевики действительно были беспощадными; комментарии здесь, пожалуй, излишни. Оценки количества расстрелянных в Киеве за три недели пребывания там большевиков расходятся, но, по всей видимости, порядок величины — несколько тысяч, что, конечно, мягко говоря, немало. Расстреливали тех, кто в ответ на требования предъявить документы имел несчастье предъявить красную карточку, которая служила удостоверением личности при Центральной Раде. За предъявление такой карточки следовал немедленный расстрел. Тем не менее, большевики долго в городе не продержались. Немцы, верные своим обязательствам по Брестскому мирному договору, начали наступление на Украину с запада, и большевики буквально покатались на восток.

1 марта 1918 года в город вошла немецкая армия. Насколько известно, немцы пропустили вперед украинскую армию, чтобы это выглядело более благопристойно; но кто на самом деле хозяева положения в городе, больших сомнений не было. Немцы начали устанавливать свой порядок. Начали они, по интересному воспоминанию, с того, что

выдраили до блеска загаженный при большевиках вокзал. Наняли местных жителей, которым было почти нечего делать, и заставили их вымыть вокзал. Но вокзал вокзалом, а немцы с самого начала стали устанавливать законы, распоряжения, которые по современным меркам назвали бы грубым вмешательством во внутренние дела независимого государства (Украина ведь уже была независимой). Немцев, как мы помним, интересовал хлеб, поэтому процесс сбора урожая, а весной, соответственно, процесс засева урожая был им весьма интересен, весьма актуален, и они попытались взять это дело в свои руки. Украинцам это не нравилось, но сила была за немцами, поэтому сделать практически никто ничего не мог.

Не нравилось это, кстати, не только украинцам. Василий Шульгин, редактор газеты «Киевлянин» и, пожалуй, самая знаковая фигура в антиукраинском движении Киева, после входа немецкой армии в Киев предпринял демарш. Он был арестован месяцем ранее, при большевиках, и, казалось бы, должен был приветствовать освобождение Киева от большевиков. Но он совершил демонстративную акцию — выпустил последний номер газеты «Киевлянин», в передовой статье которого объяснил: дескать, мы вам, немцам, враги, и мы не можем встать под ваше покровительство и продолжать с вами сотрудничать — мы верны союзническим обязательствам перед Антантой. Немцы разрешили печать этого последнего номера «Киевлянина», цензура его пропустила, и, таким образом, Шульгин «хлопнул дверью». Забегая вперед, этот номер не оказался последним — но мы об этом скажем позже.

Кончилась четвертая киевская власть в конце апреля 1918 года, когда немцы, воспользовавшись формальным поводом, арестом банкира Доброго, разогнали Центральную Раду. В зал заседаний Рады в Педагогическом музее, совсем недалеко отсюда, на Владимирской улице, зашел немецкий лейтенант и на русском языке скомандовал: «Всем встать, руки вверх». Все члены парламента независимого государства подчинились, исключая выразившего слабый протест Михаила Грушевского, который остался сидеть на своем месте. Тем не менее, все были выведены из зала и разошлись по домам. На следующий день Центральная Рада еще раз собралась на свое последнее заседание, на котором буквально бегом была принята конституция Украинской Народной Республики, и согласно легенде, избран Президентом УНР Михаил Грушевский. Это легенда, появившаяся позже — на самом деле этого не было.

В тот же день, того же 29-го апреля 1918 года, в цирке Крутикова на Николаевской улице произошел государственный переворот, **пятая смена киевской власти**, в результате которого к власти был приведен гетман Скоропадский. Сам факт достаточно хорошо известен. Естественно, этот переворот был заранее подготовлен — иначе и быть не могло. Но, пожалуй, менее известен один аспект того, каким же образом переворот готовился. Опять-таки прибегну к цитате. Некий господин Левицкий, член партии кадетов, писал несколько позже в мемуарах: «Самый спектакль [имеется в виду съезд хлеборобов и избрание гетмана] был поставлен довольно умело. Был созван съезд хлеборобов. Съезд не был посвящен в планы. Выборы же гетмана произошли так: к одному из русских офицеров вечером приехал бывший член Государственной Думы Гижицкий, вынул из кармана 5000 рублей, и заявил: «Наберите 30 человек для дела. Пока пусть только ежедневно являются в назначенное Вами место. Платите по 15 рублей в день и выдайте 100 рублей единовременно». Желających нашлось сколько угодно. Через несколько дней им объявили, что их приведут в цирк, где они по данному знаку должны кричать: «Гетмана нам треба, гетмана!» Если кто будет возражать, спустите с лестницы, не считаясь ни с чином, ни со званием. Все и было исполнено в точности. «Кричали честно», как сами потом, смеясь, рассказывали эти замечательные русские люди». Так что, если кто

думает, что оплаченные митинги — это изобретение сегодняшних дней, — без малого сто лет назад все эти технологии уже были отработаны и прекрасно действовали.

С приходом к власти гетмана Украинская Народная Республика превратилась в Украинскую Державу, этакую псевдомонархию, потому что гетман имел полномочия в чем-то схожие с монархическими. И именно этот период, как единодушно соглашаются очевидцы и мемуаристы, был самым спокойным, стабильным, изобильным периодом в это очень непростое время в истории Киева. Гетманская власть держалась с апреля по декабрь 1918 года, и в воспоминаниях все единодушно: в магазинах было изобилие, культурная жизнь Киева расцветала. Об этом, как мы хорошо помним, прекрасно написал Михаил Булгаков в «Белой гвардии». В Киев бежали от большевиков из Петрограда и Москвы, поэтому Киев был переполнен беженцами из большевистского рая. В квартирах ютились, спать было негде, и так далее. Но это благоденствие не могло продолжаться вечно. Мемуаристы опять-таки вспоминают, что среди киевского населения того времени было четкое ощущение временности, ощущение того, что это не навсегда; поэтому люди спешили, люди прожигали жизнь, люди тратили деньги напропалую, потому что понимали, что вскорости это кончится. Действительно, гетманский режим держался на немецких штыках. Когда в ноябре 1918 года немцы проиграли мировую войну, гетман лишился поддержки. Через три дня после этого он издал грамоту о федерации с небольшевистской Россией. Грамота, может быть, была хорошая, но содержала одну проблему: основного субъекта будущей федерации — небольшевистской России — на тот момент не существовало, поэтому объявлять федерацию было, собственно, не с кем. Гетман попытался заручиться поддержкой Антанты, но Англия и Франция, естественно, не спешили оказывать поддержку бывшему ставленнику их противников. Да и вообще, у стран Антанты, честно говоря, были дела поважнее, чем украинский вопрос. Поэтому гетман остался фактически без поддержки. Примерно тогда же он выпустил под честное слово из тюрьмы Симона Петлюру. На следующий день Петлюра уехал в Белую Церковь, где создал Директорию и возглавил антигетманское восстание. Агония гетманского режима продолжалась еще месяц. Немцы могли бы защитить гетмана, если хотели бы, но их интересы уже тоже были иными, они готовились к эвакуации из Киева в связи с окончанием войны, поэтому гетманский режим лишился всякой поддержки. **И 14 декабря 1918 года произошел шестой киевский переворот: власть гетмана пала, а в город вошла Директория под началом Симона Петлюры.**

Петлюра не был формально начальником Директории, но фактически идейным вдохновителем этой деятельности. Директория запомнилась киевлянам двумя характерными эпизодами из повседневной жизни в городе. Первым эпизодом была украинизация вывесок. Соответствующий приказ был издан Евгением Коновальцем 31 декабря 1918 года. Согласно приказу, в трехдневный срок все русские вывески в городе следовало заменить на украинские, причем касалось это только русских вывесок — вывески на польском языке и на идише, кои тогда еще существовали, не трогали. Многие вспоминают о том, как это было реализовано, как сбивали с вывесок твердые знаки, как заменяли русское «и» на украинское «і», и так далее. Киевляне над этим, в основном, потешались; следует отметить, что критиковал это решение даже Владимир Винниченко, который изначально был одним из членов Директории — он говорил, что это решение было абсолютно показательным, и никак не затрагивало реальную жизнь, а вывеской оно и было. Вторым эпизодом, уже под конец власти Директории в Киеве, была псевдоистория с фиолетовыми лучами. Здесь Директория еще раз потешила киевлян, вывесив в какой-то момент объявления о том, что такого-то числа против наступающих на город большевиков будут применены фиолетовые лучи; поэтому населению нужно попрятаться в подвалы и ни в коем случае оттуда не вылезать, потому что лучи ослепляют, даже когда вы стоите к ним спиной. Это не было сиюминутной выдумкой:

фиолетовые лучи «существовали» еще раньше. В киевских газетах даже сохранились репортажи «очевидцев», которые якобы видели, как эти лучи применялись французами против немцев на западном фронте Первой мировой войны. Соответственно, вначале эти лучи предполагалось (в кавычках) применять как раз против Директории. Потом Директория еще раз «взяла» их на вооружение, попугала ими киевлян. На самом деле, конечно, никаких лучей не было. По воспоминаниям Константина Паустовского, это было сделано, чтобы Директории не мешали уйти из города. Может быть, это было так, может быть, не так, тем не менее, такой любопытный след в псевдоистории остался.

5 февраля 1919 года в уже оставленный войсками Директории Киев второй раз вошли большевики. Большевики принялись строить советскую Украину — зачаток которой, собственно, уже существовал в виде харьковской Украинской Советской Социалистической Республики — и теперь советизация стала распространяться на Киев. Одним из ключевых слов того периода — второго периода царствования большевиков в Киеве — является слово «ЧК», или «чрезвычайная комиссия». Термин этот не был придуман большевиками: он берет начало, как и почти все революционные термины, во французской революции. Но большевики творчески развили эту идею, и деятельность чрезвычайных комиссий в Киеве была бурной и, разумеется, трагической для многих киевских обывателей. Большевиками изначально далеко не все были довольны. Одним из результатов такого недовольства стало так называемое куреневское восстание, или восстание атамана Струка, 10-11 апреля 1919 года, которое некоторые исследователи считают еще двумя сменами власти (само восстание и его подавление). Мне не представляется это правильным, потому что восстание длилось всего один день, захвачены были только некоторые районы города, поэтому я не стал бы говорить, что власть в городе реально изменилась. Подавив восстание, большевики приступили к помпезному празднованию Первого мая, пролетарского праздника, который теперь наконец-то можно было отпраздновать на государственном уровне. Царские памятники, которые еще оставались в Киеве, были задрапированы, дабы не мозолить глаза. Вместо них были поставлены многочисленные временные памятники. Мой любимый, по описаниям, памятник — это четырехугольная колоннада на Караваевской площади (нынешней площади Толстого), украшенная портретами революционеров: Маркса, Либкнехта, Свердлова и Шевченко. Не спрашивайте, откуда именно такой выбор революционеров...

Тем не менее, большевики делали хорошую мину при не очень хорошей игре. К лету 1919 года стало ясно, что их положение, мягко говоря, шатко. На город с двух сторон двигались: с юго-запада — объединенная украинская армия под командованием Петлюры (армия УНР и Галицкая армия), а с востока — белогвардейские войска, представленные Полтавским отрядом генерала Бредова. Украинцы первыми успели в Киев, опередив белогвардейцев буквально на один день, и заняли город вечером **30 августа**. На следующий день, 31 августа, был намечен парад по поводу торжественного въезда Петлюры в занятый город. Украинцы еще не успели как следует занять Киев, а начали готовиться к параду. Утром 31 августа, вместе с тем, в город с востока, через Днепр, с Печерска начали просачиваться белогвардейские войска.

Встреча двух сторон произошла на Думской площади, нынешней площади Независимости. Украинцы, заняв город утром, естественно, вывесили на здании Думы украинский желто-голубой флаг; а когда туда подошли белогвардейцы, то, в результате коротких переговоров, было решено вывесить там и российский трехцветный флаг — в ознаменование того, что город занят двумя, вроде бы не враждующими, армиями. Два флага провисели там что-нибудь порядка часа, и здесь на площадь выехал отряд черных запорожцев под командованием полковника Владимира Сальского. Запорожцы увидели

российский флаг на Думе и заявили: «Перед московским прапором не будем парадовать». Они не просто заявили это, а под угрозой начать стрельбу в ультимативной форме потребовали снять флаг со здания Думы. Это и было сделано, но сразу же после этого раздались выстрелы с другой стороны. На площади возникла паника, толпа в панике разбежалась, а командовавший третьим Галицким корпусом, занявшим Киев, и старший по чину среди украинских войск генерал Краус спешно поехал на Печерск, дабы вступить в переговоры с генералом Бредовым и каким-то образом прийти к взаимопониманию между двумя армиями. Генерал Бредов в ультимативной форме потребовал оставить Киев, заявив, в частности: «Киев — мать городов русских, никогда не был украинским и не будет». Бредов, к слову сказать, был киевлянином. Хотя украинцев было приблизительно втрое больше, они подчинились ультиматуму и в течение суток ушли из Киева. Так за два дня — именно об этих двух днях рассказывается в моей книге — состоялись **8-й и 9-й перевороты**, в результате которых город перешел под власть белой армии. В украинской историографии это стало известно как «киевская катастрофа»; в белогвардейской и, если угодно, российской, соответственно, как освобождение Киева.

Заняв город, белогвардейцы стали в какой-то мере восстанавливать все по-старому. Были отменены все декреты и распоряжения советского правительства, часы были переведены на петроградское время, календарь — на старый стиль. Практически одновременно с войсками генерала Бредова в Киев вернулся Василий Шульгин, и тут же возобновил издание газеты «Киевлянин» — так что тот последний номер 1918 года оказался отнюдь не последним. На первой странице первого номера был огромный, в полполосы, портрет Деникина и статьи под не нуждающимися в комментариях названиями: «Они вернулись», «Мне отмщение и аз воздам», и так далее.

Одной из знаковых тенденций жизни города в первые дни под белогвардейской властью, одним из компонентов дебольшевизации, было раскрытие чрезвычайек. Печерск был буквально наводнен различными, как сейчас бы сказали, офисами чрезвычайной комиссии. Теперь в них был открыт доступ, были вырыты ямы, в которых обнаружены трупы расстрелянных чрезвычайками, и так далее. Зрелище было, конечно, не из приятных; но, как отмечают мемуаристы, даже стоявшие на стороне белогвардейцев, теперь маятник качнулся в другую сторону, в том смысле, что начались уже антибольшевистские эксцессы. По воспоминаниям, достаточно было, чтобы кто-то на улице крикнул, указав на человека: «Большевик! Коммунист!», чтобы, если человеку не повезло, толпа растерзала его в буквальном смысле прямо на месте. Знаменитую легендарную чекистку Розу ловили и расстреливали раз пять. Так и непонятно, была она на самом деле, не была, кого же на самом деле расстреляли или не расстреляли. Так что маятник качнулся в обратную сторону. Белогвардейцы заставляли желающих служить в белой армии пройти через фильтрацию, доказать, что они не служили большевикам. Этим они настроили против себя заметное количество потенциально сочувствующих им, которым такая процедура не нравилась. Да и не очень понятно, что на самом деле в этих условиях можно было выяснить. А вот большевистские агенты, имевшие опыт конспирации, судя по всему, прекрасно прошли процедуру фильтрации и внедрились в качестве агентов уже в белую армию.

Вылилось это все в то, что **14 октября 1919 года** в город абсолютно неожиданно для белогвардейцев с запада вошли большевики. Утром этого дня еще убеждали население, что ничего страшного не происходит, ситуация под контролем, хотя в городе уже отчетливо была слышна канонада. Белогвардейцам пришлось в срочном порядке покидать город, и это событие стало известно как «дарницкий исход», потому что белогвардейцы перешли Днепр, дошли до Дарницы, но оставили мосты через Днепр в своих руках и не пустили большевиков на левый берег. А через несколько дней, что называется, придя в

себя и перейдя Днепр в обратную сторону, вновь завладели городом. **Так случились 10-й и 11-й киевские перевороты, с интервалом в три дня.** Очевидцы отмечают в воспоминаниях, что дарницкий исход был первым эпизодом, когда вместе с отступающей армией из города ушли обыватели. Естественно, те, кто стоял на стороне белогвардейцев, подавали это как свидетельство того факта, что именно белогвардейская власть была настоящей, потому что, дескать, именно с ней и за ней пошли жители. Так это или не так, судить теперь уже не нам.

А через несколько дней, когда белогвардейцы в Киев вернулись, обыватели вернулись вместе с ними. Ушли, естественно, не все. И вот, после возвращения начался эдакий разбор полетов и выяснение отношений между теми, кто ушел и вернулся, и теми, кто не уходил вообще. Ушедшие говорили оставшимся: «Что, захотели остаться при большевиках?» И не только говорили. Больше всего, по всей видимости, в дни, следующие за восстановлением в Киеве белой власти, пострадали евреи. С антисемитизмом в белой армии было все в порядке, как впрочем, и в армии Петлюры. Евреи, с точки зрения белогвардейцев, ассоциировались с большевиками. Насколько это правильно или неправильно, обсуждать не будем, но ассоциация такая существовала. И в первые же дни после повторного занятия Киева был опубликован список адресов домов, из которых якобы стреляли вслед уходящим белогвардейцам, да еще и обливали их серной кислотой. Список этот был проверен; все до единого адреса оказались фальшивкой. Но, как говорится, процесс уже был запущен. Процесс вылился в знаменитый киевский погром октября 1919 года, который вошел в историю как «тихий погром» — потому что погромщики просто стучали в квартиры евреев и «вежливо просили» чем-нибудь с ними поделиться. Кричали в ответ как раз сами евреи, в качестве противодействия этому тихому погрому: по воспоминаниям, целые кварталы начинали стучать в медные тазы, да и просто кричать: «Спасайте такой-то квартал!» Погром продолжался дня три при попустительстве со стороны властей — власти не очень-то стремились остановить процесс. И именно по итогам этого погрома уже упомянутый Василий Шульгин опубликовал в «Киевлянине» короткую заметку, ставшую очень знаменитой, потому что она была в каком-то смысле знаковой. Заметка называлась «Пытка страхом». Суть ее, в двух словах, сводится к следующему: евреи перепуганы, они ночами кричат, они не знают, что им делать. Сделают ли евреи выводы, поймут ли они, почему с ними это случается? Поймут ли они, что значит разрушать государства, не ими созданные, и выберут ли они правильный из двух путей? Один путь — это продолжать в том же духе, а второй путь — это покаяться, стать на правильную сторону и продолжать работать вместе с нами.

Эта заметка вызвала, говоря современным языком, резонанс в тогдашней киевской прессе. Хорошо известны по крайней мере два ответа на нее в течение нескольких последующих дней. Один ответ написал Илья Эренбург, под названием «О чем думает жид». Суть этого ответа сводилась к тому, что, дескать, я, еврей Эренбург, в эти дни научился еще больше любить Россию. Евреи, дескать, должны сделать выводы и любить Россию еще больше. Вторая заметка в газете «Киевская жизнь» была написана киевским городским головой Евгением Рябцовым и носила говорящее само за себя название «Пытка срамом». Утверждалось, что происходящее — это срам для белогвардейской власти. Как бы то ни было, Шульгину сотоварищи не было суждено принять покаяние от евреев или от кого-либо еще, потому что осенью 1919 года уже дела белой армии стремительно покатались на убыль. Шульгин позже в мемуарах назовет этот период киевской белогвардейской власти емким словом «догорание». Догорание закончилось 16 декабря 1919 года, почти в годовщину свержения гетмана. Вот тогда-то был выпущен действительно последний номер газеты «Киевлянин». Шульгин уехал из Киева навсегда, вместе со значительной массой тех самых обывателей, которые перед этим в гетманские времена бежали из

Москвы и Петербурга (Петрограда) в Киев, а теперь бежали из Киева в Одессу. Так что в декабре 1919 года Киев пережил, если угодно, одесский исход.

В декабре 1919 года большевики пришли в Киев, как они сами утверждали, в третий и последний раз. Строго говоря, этот раз не был третьим, потому что большевики не считали короткое пребывание в Киеве в октябре; строго говоря, он был четвертым. И, как окажется через несколько месяцев, не был он и последним. Тем не менее, если считать по большому счету, не считая короткого периода, — это действительно было третье пришествие большевиков, которое отличалось от первых двух. Об этом коротко сказал известный мемуарист Алексей Гольденвейзер, который оставил воспоминания обо всем периоде гражданской войны в Киеве. А о третьем пришествии большевиков он говорил так:

«В 1918 году мы увидели буйную молодость большевизма, в 1919-м (имеется в виду февраль 1919-го) он предстал пред нами во всем своем жестоком размахе. В 1920 году (с декабря 1919) начались большевистские будни — картина серая и мутная, настроения томительные и скучные. Большевики полиняли и выдохлись. Исчезло увлечение юности и энергия зрелого возраста; наступила усталость».

Конечно, с высоты того, что мы знаем сегодня, мы должны сказать, что это далеко не было усталостью или, скажем, закатом большевизма; тем не менее, что-то вроде большевистских будней действительно началось. Расцвела бюрократия, все было через какие-то организации, по каким-то бумажкам, все было формализовано, забюрократизировано, продукты были по карточкам, и так далее. Большевики, как бы то ни было, в очередной раз пытались продолжать строить светлое социалистическое будущее, теперь уже фактически не расстреливая: расстреливали только иногда валютчиков и спекулянтов, согласно воспоминаниям. В апреле 1920 года состоялись выборы в киевский совет, на которых большевики одержали убедительную победу. Видимо, способ подсчета голосов на этих выборах уже был каким-то образом отработан — отработан таким образом, чтобы на них победили те, кто должны были победить. Через несколько недель после этих выборов состоялось очередное большевистское празднование Первого мая. К Первому мая приурочили коммунистический субботник, так что жизнь начала приобретать знакомые нам черты.

Но помешал предпоследний, **13-й киевский переворот**, который произошел **7 мая 1920** года, когда большевиков из Киева выгнала наступавшая с запада польская армия, в рамках кампании по восстановлению великой Польши «od morza do morza». Это у поляков не получилось, но похозяйничать в Киеве порядка месяца получилось. Мой любимый эпизод, относящийся к этому перевороту — это то, как отряд из польских добровольцев, находившийся в Пуше-Водице, решил поехать в центр города — занимать, собственно, город. Поехать в центр было не на чем, кроме как на пассажирском трамвае. Поляки захватили трамвай, приказали водителю ехать в центр и поехали на трамвае захватывать город.

При польском режиме была создана номинальная украинская власть под началом все того же Петлюры, хотя украинское правительство так и не переехало из Винницы в Киев. Просто не успело. Петлюра совершил визит в Киев на пару дней; это было обставлено с чем-то вроде помпы, но украинцы хорошо понимали, что они находятся под оккупацией, что город занят чужой армией, и с поляками, по большому счету, не сотрудничали. **Поляков выгнали из Киева 12 июня 1920 года: так состоялся последний, 14-й, киевский переворот за этот период.**

А уходя из города, поляки на прощание взорвали все четыре киевских моста через Днепр — красавец Цепной мост, два железнодорожных моста и деревянный стратегический мост, который находился приблизительно на месте нынешнего моста Патона.

Они не только взорвали мосты, но и сожгли несколько значительных зданий в городе — в том числе генерал-губернаторский дворец, который был резиденцией гетмана Скоропадского. И не очень удивительно, что первым или одним из первых лозунгов вернувшейся в город советской власти было «Все на восстановление мостов!». Мосты, действительно, были восстановлены, и с этого момента начались большевистские будни, которые уже фактически ничем не прерывались. Все производство было национализировано, оставлены только какие-то мелкие кустарные лавки, жизнь опять-таки была забюрократизирована, была страшная дороговизна, нищета, антисанитария, по воспоминаниям современников, продукты опять-таки были по карточкам. Так что «большевистский рай» в Киеве процветал и развивался полным ходом.

Последним, пожалуй, отголоском революции, в ноябре 1920 года, стала попытка большевиков ввести новое летоисчисление, на тот манер, на какой это было сделано во время Великой французской революции — когда годы стали считать не от Рождества Христова, а от революции. Сохранились киевские газеты, датированные четвертым годом революции, который начался в ноябре 1920 года; но это новшество продержалось очень недолго, буквально месяц. В декабре 1920 года вернулись к старому летоисчислению, и жизнь пошла своим чередом. Большевики продержатся в Киеве еще 70 лет с небольшим перерывом. Но, как говорится, это уже совсем другая история.

Спасибо.

(аплодисменты)

В.Х.: Спасибо Вам огромное за чудесную лекцию. Действительно, создается ощущение какой-то такой безумной круговерти этих людей, властей с какими-то то с фиолетовыми лучами, то еще с чем-то. В этой связи, я по традиции задам первый вопрос от ведущей. Неужели не было никакой возможности какой-то из этих властей закрепиться? То есть, создается впечатление, что местным жителям, киевлянам, было все равно — сегодня одни пришли, флаг перевесили, потом буквы на вывесках посбивали. Почему?

С.М.: Был такой эффект. Действительно, согласно, опять-таки, воспоминаниям, киевлянам в какой-то момент стало практически все равно. Киевляне не любили большевиков, потому что в 1918-1919 годах большевики, мягко говоря, не очень учтиво с ними обходились, как уже было рассказано. Русская часть населения города не очень любила украинские власти, с той же самой украинизацией вывесок и прочими тенденциями. Украинская часть, естественно, мягко говоря, не любила белогвардейскую власть. Поэтому кто-то кого-то не любил все время; но предпочтением среднестатистического аполитичного киевлянина была какая угодно власть, лишь бы она нас не трогала — с одной стороны. С другой стороны, как экспериментально выяснилось, назовем это так, ни у одной власти, помимо, в конечном счете, большевиков, не было сил, чтобы удержаться.

В.Х.: Да, большевики в итоге удержались просто силой.

С.М.: Большевики удержались силой, умными лозунгами, потому что они были, по-сегодняшнему говоря, популистами, они знали, как привлечь народ на свою сторону. А скажем, в воспоминаниях тех же белогвардейцев и сочувствующих им — того же Шульгина — читаем, что мы, дескать, не смогли найти общий язык, прежде всего, с

деревней, в конечном счете, и с городом. Те же эксцессы, те же погромы, та же упомянутая фильтрация, которая оттолкнула от белогвардейцев офицеров, грабеж — потому что недаром добровольческая армия в какой-то момент заслужила прозвище «грабьярмия» — все это не способствовало популярности сменяющихся властей; и поэтому в конечном счете удержаться смогла только одна.

В.Х.: Да, что-то это нам напоминает, особенно если учесть, что сегодняшнюю лекцию мы проводим в праздник, когда на Майдане отмечают День свободы, и вспоминают совсем недавнюю революцию. Совпало. Вопросы. Я вижу, что Борис Шавлов хочет задать вопрос.

Борис Шавлов: Большое спасибо за крайне вменяемую лекцию. У меня такой вопрос, в связи с упомянутым польским движением на трамвае. О каких объемах людских ресурсов идет речь? То есть, эти все смены властей: какие массы войск принимали участие в смене, насколько серьезны были, в каких случаях, бои? Об этом, если можно, потому что это совсем выпало из Вашего рассказа. Я думаю, это очень интересно. Спасибо.

С.М.: Порядок величины — это тысячи, в лучшем случае, до десятка тысяч. Всех цифр, честно сказать, я наизусть не помню. Но скажем, если начинать с боя под Крутами, когда войска, верные Центральной Раде, пытались защищать Киев, — вернее, не столько войска, сколько студенты, которых бросили в этот бой — там речь, если мне не изменяет память, что-то о приблизительно трех сотнях. Когда мы говорим о январском восстании в 1918 году, о котором я тоже не упоминал, и о боях за город, порядок величины — тоже сотни, может быть, до тысячи.

Когда мы говорим о защите гетманского Киева в декабре 1918 года — отряды, добровольческие дружины, которые пытались защищать Киев, состояли из сотен человек. У Директории было большое численное преимущество: войск Директории было, не буду врать, но что-нибудь, наверное, порядка 5-10 тысяч. О защитниках гетманского Киева хорошо написал в мемуарах Роман Гуль, и этим эпизодом, по всей видимости, воспользовался Булгаков в «Белой гвардии». Когда он описывал, что цепь, которая, как предполагалось, защищает Киев с юго-запада — со стороны Борщаговок, Красного Трактира и так далее — в этой цепи был один человек на несколько десятков метров. Такой был масштаб.

Наступление украинских войск на Киев в августе 1919 года. Вся объединенная армия насчитывала что-то порядка 40-50 тысяч штыков, если я правильно помню. Но, естественно, не вся эта армия наступала на Киев: часть ее наступала на Одессу. Поэтому на Киев наступало что-нибудь, очень навскидку, порядка 10-20 тысяч. Полтавский отряд генерала Бредова насчитывал тысячи три. Как я говорил, он был численностью гораздо меньше, чем украинские войска — в него, правда, по ходу дела вливались какие-то дополнения. В Киеве белые рассчитывали набрать десятки тысяч, может быть, 20-30 тысяч пополнения, но ничего похожего у них не вышло.

Польские цифры, честно говоря, не помню, не буду лукавить; но порядки величины, в общем и целом, приблизительно такие, как я попытался обрисовать.

В.Х.: Еще вопросы, коллеги.

Даша, студентка: Вы говорили о восстании атамана при втором или третьем приходе большевиков в Киев. Вы не могли бы о нем более подробно рассказать, что это вообще было, и какие районы были захвачены?

С.М.: Восстание атамана Струка произошло при второй большевистской власти в Киеве в **апреле 1919 года**. Большевики, по крайней мере, на тот момент, не смогли до конца побороть движения всевозможных атаманов, которые в самом городе не оперировали, но которыми буквально, что называется, кишела Украина. Пожалуй, двумя самыми знаковыми фамилиями, навскидку, были атаман Зеленый и вышеупомянутый атаман Струк. В какой-то момент Струк сотоварищи решили, что час настал, что можно попытаться захватить власть в Киеве. Организовано это было следующим образом: на крестьянских подводах под видом подвоза продуктов — то есть, спрятанное в куче продуктов — было провезено оружие в город. Центром восстания стал Житний рынок на Подоле, поскольку на рынок естественным образом съезжались крестьяне с продуктами, то это место и было избрано, и оттуда и начали.

Начали утром 10 апреля 1919 года, и к исходу дня 10 апреля в руках восставших была Куреневка, и, наверное, большая часть Подола, то есть, северо-западная часть Киева. Но этим успехи и ограничились, потому что большевики взялись за дело, подтянули свежие силы, подтянули резервы, атаковали восставших. Силы, как говорится, были неравны. Поэтому буквально в течение суток или около того восстание было подавлено.

Михаил Кальницкий: Если можно, насчет еще одного «недопереворота», лета 1917 года. Попытка переворота Михновского в Киеве. Может быть, можно его оценивать как переворот или вряд ли?

С.М.: Я бы не стал его так оценивать, потому что, опять-таки, власть в городе, по большому счету, захвачена не была. Летом 1917 года в Киеве восстали Богдановский и Полуботковский полки, которые не хотели идти на фронт воевать, которые объявили, что они останутся здесь в городе, и так далее. Это восстание пришлось подавлять силой оружия. Но, по крайней мере, субъективно — все-таки не только субъективно — мне это видится событием примерно того же порядка, как и восстание Струка. То есть, часть города оказалась в руках восставших, но нельзя говорить о том, что весь город в течение какого-то, даже короткого времени был захвачен. Хотя, конечно, по большому счету, в какой-то момент, что считать переворотом, а что нет, превращается в вопрос определения. В предельных случаях ясно, что переворот либо был, либо его не было, а между ними лежит какая-то серая область. Поэтому по максимуму подсчет переворотов достигает 18, но многие исследователи, включая меня самого, все-таки сходятся на 14.

Вопрос из зала: Что в итоге представлял собой Киев в 1920-м году? У меня почему-то все время возникает аналогия: 1240 год, татаро-монгольское нашествие. Выдержал ли город, сколько лет понадобилось ему? Я понимаю, что это, может быть, касается не конкретно вашей темы, но хотя бы обрести первоначальный свой вид. Спасибо.

С.М.: Спасибо. С 1240-м годом, конечно, сравнивать трудно, потому что все-таки критерии сравнения не очень понятны, да и состояние до и после не очень понятно, как соотносить. Но, говоря о, скажем **1920-1921 годах, город** представлял собой довольно жалкое зрелище. Воспоминания об этом остались. Толком ничего в городе не работало. Было холодно, грязно, темно; продукты, как я уже сказал, отпускались в основном по карточкам. В общем, городская жизнь была очень прилично разрушена. Я позволю себе, чтобы долго не думать, воспользоваться одним, не очень объективным, но все-таки какого-то рода критерием оценки городской деятельности — одним признаком, по которому можно оценивать функционирование города. Признаком этим является уровень трамвайного движения в городе. Тогда, кроме трамвая, другого транспорта фактически не было, поэтому можно говорить об этом, как об уровне транспортного обеспечения.

Просто я хорошо знаю историю киевских трамваев, поэтому с готовностью могу об этом судить. Трамвайное движение, естественно, шло по убывающей, начиная даже не с 1917, а, пожалуй, с 1915-1916 годов. И к 1920-1921 годам практически прекратилось, свелось к нулю. В какие-то дни, в 1920-1921 годах на линии во всем городе выходило 2 трамвайных вагона. Восстановилось трамвайное движение в довоенном объеме что-нибудь приблизительно в 1925-1926 году или около того. Понятно, что не очень правомерно экстраполировать этот один элемент на всю остальную городскую жизнь, но по крайней мере какое-то представление он дает.

Надо сказать, что к чести, пожалуй, большевиков, они все-таки умели не только ломать, но и строить. Как известно, «весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем...». Но затем все-таки «мы наш, мы новый мир построим». Так вот, задача построения нового мира — в том виде, в котором большевики его видели, конечно — по большому счету была решена. Если мы говорим о 1927-1928-м и так далее годах — годах индустриализации, коллективизации — то, как ни относиться к большевикам, а надо признать, что экономические успехи были достигнуты немалые. Собственно говоря, еще до этого ведь был НЭП, который был призван ликвидировать разруху и поднять экономику до какого-то приемлемого уровня. Поэтому, чтобы долго не говорить, в 1920-1921 годах, очевидно, была яма, и яма достаточно глубокая, но в последующие годы мы из этой ямы в меру благополучно, с большими оговорками, конечно, но выбрались.

Вопрос из зала: Количество жителей после всех этих 14-ти переворотов, сколько осталось, сколько было утрачено? Нет у Вас цифр?

С.М.: Честно говоря, не вспомню. Я вообще не уверен, что по началу 20-х годов какие-то цифры, которым можно верить, и существуют. Но, с другой стороны, из общих соображений нельзя сказать, что количество жителей уменьшилось так уж страшно, как скажем, в 1943-м году по сравнению с 1941-м. Потому что каких-то совсем уж массовых исходов, эвакуации из Киева не было. Уезжали, я бы сказал, только какие-то определенные группы населения: скажем, рабочие и крестьяне никуда особенно не девались. Расстреливать, конечно, расстреливали, я озвучивал цифры жертв большевистских расстрелов. Но тоже нельзя сказать, что треть или даже четверть населения города была расстреляна, это не так. Поэтому, не имея конкретных цифр, не буду даже пытаться их назвать — но из таких рассуждений можно сделать вывод, что население Киева, конечно, уменьшилось, но не так уж радикально.

Вопрос из зала: От какой цифры? Сколько было?

С.М.: Тысяч 400-500, по-моему. У меня на цифры, к сожалению, не очень хорошая память, поэтому я могу их путать.

Из зала: У меня два замечания. Первое: конечно же, критерием разрухи городской жизни является, может быть, не столько отсутствие общественного транспорта, сколько отсутствие работы водопровода, потому что цивилизация — это водопровод и канализация. И поэтому если трамвай не ходил, но вода в дома многоквартирные подавалась, и канализация работала, значит, все-таки город еще жил. А с этой точки зрения сведений, по всей видимости, нет. Или есть?

С.М.: Есть. С водой, с водопроводом были большие перебои еще и не в 1920-м, а в 1919-м году. Существуют воспоминания, согласно которым вода подавалась достаточно эпизодически — причем, в какое-то время и в каких-то районах города о том, что в водопроводе пошла вода, сигнализировали. Сейчас толком не вспомню, как, не то били в

колокола, не то что-то в таком роде — чтобы жители спешили запастись водой. Так что, не припомню конкретной информации по 1920 году, но, экстраполируя то, что было уже в конце 1919 года, на 1920-й, следует резонно предположить, что с водопроводом в 1920-м году были проблемы, и немалые.

Из зала: И второе замечание. Участие мужиков-горлопанов в городском новгородском вече — это исторически зафиксированный феномен, и поэтому для нашей восточно-православной цивилизации вещь привычная на протяжении последних, по крайней мере, 1000 лет.

С.М.: То есть этой технике не 100 лет, а 1000?

Из зала: Да, технологии.

В.Х.: Еще вопросы.

Вопрос из зала: Что Вы можете сказать о подвиге арсенальцев, если стоит пушка, есть отметины на стенах, убрали памятник Искре и Кочубею, поставили пушку. То есть, масштаб события, насколько это было раздуто большевиками, и просто в историческом аспекте можете что-нибудь сказать? Спасибо.

С.М.: Так называемое «январское восстание» — в честь которого впоследствии и называлась улица, нынешняя Мазепы, Лаврская — это восстание рабочих Арсенала против Центральной Рады в январе, как явствует из названия, 1918 года. Продолжалось оно что-то приблизительно порядка недели и, в конечном счете, было подавлено. Участвовало в нем порядка нескольких сот человек. Они были взяты в кольцо, завод «Арсенал» был осажен, так что арсенальцы держали круговую оборону, и, в конечном счете, естественно, не выдержали. Следы на стене Арсенала — это, естественно, следы обстрела главного корпуса завода, которые сохранились с тех времен. Об арсенальской пушке, наверное, ничего оригинального говорить не приходится: это действительно памятник восставшим арсенальцам, который дожил до наших дней. Насчет того, насколько их подвиг, говоря с одной точки зрения, или восстание, беспорядки, с другой точки зрения, были преувеличены большевиками, честно говоря, не берусь судить. Скажем так: в большевистской версии истории гораздо больше муссировались те события, которые каким-то образом имели отношение к установлению советской власти, участники которых были просоветскими. Не думаю, что говорилась открытая неправда, открытая ложь. В том смысле, что все, что говорили большевики, на чем-то, конечно, было основано; где-то смещались акценты, где-то то, о чем большевики не хотели, чтобы люди знали, замалчивалось, не упоминалось, противникам большевиков навешивали эпитеты. Если Директория, то буржуазно-националистическая. Нет, по-моему, еще и Центральная Рада была буржуазно-националистическая. Деятели Центральной Рады очень рассмеялись бы, узнав о такой характеристике — потому что что Центральная Рада, что Директория были социалистами. Поэтому, не берясь судить о том, насколько было выпячено конкретно это событие, я бы сказал так: остальные события, которые были не менее значимыми и не менее маловажными, но которые не были угодны большевикам, потому что двигались в другую сторону, — эти события были принижены. И на таком приниженном фоне восстание арсенальцев, празднование Первого мая, всякие прочие большевистские события естественным образом выглядели выше.

В.Х.: То есть, это уровень курушевского восстания, что-то такое локальное, да?

С.М.: Пожалуй, больше, чем уровень куреневского восстания, хотя бы по времени, потому что куреневское восстание продолжалось сутки. Но правдой будет сказать, что арсенальское восстание не являлось ключевым моментом в этих трех годах истории Киева. Я его в своем рассказе даже пропустил.

Вопрос из зала: Сначала хотел бы небольшую ремарку. В Национальном музее истории Украины лежит газета «Киевлянин», где на первой странице есть статья Шульгина, где он очень приветливо отзывается о режиме немцев и говорит, что они принесли нам свободу и даже порядок на немецких штыках. Вы сказали, что вышел один номер при немцах Шульгина, где он о них плохо отзывался. Там такая газета лежит, сам ее видел.

С.М.: Вы не помните дату этой газеты?

Вопрос из зала: Не помню, но, наверное, как раз когда немцы только-только вошли. Она прямо на стенде лежит. И теперь вопрос хотел задать по поводу январского восстания. Существует такое мнение, что на самом деле это восстание было фиктивным, то есть оно было подготовлено самой Центральной радой, потому что вместе с арсенальцами восстала парочка подразделений армии УНР. В этот момент как раз Муравьев-Апостол шел к Киеву, и тут специально хотели подготовить фиктивное восстание, чтобы устроить тут власть большевиков, уже красную власть, но, на самом деле, чтобы она была украинской. И просто потом это у них не получилось — но на самом деле это восстание было фиктивным. Вы о таком мнении слышали?

С.М.: Честно скажу — не слышал, поэтому комментировать не буду.

Вопрос из зала, мужчина: А послали в Киев два подразделения УНР вместе с арсенальцами? Два полка даже вроде бы восстали?

С.М.: Не вспомню, не буду врать. Что касается номера газеты «Киевлянин». Шульгин, насколько я помню эту его передовую статью в последнем номере «Киевлянина», признавал, что действительно немцы, дескать, освободили нас от большевиков. Это была чистая правда — признавай, не признавай. И, наверное, там действительно была фраза о том, что немцы принесли нам порядок. Вообще, если Вам интересно — если мне не изменяет память, у меня эта статья есть в компьютере, ее можно будет по окончании проверить — что там точно было сказано.

Вопрос из зала, мужчина: Тот номер там лежит последний, да?

С.М.: Судя по тому, что Вы сказали, что Шульгин характеризует немцев, это и есть последний номер. Но, говорит Шульгин, мы не желаем жить или, во всяком случае, работать, создавая видимость того, что мы подчинились этому порядку, и что мы сотрудничаем с принесшими этот порядок. Мы предпочитаем честно воевать, честно называть врагов врагами, и поэтому сотрудничать с врагами мы не будем. Мне тон этой статьи помнится именно таким образом — поэтому, может быть, то, о чем Вы говорите, относится к началу статьи. В том смысле, что в начале он действительно признавал роль немцев в освобождении от большевизма и установлении порядка, но... и так далее. Это не очень сложно проверить.

Алексей: Вопрос чисто организационного момента. В царской России довольно широко было реализовано право населения иметь личное оружие. Какая из этих смен властей киевлян, которые были, наверное, представительной частью царской России, лишило этого права выражать какую-то свою самозащиту имеющимся у них оружием? Кто

изымал? Или оно таки было, все эти смены власти, и потом его в итоге изъяли большевики?

С.М.: Юридического, законного аспекта этого вопроса я, честно скажу, не знаю, поэтому не буду гадать. Что касается практического аспекта — ясно, что, хотя какие-то законы в то время существовали, но, учитывая общее положение, выполнялись они, пожалуй, весьма условно. Оружие, конечно, конфисковывали. Оружие конфисковывали большевики, оружие конфисковывали украинцы, петлюровцы. Что касается белогвардейцев... Пытаюсь вспомнить, были ли какие-то характерные примеры, когда оружие конфисковывалось...

Алексей: В царское время даже студент нормально мог иметь револьвер, это не считалось чем-то экстраординарным.

(смех)

Алексей: Не говоря уже — судья: судьи тоже у нас сегодня имеют право, но не пользуются... А в Александра II как стреляли? Кто-то подошел и стрелял.

Реплика из зала: Просто подошел и стрелял. Так вот, когда идет смена, и грабежи, и все это прочее, и население либо не хочет защищаться, либо его лишили этого права. Вот вопрос.

С.М.: Повторяю: лишили права — это, конечно, одно дело, а согласилось ли население с лишением прав и побежало ли добровольно сдавать оружие, это совсем другой вопрос. Ясно, что в стране, в которой шла, продолжалась гражданская война, оружия было много. И оно циркулировало всевозможными путями и всевозможными механизмами, поэтому перестрелки, конечно, были. Воспоминания о перестрелках в городе, начиная, скажем, от того же Паустовского, продолжая...

Реплика из зала: Булгаковым.

С.М.: Да, у Булгакова, естественно, упоминается об обыске, о поиске револьвера, который свисал из окна и который подлежал конфискации. Всегда на заказ трудно вспомнить что-то еще — но из тех же общих соображений ясно, что оружие ходило, и закон здесь был не особо при чем.

Реплика из зала, мужчина: Взрыв колоссальных складов вооружений, которые...

С.М.: На Зверинце.

Реплика из зала, мужчина: ... да, и это все разлетелось, огромные... Можно представить себе масштабы этих вооружений, которые складывались после, во время Мировой войны.

С.М.: Да, взрыв на Зверинце был еще одним знаковым событием, о котором я ничего не сказал ввиду ограниченности времени — но это было таким знаменем, как его охарактеризовал тот же Булгаков. Знаменем того, что не так все хорошо с гетманским режимом. Этот взрыв и убийство Эйхгорна были двумя моментами, которые показывали, что не все так гладко. А взорвались действительно оружейные склады, взорвались артиллерийские снаряды, все это разлетелось по всему Печерску. В значительной части города вылетели стекла, и так далее. Поэтому, да, это еще одно свидетельство того, что оружия было много.

Вопрос из зала, мужчина: Добрый вечер. Сравните, пожалуйста, на основе Ваших общих впечатлений, если можно так сказать, политические проекты на территории Украины и в Киеве Петлюры и Скоропадского. Я намеренно не говорю о белогвардейцах, потому что это старый проект на этой территории, и не говорю о большевиках, потому что понятно, что этот проект, по крайней мере, на 70 лет состоялся. А вот ту альтернативу, которую пытались воссоздать Скоропадский и Петлюра — по моим впечатлениям, это две наиболее продуктивные силы, которые были. И, по Вашим впечатлениям, их недостатки, минусы, которые привели к поражению и их преимущества, которые, возможно, у них были, в том числе, по сравнению с друг с другом.

С.М.: Если говорить очень приблизительно, буквально одной фразой, то Петлюра — это социализм, а Скоропадский — капитализм. Директория, как и Центральная Рада, как я уже говорил, были социалистами, и экономическая программа Петлюры не очень-то отличалась от экономической программы большевиков. У Петлюры не было, прежде всего, той решительности, решимости, которая была у большевиков. Как я опять-таки упоминал, у Директории была большая тенденция к внешнему лоску, к красивым словам и, может быть, красивым, но отнюдь не продуктивным действиям. Директорию поддерживало крестьянство, потому что они обещали дать им землю, как и большевики — поэтому за такими популистскими лозунгами крестьяне потянулись. В качестве антитезы, гетманский режим в среде крестьянства никогда не был популярен, потому что он был в каком-то смысле откатом к старому. Если в очередной раз за этот вечер вспомнить «Белую гвардию», то можно вспомнить расписки немецких лейтенантов: «Выдать русской свинье за купленную у нее свинью 25 марок», насмешки гетманского режима над крестьянами. С другой стороны, гетманский режим, естественно, опирался на буржуазию, на крупных капиталистов. Здесь же можно вспомнить такую организацию как «Протофис» — союз промышленников, торговцев, финансистов, которые до поры до времени поддерживали — сейчас бы сказали, спонсировали — гетмана. Поэтому гетманская держава была более стабильной, в ней было больше порядка, меньше лозунгов и больше практических дел. Но, как я опять же уже упоминал, она держалась в значительной мере на внешней силе, на немецких штыках — что говорит нам о том, что создать из гетманской Украины самодостаточный проект тоже не получилось. В какой-то мере этому помешали те же самые немцы, потому что немцы запрещали формирование украинской армии. Они боялись, им не нужна была вооруженная сила внутри оккупированной страны, которая не была бы под их непосредственным началом. Если бы не это, возможно, у Украинской Державы появилась бы нормальная армия, и эта держава могла бы защищаться. У Директории армия была, но она была, как показал опыт, малоэффективной.

Виктор, пенсионер: 14 раз менялась власть. А какие деньги ходили?

С.М.: Самые разные. Вначале, естественно, царские, потом керенки — деньги Временного правительства, потом украинские карбованцы и гривны, при УНР и при гетманском режиме. Потом, естественно, советские деньги, так называемые «пятаковские деньги», выпущенные харьковским правительством. При белых ходили белогвардейские — так называемые «колокольчики», денкинские деньги. Но согласно, опять-таки, воспоминаниям, практически все это время твердой валютой, таким долларом или, если угодно, условной единицей того времени, оставались царские деньги, дореволюционные. Их наиболее охотно принимали, как некий показатель стабильности.

Виктор, пенсионер: Золотые?

С.М.: Золотые — само собой, кто же откажется от золотых денег, на золоте можно ничего и не печатать. Но и царские ассигнации ходили и были эталоном.

Вопрос из зала, мужчина: Что касается опоры и программы того и другого правительства. Как известно, Скоропадский создал Академию наук и, например, Симферопольский университет основал, а петлюровская вся эта команда дальше разговоров о хлебе и сале не шла.

С.М.: Да, за ними подобных действий не замечено...

Вопрос из зала, мужчина: Это и у Паустовского, это и у Булгакова, это у всех было. Поэтому говорить о том, что петлюровский проект мог иметь какое-то будущее — мне кажется, это притянута за уши. А вот мог ли иметь гетманский проект будущее? В принципе да — при выполнении целого ряда условий, которые исторически выполнить было невозможно.

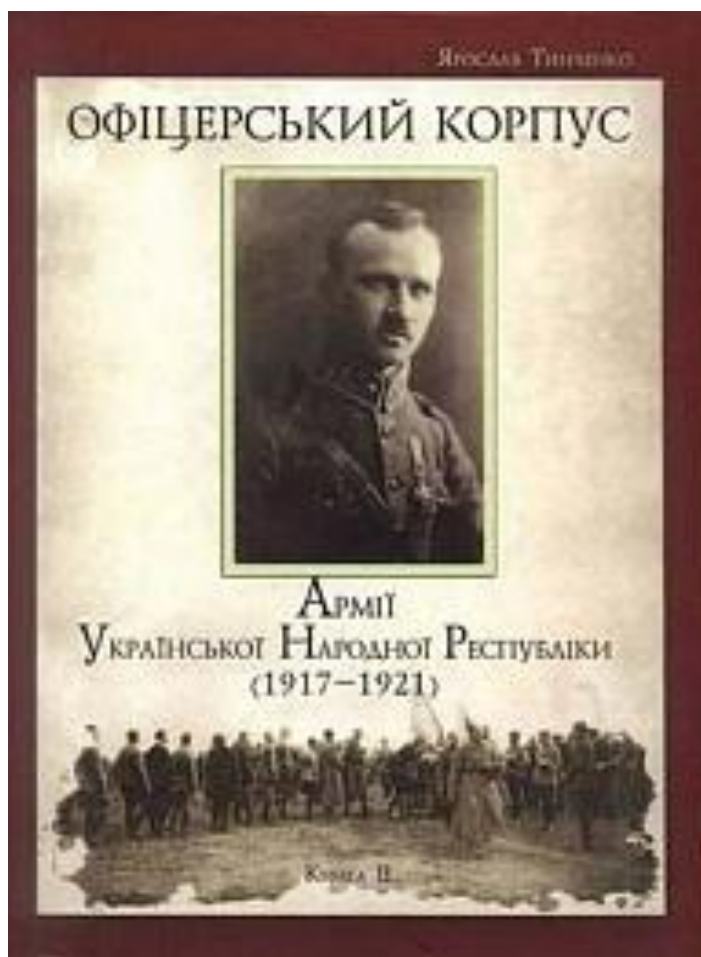
С.М.: В какой-то мере я с Вами согласен. Если попытаться провести еще одну аналогию из двух слов (социализм-капитализм), то, в каком-то приближении, но можно сказать, что Петлюра — это разрушение, а Скоропадский — созидание. Хотя, конечно, это не математика, здесь точных утверждений такого рода быть не может.

В.Х.: Коллеги, есть ли еще вопросы? Если нет, то мы тогда снова поблагодарим нашего лектора.

(аплодисменты)

В.Х.: Спасибо вам за то, что пришли. Книжки продаются, напоминаю, и стоят 60 гривен. Так же есть и другие хорошие книжки, например, книжка Тэффи. Два маленьких объявления. О следующей лекции будет сообщено чуть-чуть попозже, это пока секрет. Но в эту субботу в клубе «Бабуин», который находится на улице Петлюры, 10 — опять мы вспомнили про Петлюру! — в Киев снова приезжает Андрей Бильжо, автор «Петровича». Те, кто не нарисовал Петровича в прошлый раз или не рисовал его вовсе, или не слушал Андрея Бильжо вместе с Игорем Свиначенко — 16:00, суббота, «Бабуин», приходите. Спасибо.

<https://history.wikireading.ru/366999>

Офіцерський корпус Армії УНР (1917—1921)

кн. 2 Тинченко Ярослав Юрьевич

<https://www.rulit.me/books/oficerskij-korpus-armii-unr-1917-1921-kn-2-read-227988-132.html>

Зміст книги

№ з/п	Найменування розділу	Сторінка
1.	Вступне слово	1
2.	Українці в офіцерському корпусі Російської Імперії (XVII — поч. XX ст.)	2
3.	Козаки — офіцери московських царів	3
4.	Від Петра I до Катерини II	3
5.	Ліквідація Запорозької Січі. Чорноморське козацтво	8
6.	Військова реформа 1783–1785 рр. на українських територіях	10
7.	Масове поповнення українською молоддю офіцерського корпусу Російської імперії	14
8.	Офіцери-українці та українське козацтво у Наполеонівських війнах	16
9.	Офіцери-українці в армії Миколи I	19
10.	Військові реформи та війни Олександра II	21
11.	Участь офіцерів в українському національно-культурному житті	23
12.	Російська армія за часів Миколи II, роль у ній українців	25
13.	Старшинський корпус Української Армії у 1917–1924 рр	36
14.	Соціально-психологічний портрет українського старшини	36
15.	Ранги, посади та інші терміни Української армії	45
16.	Старшини в українському військовому русі 1917 р	54
17.	Формування основного старшинського складу Армії УНР навесні 1918 р	63
18.	Інструкторська школа старшин	69
19.	Часи правління гетьмана П. П. Скоропадського	74
20.	Київська авантюра «Білої гвардії», листопад-грудень 1918 р	79
21.	Створення військ Директорії та розгром офіцерських дружин, листопад-грудень 1918 р	82
22.	Гоніння на старшин та отаманія, січень-травень 1919 р	85
23.	Реорганізація Дієвої армії УНР, літо-осінь 1919 р	94
24.	Зимовий похід та остання кампанія 1920 р	100
25.	Інтернування та ліквідація Армії УНР, доля українських вояків	107
26.	Підготовка власного старшинського корпусу Армії УНР Вступ	115
27.	Перші українські гуртки серед російських юнкерів	116
28.	Українізація 2-ї Київської школи прапорщиків, розформування російських військово-навчальних закладів	118
29.	1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького	119
30.	2-га Українська військова школа	123
31.	Доля юнаків 1-ї та 2-ї Українських військових шкіл	123
32.	Спроби створення юнацьких шкіл у 1918–1919 рр	127

33.	Житомирська юнацька школа (Спільна військова школа)	129
34.	Доля випускників та юнаків Житомирської юнацької школи	139
35.	Спільна (Кам'янецька) юнацька школа, 1920–1924 рр	141
36.	Спільна юнацька школа з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії	148
37.	Доля випускників Спільної юнацької школи	151
38.	Військові священики Армії Української Народної Республіки	157
39.	Список старшин, зарахованих на дійсну українську військову службу та підвищених до наступних рангів протягом 1920 — 1923 рр	162
40.	Реєстри випускників юнацьких шкіл Армії УНР 1919–1924 рр	187
41.	Реєстр[6] юнаків першого випуску Спільної військової школи, підвищених до першої старшинської ранги 5-го листопада 1919 р	188
42.	Реєстр випускників першого випуску Спільної юнацької школи (14.07.1921)	189
43.	Реєстр випускників другого випуску Спільної юнацької школи (28.07.1922)	190
44.	Реєстр випускників третього випуску Спільної юнацької школи (15.08.1923)	191
45.	Реєстр випускників четвертого випуску Спільної юнацької школи (липень 1924)	192
46.	Реєстр випускників Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу (при 3-й Залізній дивізії) (4.12.1921)	193
47.	Реєстр нагороджених хрестом Симона Петлюри за участь у збройній боротьбі за державність України під проводом головного отамана Симона Петлюри 1917–1921 рр	195
48.	Реєстр нагороджених Воєнним Хрестом 1917–1957 рр	196

Тинченко Я.
Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки
(1917–1921)
Книга II

Вступне слово

Протягом багатьох століть воєначальники та офіцери українського походження здобували славу іншим арміям, зокрема російській. На полях світових битв вони не раз доводили, що вміють вправно воювати, не відступають перед небезпекою та наполегливо йдуть до перемоги.

1917 р. Їм випала нагода підняти зброю за власну державу — Українську Народну Республіку. Зважаючи на поразку у Визвольній війні, хтось може сказати, що вони — офіцери колишніх ворожих армій — не змогли використати дарований історією шанс.

Але на цю ситуацію можна подивитись і з другого боку: з лав денационалізованого та деполітизованого російського офіцера вийшли тисячі старшин, що вирішили служити під українським прапором до кінця свого життя — розділяючи з ним долю та недолю. І тепер, коли Україна мирним, цивілізованим шляхом здобула собі незалежність, ми можемо гордо стверджувати, що в нас були свої герої, які гідно боролися, вмирили та перемагали в ім'я власної вільної держави, — **старшини Армії УНР.**

У час новітніх наукових технологій роль сухопутного війська в житті держави та її громадян з кожним роком втрачає свою значущість. Нині вже відійшли на другий план особиста хоробрість, вміння вести за собою людей, вправно здійснювати піхотні, кавалерійські, танкові удари, багнетні атаки, володіти основами тактики і стратегії. Нині військова справа більше залежить від техніків і програмістів, ніж від пересічних командирів. Ми є свідками зміни однієї військової епохи — часу гармат, кулеметів, танків і літаків іншою — добою ракет і космічної зброї.

Якою ж була для українців минула військова епоха? Українська історична наука до сьогодні має чимало прогалин, особливо у сфері військової історії, тому не може дати повної відповіді на це запитання.

Дослідники минулого і сучасності глибоко вивчають історію Українського Нового часу — Козацько-Гетьманської держави Богдана Хмельницького, Запорозької Січі, Реєстрового, Слобідського і Чорноморського козацтва тощо та не шкодують уваги до тематики Другої світової війни. Однак ми досі не маємо жодного ґрунтовного дослідження про військову справу українців між цими двома епохами.

Найяскравішою сторінкою української історії цього періоду була боротьба за власну державу в 1917–1921 рр.

Однак слід зауважити, що її уможливили майже 300 попередніх років, під час яких українці служили в арміях інших країн. В іншому разі Україна не мала б десятків тисяч професійно підготовлених вояків, насамперед офіцерів, здатних вибороти її незалежність і захистити від зовнішніх зазіхань.

Старшинський (тобто офіцерський) склад Армії Української Народної Республіки 1917–1921 рр. більш як на 90 % становили колишні офіцери російської імператорської армії. Таку саму частку в Українській Галицькій армії налічували вихідці з австро-угорського офіцерського корпусу. Це були два абсолютно різні за військовою етикою, ментальністю та вихованням типи старшин. Тож коли українців — представників обох офіцерських корпусів, протягом 1917–1921 рр. зводили в одну військову частину, між ними починалися тертя і непорозуміння. Єднання могло відбутися лише за умови, коли офіцери-українці з австро-угорської армії цілком підкорялися військовим звичаям і традиціям своїх співвітчизників з Наддніпрянської України або навпаки — колишні російські царські офіцери приймали військову етику австро-угорської армії.

Досліджувати історію Армії УНР або Української Галицької армії неможливо без знання історії російських і австро-угорських збройних сил. До того ж необхідно добре орієнтуватися в такому складному питанні, як роль і місце українців у Російській та Австро-Угорській імперіях та їхніх арміях. Адже у війську Московського царства, а згодом — Російської імперії українці служили з часів гетьмана Івана Сагайдачного, а в силах Австрійської монархії — з початку XIX ст. Вони були органічною частиною армії обох держав і за довгі роки увібрали в себе всі їх специфічні риси та прикмети. Саме тому історію Армії УНР слід починати з перебування українців у російських військах, а історію Української Галицької армії — з буття українських вояків в австро-угорських збройних силах.

Наше дослідження присвячене винятково Армії УНР та її старшинському складу, але воно було б неповним, якщо б ми не почали історію старшин Української Народної Республіки з оповіді про службу їх та їхніх попередників у російській армії протягом майже 300 років. Ця інформація дає ключ до розуміння психології офіцерів-українців, які у 1917–1918 рр. почали формувати власні збройні сили, а невдовзі й виборювати незалежну та самостійну Українську Народну Республіку.

~ 1 ~

Ця праця має кілька конкретних цілей.

- По-перше, максимально розкрити соціально-психологічний портрет старшини Армії УНР.
- По-друге, подати історію військової служби українців в армії Російської імперії.
- По-третє, зібрати якомога повніший біографічний матеріал про героїв та командний склад Української Народної Республіки.

Слід зазначити, що цією монографією історія Армії УНР не вичерпується. Поза увагою автора залишилися дві глобальні теми — бойові дії армії під час **Визвольної війни 1917–1921 рр.** та історія українських частин і підрозділів, які він сподівається розкрити у подальших своїх роботах.

Тематика історії офіцерського корпусу Української Армії доби Визвольної війни 1917–1921 рр. другою книгою не вичерпується, і вже зараз готується книга третя, в яку увійдуть загальні списки особового складу Армії УНР у 1920–1923 рр., а також доповнення до першої книги — біографічного довідника.

За допомогу в роботі над книгою авторіві хотілося б висловити подяку колекціонерам-ентузіастам військової історії Олександрові Рудиченку, Олександрові Пересадьку, Олександрові Кучеруку та Михайлові Селезньову.

Ярослав Тинченко, квітень 2011 р.

Українці в офіцерському корпусі Російської Імперії (XVII — поч. XX ст.)

Козаки — офіцери московських царів

Вихідці з України були здавна традиційно бажаними кандидатами на заміщення офіцерських та генеральських посад в армії Московського царства та, пізніше, Російської імперії. Це обумовлюється, насамперед, спільною релігією — православ'ям, яке з початку XVII ст. й аж до 1917 р. було головною ідеологічною зброєю московських царів та російських імператорів. Незважаючи на те, що на службу до Москви, а згодом до Санкт-Петербурга доводилося запрошувати тисячі іноземних фахівців, насамперед військових, на них важко було покладатись у загрозованих ситуаціях. **Битва під Нарвою 1700 р., під час якої з армії Петра I на бік Карла XII перебігла більшість офіцерів-іноземців, а решту їх, як іновірців та потенційних зрадників, переконали солдати, красномовно довела, що відданих фахівців слід шукати серед «своїх» — православних.** Відтоді російські імператори традиційно віддавали перевагу особам православного віросповідання. Саме в цьому — **єдиній вірі, слід шукати** першоджерело появи вихідців з України серед аристократії та військової еліти Московського царства і Російської імперії.

Перший випадок масової появи уродженців України в офіцерському корпусі Росії відбувся за часів гетьманування Петра Сагайдачного. Передували цьому обставини **серпня-вересня 1618 р.**, коли українське козацтво на чолі з гетьманом П. Сагайдачним разом із польськими військами ходило на Москву і навіть намагалося її взяти приступом. Причому козаки спалили всі передмістя та пограбували кілька великих російських міст, винищивши частину їх мешканців. У ніч з 11 на 12 жовтня 1618 р., напередодні свята Святої Покрови, запорозькі козаки та поляки мусили піти на черговий приступ Москви, і, як визнає більшість літописців та істориків, місто було приреченим на поразку. Проте у вирішальний момент запорожці відмовилися штурмувати останню лінію оборонних споруд московської фортеці та повернули додому.

Існує кілька версій того, чому Сагайдачний не звоював тоді Москви. Найбільш поширене в українській історіографії пояснення твердить, що польський королевич Владислав заборгував козакам досить значну суму за участь у поході, а тому вони і відмовилися класти свої голови за польську справу. Відомий український дослідник XIX ст. М. Максимович пропагував інше тлумачення подій — «офіційно-державне» для того часу: запорожці почули дзвін православних храмів у Москві, в них прокинулися релігійні почуття, і вони відмовилися штурмувати місто. Яка з наявних версій найбільш достовірна, сьогодні важко визначити. Однак по тій історії залишилися два **незаперечні факти: перший — запорожці повернули від Москви, і другий — досить значна їх частина перейшла на службу до Московського царя.**

Тільки протягом вересня — грудня 1618 р. втекли з українсько-польської армії та перейшли на московську службу 138 козаків.

27 грудня 1618 р. залишився у Калузі та був прийнятий до московського війська цілий козацький полк Ждана Конші (Коншина), який нараховував 602 запорожці, траплялися й інші подібні випадки. Московський цар одразу оцінив козаків — їх було обдаровано значними, як на той час, грошима та хутром і як військову знать розподілено по найбільших містах царства^[1].

Більшість запорожців, які 1618 р. перейшли на московську службу, згодом стали заможними можновладцями, а їхні нащадки — представниками російської аристократії. Зокрема, потомки полковника Ждана Конші — Каншини (Коншини) у XVIII ст. стали графами та відігравали досить помітну роль у політичному житті Російської імперії.

Боротьба українського народу проти польсько-католицької шляхти, що спалахнула з новою силою по смерті гетьмана П. Сагайдачного, привела на московські землі наступні хвилі переселенців, передусім повстанців і козаків. Відома історія гетьмана Якова Остряниці, який після поразки у бою з поляками під Жовнином 3.06.1638 з рештками своїх військ подався на територію Московського царства й оселився у м. Чугуєві — на той час окраїні Московії. Козаки Остряниці були зараховані на військову службу й охороняли південно-західні кордони Московського царства.

Нове, надзвичайно масштабне переселення українців на територію Московії відбулося протягом 1649–1652 рр. — під час Визвольної війни Богдана Хмельницького проти поляків. Головною причиною цього стала поразка українських військ під Берестечком у 1651 р. та укладення миру з поляками, яким передбачалося скасування Б. Хмельницьким усіх правобережних полків. Значна частина козацького населення Правобережжя пішла шляхом, утвореним повстанцями Якова Остряниці, й теж осіла на південно-західному прикордонні Московії, що відтоді почало називатися Слобожанщиною. Тут було засновано п'ять козацьких полків: Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський та Острогозький, які аж до часу їх скасування в 1765 р. несли військову охоронну службу.

1667 р., після підписання Андрусівського миру між Московією та Польщею, вся Лівобережна Україна остаточно перейшла до складу Московського царства. Внутрішній устрій Лівобережжя лишився майже не зміненим. Збереглися й адміністративно-територіальний поділ на 10 козацьких полків — Київський, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Гадяцький, Полтавський, Переяславський, Прилуцький, Миргородський та Лубенський, — і внутрішня військова організація цих частин. У розпорядженні гетьмана залишилися наймані полки — Охочекомонні (або Компанійські) та Охочепіхотні (або Сердюцькі) — його особиста гвардія (кількість таких формувань часто змінювалася; за часів Мазепи існувало 5 Охочекомонних та 5 Охочепіхотних полків).

На противагу Малоросії, що ввійшла до складу Московії, на Правобережній Україні для козацького устрою настали скрутні часи. 1699 р. там було цілком знищено козацькі полки, повстанці та козаки тікали на Запорозьку Січ, яка саме в той час остаточно оформилася не тільки як військове братство, але й, фактично, як незалежна держава з власним адміністративним поділом на сім паланок.

Після підписання Андрусівського миру масових переходів українського козацтва безпосередньо на службу до московського війська не відомо. У цьому не було потреби: кожний селянин чи повстанець, який утік, скажімо, з Правобережжя, мав досить великий вибір щодо подальшого місця проживання. Він міг піти до Московського царства і там залишитися на Слобожанщині, яка користувалася широкими автономними правами; міг замешкати у Малоросії — в будь-якому з полків; нарешті, найбільші сміливці прямували просто на Запорозьку Січ.

Гетьман П. Сагайдачний

Від Петра I до Катерини II

Служба у Московії знову стала актуальною після приходу до влади Петра I. Визначні реформи, створення Російської імперії є незаперечними заслугами цього політика. Одним із наріжних каменів діяльності першого російського імператора було остаточно вкорінення у країні православ'я як панівної ідеології. Проте, не маючи у своєму розпорядженні достатньої кількості військових фахівців, Петро I користувався послугами німців, датчан, швейцарців, голландців, французів і представників інших народів. Показовою щодо цього є вже згадувана катастрофічна поразка імператорської армії під Нарвою у 1700 р., після якої Петро I увів у кадрову політику Російської імперії принцип, який потім, з невеликими перервами (у XVIII ст.), стійко панував до кінця її існування: **іновірцям не довіряти, православним вірити майже беззастережно**. Певну роль у становленні такої позиції відіграв український гетьман Іван Мазепа, який, як відомо, до 1708 р. включно був одним із найближчих радників Петра I. Після переходу І. Мазепи та кошогового отамана Запорозького козацтва Костя Гордієнка на бік Карла XII близькими помічниками російського імператора стали інші українці. Насамперед слід згадати ректора Києво-Могилянської академії **Феофана Прокоповича**, який здійснив у Росії церковну реформу, що призвела до повного підпорядкування церкви імператорові. До того ж саме Прокопович став автором головних ідеологічних засад Російської імперії, яких вона дотримувалася аж до 1917 р.

Варто також нагадати, що під час Полтавської битви 1709 р. на боці Карла XII були лише запорожці, менша частина лівобережних (малоросійських) козаків та лише половина Охочекомонних та Охочепіхотних полків. Решта лівобережців та охочекомонників на чолі з Іваном Скоропадським, а також слобідські козаки стояли осторонь.

Від самого початку створення зародку нової російської армії у 1683 р. Петру I довелося часто вдаватися до послуг іноземних офіцерів. Після Нарви Петро I став на шлях створення власних офіцерських православних кадрів. У пізніших родинних хроніках малоросійських шляхтичів можна натрапити на багато згадок про перебування предків тих чи інших українських аристократів в армії Петра I. Найбільш рання, яку вдалося знайти, — запис про службу в офіцерських чинах сотника Бакланської сотні Стародубського полку Павла Гудовича, який загинув під Нарвою у 1700 р.^[2]

Генерал-поручик Андрій Степанович Мілорадович (портрет з видання: Модзалевский В. А. Малороссийский Родословник, Киев, 1912, Т. 3)

Зміни в етнічному складі серед офіцерства часів Петра I також можна простежити (досить умовно) за кількома російськими полковими хроніками, написаними у другій половині XIX ст. (більшість документів, уміщених там, не дійшли до нашого часу). Найцікавішою щодо цього є «История Преображенского полка» штабс-капітана Азанчевського 1-го, видана у Москві 1859 р. Як відомо, Преображенський полк був гвардією Петра I і вважався (на рівні з Семенівським) однією з найкращих частин. В історії його вміщено іменні списки офіцерів з 1696 до 1712 р. Віросповідання та походження офіцерів у цих списках не зазначено, проте за прізвищами можна зробити певний висновок про національний склад. За станом на 1696 р. серед багатьох іноземних та російських аристократичних прізвищ ми знаходимо кількох поляків (приміром, Казимир Вербицький, Степан Люблінський тощо) і певну кількість наших земляків. Так, серед інших фігурують брати Михайло та Василь Івановські, Опанас Хмелевський, Семен Крючковський, Іван Вербаловський. У переліку 1704 р. вписано лише одного вихідця з України — квартирмейстера Григорія Садовського, але вже в списку 1706 р. — капітана Панкратія Глібовського та прапорщика Тимофія Білого, а 1710 р. — окрім двох попередніх, також капітана Григорія Колтовського та прапорщика Івана Шеремета^[3].

Поки що неможливо назвати точну кількість офіцерів-українців в армії Петра I. Вищенаведені дані свідчать лише, що наші земляки служили офіцерами у молодій російській армії з перших днів її існування, причому не будь-де, а в імператорській гвардії (в Преображенському полку) — серед представників найдавніших родів російської аристократії.

Після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік Карла XII за вказівкою Петра I було обрано нового гетьмана Лівобережної України — стародубського полковника Івана Скоропадського. По його смерті 22 квітня 1722 р. на Гетьманщині правив наказний гетьман Павло Полуботок, якого 1723 р. було ув'язнено у Петропавлівській тюрмі. Відтоді Гетьманщиною певний час керувала так звана Малоросійська колегія, що складалася з трьох українців та трьох росіян. З 1727 до 1734 р. гетьманом Лівобережної України був Данило Апостол, а після його смерті знову владарювала Малоросійська колегія.

Петро I та його нащадки значно обмежили владу гетьмана, проте вони практично не змінили внутрішнього устрою Гетьманщини та її військової організації. У розпорядженні Івана Скоропадського залишилися 3 Охочекомонних (Компанійських) та 1 Охочепіхотний (Сердюцький, розформований у 1726 р.) полки, які вербувалися за наймом (2 Охочекомонних та 4 Сердюцьких полки перейшли на бік І. Мазепи), а також 10 Малоросійських козацьких полків, що збиралися лише у разі початку бойових дій. Військова підготовка цих найманих частин була недостатньою, чисельність — невеликою, жалування — низьким, та й потреби в утриманні їх не виявилось.

Генерал-фельдмаршал граф Кирило Григорович Розумовський (портрет з видання: Бантыш-Каменский Д. М. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов, СПб, 1840/репринт — Москва, 1991, ч. 1/2)

За станом на 1736 р. у малоросійському козацькому реєстрі рахувався 55 241 козак, з яких 38 701 мав служити у кінному ладі, решта — у пішому. Проте російська влада була ними невдоволена: бажання героїчно захищати російські інтереси на українських землях вони не виказували. З цього приводу російський військовий історик генерал-майор Баїов зазначав:

«Прикриття Малоросії Дніпром, майже постійне перебування у ній великої кількості регулярних військ, нарешті, важкі повинності, які несла Малоросія і за мирного часу, і, особливо, під час війни, як у справі продовольства і загалом по утриманню значних армій, так і з допровадження для різних потреб великої кількості робітників, ставили малоросійських козаків зовсім в інші умови, ніж ті, в яких жили козаки донські. Звичайно, що все це мало найгіршим чином відбитись як на їх особистих якостях, так і на бойовій підготовці, яка у всіх відношеннях була гірше, ніж у донців. Спосіб дій малоросійських козаків фактично був такий самий, як і у донців, але вони не відзначалися тою завзятістю, стійкістю, вмільм впровадженням козацьких звичаїв, усім тим, що так вигідно відрізняло донських козаків»^{4}.

Григорій Галаган, полковник Компанійських полків під час походу до Пруссії у 1759–1760 роках (Белецький П. Українська портретна живопись XVII–XVIII вв., Ленінград, 1981)

У 1736–1738 рр. малоросійські козаки брали активну участь у Російсько-турецькій війні та, зокрема, в походах російської армії на чолі з генерал-фельдмаршалом графом Мініхом на Крим. На той час усі малоросійські козацькі полки були об'єднані під керівництвом гадацького полковника **Семена Яковича Галецького**. Однак самовпевненість С. Я. Галецького, його бажання самостійно здобути перемогу над татарами призвела до важкої поразки у бою під Чорною Долиною¹⁵¹.

Після цього російське командування вирішило спрямовувати малоросійських козаків на тилове забезпечення російської армії, охорону її військових комунікацій.

24 квітня 1750 р. гетьманом було призначено 22-літнього козака **Кирила Григоровича Розумовського** (1728–1803), а Малоросійську колегію скасовано. Раптовий злет цього юнака стався завдяки його старшому братові — **Олексію Григоровичу Розумовському** (1709–1771), який здійснив карколомну кар'єру при російському дворі. На початку свого дорослого життя Олексій Розумовський був звичайним співаком у церковному хорі. Але, маючи чарівний голос та яскраву зовнішність, звернув на себе увагу полковника Вишневецького (малоросійського шляхтича, що був при царському дворі). Той забрав юнака до Санкт-Петербурга та ввів до царського двору, влаштувавши у придворні співаки. У юного козака закохалася **царівна Єлизавета Петрівна, яка, 1742 р.** зійшовши на російській престол, зробила свого коханця спочатку обер-егермейстером, потім графом і нарешті — російським фельдмаршалом (1756), хоча О. Розумовський ніколи не служив в армії. Ходили небезпідставні чутки, що Олексій Григорович та цариця Єлизавета Петрівна були обвінчані¹⁶¹.

Завдяки братові Кирило Розумовський уже в 1744 р. (у 16-річному віці) став графом, у 1745-му — камергером, у 1748-му — сенатором і генерал-ад'ютантом, а в 1750 р. — гетьманом та генерал-фельдмаршалом. Незважаючи на молодість, відсутність досвіду й освіти, Кирило Григорович виявився талановитим адміністратором, а крім того — був гарною та щирою людиною, про доброту якої склали легенди¹⁷¹.

За часів гетьманування Кирила Розумовського з України було виведено більшу частину російських залог, а також знято з малоросійського козацтва обов'язок брати участь у війнах, які вела Російська імперія. Проте на **Семилітню війну, що почалася 1756 р.** було надіслано 1 тис. компанійців — кіннотників 1-го, 2-го та 3-го Охочекомонних полків. Окрім того, у похід до далекої Пруссії відправилися всі 5 Слобідських козацьких полків.

Низький рівень військової підготовки слобідських та компанійських козаків виявився вже у **першій битві 19 серпня 1757 р.** між 28-тисячним пруським корпусом фельдмаршала Левальда та 55-тисячною російською армією графа Апраксина під селищем Грос-Єгерсдорф. Атаковані пруською кавалерією, слобідські козаки відступили. Їхній командир, хоробрий бригадир **Василь Петрович Капніст**, загинув у тому бою¹⁸¹.

Генерал-фельдмаршал граф Олексій Григорович Розумовський (портрет з видання: 3 Української Старовини, Київ, 1991)

Невтішні висновки щодо боєздатності Слобідських полків, зроблені у Санкт-Петербурзі після Грос-Єгерсдорфа, були однією з головних причин скасування козацтва на Слобожанщині та переформування полків на гусарські.

28 червня 1762 р. російській престол зайняла імператриця Катерина II. Вона поступово зліквідувала спочатку Слобідські полки, потім — Запорозьку Січ, Компанійські та Малоросійські полки. Експеримент почався зі слобожан — як безпосередньо підлеглих російській монархії.

3 березня 1765 р. було видано царський указ про **переформування** п'яти Слобідських **козацьких полків у Харківський, Сумський, Ізюмський, Охтирський та Острогозький гусарські**. При цьому Слобідський гусарський полк, що існував раніше, розподілявся по всіх п'яти новостворюваних частинах. Приміром, в Охтирському полку **переформування відбувалося так**:

«В момент получения Высочайшего указа в Ахтырском казачьем полку состояло налицо: 9 полковых и 25 сотенных старшин, 59 подпрапорных, 26 полковых служителей и 1227 казаков. Лошадей состояло налицо: казачьих 1214, артельных 246 и артиллерийских 24. Из числа наличных людей 200 казаков, под командою пяти подпрапорных, находились на постах по украинской линии, 23 казака числились больными, два находились в бегах, и один судился за смертоубийство. Наконец, 9 подпрапорных по малолетству числились в командировке “для изучения словенского и латинского диалектов”.

Инструкция требовала, чтобы в гусары поступали люди не менее 2-х аршин и 6-ти вершков роста; а так как ахтырские казаки в большинстве были народ хотя и с сильно развитою мускулатурою, но малорослые и приземистые, то большинство из них оказалось непригодными для гусарского строя. Выбраны были одни богатыри, которые при физической силе отличались еще и значительным ростом. Таких людей набралось только 378 человек, из числа которых 341 зачислены были во фронт, 7 обращены в трубачи, 5, оказавшихся грамотными, в писаря и 25 человек в нестроевые. Кроме них, принято было еще 22 «подпрапорных», т. е. старшинских детей, добровольно изъявивших желание поступить в гусары и предназначенных для замещения в эскадронах должностей вахмистров, унтер-офицеров и капралов. Все остальные казаки, как непригодные к регулярному строю, отпущены были домой и превратились с этих пор в простых, мирных пахарей»^[91].

Як згодом виявилось, новоспеченим гусарам поталанило набагато більше, ніж тим із козаків, що перетворилися на «простих мирних орачів» — останніх, у переважній більшості, невдовзі було просто закріпачено. Що ж до гусарів, то вони були зобов'язані відслужити не 25, як в армії, а тільки 15 років. Ті ж, хто лишався у полках на 20 років, мав змогу отримати чиновницький або офіцерський чин, а з ним — дворянство. Крім того, діти гусарів, що відслужили 20 років, також ставали вільними. **Слід додати, що порівняно з армією гусари отримували підвищені грошові оклади**^[10].

Лише окремі особи зі слобідської козацької старшини перейшли до новосформованих гусарських полків, як офіцери. Річ у тім, що в козацьких полках могли числитися старшинами будь-які особи, що посідали певний земельний та майновий цenz, — слобідська аристократія. Більшість цих аристократів ніколи не брала участі у бойових діях, погано знала військову справу, а тим більше — кавалерійську службу. До того ж, значна частина слобідської старшини виявилася або надто старою, або мала фізичну підготовку, невідповідну до військових вимог. Зрештою, якась кількість старшин просто відмовилась далі служити у війську — на знак протесту проти скасування Слобідського козацтва.

Поза гусарськими полками доля слобідських козаків склалася у більшості не найкращим чином. Пільги надавалися лише старшині. Так, козацькі полковники, що брали участь у бойових діях, приймалися в гусари або звільнялися у відставку підполковниками, а ті, що не брали участі, — прем'єр-майорами. Полкові обозні — прем'єр-майорами або секунд-майорами; решта полкової старшини — капітанами або поручиками, нарешті, сотенна старшина — поручиками та прапорщиками. Підпрапорні — вахмістрами, унтер-офіцерами та капралами. Цікаво, що полкова та сотенна старшина з отриманням офіцерських звань автоматично посідала **дворянство Російської імперії**, а підпрапорні мусили ще відслужити певний термін, щоб здобути чин прапорщика, а з ним — і дворянство. Ця справа була принциповою та вкрай гострою: лише офіцерський чин та дворянство давали абсолютну впевненість у майбутній свободі. В іншому разі *«лицам дворянского происхождения предложено было представить доказательство на это достоинство и записаться в книгах дворянского депутатского собрания; кто же не пожелал, или не мог того сделать, попал в подушный оклад»*, або, іншими словами, став за крок до закріпачення^[11].

Національний склад рядових гусарів у п'яти полках також значно змінився. **За штатом у кожному гусарському полкові мало бути 122 унтер-офіцери, 11 сурмачів та 874 рядових.** Однак зі слобідських козаків у гусари було прийнято заледве половину від потрібної кількості. Решта набиралася зі Слобідського, а також Молдавського, Чорного, Грузинського та Сербського гусарських полків, укомплектованих іноземцями^[12]. Отож, у новостворених гусарських полках на рівні зі слобожанами з'явилися молдавани, іллірійці, чорногорці, грузини та серби.

Ще за двадцять років існування гусарських полків, після того, як їх залишили останні з набрених слобідських козаків, вони остаточно втратили українське обличчя. Одразу після 1765 р. Харківській, Охтирській, Сумській, Ізюмській та Острозькій гусарській полки почали комплектуватися з рекрутів, що направлялися до рекрутських депо з усіх куточків імперії. Російські генерали розподіляли цих рекрутів винятково за принципом нестачі людей, а не за їх національною ознакою. Тож на межі XVIII–XIX ст. колишні Слобідські полки за своїм складом уже нічим не відрізнялися від решти російської регулярної кавалерії.

Генерал від кавалери Василь Гудович (Белецький П. Українська портретна живопись XVII–XVIII вв., Ленінград, 1981)

Починаючи з **1767 р.**, після проведення подушного перепису та покріпачення значної частини населення Слобідської України, мешканців цієї території брали до російської армії в солдати на загальних із росіянами підставах. А саме: кріпосних брали до армії на 25 років, однодворців (тобто — вільних людей, якими стала певна частина слобідських козаків) — на 15 років.

У XIX ст. Сумський, Харківський, Ізюмський та Охтирський полки остаточно розірвали зв'язок зі слобідськими містами, іменами яких вони називалися. Наприклад, Сумський гусарський полк останній раз був у Сумах 1806 р. Протягом 1796–1802 рр. він розташовувався в районі Тули та Смоленська, потім брав участь у Наполеонівських війнах, з 1814 р. дислокувався у м. Друї Мінської губернії, з 1831 р. — у Новогрудському повіті Мінської губернії, з 1856 р. — у м. Сувалках у Польщі, з 1865 р. — у м. Бежецьку Тверської губернії, а з 1876 р. — у Москві^[13].

За часів Олександра III та Миколи II сумські гусари в російській армії жартома називалися «Купецьким полком», бо, на думку офіцерів з інших частин, до них вступали представники найзаможніших родин купецької Москви. Рядовий склад Сумського гусарського полку також був «загальноросійського» зразка. До 1908 р. полк комплектувався новобранцями з Харківської (яка належала до Московської військової округи), Полтавської, Пермської, Гродненської та Седлецької губерній, а пізніше — з Московської, Володимирської, Ярославської, Гродненської та Седлецької^[14].

Подальший бойовий шлях колишніх слобідських полків у російській армії, за деякими винятками, майже не дотичний до української історії.

Навесні 1918 р., коли частини російської імперської армії остаточно припинили існування, рештки двох полків, що мали старовинні слобідсько-козацькі корені — 11-го гусарського Ізюмського та 12-го гусарського Охтирського — повернулися на українську військову службу. Як 4-й кінно-козацький Ізюмський та 14-й кінно-козацький Охтирський вони приєдналися до Армії Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського.

У листопаді 1764 р. в Україні назавжди було зліквідовано Гетьманство (якщо не брати до уваги час правління гетьмана П. П. Скоропадського у 1918 р.). Останній український гетьман Кирило Григорович Розумовський під тиском цариці Катерини II подав у відставку. Як компенсацію йому було надано чин фельдмаршала російської армії та великі землі в Малоросії — з усім їх сільським населенням.

Генерал-фельдмаршал Іван Васильович Гудович (портрет з видання: Талберг Ф. І. Подгорная И. И. Кавалеры ордена Святого Георгия, Рига, 1990)

В управління Малоросією знову вступила **Малоросійська колегія**, що складалася тепер з **4 великоросів та 4 малоросів** із числа генеральної старшини. Генерал-губернатором Малоросії було призначено російського воєначальника генерал-аншефа Петра Олександровича **Рум'янцева**.

Генерал-аншеф одразу почав посилено готуватися до нової війни з Туреччиною, мріючи відібрати у неї Північну Таврію, Крим, Причорноморське узбережжя та Бессарабію. Крім військових здібностей Рум'янцев виявив і великий адміністративний хист. За словами автора «Історії Русів», новий генерал-губернатор приборкав російські залоги, що стояли у козацьких містечках та грабували їх населення, впорядкував систему податків (податківці займалися не збагаченням державної скарбниці, а здирництвом), нарешті, **вперше в історії здійснив Генеральний опис всієї Малоросії**^[15].

~ 7 ~

Саме Петро Рум'янцев першим виступив з ініціативою широкої реформи козацьких полків — реорганізації їх у військові одиниці. Про це він неодноразово доповідав Сенату (кабінету міністрів при російському дворі), а також особисто Катерині II. **Восени 1768 р.** було остаточно розірвано дипломатичні та торговельні стосунки між Росією і Туреччиною, й обидві країни узялися за підготовку до війни. **Початок воєнних дій у 1768 р.** спонукав генерал-аншефа пришвидшити вирішення питання з Малоросійськими козацькими полками. 17 жовтня 1768 р. він подав докладну реляцію до Сенату, а **17 листопада 1768 р.** — на ім'я Катерини II, про **необхідність реорганізації Малоросійського козацького війська**^[16].

Рум'янцев доповідав про серйозну нестачу в малоросійських козаків зброї та спорядження, недосконалу військову організацію, а також, найголовніше, відсутність дисципліни, випадки відмови підпорядковуватись командирам і схильність до бунтів. Певно, **за таких умов Малоросійські козацькі полки не становили серйозної воєнної сили**.

Клопотання про реформування Малоросійського козацтва було відхилено. Проте, відповідно до указу Катерини II, генерал-фельдмаршал П. О. Рум'янцев отримав зобов'язання підготувати до нової Російсько-турецької війни 12 тис. малоросійських козаків з відповідною кількістю старшин. Генерал-фельдмаршал мусив підкоритися, але знову зауважив імператриці, що не вважає малоросійських козаків підготовленими до війни, а їх старшин (за кількома винятками) — здатними до несення військової служби^[17].

Уже в грудні 1768 р. стало зрозумілим, що 12 тис. малоросійських козаків зібрати не вдасться, тож П. О. Рум'янцев наказав малоросійській старшині зібрати хоча б 6 тис. або «скільки найдетца». За станом на грудень 1769 р. у російській армії мало бути 9 тис. козаків, але їх реальна кількість у документах не зафіксована^[18].

Малоросійські козацькі полки, через брак відповідної підготовки, не брали безпосередньої участі у бойових діях під час Російсько-турецької війни 1768–1774 рр., але охороняли тили російської армії, прикордонні території та шляхи сполучення. Приміром, козаки Лубенського полку розташовувалися на охороні м. Бендер, лінії від Бендер до Ясс і далі до р. Прут; Переяславський полк перебував у розпорядженні штабу П. О. Рум'янцева; ще 1500 козаків охороняли поштовий шлях між Дніпром і Дністром^[19].

Окремі представники малоросійської шляхти брали участь у Російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. у складі російських частин. Серед них, зокрема, слід особливо відзначити майбутнього фельдмаршала Російської імперії **Івана Васильовича Гудовича** (1741–1821) та генерал-поручика **Андрія Степановича Милорадовича** (1726–1796)^[20].

Унаслідок війни з Туреччиною 1768–1774 рр. Російська імперія приєднала до своєї території Таврію та землі між Дніпром і Південним Бугом. Окрім того, було ліквідоване Кримське ханство, завойований Крим та бухти на березі Чорного моря. Військову варту в Криму та Північній Таврії аж до 1783 р. — часу остаточного скасування полкового поділу Малоросії, несли малоросійські козаки^[21].

Ліквідація Запорозької Січі. Чорноморське козацтво

У Російсько-турецькій війні 1768–1774 років узяли участь і **запорозькі козаки**. Але так само, як і Малоросійські козацькі полки, вони використовувалися російським командуванням переважно для виконання допоміжних функцій: охорони тилу, військових комунікацій, транспортного обслуговування тощо. Лише під час штурму фортеці Очаків та воєнних дій на Дунаї запорозькі козаки безпосередньо вступали у бій^[22].

1775 р., по закінченні бойових дій, **Запорозьку Січ було скасовано**. Російські війська на чолі з генералом Текелієм оточили Січ та висунули вимогу про її роззброєння. Ані запорозьці, ані росіяни воювати не хотіли. Переважна більшість запорозьких козаків протягом кількох тижнів таємно виходила з Січі й тікала на турецьку територію. Решта невдовзі склала зброю та згодом під керівництвом генералів була переформована в три пікінерські полки російської армії. Останній кошовий отаман **Петро Калнишевський** (1690–1803) був заарештований і засланий на Соловецькі острови, де й помер. Надгробок і каземат, у якому перебував Калнишевський протягом 25 років, збереглися донині.

~ 8 ~

Запорожці, що перейшли на турецьку територію, заснували так звану **Задунайську Січ**, однак уже на початку **Російсько-турецької війни 1787–1791 рр.** вони почали масово повертатися у розпорядження російського військового командування. Так, 24 серпня 1787 р. генерал **О. В. Суворов** доповідав своєму начальству: *«К Кинбурну с острова Березани вышло бывших запорожских казаков больше сорока, то есть кроме двух человек четыре куреня. Осталось на оном Березане еще два куреня; выше Очакова верст двадцать, при Кучуруне, по известиям вышедших, — один курень; против устья Буга — один курень. Всех было около Очакова восемь куреней; прочие сто два человек прошлого году весною прогнаны от турков за Дунай; в австрийские границы перешло третьего году с две тысячи человек, за половину поляков. Сих, с Березани вышедших, яко по свидетельству здоровых и бывших несколько дней в карантине, препровождаю я в Бкатинославское наместническое правление»*^[23].

Перший кошовий отаман Чорноморського козацтва Сидір Білий (портрет з видання: Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв., Ленинград, 1981)

Усі запорожці, що залишили турецькі території, за кілька тижнів були зараховані на російську військову службу. Їхні отамани Сидір Білий, Антін Головатий та Захарій Чепіга дістали офіцерські звання. У розпорядженні генерала О. В. Суворова запорозькі козаки брали активну участь у битві на Кінбурні, штурмі фортеці Очаків і взятті острова Березань. Під час морського бою між Кінбурном і Очаковим дістав смертельне поранення перший кошовий отаман Сидір Білий^[24].

Невдовзі старшини запорожців подали на ім'я Катерини II прохання про відродження запорозького козацтва. **14 січня 1788 р.** цариця оголосила про своє благовоління козакам:

«...Приемлем за благо усердие Подполковника Сидора Белого и прочих Старшин бывшего войска Запорожского, и соизволяем, чтобы вы (тобто князь Потьомкін. — Я. Т.) им Наше Монаршее благоволение объявили; а что касается до просьбы и желания, находившихся в помянутом войске, чтобы им отвести для поселения земли в корченском Куту, или на Тамани: сие весьма полезное дело вы можете распорядить по лучшему вашему усмотрению, распространяя дозволение тут селиться и прочим из-за границы к ним присовокупиться хотящим, равно как и находящимся в неприятельской стороне, если кто из них пришел в раскаяние о своем заблуждении, прибегнет к милости, Нам свойственной»^[25].

20 квітня 1788 р. запорозьке козацтво дістало нову назву: **«Війська вірних козаків Чорноморських»**, або **«Чорноморського козацтва»**. 13 травня того ж року чорноморцям повернуто всі військові прапори та клейноди запорозького козацтва, чим підтверджено безперервний історичний зв'язок українського козацтва. **30 червня 1792 р.** чорноморцям було жалувано у вічне володіння всі землі між р. Кубанню та Азовським морем. За кілька місяців чорноморські козаки у повному складі переселилися на Таманський півострів.

Чорноморське козацтво на початку свого існування було не дуже численним (вважається, що перші переселенці нараховували не більше 25 тис. осіб), а головне — не вистачало жінок, тож за деякий час Чорноморському козацтву загрожувало зникнення. Щоб запобігти цьому, царський уряд провів в Україні кілька «мобілізацій» малоросійських козаків та жіноцтва. Зокрема, 22 серпня 1799 р. на Кубань було наказано відправляти «всіх бродяг» з Малоросії, польських земель (тобто Правобережної України) та колишніх запорожців. Згідно з наказом від 17 березня 1808 р. переселено близько 15 тис. малоросійських козаків із дружинами та дітьми, а 19 квітня 1820 р. — ще 25 тис.

Отже, Чорноморське козацтво формувалося з яскраво національною українською ознакою, яку не втрачало аж до радянської політики Розкозачення, що тривала у 1928–1930 рр., та насильницького перепису всіх колишніх чорноморських козаків на «росіян».

Від часу виникнення, 1787 р., Чорноморське козацтво брало участь у більшості воєн, що їх вела Російська імперія. З 1802 р. Чорноморське козацьке військо поділялося на 10 кінних та 10 піших (по 5 сотень) полків.

18 травня 1811 р. було створено Гвардійську Чорноморську сотню для служби у Санкт-Петербурзі при царському дворі. Вона увійшла до Лейб-гвардії Козацького полку, що комплектувався з донських козаків, і відзначилася у битві при Бородіні, а згодом опинилася у складі Конвою Його Імператорської Величності. Аж до 1917 р. нащадки чорноморців — кубанські козаки, формували 1-шу та 2-гу сотні Конвою царів Миколи I, Олександра II, Олександра III та Миколи II (ще дві сотні — 3-тя та 4-та — формувалися з терських козаків, які також мали українські корені)^[26].

Генерал-майор Чорноморського козацтва Захарій Олексійович Чепіга (портрет з видання: Агафонов О. Казачьи войска Российской империи, Москва, 1995)

19 листопада 1860 р. Чорноморське козацьке військо було з'єднане з Кавказьким (Лінійним) козацьким військом, яке мешкало на Північному Кавказі та мало російський склад: виникло з переселених хоперських і донських козаків та відставних солдатів. Відтоді об'єднане військо називалося **Кубанським**, хоч у нього й зберігався поділ на чорноморців (українців) та кавказців, або лінійців (росіян).

Бригадир Чорноморського козацтва Антін Андрійович Головатий (портрет з видання: Агафонов О. Казачьи войска Российской империи, Москва, 1995)

За станом на 1894 р. Кубанське козацьке військо складалося з 724.394 осіб — чоловіків та жінок. За адміністративно-територіальним поділом воно мало 7 відділів: Єкатеринодарський, Єйський, Таманський — де мешкали чорноморські козаки; Майкопський, Лабінський, Баталпашинський — у яких проживали лінійці; Кавказький — змішаний. Із козаків Єкатеринодарського відділу (штаб у Єкатеринодарі) комплектувалися 1-й, 2-й, 3-й Єкатеринодарські козацькі полки, 1-й, 7-й, 13-й пластунські батальйони, Єкатеринодарська запасна сотня, 1-ша піша запасна сотня, 2-га козацька батарея. Козаки Єйського відділу (штаб у станиці Уманська) формували: 1-й, 2-й, 3-й Запорозькі та 1-й, 2-й, 3-й Уманські козацькі полки, 5-й, 11-й та 17-й пластунські батальйони, Запорозьку та Уманську запасні кінні сотні, 4-ту козацьку батарею, 5-ту запасну пішу сотню. Таманський відділ (штаб — станиця Слов'янська) виставляв 1-й, 2-й, 3-й Таманські та 1-й, 2-й, 3-й Полтавські козацькі полки, 3-й, 9-й та 15-й пластунські батальйони, Таманську та Полтавську запасні козацькі сотні, 3-тю запасну пішу сотню, 1-шу та 5-ту батареї. Кавказький відділ укомплектовував три Кавказькі козацькі полки, де служили лінійці, та три Чорноморські — переважно з українським контингентом^[27].

Під час громадянської війни 1917–1920 рр. Кубанське козацьке військо у повному складі влилося до Збройних сил Півдня Росії генерала А. І. Денікіна, а згодом — до Російської армії барона П. М. Врангеля. В Армії Української Народної Республіки з числа чорноморців служили лише окремі старшини. 1918 р., за гетьманування П. П. Скоропадського, між Українською Державою та Кубанською радою було встановлено дипломатичні стосунки. Для збройної допомоги Кубані з ініціативи Національного союзу гетьман навіть дозволив сформувати Т. зв. Чорноморський кіш у складі 3-х піших куренів, який, щоправда, у Протигетьманському повстанні одним із перших перейшов на бік Директорії. Пізніший зв'язок УНР і Кубанського козацтва був епізодичним.

Військова реформа 1783–1785 рр. на українських територіях

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. цілком підтвердила висновки фельдмаршала Рум'янцева щодо небоєздатності Малоросійських козацьких полків. Старшинство та козацтво у своїй масі не знало елементарних правил ведення бою, не мало військового досвіду та фізичної підготовки. Лише поодинокі старшини, які пройшли офіцерську школу, могли вважатися здібними козацькими командирами. Під час війни малоросійських козаків залучали тільки до охорони тилів, обозів, переправ, поштових шляхів тощо. У полкових реєстрах налічувалося від 2 до 4 тис. козаків, але коли йшлося про участь у війні — ледь набиралося кілька сотень^[28].

З другого боку, населення Малоросії не давало російській армії рекрутських наборів навіть тепер, коли Російська імперія провадила війни зі споконвічними українськими ворогами — турками. Ці обставини дали початок проведення ґрунтовної військової реформи 1783–1785 рр. на території України.

Брак військової підготовки у малоросійських козаків був лише однією з проблем Малоросії. Країна потребувала адміністративної реформи, адже її полковий устрій був запроваджений ще у 1648 р., і з того

часу відбулося багато соціальних змін. Одні полки нараховували у своїх реєстрах по 4–5 тис. козаків, інші — трохи більше 1 тис. Земельний поділ між полками був також нерівномірний.

Нагального втручання вимагав й соціальний лад. Ще за часів Богдана Хмельницького на території Малоросії виникло та утвердилось три стани: **старшинський, козацький і, найбільш численний, селянсько-кріпацький**. Усі селяни, що не потрапили до реєстрів під час Козацьких війн, рано чи пізно закріпачувались козацькою старшиною. Найбільш послідовно цю політику проводив гетьман Іван Мазепа, за часів якого, фактично, й відбулося остаточне закріпачення вільного селянства. Як видно з капітальної праці В. Л. Модзалевського «Малоросійський Родословник», кріпаків мали не тільки старшини, а й певна частина козаків. Різниця між ними полягала лише в тому, що старшина отримувала у своє володіння землі та людей від гетьмана, а козаки — від своєї старшини. Ніякого впливу на цих кріпаків Російська імперія не мала — навіть у рекрути їх не забирали. Після переходу гетьмана Мазепи та частини старшин на бік Карла XII їхні землі та кріпаків було відібрано на користь російського царя. Згодом частину з них розподілили між козацькою старшиною, яка залишилася на боці Петра I, а решту роздали російським дворянам. На території Малоросії з'явилися перші кріпосники-неукраїнці, які досить швидко виявили, що в українських офіційних документах кількість кріпаків, як правило, значно применшується. Причому їх використання не регулювалося жодними державними актами.

~ 10 ~

Отже, царський уряд конче вимагав проведення в Малоросії адміністративної, соціальної та військової реформи. Проте на відміну від Слобожанщини, яка здавна належала Московському царству, Малоросія увійшла до складу Московії, пізніше — Російської імперії, на добровільних засадах — зі згоди більшості старшини та козацтва, з якими тепер слід було рахуватися. Проблему з козацькою старшиною розв'язано досить легко: вона автоматично отримувала дворянство Російської імперії з усіма правами. Однак із легалізацією малоросійського **козацького стану** виникала проблема. Адже козаки — це насамперед воїни, хоча малоросійське козацтво на той час уже розучилося воювати. Єдиним шляхом вирішення ситуації стало перетворення козацького стану на однодворців — вільних людей, які не мали власних кріпаків, але й не підлягали закріпаченню (згодом цю верству почали називати міщанською). З огляду на те, що перейменовувати козаків на однодворців було небезпечно (це ображало їхнє почуття гордості), малоросійський козацький стан дістав права однодворців, але на території своїх губерній і надалі іменувався **малоросійським козацтвом**. (Цікаво, що колишні однодворці Полтавської та Чернігівської губерній називали себе малоросійськими козаками аж до початку 30-х років XX ст. — часів розкуркулення та Голодомору.)

Розв'язання цих проблем тривало близько чотирьох років, хоч адміністративна реформа була проведена за лічені місяці. Так, уже в 1781 р. було скасовано адміністративно-територіальний поділ, а старі полки об'єднано у кілька намісництв. 1796 р. намісництва розділилися на повіти, які увійшли до складу Малоросійської губернії. У 1802 р. зникла **Малоросійська губернія**, а замість неї постали **Полтавська та Чернігівська**.

Скасування військово-полкового устрою в Малоросії викликало певні труднощі, адже переписувати козаків до намісництв було недоцільним. Тим паче, щоб отримати права однодворців, козаки мали відслужити в російській армії 15 років. Переведення козацьких родин до стану однодворців відбувалося за умови, коли хоча б один її представник — батько чи хтось із синів — ішов на військову службу. Права надавалися всій родині.

Царським указом від 28 червня 1783 р. з козаків 10 Малоросійських полків створювалося 10 легкокінних полків, у складі 6 ескадронів кожний (по 138 вершників в ескадроні). До них вливалися й рештки 3 Охочекомонних полків — колишньої гетьманської гвардії. 6 лютого 1784 р. легкокінні полки було перейменовано на карабінерні. Козаки у їх лавах мусили відбути на військовій службі 15 років, а залишаючись ще на 5 років, нагороджувалися додатковим чином. Останнє виявилось надзвичайно привабливим для козацтва. Дослужитися протягом 20 років до чину вахмістра (найвищий підофіцерський чин) для письменної та вправної людини не становило проблеми. Проте у відставку ці військові виходили вже з першим офіцерським ЧИНОМ — прапорщика, а разом з цим отримували і спадкове дворянство^[29].

Слід зауважити, що жодний з українських істориків не досліджував питання реорганізації Малоросійських козацьких полків у **легкокінні, а потім карабінерні**. Звертаючись до цієї теми, автори часом припускаються багатьох помилок, зокрема стверджують (без посилань на факти чи джерела), що 15-літня солдатчина була важким тягарем для малоросійського козацтва.

Дослідник початку минулого століття О. Г. Мартинов ретельно ознайомився з державними актами та документами полкових канцелярій того часу, і в історії 12-го драгунського Стародубівського полку (колишнього Стародубського козацького), змальовує зовсім іншу картину умов служби козаків. По-перше, автор доводить, що реорганізація полків тривала аж до середини 1785 р., причому весь цей час козаки залишалися по домівках. Зібравшись нарешті у полки, вони поводитися зовсім не як безправні солдати:

~ 11 ~

«Ескадронний командир оселявся або у заможному маєтку, або у будинку якого-небудь дворянина-поміщика, а солдат розміщав у селян, де вони і мешкали, як дрібнопомістні дворяни, не зобов'язані ніяким збором, ніякою службою, за винятком тих випадків, коли їм доводилось утримувати караули біля помешкання командира полку або генерала»^[30].

По-друге, у сформованих легкокінних полках широко **розцвіла корупція**: за негласною домовленістю полковники та ескадронні командири привласнювали всі кошти, які виділялися для утримання та харчування підлеглих. За це солдатам дозволялося всіляко знущатися з тих селян, у будинках яких вони розміщувались: примушувати їх годувати себе, прибирати, прати тощо. Між офіцерами (частина яких була колишньою козацькою старшиною) та козаками встановилося настільки тісне порозуміння, що, за висловом Мартинова «рука руку мила»^[31].

Офіцерський склад карабінерних полків був наполовину українським, наполовину російським, хоча під час формування полків планувався, як український. Річ у тім, що старшина українолюбів неохоче вступала до карабінерів, адже й без того автоматично отримувала дворянство, та й у її середовищі виявилось мало людей, фізично готових до військової служби. Саме тому карабінерні полки довелося поповнювати офіцерами зі сторони, здебільшого росіянами (серед офіцерів-українців, які у час скасування полкового устрою служили у російській армії, так само знайшлося небагато охочих вступити до карабінерів). У зв'язку з катастрофічною нестачею офіцерського складу царський уряд дозволив приймати офіцерами навіть малоросійських урядовців (канцеляристів, суддів тощо), але це не допомогло справі.

Принцип переформування Малоросійських козацьких полків у легкокінні, а потім карабінерні досі залишається недослідженим. Козацькі полки перед реформою мали такі назви: Київський, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Полтавський, Переяславський, Прилуцький, Миргородський, Лубенський та Гадяцький. Згідно з указом від 28 червня 1783 р. було сформовано 10 легкокінних полків з назвами: Київський, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Переяславський, Лубенський, а також — Глухівський, Сіверський, Софійський та... Тверський.

Таким чином, питання, в які саме легкокінні полки потрапили козаки тієї чи іншої малоросійської частини, залишається відкритим. Якщо проаналізувати біографії старшин того часу, вміщені у «Малоросійском Родословнике» В. Л. Модзалевського, можна зробити деякі приблизні висновки, а саме:

- а) рештки 1-го, 2-го та 3-го Охочекомонних полків було влито, відповідно, у Київський, Сіверський та Чернігівський легкокінні полки;
- б) Тверський легкокінний полк, судячи з окремих життєписів, формувався з частини козаків Київського полку, а Сіверський — Чернігівського;
- в) до однойменних легкокінних частин, найімовірніше, перейшли козаки Ніжинського, Стародубського та Переяславського полків;
- г) козаки Лубенського полку служили у Лубенському та Глухівському легкокінних полках, тож можна припустити, що цей полк розділився на дві частини.

За час служби у 10 названих карабінерних полках малоросійське козацтво відзначилося подвигами у трьох війнах: **Російсько-турецькій 1787–1791 рр. та двох Польських — 1792 та 1794 р.**, коли Правобережна Україна перейшла під владу Російської імперії^[32].

Невдовзі карабінерні полки один за одним зазнали розформування: козаки гинули, діставали поранення або йшли у відставку по закінченні терміну військової служби. Уже 1789 р. **було розпущено** Лубенський карабінерний полк, 1796 р. — Переяславський і Тверський, 1800 р. — Софійський та Ніжинський^[33].

У складі російської армії залишилося п'ять полків: Київський, Сіверський, Чернігівський, Стародубський (згодом перейменованій на Стародубівський) та Глухівський, які з 1798 р. комплектувалися рекрутами — як росіянами, так і українцями — без уваги до їх походження та соціального стану. На 1800 р. ці частини повністю втратили своє українське обличчя і за своїм національним складом нічим не відрізнялися від інших полків російської кавалерії. 1833 р. Сіверський та Чернігівський полки також було розформовано.

До 1917 р. у російській армії збереглося лише три полки, що своєю історією сягали часів Богдана Хмельницького: **9-й гусарський Київський** (дислокувався у Василькові під Києвом), **6-й драгунський Глухівський** (м. Остроленка, Польща) та **12-й драгунський Стародубівський** (м. Волочиськ Подільської губернії). Київські гусари та стародубівські драгуни до 1917 р. переважно поповнювалися українським контингентом.

Кадри їх **навесні 1918 р.** перейшли до складу **Армії Української Народної Республіки** та продовжили службу батьківщині як 3-й кінно-козацький Київський та 13-й кінно-козацький Стародубівський. Глухівський драгунський полк комплектувався переважно росіянами й у січні 1918 р. був розформований на Волині.

З 1786 р. уродженців Малоросії — козаків (однодворців) та селян-кріпаків брали до російської армії на загальних підставах і направляли до тих полків, які найбільше потребували поповнення: більшість — до регулярної кавалерії, решту — до піхоти. Як правило, до армії забирали 1 рекрута з 200 осіб чоловічої статі. Однодворці (козаки) зобов'язувалися відслужити 15 років, інші — 25. Російські історики О. Леонов та І. Ульянов у своєму дослідженні з історії російської піхоти зауважують такий факт щодо малоросійських рекрутів:

«Ці нові рекрути, які звикли до самостійного життя, досить сильно відрізнялись від інших солдатів, що помітили навіть іноземці: «**ці однодворці... відмінні люди, дуже спокійного норову, але дуже ледачі**»^[34].

Одночасно з військовою реформою на території Малоросії було проведено реорганізацію національної кінноти в Катеринославській та Новоросійській губерніях. Нові полки отримали назву **Катеринославської кінноти** (на відміну від полків, сформованих із малоросійських козаків, які протягом 1783–1784 р. звалися **Малоросійською кіннотою**).

У Катеринославській кінноті український елемент становив меншу частину, оскільки вона складалася як із запорожців та їхніх нащадків, так і з представників народів, що осіли на Півдні України у 30-50-ті роки XVIII ст.: сербів, молдаван, валахів, грузинів, болгар, греків, арнаутів, македонців, угорців та ін. Тим же царським указом від 28 червня 1783 р., який передбачав створення 10 легкокінних полків Малоросійської кінноти, було наказано сформувати 8 полків Катеринославської кінноти. А саме:

— *Єлисаветградський легкокінний полк* — з Єлисаветградського та Херсонського пікінерських полків (перший сформований у 1764 р, другий — у 1776 р, обидва — із запорозьких козаків, що вступили на російську регулярну службу);

— *Олександрійський легкокінний полк* — з Далматського та Македонського поселених гусарських полків (існували з 1776 р.);

— *Костянтиноградський легкокінний полк* — з Волоського та Іллірійського поселених гусарських полків (існували з 1776 р.);

— *Маріупольський легкокінний полк* — з Луганського та Полтавського пікінерських (перший сформований у 1748 р. під назвою Бахмутського козацького полку з бахмутських, торських та мояцьких козаків; другий — у 1776 р. із запорозьких козаків, які після ліквідації Запорозької Січі вступили до російської армії);

— *Ольвіопольський легкокінний полк* — з Болгарського та Сербського поселених гусарських полків (створені 1776 р.);

— *Павлоградський легкокінний полк* — з Катеринославського та Дніпровського пікінерських полків (сформовані у 1764 р. на Катеринославщині з запорозьких козаків, що вступили на російську регулярну службу);

— *Херсонський легкокінний полк* — з Угорського та Молдавського поселених гусарських полків (існували з 1776 р.);

— *Полтавський легкокінний полк* — з частини Полтавського козацького полку Малоросійського війська, чия територія була поділена між Малоросією та Катеринославською губернією?^[35]

Із числа полків Катеринославської кінноти Костянтиноградський було розформовано у 1790 р., Полтавський та Херсонський — у 1796 р., Ольвіопольський — у 1833 р. Інші полки під назвою 2-го лейб-гусарського Павлоградського, 3-го гусарського Єлисаветградського, 4-го гусарського Маріупольського та 5-го гусарського Олександрійського існували в російській армії аж до 1917 р.

Невдовзі після військової реформи в Україні 1783–1785 рр., внаслідок поділів Речі Посполитої, до складу Російської імперії увійшла Правобережна Україна. Переважна більшість українського населення Правобережжя була закріпачена ще на початку XVIII ст., тож тутешні польські землевласники тепер у будь-який спосіб намагалися втримати свої землі та кріпаків у складі Російської імперії.

Відсутність на Правобережжі української еліти призвела до того, що досить тривалий час цей регіон не давав російській армії жодного офіцера-українця, проте офіцери-поляки з Правобережжя значилися в її лавах ледь не з 1793 р. Пізніше певна (щоправда, досить невелика) кількість мешканців Правобережної України відшукала старі, ще гетьманські грамоти на дарування старшинства чи включення до козацьких реєстрів, які стали підставою для отримання дворянства в Російській імперії. Слід зазначити, що адміністрація не чинила у цьому жодних перешкод.

Лише в армії Миколи I з'явилися перші офіцери-українці — вихідці з Правобережної України, але аж до 1917 р. Волинська, Подільська та Київська губернії давали російському війську армії значно менше українців в офіцерських чинах, ніж інші території України.

Масове поповнення українською молоддю офіцерського корпусу Російської імперії

Ще за часів Петра I, 16 січня 1721 р., набрав чинності імператорський указ, що дозволяв особам будь-якого походження (навіть із кріпаків), які отримали перший офіцерський чин — прапорщика, автоматично переводитись до дворянського стану разом з дружиною та дітьми. Причому отримати перше офіцерське звання не було аж надто важко: кожний солдат навіть у мирний час міг дослужитися до чину унтер-офіцера (підофіцера), а в період війни за бойові заслуги одержати звання прапорщика.

Петро I також увів обов'язкову військову повинність для всіх дворян імперії: молоді чоловіки, незалежно від їх статку, були зобов'язані служити або на цивільній, або на військовій державній службі. Цікаво, що дворяни мусили служити стільки ж, скільки й прості солдати — довічно (тобто до кінця своїх днів або до поранення чи старості). До того ж, відповідно до імператорського указу від 1714 р., дворянам заборонялося надавати перший офіцерський чин, якщо вони не почали службу в армії солдатами^[36].

Така система змінилася 1762 р., коли царський уряд видав указ про вольності дворянства, дозволивши йому не відбувати державну, зокрема військову, службу. Проте, як зазначає історик російського офіцера С. Волков

«...переваги служилих дворян, у першу чергу офіцерів, перед неслужилими були посилені, виявлялися навіть у дрібницях. Приміром, за маніфестом Катерини II від 1775 року дворянам, що не мали обер-офіцерського чину, дозволялося їздити містом не інакше як верхи або в одноколіці на одному коні (на парі мали право їздити тільки офіцери). Досить важливим було обмеження неслужилих дворян у правах з виборів дворянських станових установ у губерніях. Під час виборів повітових і губернських предводителів дворянства, капітан-ісправників, повітових суддів та засадателів і деяких чинів губернського управління (що проводилися раз на три роки) дворяни, які навіть не мали великого маєтку, чи зовсім не служили, чи ті, які не вислужилися навіть до обер-офіцерського чину, позбавлялися права голосу, як і дворяни, що зовсім не мали маєтків (ім дозволялось тільки бути присутніми на виборах)»^[37].

Світліший князь Олександр Андрійович Безбородько (портрет з видання: Модзалевский В. А. Малороссийский Родословник, Киев, 1908, Т. 1)

Інакше кажучи, шлях до державних посад лежав або через службу в армії, або через багатство. Проте великим статком та маєтностями володіла дуже обмежена кількість дворян, і під час виборів на ту чи іншу посаду їх завжди міг обійти небагатий, але відзначений низкою нагород офіцер.

Генерал-поручик Ілля Андрійович Безбородько (портрет з видання: Модзалевский В. А. Малороссийский Родословник, Киев, 1908, Т. 1)

Однак отримати перший офіцерський чин було справою нелегкою. Аж до часів Олександра II існувало два шляхи до офіцера. Перший — вступити в армію рядовим, дослужитися до звання унтер-офіцера, а потім, залежно від відмінностей по службі, — й офіцера. (Після смерті Петра I дворянську молодь зараховували до армії одразу унтер-офіцерами). Причому будь-який дворянин зобов'язувався бути унтер-офіцером не менше 3 років. Звичайні солдати-кріпаки, забрані в армію як рекрути, якщо не могли відзначитися у війнах, мусили ходити в солдатах не менше 4 років, в унтер-офіцерах — 12 років і лише тоді мали право претендувати на перший офіцерський чин. Історії відомо багато випадків, коли звичайні солдати й унтер-офіцери вислужувалися до офіцерів й автоматично переходили у дворянство. Однією з головних вимог до кандидатів на офіцерський чин із числа звичайних вояків було вміння писати та рахувати, досконале знання статутів і навички у їх застосуванні^[38].

Другий шлях, набагато складніший — лежав через спеціальні військово-навчальні заклади — кадетські корпуси (а з часів Олександра II — військові училища), які готували професійних військових, особливо артилеристів та інженерів.

Більшість генералів російської армії XVIII — першої пол. XIX ст. були випускниками саме кадетських корпусів. У Російській імперії в цей час існували такі корпуси: з 1732 р. Сухопутний Шляхетський кадетський корпус, з 1752 р. — Морський, з 1762 р. — Артилерійський та Інженерний Шляхетський, з 1799 р. — Гродненський (колишній корпус польської армії), з 1802 р. — Пажеський, з 1808 р. — Дворянський полк^[39]. Але до цих навчальних закладів потрапляли лише всебічно освічені юнаки, і далеко не всі. Тож серед російського офіцера XVIII — першої пол. XIX ст. порівняно невеликий відсоток закінчував кадетські корпуси, переважно інженери й артилеристи. Основна маса офіцерів піхоти і кавалерії починала свою службу в армії з унтер-офіцерських чинів.

Генерал-лейтенант Василь Григорович Костенецький (портрет з видання: Глинка В.М. Военная галерея Зимнего дворца, Ленинград, 1981)

Ліквідація малоросійських козацьких полків привела до величезних змін не тільки у територіальному поділі й соціальному статусі старшини та козацтва, але відбилася й на інших засадах державного управління. Скасовувалися давні адміністративні та судові установи Гетьманщини, на їх місце приходили губернські та повітові управління, де головну роль мало відігравати дворянство. Проте, як зазначалося вище, обійняти ту чи іншу важливу посаду у новій Малоросійській губернії міг лише дворянин з числа служилих-офіцерів. Тобто тепер давні заслуги у Гетьманщині та родовитість козацької старшини не відігравали жодної ролі; лише офіцерський чин став запорукою успіху. Причому дітям козаків щодо вступу до армії на унтер-офіцерські вакансії були надані такі самі права, як і дітям козацької старшини. Як наслідок, у 80-ті роки XVIII — на початку XIX ст. у середовищі козацького стану Малоросійської губернії здійснювався ажіотаж навколо отримання офіцерських чинів.

Протягом 70—90-х років XVIII ст. до Санкт-Петербурга на навчання до кадетських корпусів прибула величезна кількість української молоді — дітей старшини та козацтва: кмітливі, вправні, фізично сильні юнаки, заповзяті православні, ініціативні та... з великим бажанням зробити кар'єру. Українці вигідно відрізнялися від дітей курляндського баронства, яких було чимало в кадетських корпусах: зніжених та розбалуваних хлопчаків, фізично менш розвинених, а крім того — лютеран. У намаганні зменшити вплив іновірців в армії російський уряд робив ставку на амбітних українських хлопців.

Інтереси українців загалом та тих, що вчилися в кадетських корпусах зокрема, при царському дворі представляли брати Безбородьки, які мали майже необмежену владу. Певно, результатом саме їх діяльності треба приписати той факт, що вже у 80-ті роки XVIII ст. у Морському, а також Артилерійському та Інженерному Шляхетському корпусах українські вихованці становили досить великий відсоток.

Батько братів Безбородьків — Андрій Якович (1711–1780) був генеральним писарем і генеральним суддею Малоросії, а з 1762 р. — головою Чернігівського шляхетства. Своім дітям він дав не тільки гідну освіту, але й — допоміг у кар'єрі.

Старший із братів Безбородьків, Олександр Андрійович (1747–1799), увійшов в історію як визначний державний діяч Російської імперії. Він закінчив Київську академію, брав участь у Російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.: був полковником Ніжинського полку, а потім очолював збірний загін з Лубенського, Миргородського та Охочекомонних полків. Брав участь у битвах при Ларзі, Кагулі та Сілістрі. З 8 грудня 1775 р. Олександр Безбородько був особистим секретарем імператриці Катерини II, і на цій посаді вже за кілька років став майже всесильним державним вельможею. Він вважався одним із найкращих російських дипломатів та політиків, за що у 1784 р. дістав титул графа, а 5 квітня 1797 р. — світлішого князя Російської імперії.

По закінченні Російсько-турецької війни 1768–1774 рр. старший Безбородько вже не брав участі у воєнних справах, але на російській військовій службі відзначився молодший брат — Ілля Андрійович Безбородько (1756–1800), який, власне, був покровителем українських кадетів у Санкт-Петербурзі.

Генерал від артилерії Петро Михайлович Капцевич (портрет з видання: Бородино 1812, Москва, 1987)

Кадетські корпуси виховали для російської армії багатьох видатних воєначальників та флотоводців — українців. Насамперед слід згадати «Російського геркулеса» (як називав його імператор Олександр I) генерал-лейтенанта Василя Григоровича Костенецького (1769–1831) та генерала від артилерії Петра Михайловича Капцевича (1772–1840) — видатних та ушлявлених воєначальників російської армії.

Українські хлопці-кадети — майбутні генерали та офіцери російської армії, уже через 15–20 років відіграли видатну роль, коли російська армія зійшлася у двобою з армією Наполеона.

Офіцери-українці та українське козацтво у Наполеонівських війнах

Провідний знавець офіцерського корпусу часів Олександра I, російський історик Дмитро Целорунго стверджує, що під час війни 1812 р. 29 % офіцерів були уродженцями українських губерній (ще 50 % відсотків — росіяни, 8 % — білоруси, 4 % — поляки, 2,5 % — литовці, 2,5 % — німці, 2 % — фіни, грузини, вірмени, молдавани, татари, 2 % — інші національності). Цей висновок він зробив, опрацювавши 1315 формулярних списків офіцерів, що брали участь у війні 1812 р.^[40] Щоправда, Д. Целорунго не вказує, до якого роду військ належали ці офіцери, але можна припустити, що це були тільки піхотинці та кавалеристи. З інших наукових робіт автора (зокрема, нещодавно виданої монографії) стає зрозумілим, що він працював лише з матеріалами Російського державного військово-історичного архіву, де зберігаються майже винятково справи піхотних і кавалерійських офіцерів армії Олександра I. Тож цифра у 29 % відсотків українців може стосуватися тільки цих двох родів військ.

Щодо артилеристів та інженерів, то відсоток уродженців України там менший. Майже всі артилеристи закінчили кадетські корпуси, а формулярні списки цієї категорії офіцераства часів Олександра I зберігаються в Артилерійському музеї в Санкт-Петербурзі. Цей масив документів обробив інший відомий російський історик — В. М. Крилов. У його книзі вміщено виписки з формулярів 295 артилерійських офіцерів — учасників Бородинської битви 1812 р., майже всі вони — випускники кадетських корпусів. Ніякої спеціальної вибірки серед формулярних списків автор не робив — опублікував усі, що збереглися в наявності в Артилерійському музеї. Серед інших даних у виписках зазначено й походження офіцерів. 35 із них (а це майже 12 %) — українці. Цікаво, що наші земляки у формулярах свою батьківщину називали по-різному. Більшість просто написала назву губернії, шестеро вказало місце походження «малоросійські губернії», або — «Малоросію», а ще четверо — «українські губернії». Однак, хоча Україною, на противагу Малоросії, Слобожанщині та Новоросії, на початку XIX ст. в офіційних документах називали Правобережжя, у цьому разі троє вихідців з «українських губерній» виявилися представниками малоросійської шляхти, а четвертий (полковник Яків Захаржевський) — нащадком відомої слобожанської дворянської родини.

Генерал-лейтенант Олександр Дмитрович Засядько (портрет з зібрання Артилерійського музею у Санкт-Петербурзі)

Вкажемо імена всіх виявлених істориком Криловим українських офіцерів-артилеристів — учасників Бородинської битви:

— з **Малоросійських губерній** — **6** (полковник М. С. Магденко, підполковники А. І. Бутович, Л. К. Пащенко, І. Г. Зенич, П. А. Дублянський, поручик П. І. Бутович);

— з **Українських губерній** — **4** (полковник Я. В. Захаржевський, підполковники П. П. Веселитський, Д. Ф. Кандиба, капітан М. Ф. Лішин 4-й);

Генерал-лейтенант Микола Семенович Сулима (портрет з видання: *Бородіно 1812, Москва, 1987*)

— з **Полтавської губернії** — **6** (полковники О. А. Богословський, О. Д. Засядько 1-й, Д. Д. Засядько 2-й, підполковники А. В. Нестеровський, П. Ю. Биковський, підпоручик О. Г. Криштофович 2-й);

— з **Чернігівської губернії** — **8** (підполковник А. А. Гулевич, штабс-капітани Є. С. Луценко, Ф. Я. Світ, поручики Д. А. Огієвський 2-й, С. З. Іценко, підпоручики Г. П. Мешетич, М. П. Черницький, Ф. Р. Коницький);

Генерал-лейтенант Дмитро Петрович Неверовський (портрет з видання: Глинка В.М. Военная галерея Зимнего дворца, Ленинград, 1981)

— з Катеринославської губернії — 2 (підполковник П. В. Вербовський, поручик М. М. Кованько);

— зі Слобідської губернії — 1 (підпоручик І. І. Кішинський);

— без зазначення місцевості — 8 (полковник М. М. Колотинський, підполковник І. Ф. Богданович, капітан С. С. Мазаракій, поручики А. Я. Стороженко, В. І. Лісенко, Ф. Ф. Леонтович, підпоручики П. І. Верховський, О. Д. Дяченко)^[41].

~ 16 ~

Деякі зі згаданих офіцерів згодом стали генералами, а один з них — генерал-лейтенант Олександр Дмитрович Засядько (1779–1837) взагалі вважається засновником ракетних військ Росії^[42].

Серед генералітету російської армії за станом на 1812 р. українці становили також порівняно значний відсоток. За останніми даними російських дослідників, у війні з Наполеоном 1812–1814 рр. брало участь 550 генералів та адміралів російської армії. У 1996 р. було опубліковано докладний біографічний довідник цих воєначальників^[43]. Із зазначених 550 генералів та адміралів 33 (6 %) — українського походження. (Тут варто зазначити, що автори згаданого джерела допустилися деяких суттєвих помилок, зокрема й щодо походження. Так, генерали-українці С. С. Андрієвський та П. М. Капцевич, названі у них, відповідно, тверським і білоруським дворянами). Серед генералітету 1812 р. непропорційно великою була кількість генералів-неслов'ян, тому частка воєначальників-православних у відсотковому відношенні є значно меншою, ніж православних.

Усі генерали-українці 1812–1814 рр. були героями й уславленими полководцями. Більшість із них під час війни 1812 р. командували піхотними та кавалерійськими полками, і за бойові заслуги у битвах під Бородіном, Тарутином чи Малоюрославцем дістали свої генеральські еполети.

Внаслідок подій війни 1812 р. в Україні на деякий час відродилося козацтво. Ініціаторами формування козацького війська для боротьби з Великою армією Наполеона стали українські дворяни Чернігівської та Полтавської губерній, російські аристократи — поміщики Київщини та Поділля, а також звичайні козаки та селяни. Було сформовано 15 Малоросійських та 4 Українські козацькі полки, Чернігівське, Полтавське та Харківське ополчення, а також окремих ескадрон поміщика Скаржинського в Херсонській губернії. Майже всі ці формування створювалися за власний кошт дворянства: кінський склад, уніформа, продукти харчування.

Генерал-лейтенант Олександр Іванович Михайловський-Данилевський (портрет з видання: Российский Архив, Москва, 1996, т. VII)

Генерал від інфантерії граф Михайло Андрійович Мілорадович (портрет з видання: Талберг Ф. И. Подгорная Н. И. Кавалеры ордена Святого Георгия, Рига, 1990)

У 20-ті роки ХХ ст. у Варшаві сотник Армії УНР Олександр Шпилинський (Переяславський) написав узагальнюючу працю про українське козацьке військо й ополчення у 1812–1814 рр. Її було опубліковано у часопису Військового міністерства УНР в еміграції «Табір» у числах 19–26.

За даними О. Шпилинського (Переяславського), Українські кінно-козацькі полкибули сформовані згідно з указом від 7 червня 1812 р. та за ініціативою київського поміщика полковника графа де Вітте. Загалом було створено 4 полки (три — на Київщині, один — на Поділлі), у кожному з яких нараховувалося по 1 200 вояків. Полки комплектувалися з міщан та кріпосних селян. Уже наприкінці липня 1812 р. усі чотири частини закінчили формування й були зведені в Українську кінно-козацьку дивізію та влилися до складу 3-ї російської армії генерала Тормасова, що діяла на Волині. У жовтні-листопаді Українські полки брали участь у бойових діях проти 9-го австрійського корпусу Великої армії Наполеона на Волині та у Білорусі. У грудні 1812 р. Українська дивізія прибула під м. Вільно, де увійшла до складу авангарду головних російських сил. Під час Закордонного походу 1813–1814 рр. Українські кінно-козацькі полки воювали під Калішем, Лютценом (20.04.1813), Бауценом (8–9.05.1813), легендарній Битві народів під Лейпцигом (4–6.10.1813). Восени 1814 р. Українська кінно-козацька дивізія повернулася в Україну та розташувалася в районі м. Тульчин на Поділлі. 26 жовтня 1816 р. дивізія була перейменована на Українську уланську, причому всі козаки тепер ставали звичайними солдатами — уланами (з умовою 15-річної служби). 8 жовтня 1817 р. 3-й та 4-й Українські уланські полки були об'єднані з трьома полками Бузького козацького війська у Бузьку уланську дивізію в складі 1-го, 2-го, 3-го та 4-го Бузьких уланських полків. 1-й та 2-й Українські уланські полки було значно поповнено рекрутами та розгорнуто в нову Українську уланську дивізію у складі 1-го, 2-го, 3-го та 4-го Українських уланських полків. З липня 1856 р. Українську уланську дивізію було розформовано, а її вояків розподілено до інших уланських полків російської армії^[44].

Генерал-фельдмаршал світліший князь Федір Іванович Паскевич (портрет роботи Т. Г. Шевченка з видання: Полевой Н. Русские полководцы, /репринт — Москва, 1997)

Малоросійські кінно-козацькі полки почали формуватися після рескрипту Олександра I від 25 червня 1812 р. 6 полків мала укомплектувати Чернігівщина, 9 — Полтавщина. У той час, за даними професора І. Павловського, на території цих двох губерній мешкало 454 983 малоросійські козаки — осіб чоловічої статі. Формування полків провадили місцеві дворяни — відставні офіцери російської армії, що служили урядовцями або займалися приватним господарством. Зокрема, відомо, що 5-й Малоросійський козацький полк на Полтавщині набрав видатний український письменник капітан Іван Котляревський. Загалом у 15-ти Малоросійських полках нараховувалося близько 18 000 козаків. Однак набрати офіцерський склад полків виявилось украй складним. Переважна більшість офіцерів-українців перебувала у діючій армії, тож сотнями та дивізіонами у Малоросійських козацьких полках командували відставні вахмістри та унтер-офіцери, які колись служили у легкокінних полках. Наприкінці серпня 1812 р. усі 15 козацьких полків були укомплектовані й готові до походу. У вересні-жовтні три Малоросійські козацькі полки перебували у діючій армії, один — у 3-й російській армії, решта (11 полків) склала кінну групу на чолі з генерал-лейтенантом Василем Васильовичем Гудовичем (рідним братом фельдмаршала І. В. Гудовича), яка з півночі закривала Малоросію від французьких військ, а потім вирушила у бік Могилева. Під час **Закордонного походу 1813–1814 рр.** Малоросійські кінно-козацькі полки не відігравали особливої ролі. Так, окремі з них брали участь в облозі фортеці Нове Замостя, але більшість охороняла тили та комунікації союзних армій у Франкфурті на Майні, Гамбурзі, Богемії, Варшавському герцогстві тощо. У вересні 1814 р. усі Малоросійські козацькі полки отримали дозвіл повернутися додому, але зберігати військово-полковий устрій до особливого розпорядження. Тільки указом Олександра I від 11 червня 1816 р. козаків цих полків було розпущено по домівках, а самі полки — розформовано.

Чернігівське ополчення почало формуватися після видання маніфесту Олександра I від 6 липня 1812 р. під керівництвом місцевого маршалка дворянства Миколи Стороженка. Ополченці набиралися з українських кріпаків — по одному з кожних 15 душ; усього до ополчення було покликано 26 тис. чоловік. Окрім того, з артилерії, що зберігалася по маєтках українських дворян, набрали 40 гармат. У листопаді 1812 р. Чернігівське ополчення вирушило у похід на Волинь, а в лютому 1813 р. перейшло до Польщі, окремі полки ополчення брали участь в облозі фортеці Замостя. За наказом Олександра I від 30 вересня 1814 Чернігівське ополчення повернулося на батьківщину і розійшлося по домівках.

Генерал від інфантерії Опанас Іванович Красовський (портрет з видання: Глінка В. М. Военная галерея Зимнего дворца, Ленинград, 1981)

Після маніфесту Олександра I від 6 липня 1812 почало формуватись і Полтавське ополчення на чолі з маршалом дворянства Дмитром Трощинським. Ця справа цілком покладалася на місцеве дворянство. Із власної ініціативи Полтавські дідичі почали формувати ополчення з розрахунку по 1 воякові з кожних 25 кріпаків. Згідно з цією постановою, Полтавщина виставила 17 087 вояків, у тому числі 6 500 кінних, та, крім того, назбирала у панських маєтках 24 гармати (майже всі — давніх козацьких часів, що згодом виявилися непридатними до війни). 1 листопада 1812 р. ополчення вирушило на Чернігівщину для з'єднання з чернігівцями, а звідти у грудні — на Волинь. У лютому 1813 р. воно перейшло до Польщі. Деякі полки ополчення були задіяні в облозі Замостя. Указом Олександра I від 30 вересня 1814 р. Полтавське ополчення мало повернутися на батьківщину.

Харківське ополчення також комплектувалося з кріпаків, мало у своєму складі 13211 піхотинців та 1350 кавалеристів. Козацькі полки на давній Слобожанщині не відроджувались. У 1813 р. ополчення було розпущено^[45].

Генерал від інфантерії Петро Степанович Котляревський (портрет з видання: Талберг Ф. И. Подгорная Н. И. Кавалеры ордена Святого Георгия, Рига, 1990)

З воєначальників-українців під час війни 1812 р. найбільше уславилися генерали від інфантерії граф Михайло Андрійович Мілорадович (1771–1825), Опанас Іванович Красовський (1781–1843), генерал-лейтенанти Дмитро Петрович Неверовський (1771–1813), Микола Семенович Сулима (1777–1840) та ін.^[46] Саме під час війни 1812 р. заявив про себе ще один українець, майбутній генерал-фельдмаршал, генерал-ад'ютант, світлий тттий князь Варшавський і граф Ериванський Іван Федорович Паскевич (1782–1856) — переможець персів, турків, поляків та угорців^[47].

Офіцери-українці в армії Миколи I

Правління російського імператора Миколи I, що заступив на престол Олександра I, почалося з придушення повстання декабристів у Санкт-Петербурзі 14 грудня 1825 р. Серед декабристів — учасників повстання на Сенатській площі українців за походженням не було. Кілька молодих вихідців з України належали лише до Т. зв. Південного товариства декабристів, яке 29–31 грудня 1825 р. організувало у м. Василькові під Києвом повстання Чернігівського піхотного полку. Фактичним головою повстання цього полку був підполковник **Сергій Іванович Муравйов-Апостол** (1796–1826) — наполовину росіянин, наполовину серб, який, однак, мав українські корені. Його бабуся Олена Петрівна, була з роду українського гетьмана (1727–1734) Данила Апостола. Коли у 1816 р. помер останній прямиї нащадок гетьмана по чоловічій лінії, це прізвище було додано до прізвища російського міністра Івана Матвійовича Муравйова (сина Олени Петрівни) та його синів: підполковника у відставці Матвія Івановича (1793–1886), вищезгаданого Сергія Івановича і прапорщика Іполита Івановича Муравйових (1806–1826). Усі вони — уродженці Санкт-Петербурга, — хоч і не мали нічого спільного з Україною, з 1816 р. носили подвійне прізвище. Брати належали до масонських лож, які згодом були перетворені на Північне та Південне товариства декабристів. Підполковник Сергій Іванович Муравйов-Апостол прийняв команду над повсталим Чернігівським полком; щоправда, за спогадами сучасників, він пішов на це з великою неохотою. Уранці 31 грудня 1825 р. на чолі 970 солдат при 5 офіцерах підполковник Муравйов-Апостол вирушив у бік Києва, але дорогою його загін було розстріляно з гармат, а рештки — атаковано гусарами. Сергій Іванович дістав важке поранення картеччю в груди. Молодший з Муравйових-Апостолів, Іполит, теж був поранений, а 3 січня 1826 р. застрелився. Того ж дня було заарештовано старшого брата. 15 січня 1826 р. важко пораненого Сергія Муравйова-Апостола привезли до Санкт-Петербурга. 11 липня 1826 р. його засудили до смертної кари через повішання, а за два дні вирок було виконано на кронверку Петропавлівської фортеці разом з іншими чотирма визначними декабристами — Рилєєвим, Пестелем, Бестужевим-Рюмінім та Каховським^[48].

Приборкати повстання на Сенатській площі Миколі I допоміг відомий малоросійський дворянин — на той час петербурзький військовий губернатор генерал від інфантерії Михайло Андрійович Мілорадович, який загинув під час повстання, смертельно поранений декабристом Каховським.

Слід зауважити, що Микола I багато в чому зобов'язаний своїм генералам-українцям. Один із них — Іван Федорович Паскевич, будучи під час повстання на Сенатській площі начальником 1-ї гвардійської дивізії, рішуче підтримав царя, а згодом став його найближчою довіреною особою, фельдмаршалом (одним із чотирьох фельдмаршалів-українців Російської імперії) та головнокомандувачем російської армії у більшості війн того часу. Ще один генерал-українець — Опанас Іванович Красовський, уславився у багатьох колоніальних війнах у 20—30-ті роки XIX ст.

За часів Миколи I частка українців серед офіцерського корпусу Російської імперії становила не менше 20 %.

Із Польським повстанням 1831 р., приборкання якого очолив той таки генерал-фельдмаршал І. Ф. Паскевич, пов'язана ще одна спроба відродження Малоросійського козацтва. Ініціатором формування кінно-козацьких полків, укомплектованих з уродженців Чернігівської та Полтавської губерній, став генерал-губернатор Малоросії генерал від кавалерії князь **Микола Григорович Рєпнін-Волконський** (1778—6.01.1845). Князь був яскравою фігурою свого часу, видатним дипломатом і вдалим політиком (саме він став одним із прототипів князя Андрія Волконського — літературного героя роману «Війна і мир» Льва Толстого). Під час Наполеонівських війн князь особливо уславився в битві під Аустерліцом 2 грудня 1805, у війні 1812 р. командував резервною кавалерійською дивізією, у 1813 р. з маневровим козацьким загоном воював у Берліні. Згодом отримав придворний чин генерал-ад'ютанта і був призначений генерал-губернатором Саксонії. 1814 р. став генерал-лейтенантом, брав участь у Віденському конгресі, на якому вирішувалася подальша доля європейського устрою. 29 вересня 1816 р. князя призначено Малоросійським генерал-губернатором (у його підпорядкуванні були Полтавська та Чернігівська губернії). Незважаючи на своє російське походження, він настільки глибоко й співчутливо ставився до проблем Малоросії та її народу, що невдовзі його почали називати серед людей не інакше як «наш батько». Додамо, що донька генерал-губернатора — княжна Рєпніна, була закохана у Т. Г. Шевченка й багато чим допомагала видатному українському поетові.

Підполковник Сергій Іванович Муравйов-Апостол (портрет з видання: Бородіно 1812, Москва, 1987)

Після Польського повстання 1831 р. князь Рєпнін-Волконський виступив перед Миколою I з ініціативою створення окремих козацьких полків на зразок тих, що існували у 1812 р. 6 травня 1831 р. цар видав указ сформувати з козаків-добровольців Полтавської та Чернігівської губерній 8 **Малоросійських кінно-козацьких полків**. Однак створення їх припинилося у зв'язку із закінченням бойових дій у Польщі, коли Варшаву було взято штурмом. Незважаючи на те, що козаки вступали до полків за власною ініціативою, Микола I вирішив ці формування ліквідувати, а його особовим складом поповнити армійські частини. 7 серпня 1832 р. 1-й (Полтавський) та 2-й (Миргородський) Малоросійські кінно-козацькі полки було відправлено на військову службу на Північний Кавказ і назавжди поселено на Військово-грузинській дорозі, інші шість 30 вересня 1832 розпущено, а їх козаків забрано на військову службу до російської регулярної кавалерії на 15 років. 30 вересня 1832 малоросійські козаки 1-го та 2-го полків у кількості 1 300 осіб зарахували до козацького стану Кавказької лінії. Щоб забезпечити ці два полки від зникнення, на території Полтавської та Чернігівської губерній царський уряд провів «мобілізацію» дівчат, яких потім відправили на Північний Кавказ і оселили разом із козаками 1-го та 2-го полків. 10 липня 1839 2-й Малоросійський полк перейменовано на Владикавказький козацький, а 7 жовтня 1842 до його складу було приєднано 1-й Малоросійський полк. 4 березня 1861 Владикавказький козацький полк увійшов до новоствореного Терського козацького війська Російської імперії. 24 червня 1882 його об'єднано із Сунженським і з них сформовано 1-й Сунженсько-Владикавказький козацький полк Терського козацького війська. Потім він брав участь у Першій світовій та російській громадянській (на стороні білих) війнах, а в 1921 р. був розформований радянською владою на підставі Декрету про скасування козацького стану^[49].

Доля Малоросійських кінно-козацьких полків гнітюче вплинула на генерала Рєпніна-Волконського. Він намагався захистити своїх людей перед Миколою I, але тільки зіпсував стосунки з імператором. У 1834 р. князя було звинувачено у значних фінансових розтратах державних грошей (пізніше виявилося, що це звинувачення було несправедливим) і 28 червня 1838 р. усунуто з посади Малоросійського генерал-губернатора. Він оселився у своєму маєтку в Яготині (на той час — Полтавської губернії), де й мешкав до кінця життя. Тут знайшли притулок чимало українських національних діячів, зокрема Т. Г. Шевченко. Помер Микола Григорович Рєпнін-Волконський 6 січня 1845 р. і був похований при величезному зібранні народу в Троїцькому монастирі під Прилуками; його труну козаки несли від самого Яготина^[50].

Генерал від кавалери князь Микола Григорович Рєпнін-Волконський (портрет з видання: Глінка В. М. Военная галерея Зимнего дворца, Ленинград, 1981)

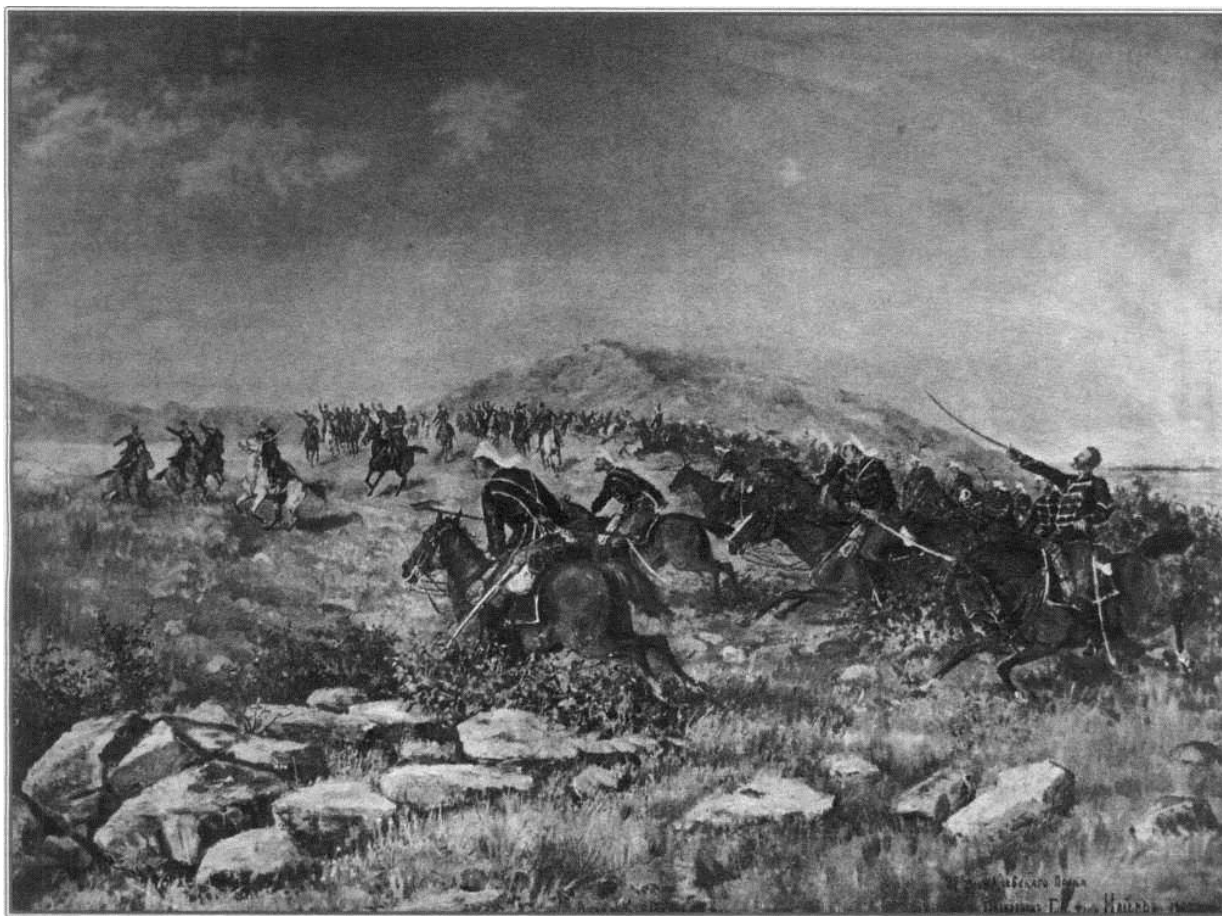
У 1853 р. Микола I розпочав війну проти Туреччини, метою якої було захоплення нових територій на Балканах. Російські війська у той час діяли одразу на двох театрах війни: у Румунії та на Кавказі. Восени наступного року центр воєнних дій перемістився на Кримський півострів: 13 вересня у 1854 р. під Євпаторією висадилися англійські та французькі армії — союзники турків. Східна війна (згодом названа в Росії Кримською) тривала до початку вересня **1855 р. — остаточної капітуляції російських військ під Севастополем.**

У Кримській війні, зокрема при обороні Севастополя, помітну роль відіграли вояки-українці. Щоправда, в сучасній українській історіографії утвердилося значною мірою помилкове уявлення про їх участь. З огляду на те, що в російській армії багато полків мало українські назви: Київський, Полтавський, Чернігівський, Кременчуцький, Волинський тощо, деякі вітчизняні дослідники, не вдаючись у нюанси російської військової історії, обстоюють думку, що ці формування були укомплектовані українцями. Насправді перераховані вище полки хоч і мали українські назви, але в середині XIX ст. переважно формувалися російським контингентом. Українські поповнення, зокрема полтавські, надходили до Єлецького, Севського, Брянського й Орловського полків, а волинськими рекрутами комплектувалися Селенгінський, Якутський, Охотський і Камчатський полки. Усі ці частини брали активну участь у Кримській війні.

Отже, в 1853–1856 рр. рядові-українці становили значний відсоток російських військ у Криму. Серед захисників Севастополя було багато офіцерів-українців і навіть один генерал — родич відомого українського композитора Миколи Лисенка, генерал-лейтенант **Михайло Захарович Лисенко**, який командував укомплектованою переважно полтавцями 9-ю піхотною дивізією та був смертельно поранений 27 серпня 1855 р. у бою за Малахів курган^[51].

Серед офіцерів, що брали участь у Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр, були й інші представники відомих українських родин. Приміром, **Федір Іванович Дараган** (30.04.1815— 24.03.1874), учасник Кавказьких війн, з 1854 р. у чині полковника очолював Суздальський піхотний полк, із яким здійснив похід на Дунай, а згодом обороняв Севастополь. По війні він обіймав посаду орловського губернського військового начальника, був генерал-майором^[52]. Ще один герой Східної війни, **Микола Семенович Мазаракій** (15.11.1825-16.03.1875), у 1853–1854 рр. воював із турками на Кавказі, у березні 1855 р. за власним бажанням перевівся до Севастополя, а з 8 травня того ж року виконував обов'язки командира Люблінського егерського полку, укомплектованого рекрутами з Херсонської та Катеринославської губерній. На цій посаді він відзначився під час серпневих боїв, дістав кілька важких контузій. Як визнання заслуг полковника Мазаракія в обороні Севастополя після війни Олександр II дозволив йому носити кашкетку замість ківера і ходити з милицею. У 1869 р. нащадок запорозьких козаків М. С. Мазаракій отримав генерал-майорський чин, а це — рідкісний випадок у російській військовій історії (скалічених офіцерів здебільшого відправляли у відставку)^[53].

Під час Східної війни українці воювали не тільки в Криму, а й в інших куточках Російської імперії. Так, маленька російська залага Камчатського півострова під проводом військового губернатора Камчатки українця генерал-майора **Василя Степановича Завойка (Завойки)** (1809–1898) у серпні 1854 р. відбила атаку англо-французької ескадри (фактично, саме йому Росія зобов'язана збереженням цієї території у своєму складі)^[54].

Атака Київського гусарського полку під Горним дубняком, 1877 рік

Під час Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. відбулася чергова спроба відродження Малоросійських козацьких полків. Царським маніфестом від 7 травня 1855 р. з козацького стану Полтавської та Чернігівської

губерній було сформовано **6 Малоросійських кінно-козацьких полків** (кожний — 7-сотенного складу). Однак уже 5 квітня 1856 р. у зв'язку із закінченням війни цих вояків було розпущено по домівках^[55].

Військові реформи та війни Олександра II

Після **смерті Миколи I у 1855 р.** російський трон зайняв Олександр II — один із найвизначніших імператорів Російської імперії, який:

- 1861 р. скасував кріпосне право та звільнив селян від кріпацької залежності,
- 1864 р. провів Земську та Судову реформи,
- 1870 р. — Міську реформу.
- До того ж маніфестом від 1 січня 1874 р. він запровадив Військову реформу, якій передували інші важливі зміни у цій сфері.

Генерал від інфантерії Федір Федорович Радецький (портрет з видання: Талберг Ф. 14. Подгорная И. И. Кавалеры ордена Святого Георгия, Рига, 1990)

Ще у **1845 р. Микола I** припинив надання спадкового дворянства особам, що отримували чин прапорщика; тепер для зарахування до дворянського стану вимагався чин **майора**. (Новоспечені прапорщики, якщо вони не були спадковими дворянами, отримували лише особисте дворянство, яке не поширювалося на дружину та дітей.) 1856 р. Олександр II підняв цю планку аж до чину **полковника**^[56]. Крім того, ще 1841 р. було скорочено термін військової служби: солдатів, які відбули 20-річну службу, відпускали у безстрокову відпустку, а кількома роками пізніше військових почали звільняти після 15 років.

Радикальна зміна статусу молодших офіцерів, запроваджена Миколою I, дала поштовх до появи серед офіцерського корпусу російської армії значного відсотка недворянського елементу. Спочатку його становили тільки ті офіцери, що виступили із солдатів, але **починаючи з 1865 р., коли Олександр II** заснував кілька юнкерських училищ для вихідців з усіх станів, чисельність недворян в офіцерському середовищі постійно збільшувалася. Ще за кілька років імператор провів **реформу військово-навчальних закладів**: тепер усі майбутні офіцери мусли закінчувати військові або юнкерські училища (без освіти отримати офіцерські погони було неможливо). До військових училищ приймали випускників кадетських корпусів — середніх військово-навчальних закладів, де з 11 до 18 років виховувалися діти офіцерів і дворян. Юнкерські училища приймали молодь із числа солдатів, що мали середню освіту, студентів та випускників гімназій: для їх військової виучки тут було створено додатковий підготовчий курс. Як наслідок, у ці навчальні заклади стікалися представники купецького, міщанського та селянського прошарку.

Маніфестом від 1 січня 1874 р. Олександр II запровадив загальний військовий обов'язок у Російській імперії. Усі чоловіки у 20-річному віці зобов'язувалися у певний час з'являтися до військового начальника. Там відбувалося жеребкування: той, хто витягав жереб, — ішов до армії, решта зараховувалася до запасу й поверталася додому. Як правило, до армії потрапляв кожен третій з числа військовозобов'язаних, — у призові інших не було потреби. Від військової служби звільнялися особи духовного сану. Лікарі мусили служити в армії лише у військовий час. Початковий термін служби — 6 років (на окраїнах держави — 7) невдовзі був скорочений до 4-х (у Туркестані — до 6-ти). По відбутті обов'язкової військової служби звільнені солдати та унтер-офіцери ще 9 років значилися в запасі, тобто за потреби підлягали мобілізації у будь-який час. Осіб віком від 20 до 40 років, які не служили в армії, забирали в її лави у разі виникнення бойових дій¹⁵⁷.

За царювання Олександра II було проведено дві великі військові кампанії: придушення Польського повстання 1863–1864 рр. та Російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., у результаті якої Туречина втратила Балкани. Крім того, експедиційні загопи Російської імперії приєднали до неї більшу частину Середньої Азії. Під час Польського повстання, 25 травня 1863 р., у Полтавській та Чернігівській губерніях було оголошено указ Олександра II про створення трьох козацьких полків — **1-го та 2-го Полтавських і 3-го Чернігівського**. Загальна кількість кожного полку сягала 1 073 вояків. Однак уже 26 червня 1864 р., після придушення повстання, їх розформували. Більшість козаків цих полків було переселено на Північний Кавказ та зараховано до Лійного козацького війська, яке згодом організаційно влилося до складу Кубанського козацького війська¹⁵⁸.

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. також позначилася на українському суспільстві. Ще 1876 р. Олександр II видав наказ про мобілізацію військ Київської, Харківської та Одеської військової округ, що комплектувалися майже винятково вихідцями з України. Саме ці формування відіграли вирішальну роль у боротьбі з турками та визволенні Болгарії. Так, легендарну оборону Шипкинського перевалу, через який намагалися прорватися турецькі війська, здійснювали полки, укомплектовані українцями: 35-й Брянський і 36-й Орловський, де служили полтавчани; 4-та стрілецька бригада, яка за бої на Шипці дістала неофіційне найменування «Залізної», укомплектована селянами Херсонщини; 54-й Волинський, 54-й Мінський, 55-й Подільський та 56-й Житомирський полки 14-ї дивізії, сформовані з селян і міщан Харківщини, Полтавщини, Київщини та Херсонщини. До речі, у цій дивізії служив вольноопределяючимся (українською — однорічником) славетний український театральний діяч Микола Карпович Садовський (1856–1933), який за бої на Шипці отримав солдатський Георгіївський хрест 4-го ступеня. У своїх спогадах про сутички на перевалі серед своїх начальників — генералів та офіцерів — він називає майже винятково українські прізвища¹⁵⁹.

Генерал від інфантерії Михайло Іванович Драгомиров (портрет з видання: Епанчин И. А. На службе трех императоров, Москва, 1995)

У другому епіцентрі бойових дій часів Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. — битві під Плевною — також воювали українські дивізії. Зокрема, 31-ша піхотна, набрана з харків'ян, 33-тя — з киян, 11-та — з волинян, 5-та — з поліщуків, 15-та і 34-та — з катеринославців, херсонців, таврійців, а також 1-ша бригада 9-ї піхотної дивізії, укомплектована полтавцями.

Загалом у російських військах, що воювали з турками у 1877–1878 рр., щонайменше 50 % особового складу становили українські військові. Причому йдеться не тільки про рядових, але й про офіцерів і генералів. Це підтверджує і біографічний довідник генералів, офіцерів і героїв з числа рядових, які відзначилися у боях із турками, загинули або дістали поранення. Значний відсоток у його списках становлять біографії українців¹⁶⁰.

Серед вищих командирів, які набули слави у Російсько-турецькій війні, слід згадати таких: генерала М. П. Богацевича — командира 123-го Козловського полку (набраного з харків'ян), полковника Власенка — командира 131-го Тираспольського полку (кияни), генерала П. Є. Гарковенка — начальника 40-ї артилерійської бригади, генерала Ф. О. Губського — начальника артилерії на Кавказькому фронті, полковника В. В. Гудиму — командира батареї 16-ї артилерійської бригади, генерала Івашенка — начальника інтендантського управління, генерала Квітницького — начальника бригади 3-ї гренадерської дивізії, флігель-ад'ютанта Олександра II полковника Косача (згодом — генерал від інфантерії), генерала Кравченка — командувача російських військ в Абхазії, генерала О. О. Липинського — командира 35-го Брянського полку (полтавці), генерала В. К. Мольського — командира 54-го Мінського полку, полковника Немиру — командира 47-го Українського полку (подільці), полковника Онопрієнка — командира батареї Лейб-гвардії 1-ї артилерійської бригади, генерала М. Ф. Петрушевського — начальника бригади 14-ї піхотної дивізії, полковника Писанку — командира 7-го Ревельського полку, генерала Погацевича — командира бригади 5-ї дивізії (поліщуки), полковника Ф. Л. Романовича — командира 14-го гренадерського Грузинського полку, полковника Сікевича, полковника І. І. Филипєнка — начальника артилерії чорногорської повстанської армії тощо¹⁶¹.

Слід згадати й імена українців генералів *Федора Федоровича Радецького* (1820–1890) та *Михайла Івановича Драгомирова* (1830–1905), які на рівні з генералами М. Д. Скобелевим та И. В. Гурком вважаються головними героями цієї війни. М. І. Драгомиров, який багато років по війні очолював війська Київської військової округи, був переконаним українцем, мав тісні стосунки з українськими діячами зі Старої Громади та взагалі багато прислужився національній справі.

1881 р., після вбивства Олександра II, на російський трон зійшов новий імператор — Олександр III. Період його правління став для Російської імперії **великим застоєм**. Армія та військова справа перебували в занепаді. Жодних бойових дій російська армія в той період не провадила, а **термін обов'язкової військової служби зріс до 5 років** — таким він і залишався аж до падіння російської монархії.

Участь офіцерів в українському національно-культурному житті

Чимало українських діячів, що творили національну культуру в XIX ст., було офіцерами Російської імперії. Напевно, найвідомішим серед них слід вважати **Івана Петровича Котляревського** (1769–1838) — автора безсмертної «Енеїди», з якої почалася нова українська література. Уродженець Полтави, 1796 р. він вступив кадетом до Сіверського карабінерного полку російської армії, згодом перевівся до Стародубського кірасирського, у складі якого протягом 1806–1808 рр. брав участь у Російсько-турецькій війні. У 1808 р. залишив військову службу в чині капітана з мундиром та пенсією. Під час війни 1812 р. створив у Полтаві 5-й Малоросійський кінно-козацький полк, який потім здав у команду штабс-капітанові Рудницькому. 1817 р. за зразкове формування цього полку Котляревський отримав чин майора^[62].

Відомий український письменник першої половини XIX ст. **Євген Павлович Гребінка** (1812–1848) хоч і був на військовій службі порівняно недовго, проте був пов'язаний з підготовкою офіцерського корпусу. У 1831 р. Євген Павлович закінчив Гімназію вищих наук князя Безбородька у Ніжині та вписався однорічником до 8-го Малоросійського кінно-козацького полку. З 1834 р. Гребінка перебував на цивільній службі, а з 1838 р. викладав російську мову у Дворянському полку — військово-навчальному закладі в Санкт-Петербурзі. Від 1841 р. і до останніх днів Євген Павлович був викладачем російської мови у 2-му кадетському корпусі та Морському кадетському корпусі^[63].

Ще двоє українських письменників того часу — **Павло Павлович Білецький-Носенко** та **Олексій Петрович Стороженко** — теж у минулому були офіцерами Російської армії.

Перший, нащадок прилуцького козацького полковника Носа, великий подвижник української культури, завзятий збирач фольклору та усних пам'яток народної творчості, народився у Прилуках (точні дати його життя не встановлені). Відомо, що 1788 р. П. П. Білецький-Носенко був офіцером і брав участь у Російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., зокрема у штурмі фортеці Очаків. У 1794 р. Павло Павлович воював у Польщі, а 1798 р. він з чином капітана залишив військову службу та повернувся до Прилук. Відтоді починається його педагогічна та культурна діяльність. Тривалий час П. П. Білецький-Носенко був наглядачем за Прилуцьким 2-класним (а потім — 3-класним) училищем і за власний кошт заснував при ньому приватний пансіон для дітей-неприлучан. Видатний дослідник української літератури М. І. Петров нарахував 22 літературні та наукові праці, що належать перу П. П. Білецького-Носенка. Серед них — переклади, словники (Словник німецьких письменників), наукові розвідки з різних галузей життя та літературні твори, написані українською мовою: повісті «Зиновій Богдан Хмельницький» та «Іван Золотаренко», українські казки, балади, байки^[64].

Другий — **Олексій Петрович Стороженко** (1805–1874), за книжками якого сучасні автори, незважаючи на літературну недосконалість, визнають беззаперечну історичну, філологічну та етнографічну цінність. Олексій Петрович закінчив кадетський корпус у Санкт-Петербурзі й у 1823 р. вийшов офіцером до одного з армійських полків. 1825 р., перебуваючи зі своїм полком у Немирові, О. П. Стороженко записав оповідання 98-літнього священика, який свого часу був поводитирем 100-літнього діда — свідка й активного учасника Козацьких війн XVII ст. З цього почалося захоплення Олексія Петровича українською старовиною. Протягом 1828–1829 рр.

О. П. Стороженко брав участь у Російсько-турецькій війні та був поранений у битві під Журжею, за подвиги в якій дістав орден Святого Георгія 4-го ступеня. Під час цієї війни етнограф зустрів кількох старих задунайських козаків, зі слів яких теж записав чимало цікавих історичних оповідань. 1831 р. він брав участь у Польській кампанії, а згодом перейшов на цивільну службу: був урядовцем для особливих доручень при київському генерал-губернаторі, міністерстві внутрішніх справ Російської імперії та при генерал-губернаторі Західного краю. Нині відомо 40 творів, написаних О. П. Стороженком, з них 14 — російською мовою і 26 — українською. Більшість із них створені на матеріалі оповідань старих людей, зібраних по всій Україні^[65].

Свій вклад у розвиток української культури XIX ст. вніс і штаб-ротмістр **Петро Іванович Мартос** (1811 — бл. 1880), український шляхтич і поміщик, за наполяганням і на кошти якого було здійснене перше видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Вони познайомилися 1839 р. у Санкт-Петербурзі, коли за рекомендацією Є. П. Гребінки меценат замовив у Тараса Григоровича свій портрет. Коли Мартос відвідував Шевченка в його помешканні, він помітив якісь клаптики паперу з віршами, що лежали розкидані по кімнаті. Прочитавши їх разом із Є. П. Гребінкою, він із захопленням відкрив для себе Шевченка-поета. Невдовзі Петро Іванович особисто взявся за упорядкування та видання «Кобзаря» і здійснив його 1840 р.^[66]

Значний внесок у громадське життя України зробили офіцери — вихідці з відомих дворянських родин. Заслуговує на увагу громадська та політична діяльність **Андрія Опанасовича Потебні** (1838–1863), брата видатного українського філолога Олександра Потебні. У 1856 р. Андрій Опанасович закінчив Костянтинівський кадетський корпус у Санкт-Петербурзі, під час навчання в якому зблизився із майбутніми польськими революціонерами Я. Добровським та З. Бодлевським. Після закінчення корпусу Потебня вийшов підпоручиком до Шліссельбурзького піхотного полку, розташованого на території Польщі. Під час служби Андрій Потебня залучив до революційної діяльності ще кількох молодих офіцерів, із якими 1861 р. створив таємну організацію «Комітет російських офіцерів у Польщі», яка в листопаді 1862 р. увійшла до складу революційної терористичної організації «Земля і Воля». 27 червня 1862 р. поручик Потебня здійснив невдалий замах на російського намісника у Польщі, після чого мусив емігрувати. Зустрічався в Лондоні з російськими діячами О. І. Герценом та М. П. Огарьовим, писав статті для герценівського журналу «Колокол», склав кілька прокламацій до російських офіцерів у Польщі. 1863 р. брав активну участь у Польському повстанні, загинув, ведучи загін повстанців у бій із російськими військами біля Піщаної Скелі 4 березня 1863 р.

Цікавою постаттю українського громадського життя XIX ст. був підполковник **Андрій Опанасович Красовський** (1822–1868) — син видатного російського воєначальника, вищезгаданого генерала від інфантерії Опанаса Красовського. Він народився у Києві, 1840 р. закінчив Пажеський корпус, тривалий час служив в Олександрійському гусарському полку, брав участь у Східній війні 1853–1856 р. У 1859 р. Андрій Красовський покинув військову службу і виїхав до Італії, де прилучився до боротьби італійського народу за незалежність. Неодноразово зустрічався з Д. Гарібальді та вступив до революційної організації «Земля і Воля» Герцена і Добролюбова. У 1861 р. повернувся до Києва і був призначений до Володимирського Київського кадетського корпусу. Розповсюджував серед солдатів часописи «Колокол» та «Полярная Звезда», займався популяризацією творчості Т. Г. Шевченка. 30 червня 1862 р. Андрія Красовського було заарештовано за поширення серед солдатів Житомирського піхотного полку відозв із закликком не брати участі у придушенні селянських виступів. Засуджений до розстрілу, але згодом Олександр II замінив присуд на 12 років каторги. Перебував на роботах у Нерчинську, застрелився під час невдалої спроби втечі^[67].

Помітний слід в українській культурі залишив **Микола Миколайович Аркас** (26.12.1852—13.03.1909) — автор монографії «Історія України-Руси», син віце-адмірала російської армії Миколи Андрійовича Аркаса. Від своїх предків — діда, батька та рідного дядька дістав у спадок не тільки маєтки, значні кошти та науковий хист, а й велику кількість зібраних ними матеріалів і рукописів з історії України. У 1875 р. М. М. Аркас закінчив Новоросійський університет в Одесі, потім працював військовим чиновником у морському відомстві в порту Миколаєва. Він уславився не тільки як автор «Історії України-Русі», яка вийшла друком у 1908 р., але і як успішний композитор-самоучка. Зокрема, М. М. Аркас написав оперу «Катерина» (за однойменною поемою Т. Г. Шевченка), кілька романсів, робив музичну обробку народних пісень¹⁶⁸¹.

Неоціненні заслуги перед українською історією має **Вадим Львович Модзалевський** (1882—1920) — талановитий історик, генеалог, архівіст і збирач старовини. Він походив із дворян Чернігівської губернії, але народився у Тифлісі, де батько служив офіцером у місцевій залозі. Закінчив Миколаївське інженерне училище (1902), потім працював у Києві. Захоплювався збиранням відомостей про свій родовід і минуле малоросійського дворянства. У 1906 р. перевівся на посаду позаштатного офіцера-вихователя до 1-го кадетського корпусу в Санкт-Петербурзі, щоб вільний час використовувати для роботи в архівах. 1911 р. вийшов у запас, став директором Музею української старовини в Чернігові та керівником справ Чернігівської архівної комісії. Перу В. А. Модзалевського належать численні статті з історії різних українських діячів і два капітальні видання: «Малороссийский Родословник» (Київ, 1908—1914, тт. 1—4), та «Малороссийский Гербовник», уперше виданий 1914 р.

На початку ХХ століття національно-культурні традиції українців — офіцерів російської армії гідно підтримував **Лев Макарович Мацієвич** (1877—24.09.1910) — визначний інженер-суднобудівельник, конструктор і політичний діяч. 1901 р. Л. М. Мацієвич закінчив Харківський технологічний інститут, під час навчання в якому був активним членом Української студентської громади, членом-засновником Револьюційної української партії — першої національно-політичної партії в Україні, а згодом став одним із керівників Української соціал-демократичної робітничої партії. У 1906 р. він закінчив Миколаївську морську академію, після чого працював у військовій промисловості, спеціалізуючись на конструюванні підводних човнів і літаків. Був ініціатором створення відділу організації повітряного флоту при Комітеті з організації військово-морського флоту. У лютому 1910 р. їздив до Франції, де пройшов льотні курси й отримав звання пілота. Загинув 24 вересня 1910 р. під час 1-го Всеросійського свята повітроплавання — випав з літака на висоті 480 метрів (і став першим російським пілотом, який загинув під час виконання службового обов'язку). До 1917 р. він залишався кумиром багатьох мешканців Російської імперії: листівки з його портретами, на рівні з фотографіями льотчика Нестерова, мали велику популярність¹⁶⁹¹.

По смерті Л. М. Мацієвича його справу продовжили офіцери-українці російської армії Олексій Астаф'єв, Євген Богацький, Микола Чехівський, Павло Кудрявців, Олександр Пількевич та інші, які стали активними учасниками національного руху 1905—1917 рр. Ці офіцери відзначилися на відповідальних посадах уже в Збройних силах України за часів Визвольної війни 1917—1921 рр.

Російська армія за часів Миколи II, роль у ній українців

Останньому російському імператорові Миколі II, який посів трон у 1896 р, дісталася величезна країна, що починалася за Віслою та закінчувалася на узбережжі Тихого океану. Предки його завоювали Сибір, Прибалтику, Польщу, Кавказ, Середню Азію, і тепер залишилося просуватися лише на Далекий Схід — до Монголії та Китаю. У Санкт-Петербурзі навіть виникла окрема військово-політична група генералів і політиків, яка вимагала від царського двору сміливо рухатися аж до Індії — незважаючи на перешкоди. Цікаво, що найбільш яскравими виразниками цієї групи були українці, зокрема один з головних ідеологів колонізації Далекого Сходу генерал від інфантерії **Яків Федорович Барабаш** (1838—1910) — сумлінний дослідник і вправний політик.

Усі дані, здобуті Барабашем на території Монголії та Китаю, російському урядові вдалося сповна застосувати у **1900–1901 рр. під час Китайського походу**, викликаного так званим Боксерським повстанням у Китаї — масовим народним протестом проти іноземних колонізаторів. Скориставшись вибухом повстання, найбільші європейські країни, США та Японія ввели до Китаю свої війська. Звичайно, найактивнішою була Росія як найближча до бунтівної країни. Для придушення повстання вона надіслала значні війська, які досить швидко приборкали китайців і штурмом взяли Пекін. Якщо б не англійці, німці та японці, Микола II, напевно, приєднав би весь Північний Китай разом із Пекіном до Російської імперії. Але іноземці невдовзі примусили російські війська покинути більшу частину Китаю. Російські війська залишилися тільки на Ляодунському півострові, де будувався російський торговельний порт Дальній і фортеця Порт-Артур. Окрім того, з російської території до Порт-Артура за російський кошт будувалася Китайська східна залізниця. У 1903 р. у Санкт-Петербурзі було створено Комітет зі справ Далекого Сходу, на який покладалося завдання колонізації Китаю. Фактичним керівником цього комітету став контр-адмірал **Олексій Михайлович Абаза** — дворянин Подільської губернії, колишній командир крейсера «Світлана» та викладач Морського кадетського корпусу. Абаза провадив загарбницьку політику, спрямовану не тільки проти Китаю, але й проти Японії. Японці, ображені зухвалими діями Російської імперії, починаючи з 1901 р. готувалися до війни, яка вибухнула наприкінці січня 1904 р. і невдовзі була програна Росією.

Полковник Петро Іванович Скоропадський, батько гетьмана П. П. Скоропадського (фото з видання: Панчулідзев С. А. Биографии кавалергардов, СПб, 1912, т. 4)

У **Російсько-японській війні 1904–1905 рр.** брали участь переважно війська, що комплектувалися росіянами та прибули на театр військових дій з Сибіру, а також Казанської, Московської та Санкт-Петербурзької військових округ. Українські вояки на Російсько-японській війні були представлені лише одним Х армійським корпусом, переправленим на Далекий Схід із Київської військової округи навесні 1904 р., який складався з 9-ї (переважно полтавці) та 31-ї (харків'яни) піхотних дивізій. У боях із ворогом корпус зазнав великих втрат. Особливо постраждала 9-та артилерійська бригада: японці вночі несподівано напали на один з її дивізіонів і повністю вирізали його особовий склад. Навесні 1905 р. з Одеської військової округи на Далекий Схід було також перекинута 15-ту піхотну дивізію та 4-ту стрілецьку бригаду.

Генерал від інфантерії Микола Петрович Ліневич (портрет з видання: Модзалевский В. А. Малороссийский Родословник, Киев, 1912, т. 3)

Слід зазначити, що із початком Російсько-японської війни чимало офіцерів і генералів українського походження добровільно перевелися на Далекий Схід. До того ж на початку та наприкінці війни командувачем російської Манджурської армії, що вела бойові дії проти японців, був українець — чернігівський дворянин генерал від інфантерії **Микола Петрович Ліневич** (24.12.1837–10.04.1908). Його дії, на відміну від розпоряджень командувача російської Манджурської армії генерала О. М. Куропаткіна, що обіймав цю посаду під час основних подій Російсько-японської війни, сучасники одноголосно оцінюють як позитивні. Вважається навіть, що якби на початку війни Микола II залишив М. П. Ліневича на посаді командувача, російська армія могла б перемогти японців.

У цій війні відзначилися й інші воєначальники-українці, зокрема командувач кінної групи генерал-лейтенант П. І. Міщенко, начальники 2-го Сибірського армійського корпусу генерал-лейтенант М. І. Засулич (батько революционерки Віри Засулич), Х армійського корпусу — генерал-лейтенант К. К. Случевський, командир інженерів Манджурської армії генерал-майор К. І. Величко (нащадок козацького літописця Самійла Величка), начальник загону кораблів порт-артурської ескадри контр-адмірал Й. О. Матусевич, начальник Сибірської козацької дивізії генерал-майор В. О. Косаговський, генерал-квартирмейстер штабу Манджурської армії генерал-майор В. М. Харкевич та ін. Генерал-українець **Роман Ісидорович Кондратенко** (30.09.1857—2.12.1904), що загинув у Порт-Артурі, мав виняткову бойову біографію та досі вважається головним героєм Російсько-японської війни^[70].

Окремо слід згадати про подвижницьку діяльність під час Російсько-японської війни **Олександра Матвійовича Кованька** (4.03.1853—20.04.1919), фактичного родоначальника російського військового повітроплавання та першого генерала — повітрофлотця {71}.

У Російсько-японській війні 1904–1905 рр. Російська імперія зазнала поразки. Війна призвела не тільки до революції у самій країні та фактичного позбавлення Росії права зазіхати на будь-які території на Далекому Сході, але й до серйозних військових реформ. Починаючи з 1907 р., було проведено ґрунтовну реорганізацію російської армії, військової освіти, оборонної промисловості тощо.

Поповнення російської армії напередодні Першої світової війни відбувалося на засадах, запроваджених ще за часів імператора Олександра II. Новобранці зараховувалися на 5 років, випускники середніх навчальних закладів — на 1–2 роки для отримання чину прапорщика запасу, випускники вищих навчальних закладів (окрім медиків) взагалі не бралися на військову службу. До того ж у російській армії не служили фіни, народи Середньої Азії та херсонські й поволзькі німці.

*Генерал-лейтенант Роман Ісидорович Кондратенко (фото з видання: *Летопись войны, с Японией, СПб, 1904, № 4. С. 67*)*

Принцип комплектування російської армії був змішано-територіальним: командування дотримувалося лише однієї головної умови — щоб кількість солдатів-росіян (у цьому разі, великороси, малороси та білоруси) сягала двох третин особового складу кожної військової частини. Насамперед це стосувалося військ Варшавської (Польща), Віденської (Прибалтика), Туркестанської (Середня Азія) та Кавказької військових округ.

У Польщі забрані до армії місцеві поляки та євреї лише у рідкісних випадках залишалися у своїй окрузі. Більшість із них направляли на службу до Сибіру, на Урал, до Фінляндії, Туркестану та на Кавказ. У Віленській окрузі значна частина латишів та литовців відбували службу у Фінляндії, Сибіру, а також у Московській та Казанській військових округах. Проте у Кавказькій окрузі мобілізовані грузини та вірмени, як правило, залишалися служити у місцевих полках, адже вони були православними (тобто «своїми»). Проте татар (азербайджанців, мусульман Північного Кавказу тощо) розсилали на службу по всіх округах Російської імперії.

У військах, що розташовувалися у Фінляндії та Туркестані, служили переважно росіяни та деякі поляки. До Віденської військової округи направляли росіян і білорусів. Полки Варшавської військової округи комплектувалися українцями, білорусами та росіянами.

Українці здебільшого служили на батьківщині — у військах Київської та Одеської військових округ. Зазвичай частини, що тут розміщувалися, мали від 50 до 80 відсотків українського рядового складу. Ось ці частини:

Одеська військова округа:

VII армійський корпус (штаб — м. Сімферополь):

13-та піхотна дивізія (49-й Брестський, 50-й Білостоцький у Севастополі, 51-й Литовський у Сімферополі та 52-й Віденський у Феодосії полки);

34-та піхотна дивізія (133-й Сімферопольський та 134-й Феодосійський полки в Катеринославі, 135-й Керч-Снікольський полк у Павлограді, 136-й Таганрозький полк у Ростові-на-Дону);

13-та артилерійська бригада (Севастополь);

34-та артилерійська бригада (Олександрія);

7-й мортирний артилерійський дивізіон (Катеринослав).

VIII армійський корпус (Одеса):

14-та піхотна дивізія (на той час розташовувалася у Бессарабії та складалася переважно з молдаван);

15-та піхотна дивізія (57-й Модлинський у Херсоні, 58-й Празький у Миколаєві, 59-й Люблінський та 60-й Замосцький в Одесі полки);

4-та стрілецька бригада (13-й, 14-й, 15-й, 16-й стрілецькі полки в Одесі; різниця між піхотними та стрілецькими полками полягала в тому, що перші були 4-батальйонного складу, а другі — 2-батальйонного, тобто вдвічі меншими);

8-ма кавалерійська дивізія (8-й драгунський Астраханський у Тирасполі, 8-й уланський Вознесенський у Бельцях, 8-й гусарський Лубенський у Кишиневі; більшу частину складу дивізії становили молдавани, меншу — українці);

14-та артилерійська бригада (Кишинів);

15-та артилерійська бригада (Одеса);

4-й стрілецький артилерійський дивізіон (Одеса);

8-й кінно-артилерійський дивізіон (Кишинів);

8-й мортирний артилерійський дивізіон (Тирасполь).

Київська військова округа:

IX армійський корпус (Київ):

5-та піхотна дивізія (17-й Архангелогородський, 19-й Костромський та 20-й Галицький полки у Житомирі, 18-й Вологодський у Новограді-Волинському);

42-га піхотна дивізія (165-й Луцький, 166-й Рівненський, 168-й Миргородський полки у Києві та 167-й Острозький у Черкасах);

9-та кавалерійська дивізія (9-й драгунський Казанський полк у Житомирі, 9-й уланський Бузький полк у Білій Церкві, 9-й гусарський Київський полк у Василькові);

5-та артилерійська бригада (Житомир);

42-га артилерійська бригада (Бердичів);

9-й кінно-артилерійський дивізіон (Житомир);

9-й-mortирний артилерійський дивізіон (Біла Церква).

X армійський корпус (Харків):

9-та піхотна дивізія (33-й Єлецький та 34-й Севський полки у Полтаві, 35-й Брянський та 36-й Орловський у Кременчуці);

31-ша піхотна дивізія (121-й Пензенський, 122-й Тамбовський, 123-й Козловський, 124-й Воронізький полки у Харкові);

10-та кавалерійська дивізія (10-й драгунський Новгородський полк у Сумах, 10-й уланський Одеський полк в Охтирці, 10-й гусарський Інгерманландський полк у Чугуєві);

9-та артилерійська бригада (Полтава);

31-ша артилерійська бригада (Білгород);

10-й-mortирний артилерійський дивізіон (Білгород).

XI армійський корпус (Рівне):

11-та піхотна дивізія (41-й Селенгінський у Дубно, 42-й Якутський у Крем'янці, 43-й Охотський та 44-й Камчатський у Луцьку полки);

32-га піхотна дивізія (125-й Курський та 127-й Путивльський у Рівному, 126-й Рильський в Острозі, 128-й Старооскольський в Ізяславі полки);

11-та кавалерійська дивізія (11-й драгунський Ризький полк у Кременці, 11-й уланський Чугуївський полк у Дубні, 11-й гусарський Ізюмський полк у Луцьку);

11-та артилерійська бригада (Дубно);

32-га артилерійська бригада (Рівне);

11-й кінно-артилерійський дивізіон (Дубно);

11-й-mortирний артилерійський дивізіон (Біла Церква).

XII армійський корпус (Вінниця):

12-та піхотна дивізія (45-й Азовський у Старокостянтинові, 46-й Дніпровський у Проскуріві, 47-й Український у Кам'янці-Подільському та 48-й Одеський у Могилеві-Подільському полки);

19-та піхотна дивізія (73-й Кримський у Вінниці, 74-й Ставропольський в Умані, 75-й Севастопольський у Гайсині та 76-й Кубанський у Тульчині полки);

3-тя стрілецька бригада (9-й, 10-й, 11-й, 12-й стрілецькі полки у Жмеринці; піхотні — 4-батальйонного складу, стрілецькі — 2-батальйонного, тобто менші вдвічі);

12-та кавалерійська дивізія (12-й драгунський Стродубівський полк у Волочиську, 12-й уланський Білгородський полк у Проскуріві, 12-й гусарський Охтирський полк у Межибужжі);

12-та артилерійська бригада (Проскурів);

19-та артилерійська бригада (Вінниця);

3-й стрілецький артилерійський дивізіон (Літин);

12-й-mortирний артилерійський дивізіон (Вінниця).

XXI армійський корпус (Київ):

33-тя піхотна дивізія (129-й Бессарабський, 130-й Херсонський, 131-й Тираспольський, 132-й Бендерський полки у Києві);

44-та піхотна дивізія (173-й Кам'янецький та 174-й Роменський полки у Курську, 174-й Батуринський полк у Глухові, 176-й Переволочненський полк у Чернігові; дивізія була наполовину українською, наполовину російською);

33-тя артилерійська бригада (Київ);

44-та артилерійська бригада (Ніжин);

21-й мортирний артилерійський дивізіон (Курськ).

Серед військ **Варшавської військової округи** українці становили значний відсоток у таких дивізіях і полках:

3-тя Гвардійська дивізія (Лейб-гвардії Литовський, Лейб-гвардії Кексгольмський, Лейб-гвардії Санкт-Петербурзький та Лейб-гвардії Волинський полки у Варшаві);

4-та піхотна дивізія (13-й Білозерський та 14-й Олонецький полки у Ломжі; 15-й Шліссельбурзький та 16-й Ладозький полки у с. Замброво під Ломжею);

8-ма піхотна дивізія (29-й Чернігівський, 30-й Полтавський, 31-й Олексіївський, 32-й Кременчуцький полки у Варшаві та її передмістях);

17-та піхотна дивізія (65-й Московський у Холмі, 66-й Бутирський у Замості, 67-й Тарутинський у Ковелі та 68-й лейб-піхотний Бородінський у Володимирі-Волинському полки);

7-ма кавалерійська дивізія (7-й драгунський Кінбурнський у Ковелі, 7-й уланський Ольвіопольський у Грубешеві, 7-й гусарський Білоруський у Володимирі-Волинському полки; за національним складом дивізія була російсько-українсько-білоруською)^[72].

~ 28 ~

Слід сказати, що у військах **Київської та Одеської військових округ** панував **український дух, який виявлявся навіть у дрібницях**. Приміром, серед найбільш вживаних маршових пісень солдати співали «Гетьмана Сагайдачного», «Засвітали козацькеньки» та «Ой, у лузі червона калина похилилася» (старий козацький варіант цієї пісні). Ці три пісні неодмінно подавалися в усіх пісенниках російської армії. У казармах українських полків застосовувалися атрибути української хати: солдати мали право користуватися рушниками та постільною білизною з дому, зазвичай розшитою мальвами та національним візерунком. Натільні сорочки (під уніформою) також дозволялося вживати свої — домашні (часто вишиванки). Церковні образи, плакати з царями та героями воєн, що висіли по казармах, також часто прибиралися українськими рушниками. Загалом, слід сказати, що **в російській армії, на відміну від радянської та сучасної, побут солдата був його особистою справою**. Ніхто не втручався у те, наскільки одноманітно у солдат прибрані ліжка, аби тільки постіль була охайно застелена, а підлога — підметена. Більше того, інтендантські управління кожної з військових округ самостійно замовляли у виробників необхідні солдатам побутові речі: ковдри, постільну білизну, натільні сорочки, підштаники. Інтендантське управління Київської округи для своїх солдатів, як правило, замовляло ковдри з українським візерунком — мальвами та квітами.

Серед офіцерів піхоти **російської армії часів Миколи II царював толстовський дух** — бути ближче до народу, до своїх солдатів. Вони не тільки не перешкождали поширенню національних традицій у казармі, а й всіляко підтримували їх.

Полковник **Олександр Матвійович Кованько** (фото з видання: *Летопись войны с Японией, СПб, 1904, № 24, С.446*)

Слід сказати, що вже на початку ХХ ст. російське офіцерство значно змінило своє соціально-класове обличчя. Починаючи з часів Олександра II, до військових училищ масово приймали молодь «зі сторони» (тобто недворян), тому напередодні Першої світової війни (1912 р.) становий склад офіцерства був таким: з дворян — 53,6%; з почесних громадян — 13,6%; з духовництва — 3,6%; з купецтва — 3,5%; з козаків, міщан і селян — 25,7%^[73].

Отож, уже за **станом на 1912 р.** чверть кадрового офіцерства походила з робітників і селян. На той час у російській армії нараховувалося **1 263 генерали, 7 370 штаб-офіцерів** (полковників і підполковників), 37 323 обер-офіцери, а разом — 45 956 осіб офіцерського складу^[74]. Чверть від цієї кількості — близько 12 500 генералів і офіцерів, що мали робітничо-селянське походження; і з кожним роком їх відсоток зростав.

На думку провідного фахівця з історії російського офіцерського корпусу С. В. Волкова, з 1914 до грудня 1917 р. чисельність генералів та офіцерів збільшилася до майже 350 тис. З цієї кількості під час Першої світової війни загинуло 13 914 чоловік, зникло безвісти — 3 818, було поранено — 40 9025, потрапило в полон — 14 328 осіб^[75].

Таким чином, під час Першої світової війни російська армія поповнилася 300 тис. офіцерів-прапорщиків. На підставі вибірки соціального походження випускників деяких військових вузів, наведеної С. В. Волковим у своїй роботі, можна стверджувати, що ці молоді офіцери походили: з селян — 37,9 %; з міщан — 24,8 %; з військових і урядовців — 11,5 %; з духовництва — 7,9 %; з дворян — 7,6 %; з почесних громадян — 6,2 %; з купців — 2,5 %; з інших (переважно іноземці) — 1,6 %^[76].

На жаль, точну кількість українців серед офіцерського корпусу російської армії періоду Першої світової війни встановити неможливо. Але, напевно, вона була не меншою, ніж пропорційна кількість українців відносно інших народів Російської імперії (30 млн. від загального числа у 150 млн.), тобто не менше 20 %, або 70 тис. Так само, у 1914–1918 рр. до російської армії було мобілізовано 9 млн. вояків, відповідно, українців — 1,8 млн.

У мирний час офіцерів випускали лише військові училища та Пажеський корпус.

Усього до 1914 р. існувало 11 військових (до 1911 р. вони називалися піхотними юнкерськими):

- Павлівське та Володимирське у Санкт-Петербурзі,
- Олександрівське та Олексіївське у Москві,
- Віленське, Казанське, Чугуївське, Київське, Тифліське, Одеське та Іркутське;
- 3 артилерійські: Михайлівське та Костянтинівське у Санкт-Петербурзі, Сергіївське в Одесі;
- 3 кавалерійські: Миколаївське у Санкт-Петербурзі, Єлисаветградське та Тверське;
- 2 козацькі: Новочеркаське та Оренбурзьке;
- 1 інженерне — Миколаївське у Санкт-Петербурзі,
- 1 топографічне (у Санкт-Петербурзі) училища.

~ 29 ~

Під час Першої світової війни було сформовано ще

- 2 військові (2-ге Київське та Ташкентське),
- 1 артилерійське (Миколаївське у Києві),
- 1 інженерне (Олексіївське у Києві),
- 1 козацьке (Кубанське в Скатеринодарі) училища,
- а також 46 шкіл прапорщиків (у тому числі дев'ять в Україні — 1–5 Київські, 1–2 Одеські, 1–2 підготовки прапорщиків Південно-Західного фронту в Житомирі).

До Першої світової війни навчання у військових (піхотних), кавалерійських, козацьких та топографічному училищах тривало 2 роки, в артилерійських та інженерному — 3 роки. Під час Першої світової війни термін навчання у військових (піхотних) училищах та школах прапорщиків було встановлено спочатку — 6 місяців, потім — 4 місяці, в артилерійських та кавалерійських училищах — 6 місяців, в інженерних — 6–9 місяців.

До 1914 р. військові училища щорічно отримували три категорії вихованців (приймали молодих людей від 18 до 25 років):

а) з числа випускників кадетських корпусів, де з 11 до 18 років навчалися діти переважно з офіцерських родин. Загалом існувало 28 кадетських корпусів плюс Пажеський — де навчалися винятково діти, онуки та правнуки генералів (але у Пажеському корпусі навчалися не 7, а 9 років, і звідти одразу випускалися офіцерами).

В Україні розташовувалося чотири кадетські корпуси:

- Володимирський Київський,
- Петровський Полтавський,
- Сумський та
- Одеський.

По закінченні кадетського корпусу кожний з його випускників автоматично зараховувався до того військового училища, яке він обирав;

б) з числа випускників середніх навчальних закладів — гімназій, реальних училищ, семінарій тощо. Щоб потрапити до військового училища, ці юнаки мусили одразу по закінченні свого навчального закладу вступити до армії — на правах однорічника 2-го розряду (російською — вольноопределяющегося). Наприклад, якщо вони у липні вступали до армії, то вже через кілька тижнів — у серпні, складали вступні іспити до військового училища. Як правило, іспити були нескладними, і переважна більшість охочих вступала до училища. У разі, якщо випускники середніх училищ не хотіли бути професійними офіцерами, вони мусили або вступати до вищих навчальних закладів (і тоді, за винятком медиків, звільнялися від

військового обов'язку), або рік відслужити в армії — на правах однорічників 2-го розряду. За цей час вони склали іспити на отримання чину прапорщика запасу і потім йшли на цивільну службу;

Капітан Лев Макарович Мацієвич (фото з приватної колекції)

Усі училища, крім Віленського та Тифліського, переважно комплектувалися молоддю з тих військових округ, у яких вони розташовувалися. Віденське училище у Віденській військовій окрузі, на території якого мешкали литовці, латиші, естонці, німці, інгерманландці та інші фінські народи, переважно комплектувалося юнаками, що приїжджали з Росії. Місцевих уродженців приймали до Віленського училища в дуже обмеженій кількості. Їх відправляли на навчання до столичних училищ — Володимирського у Санкт-Петербурзі або Олексіївського у Москві. Тифліське училище теж намагалися «розбавляти» слов'янами, адже між представниками кавказьких народів систематично вибухали конфлікти. На навчання до Тифліського училища часто надсилали юнаків з України (зокрема, 1912 р. випускником цього закладу став Василь Тютюнник — командувач Дієвої армії УНР у 1919 р.).

По закінченні училища молоді люди випускалися за трьома розрядами:

- а) 1-м — підпоручиками, з даруванням старшинства в 1 рік (тобто наступне звання вони мали отримати вже не через 4, а через 3 роки);
- б) 2-м — підпоручиками, але — без дарування старшинства (як правило, до 2-го розряду належали розбишаки);
- в) 3-м — прапорщиками, з правом вислуги у чин підпоручика через півроку (здебільшого за цим розрядом закінчували училища колишні солдати — малограмотні, проте — блискучі стройовики та стрільці).
- г) з солдатів, які мали початкову освіту, відслужили в армії не менше року, були рекомендовані своїм командуванням для вступу до училищ та успішно склали вступні іспити. (Таких теж був досить великий відсоток).

Назви військових звань у козацьких військах і кавалерії відрізнялися від найменувань чинів в інших родах військ. Так, якщо до піхоти, артилерії та інженерних військ виходили підпоручиками, то до кавалерії — корнетами, а до козацьких військ — хорунжими. Наведемо порівняльну таблицю військових звань російської армії:

	<i>піхота, артилерія, інженерні Кавалерія війська</i>		<i>Козацькі війська</i>
<i>нижні чини</i>	рядовий		
	єфрейтор[1]	єфрейтор	приказний
	молодший унтер-офіцер[2]	молодший офіцер	унтер- молодший урядник
<i>обер-офіцери</i>	старший унтер-офіцер[3]	старший унтер-офіцер	старший урядник
	фельдфебель	вахмістр	вахмістр
	прапорщик		
<i>штаб-офіцери</i>	підпоручик	корнет	хорунжий
	поручик	поручик	сотник
	штабс-капітан	штаб-ротмістр	підесаул
	капітан	ротмістр	есаул
<i>штаб-офіцери</i>	підполковник	підполковник	військовий старшина
	полковник		
<i>генерали</i>	генерал-майор		
	генерал-лейтенант		
	генерал роду військ (інфантерії, артилерії, кавалерії, інженер-генерал)		
	генерал-фельдмаршал		

Закінчення військових училищ було лише початковим етапом кар'єри офіцера. Якщо він обирав **стройову службу**, то через деякий час (як правило — 6—10 років) мусив закінчити одну з **офіцерських шкіл**:

Офіцерську стрілецьку — для отримання права командувати батальйоном;

Офіцерську кавалерійську — для командування ескадроном;

Офіцерську артилерійську — для командування батареєю;

Офіцерську електротехнічну — для служби у військах зв'язку;

Офіцерську повітроплавну — для служби у військово-повітряних силах;

Головну гімнастично-фехтувальну — для отримання права на заміщення стройових посад у військово-навчальних закладах (усі Офіцерські школи розташовувалися в околицях Санкт-Петербурга).

Більш престижною вважалася освіта, здобута в одній з **військових академій**, право на вступ до яких офіцери отримували після чотирьох років стройової служби. Випускники академії могли дослужитися до генеральського чину, тоді як після офіцерської школи такої можливості майже не було. Саме тому щороку на 1 місце в академіях претендувало 8—12 офіцерів.

Найпрестижнішою вважалася **Миколаївська академія Генерального штабу** (з 1910 р. називалась Імператорською Миколаївською військовою академією, з 1917-го — Військовою академією Генерального штабу). Навчання у ній тривало три роки, й після перших двох проводилися іспити. Хто не складав їх — ні з чим поверталися до армії. Після третього курсу так само відбувалося екзаменування. Офіцери, що не склали цих екзаменів, закінчували академію за 2-м розрядом — без зарахування до Генерального штабу. З цієї категорії випускників переважна більшість шла на викладацькі посади до кадетських корпусів та військових училищ. За 1-м розрядом щороку академія випускала від 60 до 100 офіцерів. По двох роках служби на стройових посадах (т. зв. відбуття стройового цензу) вони прираховувалися до Генерального штабу, але призначалися винятково на штабові чи командні посади. Під час Першої світової війни в **офіцерському корпусі Генерального штабу** нараховувалося близько 3 тис. офіцерів, чимало з яких до 1917 р. стали генералами російської армії. Решта (обер-офіцери та штаб-офіцери) переважно відзначилися під час громадянської війни на території колишньої Російської імперії 1917–1921 рр. і теж отримали генеральські чини у білогвардійських та національних арміях чи звання комдивів і командармів Робітничо-Селянської Червоної армії. В офіцерському корпусі Генерального штабу українці становили 20 % від його чисельності. З цього числа 304 офіцери вступили на службу в Армію Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського. Щоправда, вже наприкінці 1918 р. значна їх частина перейшла або до різноманітних білогвардійських, або до Червоної армії. За станом на 3 лютого 1921 р. в Армії УНР перебувало 30 колишніх генералів та офіцерів російського Генерального штабу, 6 офіцерів, які не встигли закінчити Військової академії, та один, що навчався на короткострокових курсах австрійської Вищої офіцерської школи. Крім того, 1 генерал та 2 офіцери російського Генерального штабу з різних причин не були занесені до Списку старшин Генерального штабу Армії УНР, хоч і служили в українських військах.

Фахівців для управління великими артилерійськими з'єднаннями готувала **Михайлівська артилерійська академія**, професійних військових інженерів — **Миколаївська інженерна академія**, військових юристів — **Олександрійська військово-юридична академія**, інтендантів — **Інтендантська академія**. Усі академії розміщувалися у Санкт-Петербурзі.

Комплектування армійських частин офіцерами, на відміну від поповнення солдатами, відбувалося за принципом розташування. З 11 військових училищ, які існували напередодні Першої світової війни, офіцерів для всіх військових округ традиційно випускали тільки Павлівське та Олександрівське. Інші готували військових переважно для тих округ, у яких вони розмістилися (**Київське — для Київської**, Одеське — для Одеської тощо), і лише частину випускників давали до віддалених округ.

Кожного року до училищ надсилали список вакансій, а випускники обирали їх за чергою, залежно від успішності в навчанні. Відповідно, відмінникам діставалися найкращі посади — служба в артилерії, інженерних військах, столицях, великих губернських містах або, за бажанням, місця на батьківщині. Інші діставали вакансії у полках, розміщених у глухих провінційних містечках. Кавалерійські, артилерійські та інженерне училища готували офіцерів тільки для своїх родів військ — незалежно від їх місця розташування.

У козацьких училищах навчалася майже винятково молодь із козаків. Випускники козацьких училищ майже завжди випускалася до полків своїх козацьких військ: Донського, Кубанського, Терського, Сибірського, Оренбурзького, Уральського, Астраханського, Семиріччинсько-го, Уссурійського, Амурського, Забайкальського. Юнаки з інших соціальних станів були у козацьких училищах рідкісним явищем.

Серед російських військових педагогів значний відсоток становили українці. Приміром, найкращим начальником Віленського військового училища вважався генерал-майор **Борис Вікторович Адамович** — представник козацько-дворянської родини з Полтавської губернії. Михайлівською артилерійською академією тривалий час керував українець генерал-лейтенант **Василь Тимофійович Чернявський**, організатором та незмінним начальником Офіцерської повітроплавної школи був великий подвижник повітроплавання, генерал-майор **Олександр Матвійович Кованько**, начальником Офіцерської кавалерійської школи — представник старовинної української козацької родини генерал-майор **Василь Олександрович Химець**. Варто згадати також генерала **Миколу Опанасовича Медзевського**, який протягом 1911–1917 рр. керував Військово-топографічним училищем, а потім служив в Армії Української Народної Республіки. Цей список можна продовжувати.

Полковник 44-го піхотного Камчатського полку Олександр Поліновський: у час дозвілля — в українському народному одязі, на службі — у мундирі (фото з приватної колекції)

До 1914 р. в Україні розташовувалося 4 кадетські корпуси (у Києві, Одесі, Полтаві та Сумах), 3 військові (Київ, Чугуїв, Одеса), 1 кавалерійське (в Єлисаветграді) та 1 артилерійське (в Одесі) училища.

Володимирський Київський та Одеський кадетські корпуси були значною мірою денационалізовані: у першому навчалися діти офіцерів і дворянства Волинської, Подільської та Київської губерній, у другому — переважно діти офіцерів Одеської військової округи. Незважаючи на те, що у викладацькому складі Київського корпусу працювало чимало українських національних діячів (зокрема, викладач російської мови, український філолог та національний діяч Павло Житецький, стройовий офіцер, член українського клубу «Родина» полковник Петро Сварика, один із засновників Старої Громади лікар Мартирій Галин), це не поліпшувало ситуації. Корпус, так само, як і Одеський, у більшості випускав цілком проросійськи налаштованих юнаків (хоч значний їх відсоток був українського походження). Те саме можна сказати і про Сумський кадетській корпус, створений не тільки для дворян, але й для дітей купецького стану, де, щоправда, вчилася багато юнаків — вихідців з російських губерній.

На цьому тлі **Петровський Полтавський кадетський корпус був яскравим винятком** — там навчалися діти дворян Чернігівської та Полтавської губерній — нащадків малоросійської старшини та козацтва, а також діти офіцерів 9-ї (полтавської) та 31-ї (харківської) дивізій. Починаючи з молодшого класу полтавські кадети виховувалися на творчості Миколи Гоголя та Івана Котляревського, Дмитра Бортнянського та Миколи Лисенка й багатьох інших українських митців. У приміщенні корпусу висіли портрети російських царів поряд із портретами видатних українських діячів — військових, політиків, письменників, митців XVII–XIX ст. Практично всі полтавські кадети знали українську мову, навіть якщо у їхніх родинях її не вживали: у корпусі досить часто ставили українські вистави та співали українські пісні^[77].

Уже в 1918 р., коли останньому поколінню російських кадетів довелося визначитися з тим, до якої армії пристати, багато хто з **випускників Полтавського корпусу вступив до Армії Української Народної Республіки. На жаль, їхні товариші — київські та одеські кадети, ледь не в повному складі перейшли до білогвардійських Збройних сил Півдня Росії.**

Сумчани розділилися: половина опинилася серед білих, половина — серед червоних.

Київське, Одеське військове, Єлисаветградське кавалерійське та Сергіївське Одеське артилерійське училища так само були денационалізовані. Значний відсоток випускників цих закладів становили українці, однак вони мали цілком проросійську орієнтацію.

Чугуївське військове училище в національному відношенні було копією Петровського Полтавського кадетського корпусу. Збудоване на горі, де колись козацький гетьман Яків Остряниця звів свою фортецю, це училище значною мірою комплектувалося солдатами-українцями, які за відмінну службу висувалися своїм начальством на навчання. Окрім того, до училища потрапляла певна кількість випускників Петровського Полтавського кадетського корпусу, а також гімназій, духовних і реальних училищ Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній. Досить сказати, що головною маршовою піснею Чугуївського училища вважався «Гетьман Сагайдачний» («Ой, на горі та жінці жнуть»). З 1906 р. викладачем інженерної справи Чугуївського училища був полковник О. С. Астаф'єв, який став організатором і хранителем українських національних традицій у цьому військово-навчальному закладі^[78]. Протягом 1918–1920 рр. значну частину командних посад в Армії УНР обіймали випускники саме цього навчального закладу. Причому деякі з них закінчували училище першими серед свого випуску — з отриманням премії та занесенням на мармурову дошку. Це, зокрема: генерал-хорунжий Євген Іванович Мошинський (перший у випуску 1906 р.), підполковник Онисим Григорович Рак (випуск 1907 р.), генерал-хорунжий Михайло Степанович Пересада (випуск 1909 р.).

Отже, тільки офіцери, що навчалися в Петровському Полтавському кадетському корпусі та Чугуївському військовому училищі почувалися нащадками старшин Гетьманщини та Запорозької Січі. Випускники інших училищ, і, насамперед — артилерійських, інженерних та кавалерійських, хоч і були за походженням українцями, але часто не знали рідної мови та національної культури (найбільше це стосується дворян та дітей офіцерів, яких змалку віддавали до російських кадетських корпусів). Ті з них, що у 1918–1920 рр. потрапили до Армії Української Народної Республіки, склали кістяк численної російськомовної групи старшинського корпусу УНР.

У мирний час наступний **чин офіцерам надавали** кожні 4 роки (цей процес можна було пришвидшити за рахунок «дарування» старшинства, зокрема — закінчивши училище за 1-м розрядом). У період воєн обер-офіцерські чини надавали через кожні 9 місяців перебування на фронті (в тилу, проте, діяла інша система). Саме тому офіцери, які на початку війни були підпоручиками, у 1917 р. мали вже звання штаб-капітанів, капітанів, а окремі, за видатні заслуги, — навіть підполковників. Штаб-офіцерські (підполковник та полковник) і генеральські чини надавалися за висуванням начальства. На черговість присвоєння звань також впливали нагороди, які надавалися за певні подвиги, мужність та відвагу офіцера.

Російська орденська система принципово відрізнялася від радянської та сучасної. Найпочеснішими нагородами вважалися **Орден Святого Георгія та Георгіївська зброя** (у XVIII–XIX ст. вона також називалася Золотою). Орден Святого Георгія був офіцерським, тобто присвоювався тільки генералам і офіцерам. Він мав чотири ступені. 4-й ступінь надавався за видатні подвиги на полі бою. Загалом за час Першої світової війни орденом Святого Георгія 4-го ступеня було нагороджено близько 4,5 тис. офіцерів. Георгіївську зброю давали за менш значні подвиги, ніж ті, що удостоювалися нагородження орденом Святого Георгія 4-го ступеня, або ж у випадку, коли офіцер, що вже мав орден, знову відзначався у битві. Георгіївська зброя являла собою шаблю, на рукоятці якої кріпився мініатюрний орден Святого Георгія та вшався темляк з георгіївської (помаранчево-чорної) стрічки.

Орден Святого Георгія 3-го ступеня надавався, як правило, генералам за полководницькі подвиги. (Щоправда, аби отримати його, необхідно було мати вже орден 4-го ступеня.) За період Першої світової війни такі нагороди отримало більш як 60 воєначальників. Окрім того, орденом Святого Георгія 3-го ступеня було нагороджено двох осіб, що не мали генеральського чину: командира 1-ї Латиської стрілецької бригади полковника-латиша Гоппера та командира 16-го стрілецького полку підполковника-українця Михайла Удовиченка (однофамілець рідних братів — генералів Армії УНР Олександра та Миколи Удовиченків). У 1918 р. він також деякий час служив в Армії Української Держави, потому перейшов до білих і отримав генеральський чин у Збройних силах Півдня Росії генерала А. А. Денікіна.

Наявність ордена Святого Георгія 4-го ступеня або Георгіївської зброї надавала офіцерові право у будь-який час своєї подальшої військової служби один раз подати прохання про позачергове підвищення. Приміром, командувач Армії УНР у 1920 р. Михайло Омелянович-Павленко був полковником російської армії, але — кавалером ордена Святого Георгія 4-го ступеня. У 1918 р. він подав на ім'я П. П. Скоропадського прохання про позачергове підвищення до чину генерального хорунжого і згодом отримав його. Так само український воєначальник Михайло Крат, який у 1914 р. був підпоручиком, 1917 р. дослужився до чину капітана та отримав орден Святого Георгія 4-го ступеня. Він також скористався своїм правом на чергове звання і восени 1917 року став підполковником російської армії — у 25 років! (Якби він мав ще й Георгіївську зброю, то міг би стати полковником).

Кавалерами ордена Святого Георгія 2-го ступеня за час його існування (з 1769 р.) стало лише 125 осіб. Шестеро з цієї кількості належали до імператорського дому Романових, 23 були іноземними полководцями, решта — вітчизняні воєначальники, серед них — 6 українців (фельдмаршали І. Ф. Паскевич та І. В. Гудович, генерали від інфантерії П. С. Котляревський, М. А. Мілорадович, Ф. Ф. Радецький, генерал від артилерії П. М. Капцевич). Орден Святого Георгія 1-го ступеня вважався імператорським, тобто надавався найвищим полководцям. Ним нагороджено 25 осіб, у тому числі 4 російських царів, 7 іноземних імператорів і фельдмаршалів, а також видатні російські воєначальники (серед них 1 українець — фельдмаршал І. Ф. Паскевич)^[79].

Інші ордени Російської імперії надавалися за принципом чіткої послідовності — від найнижчого до найвищого.

Наймолодшим орденом, яким нагороджували тільки у воєнний час, була Т. зв. «Клюква» (мініатюрний знак цього ордена дійсно нагадував клюкву) — орден Святої Анни 4-го ступеня з написом «За хоробрість». Презирлива назва цієї нагороди досить красномовна: її отримував кожний прапорщик, що брав участь у бою (навіть просидівши в окопі) або просто перебував на передовій протягом місяця (у разі, якщо боїв не велось), її отримували усі офіцери, які хоч раз побували на передових позиціях. Ця відзнака кріпилася на офіцерську шаблю та мала вигляд мініатюрного знака ордена, припасованого до мідної бляхи, на якій містився напис «За храбрість».

Наступний орден — Святого Станіслава 3-го ступеня — у мирний час надавався як перша з нагород: за 4 роки бездоганної служби. У разі, якщо офіцер якимось чином відзначився за цей період (наприклад, його рота стала найкращою на дивізійних навчаннях), на колодку ордена кріпилася бинда. У воєнний час орден Святого Станіслава 3-го ступеня — вже з биндою та мечами (вони накладалися на сам орден) — отримували за кілька місяців перебування на фронті.

Офіцери та солдати 167-го піхотного Острогозького полку, який дислокувався у Черкасах та комплектувався переважно вихідцями з України, фото 1910-х років (фото з приватної колекції)

Усі згадані ордени були «стандартним набором» будь-якого справного офіцера, який сумлінно виконував свій обов'язок на фронті, починаючи з 1914 р.

Орден Святого Володимира 3-го ступеня мали тільки деякі полковники та значна частина генерал-майорів. Вищі нагороди були генеральськими та фельдмаршальськими:

Орден Святого Станіслава 1-го ступеня;
Орден Святої Анни 1-го ступеня;
Орден Святого Володимира 2-го ступеня;
Орден Святого Володимира 1-го ступеня;
Орден Білого Орла;
Орден Олександра Невського;
Орден Андрія Первозваного.

У коротких записках про службу та біографіях офіцерів, щоб не перераховувати всі ордени, якими кожен нагороджений, вказувалося: «має всі ордени до Святого Володимира 4-го ступеня з мечами та биндою, а також орден Святого Георгія 4-го ступеня». Ця фраза свідчила, що офіцер був нагороджений орденами: Святої Анни 4-го ступеня, Святого Станіслава 3-го ступеня, Святої Анни 3-го ступеня, Святого Станіслава 2-го ступеня, Святої Анни 2-го ступеня, Святого Володимира 4-го ступеня та Святого Георгія 4-го ступеня (останнім — за бойові подвиги).

Нижні чини (рядові) мали свої відзнаки Святого Георгія, Т. зв. Георгіївські хрести та медалі. Хрести та медалі мали по 4 ступені. За формою та зображенням Георгіївські хрести нагадували ордени Святого Георгія. Однак офіцерські нагороди були вкриті білою емаллю з кольоровим медальйоном, а солдатські виготовлялися з білого (4-й та 3-й ступінь) чи жовтого (2-й та 1-й ступінь) металу. Так само Георгіївські медалі були білого (4-й та 3-й ступінь) чи жовтого (2-а та 1-а ступінь) металу. Отримання Георгіївського хреста будь-якого ступеня давало рядовому або унтер-офіцеру можливість отримання наступного чину.

Офіцери не мали права на нагороди рядових, так само, як рядові — на нагороди офіцерів. Лише після Лютневої революції 1917 р. солдатські комітети отримали право нагороджувати своїх офіцерів, які, на думку рядових, цього заслуговували, Георгіївськими хрестами. При цьому на колодку таких хрестів кріпилася мініатюрна лаврова гілка.

Кавалеристи російської армії на площі Ринок у Львові, 1914 рік (фото з приватної колекції)

Як уже зазначалося, у Першій світовій війні взяло участь понад 70 тис. генералів та офіцерів-українців і близько 1,8 млн. рядових-українців російської армії. Серед них було багато кавалерів ордена Святого Георгія 4-го ступеня, Георгіївської зброї та солдатських відзнак святого Георгія. Певна частина генералів-українців у той період обіймала досить високі посади.

Зокрема, начальником штабу Верховного головнокомандувача російських армій якийсь час був полтавський дворянин генерал-лейтенант Олександр Сергійович Лукомський, 1-м генерал-квартирмейстером — генерал-лейтенант Михайло Савич Пустовойтенко (тоді як батько його був простим селянином Херсонської губернії), інспектором кавалерії російської армії — генерал від кавалерії Всеволод Матвійович Остроградський, інспектором інженерних військ — інженер-генерал Костянтин Іванович Величко. Серед командувачів фронтів, начальників штабів фронтів, командувачів армій та корпусів можемо назвати таких генералів-українців: Олександра Олексійовича **Безкровного**, Олександра Івановича **Березовського**, Михайла Михайловича **Бутчика**, Петра Мироновича **Волкобая**, Миколу Герасимовича **Володченка**, Володимира Миколайовича **Горбатовського**, Арсенія Анатолійовича **Гулевича**, Сергія Костянтиновича **Добропольського**, Олександра Олександровича **Душкевича**, Миколу Олександровича **Ількевича**, Євгена Андрійовича **Іскрицького**, Михайла Федоровича **Квечинського**, Василя Федоровича **Кирея**, Сергія Антоновича **Кіпотенка**, Анатолія Кипріановича **Кельчевського**, Миколу Михайловича **Киселевського**, Миколу Миколайовича **Короткевича**, Олексія Єфимовича **Кушакевича**, Миколу Яковича **Лісовського**, Петра Миколайовича **Ломновського**, Євгена Васильовича **Лебединського**, Сергія Георгійовича **Лукірьського**, Павла Івановича **Міщенка**, братів Євгена та Василя Федоровичів **Новицьких**, Олександра Францевича **Рагозу**, Євгена Олександровича **Радкевича**, Олексія Єфимовича **Редька**, Івана Андрійовича **Романенка**, Сергія Сергійовича **Саввича**, Іполита Васильовича **Савицького**, Аркадія Валентиновича **Сичевського**, Павла Павловича **Скоропадського**, Володимира Олексійовича **Слюсаренка**, Миколу Семеновича **Тріковського**, Григорія Єфимовича **Янушевського**^[79].

Цей список охоплює лише найвизначніших генералів-українців російської армії. До нього можна додати ім'я Миколи Леонтіївича Юнакова, який у 1919 р. був начальником штабу Головного Отамана Симона Петлюри (батько його походив з дворян Рязанської губернії, а матір — з України).

По закінченні Першої світової війни доля цих воєначальників складалася по-різному. За напрямом подальшого життєвого шляху їх можна класифікувати на 4 основні групи:

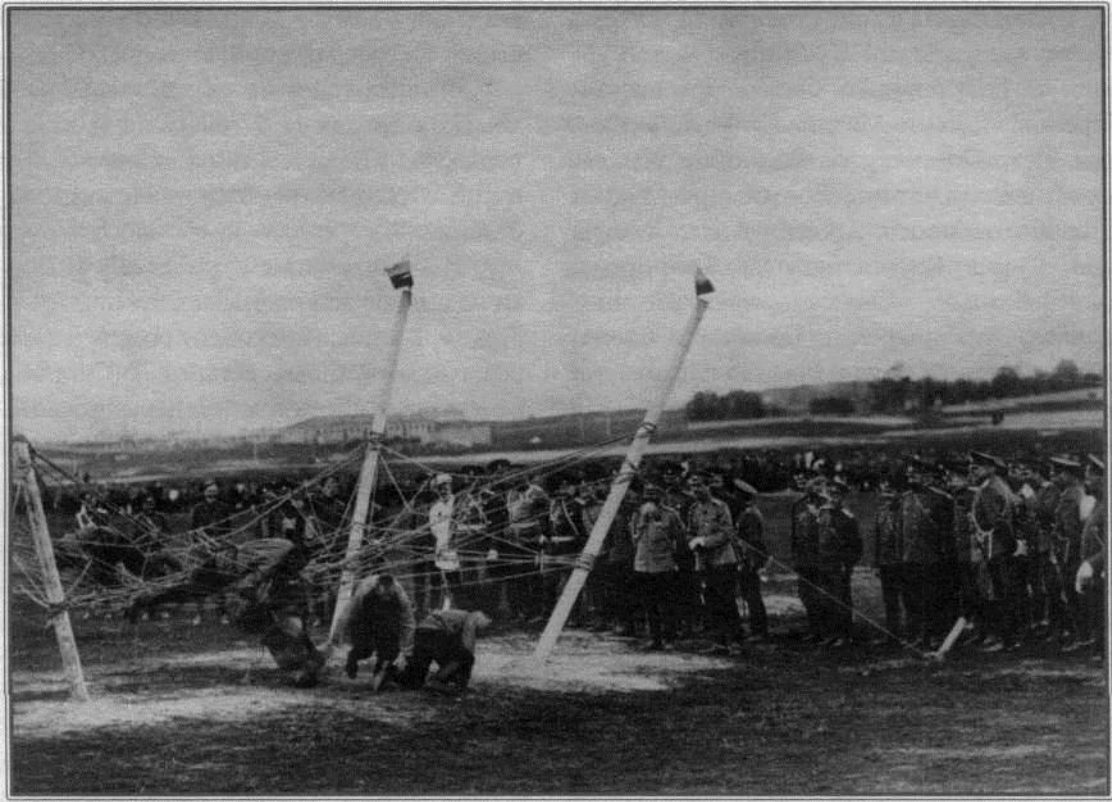
а) одразу після 1917 р. зникли безвісти або були розстріляні більшовиками — 9 генералів (Володченко, Короткевич, Лебединський, Азовський, Міщенко, Пустовойтенко, Романенко, Сичевський, Триковський);

б) залишилися у Радянській Росії або пішли на службу до Робітничо-Селянської Червоної армії (РСЧА) — 9 генералів (Величко, Євген Новицький, Гулевич, Душкевич, Іскрицький, Лукір-ський, Остроградський, Радкевич, Саввич);

в) опинилися на службі у різних білогвардійських арміях — 9 генералів (Ількевич, Горбатовський, Киселевський, Кельчевський, Ломновський, Лукомський, Василь Новицький, Редько, Савицький);

г) залишилися в Україні та у 1918 р. вступили на службу до української армії — 13 генералів. Згодом 1 з них (Волкобой) помер, 1 (Рагоза) був розстріляний більшовиками, 1 (Скоропадський) емігрував, 9 (Безкровний, Березовський, Бутчик, Добrorольський, Квечинський, Кирей, Кіпотенко, Кушакевич, Слюсаренко) уже наприкінці — на початку 1919 р. опинилися у різних білогвардійських арміях. Лише один російський генерал-українець, який під час Першої світової війни командував корпусом (Г. Є. Янушевський), до 1923 р. залишався на службі в Армії Української Народної Республіки.

Незважаючи на те, що проаналізовано було біографії лише 40 найбільш видатних генералів-українців часів Першої світової війни, отримані результати загалом відображають долю всіх офіцерів-українців російської армії. Великий відсоток з цих 70 тис., переважно — прапорщиків та колишніх учителів, ухилився від участі у Визвольній та громадянській війнах 1917—1921 рр. і повернувся до мирної діяльності. Певна частина кадрових офіцерів-українців навесні 1918 р. відступила з рештками російської армії до Радянської Росії і потім вступила до Червоної армії. Ще якась їх кількість була мобілізована більшовиками у 1919—1920 рр. Чимало офіцерів-українців з різних причин опинилося у білогвардійських арміях (згадаймо, наприклад, що тільки на поповнення Північної, Північно-Західної, Західної та Сибірської білогвардійських армій надійшло понад 3 тис. генералів та офіцерів, полонених у грудні 1918 р. військами Директорії, а потім вивезених з території України разом з німецькими військами; крім того, у 1919 р. в Україні генерал А. І. Денікін провів тотальну мобілізацію офіцерства). Нарешті, значна частина офіцерів присвятила себе службі в українській армії. Доля старшинського корпусу Армії Української Народної Республіки — предмет дослідження наступних розділів нашої книжки.

Командувач Київської військової округи генерал Микола Іванов та інші генерали оглядають навчання військ у Києві на Саперному полі, 1913 рік (фото з фондів ЦДАКФДУ ім. Г. С. Пиєничного)

Офіцери київської залоги на військових навчаннях на Саперному полі у Києві, 1913 рік (фото з фондів ЦДАКФДУ ім. Г. С. Пиєничного)

Старшинський корпус Української Армії у 1917–1924 рр

Соціально-психологічний портрет українського старшини

Під час Визвольної війни 1917–1921 рр. саме старшини становили кістяк борців за волю та незалежність Української Народної Республіки, яка без них не проіснувати б і дня, залишившись в історії тільки на папері, — так само, як декларативно проголошена у 1918 р. Білоруська Народна Республіка. Масовість українського військового руху, висока активність офіцерів-українців дали змогу УНР протриматися на рідних землях аж до листопада 1920 р.

90 % *старшинського складу* Армії УНР становили колишні офіцери російської армії. Уродженці Галичини, що раніше воювали в австро-угорському війську, налічували у ньому тільки невеликий відсоток. Усього протягом 1917–1921 рр. в Армії УНР служило близько 100 галичан, які в минулому були австро-угорськими офіцерами, а також близько 50 молодих галицьких стрільців, що в 1920–1921 рр. дістали перші старшинські ранги за бойові відзнаки. Отож, старшинський корпус УНР бере свої початки не з Галичини — Легіону Українських Січових Стрільців, а з російської імператорської армії.

Щоправда, під прапори Української Народної Республіки стали далеко не всі офіцери-українці російської армії (яких 1917 р. нараховувалося близько 60 тис.). Більшість їх, особливо з уродженців Лівобережної та Південної України, взагалі не брали участі у Визвольній війні. Вчорашні прапорщики та підпоручики військового часу, вони вже на початку 1918 р. повернулися до мирної діяльності, і потому були мобілізовані або до Червоної, або до білогвардійської армії.

За станом на вересень 1918 р. в **Армії Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського** налічувалося 4 500—5 000 старшин. Після оголошеної гетьманом у жовтні того ж року мобілізації чисельність українського старшинського корпусу зросла до 7 тис.

За часів Директорії значна частина генералів і штаб-старшин (полковників та підполковників) дезертирувала з української армії та невдовзі опинилася у Червоній і різноманітних білогвардійських арміях. Однак чимало молодших старшин, здебільшого тих, які у 1918 р. встигли закінчити Інструкторську школу (їх нараховувалося 1667; більш докладно про це — у наступному розділі дослідження) перебувало в Дієвій армії УНР принаймні до кінця 1919 р.

Напередодні **Першого Зимового походу** значна частина старшин — переважно вихідців із Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та Херсонської губерній, залишила армію та розійшлася по домівках. Багато з них пізніше намагалося знову приєднатися до Армії УНР, але не змогли перетнути лінію польсько-радянського фронту. Тільки окремі, у першій половині 1920 р. побувавши вдома — на Полтавщині чи Харківщині, а потім, наражаючись на чисельні небезпеки, здолали пішки кілька сотень кілометрів і повернулися до своїх частин. Під час польсько-українського наступу на Київ до Армії Української Народної Республіки були мобілізовані старшини з Волині, Поділля та Холмщини.

Звичайно, поповнювалася армія й старшинами, підготовленими у власних військово-навчальних закладах. Так, 5 листопада 1919 р. до війська було випущено 163 молодих хорунжих, у 1921 р. — 227, 1922-му — 114, 1923-му — 48, 1924-му — 31 хорунжий.

Динаміку зміни чисельності старшинського корпусу **Дієвої армії УНР** протягом другої половини 1919–1922 рр. можна простежити за армійськими реєстрами:

дата складання реєстрів чисельність

16.08.1919	3023
15.09.1919	3746
12.06.1920	2814
8.09.1920	3287
18.10.1920	3456
10.11.1920	3888
квітень 1921	3691
вересень 1921	2944
15.02.1922	3029
1.04.1922	3079
20.07.1922	2414

(таблиця складена на підставі відповідних реєстрів Армії УНР, які проаналізовано нижче).

Протягом Визвольної війни 1917–1921 рр. крізь українську армію загальною пройшло 11–12 тис. колишніх генералів та офіцерів російської армії. Деякі прослужили у ній лише місяць-два, інші — пройшли весь шлях від зародження українізованих частин у травні 1917 р. і до ліквідації армії у 1924 р.

Походження старшинського складу окремих частин Армії УНР у 1919–1922 рр. можна встановити за наявними архівними даними. За 1919 р. поки що віднайдено тільки один докладний список старшин із зазначенням місця їх народження. Це — **список старшин 27-го (3-го) Залізнично-технічного полку 9-ї Залізничної дивізії Дієвої армії УНР**, складений 24 вересня 1919 р. На той час у полку налічувалося 49 старшин і урядовців із таких регіонів:

Київської губернії — 11,

м. Житомира — 10,
Полтавської губернії — 4,
Чернігівської губернії — 3,
Росії (м. Курськ, м. Севськ, а також Оренбурзький повіт) — 3 (всі — росіяни),
Волинської губернії — 2,
Подільської губернії — 2,
м. Харкова — 2,
Херсонської губернії — 1,
м. Катеринослава — 1,
м. Львова — 1,
без зазначення походження — 9^[80].

Українська військова маніфестація на Софійському майдані, Київ, квітень 1917 р. (фото з приватної колекції)

Отже, цей полк можна вважати цілком «правобережним». Наявність у ньому великої кількості старшин із Житомира пояснюється тим, що у січні 1919 р. полк формувався саме у цьому місті. Інші наявні списки частин, у яких би вказувалося походження офіцерів, стосуються вже періоду перебування Армії УНР у Польщі^[81].

Походження старшин 4-ї Київської дивізії (за станом на 15.09.1922)

Київської губернії — 22,
Подільської губернії — 22,
Полтавської губернії — 18,
Чернігівської губернії — 10,
Харківської губернії — 9,
Катеринославської губернії — 4,
Петроградської губернії — 3 (всі — росіяни),
Волинської губернії — 2,
Таврійської губернії — 1,
Херсонської губернії — 1,
Томської губернії — 1 (росіянин),
Туркестанського краю — 1 (росіянин).
Всього — 94^[82].

Походження старшин Окремої кордонної кадрової бригади (за станом на 1.02.1922)

Подільської губернії — 21,
Київської губернії — 19,
Полтавської губернії — 7,
Херсонської губернії — 6,
Харківської губернії — 4,
Галичини — 4,
Чернігівської губернії — 3,
Волинської губернії — 3,
Катеринославської губернії — 2,
Гродненської губернії — 1,
Холмської губернії — 1.
Всього — 71^[83].

Походження старшин штабу 5-ї Херсонської дивізії (за станом на 1.10.1922)

Київської губернії — 5,
Полтавської губернії — 5,
Волинської губернії — 5,
Харківської губернії — 4,
Подільської губернії — 4,
Херсонської губернії — 1,
Чернігівської губернії — 1,
Холмської губернії — 1,
Мінської губернії — 1 (білорус).
Всього — 27^[84].

Як бачимо, в усіх зазначених частинах найбільше старшин походило з Київської та Подільської губерній, отже, з 1920 р. ядро Армії УНР становили уродженці Правобережної України. Окрім того, в українських підрозділах служило досить багато старшин-росіян, які походили не тільки з України, але й з етнічних російських регіонів. Це майже винятково кадрові офіцери російської армії — сотники, підполковники та полковники. Вони служили ледь не в усіх українських з'єднаннях і мали великий авторитет.

Уявлення про освітній і фаховий рівень українського старшинства можемо скласти на підставі досліджень полковника Гната Порохівського — начальника 2-ї Кулеметної бригади Армії УНР, яка у листопаді 1920 р. була інтернована на території Румунії. Г. Порохівський здійснив докладний статистичний аналіз підлеглих старшин, інтернованих у Румунії. У своїй роботі «Десять років на еміграції» він навів такі дані:

Усього на території Румунії було інтерновано 235 старшин, із них:

генералів — 1,
полковників та підполковників — 5,
сотників — 34,
поручиків — 59,

хорунжих — 136.

Військова освіта інтернованих:

вища (академія) — 1,

військові училища за програмою мирного часу — 13,

військові училища та школи прапорщиків за програмою військового часу — 214,

старшини резерву — 4,

підвищені за бойові заслуги — 3.

Загальна освіта:

університетська — 7,

незакінчена університетська — 16,

гімназії та реальні школи — 22,

технічні, агрономічні, комерційні училища — 22,

незакінчена середня освіта — 61,

кадетські корпуси — 6,

нижча освіта — 45,

учительські семінарії — 56.

У яких арміях служили до прибуття до складу Армії УНР:

Українській — 154,

Білій — 33,

повстанці — 37,

царській — 6,

Донській — 1,

Німецькій — 1,

Англійській — 1,

Кубанській — 1,

Червоній — 1.

Походження старшин:

Велика Україна — 202,

Галичина — 14,

Буковина — 2,

Кубань — 3,

Угорська Україна — 1,

Бессарабія — 3,

Дон — 1 (донський козак),

Росія — 7 (росіяни),

Німеччина — 1 (німець),

Німець, уродженець України — 1.

Знання мов (за станом на 1921 р.):

англійська (трохи) — 2,

французька (добре) — 2,

французька (трохи) — 14,

німецька (добре) — 23,

німецька (трохи) — 10,

німецька (початково) — 14,

румунська (добре) — 5,

румунська (трохи) — 11,

польська — 4,

болгарська — 2,

сербська — 1,

грецька — 1,

перська — 1,

мадярська — 1,

не володіють ніякими мовами — 144.

Вік (за станом на 1921 р.):

понад 50 років — 2,

від 40 до 50 років — 7,

від 30 до 40 років — 31,
від 20 до 30 років — 195.

Родинний стан (на 1921 р.):

неодружених — 213,
одружених — 22,
мають дітей — 5.

Зміни, що відбулися серед старшин у 1921–1931 рр.:

померло — 9,
самогубців — 2,
вбито радянськими агентами — 1,

повернулося в Україну для продовження боротьби — 14,
повернулося в Україну за амністією — 12,
виїхало до Чехословаччини — 22,
Польщі — 13,
Болгарії — 4,
Австрії — 1,
прийняло румунське підданство — 16,
залишилися в Румунії на правах емігрантів — 141.

Фах 114 старшин-емігрантів (за станом на 1931 р.):

1. Адміністративно-канцелярська робота (25):

а) урядовці приватних підприємств — 19,
б) урядовці хліборобських підприємств — 5,
в) кооператори;

2. Працюють за вищим фахом (6):

а) інженери — 1,
б) керівники маєтків — 2,
в) хіміки — 1,
г) художники — 1,
г) моряки — 1;

3. Власники підприємств (5):

а) фермери — 1,
б) комерсанти — 4;

4. Представники вільних професій (8):

а) співаки — 2,
б) професори музики — 1,
в) музиканти — 3,
г) художники — 1,
г) фотографи — 1;

5. Фахові працівники (37):

а) будівельники — 1,
б) телі — 8,
в) механіки — 4,
г) ткачі — 10,
г) слюсарі — 1,
д) шофери — 7,
є) муляри — 1,
ж) пічники — 2,
з) пасічники — 1,
і) наїзники на іподромі — 1,
к) рибалки — 1;

6. Робітники (22):

а) на вугільних копальнях — 2,
б) у тунелях — 2,
в) на лісорозробках — 8,
г) на нафтових промислах — 3,
г) на паперовій фабриці — 2,
д) на будівництві — 2,
є) на чавунних заводах — 3;

7. Залізничники — 1;

Знання мов 114 старшинами (за станом на 1931 р.):

- а) всі офіцери навчилися румунської мови,
- б) 20 % можуть бути перекладачами з румунської мови,
- в) німецьку мову знають 27 старшин,
- г) французькою володіють 8 старшин.

Вік 141 старшини (за станом на 1931 р.):

- понад 60 років — 2,
- понад 50 років — 2,
- понад 40 років — 21,
- понад 30 років — 116.

Родинний стан 114 старшин (на 1931 р.):

- одружених — 63,
- неодружених — 51,
- мають дітей — 28.

Спільні моральні якості та політичні погляди старшинського корпусу Армії УНР остаточно оформилися лише наприкінці 1919 р., після відходу всіх слабодухих та симпатиків білогвардійської ідеї, а також у зв'язку з початком Першого Зимового походу. До того часу старшинство української армії ще не становило собою єдиної спільноти і досить чітко ділилося на кілька категорій, межі яких остаточно стерлися лише у 1920 р:

- а) ідейні старшини, переважно молодь — нечисленна категорія,
- б) молоді старшини, покликані до українських частин за мобілізацією, які часто тікали з армії при перших невдачах, — найбільша частка старшинського корпусу;
- в) кадрові старшини-українці, що закінчили кадетські корпуси чи військові училища російської армії ще у мирний час, тому здебільшого не володіли українською мовою та тривалий час тяжіли до білогвардійців;
- г) старшини інших національностей, які на нетривалий період прилучалися до української армії і лише окремі з них залишилися у ній до кінця.

Мало хто з українських авторів спромігся намалювати чіткий портрет українського старшинського корпусу 1917–1923 рр. Військові мемуаристи, незалежно від національності чи рангу, сідаючи за написання спогадів ставили собі за мету самовихваляння та самовиправдання. Причому досить часто це робилося за рахунок зневаження пам'яті товаришів по зброї та створення міфу про власні героїзм і жертвність. Завдяки цим факторам тональність, приміром, радянських і американських або російських і німецьких мемуарів дуже подібна. Вийти за рамки цієї тенденції наважувалися тільки поодинокі воєначальники, які, працюючи над спогадами, тверезо оцінювали реалії та власні дії. В українській військовій мемуаристиці теж є такий автор — командувач Армії УНР у 1920–1921 рр. Михайло Володимирович Омелянович-Павленко, який у своїх записках намагався подати якомога більше інформації про своїх колег, підлеглих і події, у яких брав участь, а також об'єктивно оцінити власні прорахунки та помилки.

Отже, військова мемуаристика, за окремими винятками, не може бути шкалою, за якою можна визначити моральні та політичні якості українського старшинства у 1917–1923 рр. Це завдання спромоглися виконати українські письменники та поети — колишні вояки Армії УНР. Саме в Армії УНР має початки не тільки так звана Празька школа новітньої української літератури, а й українська радянська література. Щоправда, серед представників Празької школи лише сотник Євген Маланюк, колишній ад'ютант командувача Дієвої армії УНР Василя Тютюнника, своїми поемами «П'ята симфонія», «Балада про Василя Тютюнника» та кількома нарисами спогадів трохи торкнувся пережитого за часів Визвольної війни в Україні 1917–1921 рр.

Тему долі українського старшини у 1917–1921 рр. всебічно розкрили радянські письменники і поети: колишній сотник Дієвої армії УНР Петро Панч (Панченко) — у збірці повістей «Голубі ешелони», колишній бунчужний 3-го Гайдамацького полку та Житомирської юнацької школи Володимир Сосюра — у документальній повісті «Третя рота» та колишній однорічник 2-го Запорізького полку, а потім — Київської групи Дієвої армії УНР Борис Антоненко-Давидович — у своїх спогадах «На шляхах і роздоріжжях». Більшість повістей та оповідань Андрія Головка, колишнього старшини Дієвої армії УНР (щоправда, він ретельно приховував цей факт своєї біографії) також присвячена подіям в Україні 1917–1921 рр., проте всі вони дуже тенденційні й однобічні. Продовжити цей список можна іменами Олександра Довженка — колись гайдамаки Куреня Чорних гайдамаків Гайдамацького Коша Слобідської України, Олександра Копиленка — однорічника Кінно-гайдамацького полку ім. К. Гордієнка, Павла Грунського (Остапа Вишні) — колишнього співробітника державної інспектури УНР, а також Павла Тичини, Юрія Смолича та Юрія Яновського, які певний час служили у різних державних установах УНР.

До аналізу моральних якостей та політичних настроїв українського старшинства на початку 1919 р. найбільше наблизився Петро Панч (Петро Йосипович Панченко, 1891–1978) у повісті «Голубі ешелони». Він походив з родини заможного селянина м. Валки Харківської губернії, у 1916 р. закінчив Сергіївське Одеське артилерійське училище. З листопада 1918 р. служив під українськими прапорами — у важкому гарматному дивізіоні Запорізького корпусу — спочатку військ Директорії, згодом — Дієвої армії УНР. «У запорожцях» сотник Петро Панченко перебував аж до грудня 1919 р. Потім пішов за Волинською революційною радою та отаманом Омеляном Волохом. Разом із Червоною Гайдамацькою бригадою отамана Волоха влився до складу Червоної армії та закінчив війну вже командиром 180-го легкого гарматного дивізіону 60-ї стрілецької дивізії РСЧА¹⁸⁵¹.

Військова місія Антанти серед командного складу Дієвої армії УНР, серпень 1919 року. Сидять зліва направо: 1-й генерал-квартирмейстер штабу армії полковник М.Капустянський, 3-й начальник штабу генерал В.Сінклер, 4-й французький капітан Бомон, 5-й військовий міністр УНР полковник В.Петрів, 6-й англійський полковник Фрітч, 7-й командувач підполковник ДА УНР В.Тютюнник, 8-й американський підполковник Аінстрон, 9-й начальник Генерального штабу УНР генерал О.Шайбле («За Державність», Варшава, 1939, ч. 9)

У «Голубих ешелонах», написаних 1927 р., сам Панч ототожнює себе з головним героєм — Лец-Отаманівим — ідейним молодим українським старшиною:

«Лец-Отаманів дибився у вікно, за яким у диких степах гуляла розгнудана ніч, в голові, теж ніби розгнудані, пронеслися цілі зграї збуджених балачками думок. Перед ним яскраво постають минулі дні. Батько тільки почав вибиватися з мужиків, уже зовсім було звівся на ноги. Революція! За одну ніч пішло за димом усе. Він був найменшим. Учився в сільській приходській школі. До того знав, що — малорос, а в школі учитель сказав, що Лец-Отаманови — українці, та ще, мабуть, і не з простого роду, коли мають таке прізвище. Дав почитати Кашенка — усе про козаків, про козацьку славу. “Тож, певне, і твої, Лец-Отаманів, предки були колись славними отаманами на Січі”. Петько ріс і все виразніше уявляв, що то була за Україна, і все дужче кляв царицю Катерину, яка “степ широкий, край веселий та й занастила”. Цей же учитель допоміг Петькові Лец-Отаманові поступити потім у сільськогосподарську школу, де більшість була таких, як Петько, і також полюбили співати “Катерино, вража бабо, що ти наробила?...” Прославляли гетьмана Мазепу, читали й перечитували Панька Куліша й Михайла Грушевського. Сільськогосподарську школу Лец-Отаманів закінчив під час війни з німцями, треба було призватись, але він вибрав за краще повчитися ще в артилерійському училищі, в наділ, що за цей час скінчиться війна. Проте війна тяглася ще рік навіть після того, як він надів на плечі погони прапорщика»¹⁸⁶¹.

Цими кількома фразами Петро Панч влучно та вичерпно охарактеризував першу категорію українського старшинства — ідейної військової молоді. Головний герой повісті, Лец-Отаманів, був ад'ютантом і духовним наставником свого важкого гарматного довізйону. Проте командор дивізіону — кадровий полковник російської армії Забачта *«розмовляє російською і тільки іноді з усмішкою домішував як примусовий асортимент одно-двоєукраїнських слів...»*^[87].

Пояснюючи таке презирливе ставлення полковника з яскравим українським прізвиськом до рідної мови, автор наводить розмову старшин про свого командира:

«— **Хіба він не українець?**

— Такий, як я китаєць. Його гасло: “Нет, не было и не будет украинского языка”. Хіба не чуєте вимови? У нас і такі є. А Кований, ад'ютант, бачили — на тоненьких ніжках, — навіть циган. Ви дивуетесь, певне, — які з них самостійники? Вони вміють добре воювати з більшовиками. А, як кажуть, привикне собака за возом, то й за сannyaми побіжить. Ану їх до біса!»^[88].

Отже, Забачта — кадровий російський старшина, хоч і українець, але повна протилежність Лец-Отаманову. Це типовий персонаж, адже переважна більшість кадрових старшин, які протягом 1917–1919 рр. обіймали відповідальні посади в українських частинах, були саме такими.

Лец-Отаманів і Забачта — два політичні полюси українського старшинства початку 1919 р., між якими опинилася мобілізована до Дієвої армії УНР молодь — у більшості аполітична та денаціоналізована. Щоб охарактеризувати її, Петро Панч увів до тексту повісті діалог Лец-Отаманова та його товариша сотника Рекала:

«Ти знаєш, хто такі наші старшини. Як не прибуду, так Світлиця. Пардон, як не прибуду, так падлюка.

Світлиця перестав розгладжувати вуса й засопів, але Рекало не звертав уваги:

— Візьмемо українців, Пищимуха — ні тіла, ні духа, не ти та я, а старому Карюкові сніться відгодовані кабанці. Такий же і його синок — незакінчений піп Андрюшка. Отак і в інших частинах. От і скажи, тільки по щирості, може така армія вивісити жовто-блакитний прапор на дзвіниці Івана Великого? В Кремлі?»^[89].

Цілком природно, що старшинський склад, зображений у повісті, не зміг опанувати ситуацією у першому ж бою, коли на ешелон гарматного дивізіону напали більшовики. Пищимуха одразу перебіг до більшовицьких повстанців, Світлиця та Рекало втекли, а з більшовиками воювали лише Лец-Отаманів та добровольць-гімназист Калембет.

Події, які описав Петро Панч у «Голубих ешелонах», відбуваються у лютому 1919 р., коли Дієвій армії УНР довелося залишити всю Лівобережну та Південну Україну, а також Київську губернію. Одна з причин цієї жорстокої поразки криється у якостях українського старшинства.

Тільки після травня 1919 р., коли Дієву армію УНР покинула переважна більшість «Світлиць», її старшинський корпус зміцнів і нарешті почав отримувати перемоги у боях із ворогом.

Щодо героя Петра Панча слід зазначити, що в Дієвій армії УНР справді служив старшина на прізвище Лец-Отаманів, причому так само в Запорізькому корпусі. Але на відміну від літературного персонажа, який помирає в бою з більшовиками за ешелон гарматного дивізіону, справжнього Лец-Отаманова у лютневих боях 1919 р. лише поранили. Іван Дубовий, командир 2-го Запорізького полку ім. І. Мазепи Республіканської дивізії, помічником якого був Лец-Отаманів, у своїх спогадах писав, що останній дістав багнетне поранення під час нічного бою за станцію Шполу 21–22 лютого 1919 р., а по одужанні повернувся на фронт і пізніше загинув у боях з більшовиками^[90].

Змістовне оповідання про старшинський і козацький склад одного з піших полків Дієвої армії УНР літа-осені 1919 р. — 15-го імені Тараса Шевченка з 5-ї Селянської дивізії — можна знайти у спогадах Бориса Антоненка-Давидовича «На шляхах і роздоріжжях».

За словами цього автора, командир полку, «полковник» Панченко та командир 1-го куреня Луцький були простими сільськими парубками з містечка Сквиря — офіцерами військового часу російської армії. Перші враження Антоненка-Давидовича про Панченка були такими:

«Мені подобалась його швидка реакція на подію в єврейській крамниці, але, крім владного голосу, що звик командувати, важко було помітити щось “полковницьке” у верткій постаті середнього зросту, невиразного віку, котра на мить промайнула у французькій металевій касці перед моїми очима. У старій російській армії він навряд чи доскочив би до звання штабс-капітана, а що в українській армії і досі були скасовані військові звання й лишались тільки посади, то й полковником, цебто командиром полку, міг стати будь-який здібний молодик. **Навряд чи й мій курінний Луцький командував би в старій армії батальйоном»**^[91].

Командирами сотень у 15-му полку були майже винятково колишні прапорщики. Серед них: російські фельдфебелі, що дістали перший офіцерський чин за бойові заслуги (Сидорчук), сільські інтелігенти (Комарницький), вчорашні семінаристи (Меґедь). Антоненко-Давидович майстерно змалював портрети деяких своїх однополчан, що дають цілком вичерпне уявлення про молодших старшин Дієвої армії УНР у другій половині 1919 р:

«Я з цікавістю розглядав сухорлявого, жилявого сотника з вояцьким, але без усяких ознак інтелігентності обличчям. Я вже раніш запримітив його в полку й від курінного Луцького дізнався, що Сидорчук — колишній фельдфебель царської армії. До української армії він пристав лише влітку цього року, коли й йому надопекла “комунія”, але сюди він приніс із собою засвоєні здавна дисциплінованість і викональність зразкового військового служачи. Його сотня в другому курені була чи не найкраща, бо він умів тримати в своїх дебелих кулаках підлеглих йому козаків і вимагати від них абсолютного послуху, як без будь-якого роздуму підкорявся сам наказам згори: правильно чи неправильно наказали — не твого ума діло, раз наказали, значить, виконуй! Без цього військо — не військо, а якийсь бардачок»^[92].

«Макар Комарницький, колишній прапорщик, був улюбленцем мало не всього Шевченківського полку за свою веселу вдачу, дарма що ніколи сам не сміявся, зберігаючи ніби серйозний вираз обличчя. Він міг на запитання чужого козака, замість відповіді, заспівати веселої “польки”, підхопленої, мабуть, ще в школі прапорщиків <...>

І, здається, не було такого випадку, щоб Макар не задовольняв прохання. Це не було небажане у війську панібратство чи запобігання перед підлеглими, це була така своєрідна вдача, що диктувала Макарові однаково поводитись і з козаками, й з старшинами. Козаки це цінили і, коли треба було, виконували будь-який наказ Макара — чи то йти в атаку, чи, не поспішаючи, відступати, планомірно відстрілюючись. Ніхто не міг так піднести настрої стомлених походом козаків, як Макар. І піднімав він дух не патріотичними піснями, а якоюсь веселою імпровізацією, яку теж десь підхопив жартома. Пішов він у повстання, мабуть, не з якихось патріотичних міркувань, а щоб не відставати від земляків. Якщо пішов Панченко, Луцький та інші сквирчани, так чого ж буде сидіти вдома Макар? І пішов і собі з своєю прапорщицькою шинелею без погон та веселими піснями й жартами. Вигляд у нього був далеко не військовий: ходив він завжди трохи погордившись, комір гімнастерки розхристаний, шинеля розстебнута. Треба було виняткового випадку — огляду полку високим командуванням або похорону забитих у бою, — щоб Макар застебнувся на всі гудзики й виструнчився. Навіть перед полковником Панченком Макар не міняв свого звичайного вигляду, і Панченко, дарма що не терпів “непорядку” та всякої “інтелігентщини”, прощав сотникові Комарницькому його немуштровий вигляд: земляк бо ж — із Сквири...»^[93].

«Рябокляч доповідає Панченкові про перебіг операції, а Меґедь, злізши з воза, знімає маленького кашкетика без будь-якого значка на ньому й витирає рукавом шинелі спітніле волосся й чоло. Це оригінальна постать, в якій полонений полковник, котрий здивовано дивиться тепер на довготелесого Меґедя в куценькій, не на його високий зріст, шинелі й чорних цивільних штаних навипуск, не впізнав би колишнього прапорщика, що закінчив в Оранієнбаумі спеціальні офіцерські кулеметні курси. Це скоріше недавній семінарист, якого вигнали за щось із духовної семінари, де з нього ніколи не вийшов би православний піп. Але не вийшов з Меґедя й стрійовик. Ну хіба ж можна уявити в будь-якому строю цю цибату постать з довгою шиєю, на якій тримається маленька голова з невиразного кольору очима й великими вивернутими назовні губами, та ще й підперезану будь-як тоненьким паском? І все ж Меґедь — кулеметник. Не просто командир над трьома кулеметами, що є в нашому полку, а — кулеметник з покликання. Я сказав би, — натхненний кулеметник! Він не носить ніякої зброї, бо вважає за єдину свою зброю кулемет системи Максима. Він не стільки командує кулеметами, як стріляє сам»^[94].

Отже, зі слів Антоненка-Давидовича виходить, що старшинський склад 15-го пішого полку ім. Т. Г. Шевченка був добірним. Загалом це відповідає дійсності — іншим восени 1919 р., після низки поразок, хвилі дезертирства та переможного походу на Київ, він і не міг бути. Щоправда, про козаків свого полку автор відгукувався менш приязно — як про національно й політично малосвідомих селян, які з тим самим успіхом могли служити в Червоній армії^[95].

Літак Цепелін Штаакен XIV Р. 69/18 з українськими опізнавальними знаками, в оточенні старшин та козаків 1-го Запорізького авіаційного загону, на летовищі під Кам'яцем-Подільським, серпень 1919 р. Цей літак здійснював повітряний міст поміж Українською Народною Республікою та Західною Європою (фото з приватної колекції)

Петро Панч і Борис Антоненко-Давидович свідчать, що майже всі молоді старшини Дієвої армії УНР були сільськими хлопцями з родин селян, учителів та священників. Це теж значною мірою відповідає дійсності. Вихідці з міст і українські дворяни переважно служили у штабах і в артилерійських та інженерних військах. Відповідно, у цьому середовищі панувала російська мова, бо міські мешканці, а тим паче дворяни, українською не володіли.

Кадрові російські старшини, що служили в українських військах, досить чітко ділилися на дві групи. Першу (меншу) становили вихідці з селян і духовенства, а другу (більшу) — дворяни та міські мешканці.

До першої групи належали командувач Дієвої армії УНР у 1919 р. Василь Тютюнник, генерали Микола Капустянський, Гаврило Базильський, та ін. Незважаючи на свою «кадровість» — закінчення військових училищ мирного часу та тривалу службу в російській армії, ці старшини залишалися дітьми селян та сільських попів, тому селянська армія, якою у більшості була Дієва армія УНР, стала їм рідною.

Старшини дворянського походження, відірвані від народу, хоч етнічно належали до українців та мали предків зі шляхти Богдана Хмельницького, за своєю сутністю лишалися росіянами. Тільки окремі з них володіли українською мовою, та й те — завдяки дитячій цікавості до всього, що їх оточувало. Зокрема, добре говорили українською генерали Євген Мешковський та Володимир Сальський, перший — з полтавських, а другий — з волинських дворян. Однак інші старшини-дворяни, зокрема генерали Михайло Омелянович-Павленко та Олександр Удовиченко, навчилися цього лише у 1920 р.

Представники цієї групи у своїй масі були симпатиками білої ідеї, і значна їх частина восени 1919 р. перейшла на бік білогвардійців (Збройних Сил Півдня Росії А. І. Денікіна). Ті, що залишилися, врешті-решт органічно вписалися у старшинську спільноту Дієвої армії УНР. Більше того, зайняли у ній керівне становище, адже переважно були нащадками старовинної Гетьманської старшини часів Богдана Хмельницького, запорізьких, задунайських, чорноморських та інших козацьких отаманів.

Соціально-психологічний портрет старшин-дворян досить точно змалював у своїх спогадах генерал-хорунжий Михайло Крат (він, як і деякі українські військовики дворянського походження, опанував українську мову лише 1920 р.):

«Прадід мій Григорій Матвійович не хотів ділити Красною Луку (нашого родинного гнізда) поміж дітьми, а все залишив старшому синові Архипові; а Огієві, моєму дідові, дав освіту й наказав «служити цареві», бо земля всю родину не вигодувала б. Так наш рід поділився на Архиповичів і Огієвичів. Перші були не тільки по крові, але й по цілій своїй культурі, а часто і з переконань українцями, а Огієвичі, до котрих я належу, не завжди визнавали себе українцями, забули рідну мову, розповзлися по всій Росії й тільки приналежність до «дворян полтавської губернії» в'язала їх з рідною землею та українським народом.

Дід мій Огієв служив недовго в Павлоградському гусарському полку. Потім вийшов «в отставку» і був начальником таможні (митного уряду) на австрійському кордоні в Таурогені та Новоселицях з титулом «дійствительний статський советник»... Як казав мені батько, дід не міг без сліз читати підпільного тоді Шевченка, однак всіх своїх синів (мав їх багато) віддав у науку до Полоцького кадетського корпусу, тільки наймолодшого хворобливого Юрія — в гімназію в Ковні.

Батько мій Микола Огієвич скінчив цей корпус в 1872 році, а два роки пізніше почав службу в царській гвардії — в Лейб-гвардії Єгерському полку. Не мав він нагоди пізнати свій нарід й бути його вірним сином так, як і його сестра та всі його брати, за винятком згаданого Юрія, що до корпусу не був прийнятий, після закінчення гімназії вступив до Петербурзького університету. Там познайомився зі студентами, свідомими українцями й сам став щирим і свідомим українцем. Служив у Петербурзі, але кожного року їздив або в Полтавщину, або в Галичину, навчився української мови й був активним членом петербурзької «Громади»

<...>

Коли батько мій в рр. 1900–1904 був командиром 133-го Феодосійського полку в Катеринославі (полк цей складався майже виключно з українців), я цілими днями, з дозволу батька, але на журбу мамі, перебував з солдатами, заприятелював з багатьма, навчився українських пісень і почав говорити по-українському. Навіть у одній з моїх дитячих “драм”, що проходили, розуміється, на тлі військового життя, офіцери говорили по-російському, а солдати по-українському.

В 1902 р. віддали мене в кадетський корпус в Сумах. Це був молодий корпус; коли я вступив, було в ньому тільки три класи. Будинок корпусу був збудований на кошт відомого мецената, купця Харитоненка, а тому 25 % кадетів в ньому могли бути сини купців. Отже, корпус різнився від інших тим, що був “всесловний”, різнокласовий (тоді ще суспільство ділилося на класи). Під час побуту в Сумському корпусі написав я інсценізацію “Пропавшої грамоти” Гоголя і її виставляли на кадетській сцені. Всі “актори” говорили по-російському, але багато висловів було тих, що я їх пізнав під час свого попереднього знайомства з “феодосійцями”. Кадети залюбки співали українських пісень, навіть “в строю” (в рядах). Прикмета певного українства була досить помітна в Сумському корпусі, але я тоді не міг ще її оцінити, бо батьківський дім провадився по-російському, а з українством наша родина мала стільки спільного, що родинні козацькі спомини та захоплення Гоголем. Пам’ятаю, я також страшенно був захоплений повістю Авенаріуса “На Москву”, в котрій описувалася Січ часів Сагайдачного. В корпусі почав я тяжко хворіти; треба було їхати до Петербурга на другу вже, тяжчу операцію. Без операції щасливо (завдяки молитвам мамі — так вірила ціла наша родина) обійшлося, але до Сум я вже не вернувся, а став десь взимі 1905 року кадетом четвертої класи Першого кадетського корпусу в Петербурзі <...>

Перший кадетський корпус містився в колишній палаті Меншікова, любимця Петра І. В кімнатах зберегли всі меблі царського фаворита. Поруч з ними був музей з експонатами, що свідчили про 175-літню історію корпусу. Кожний куток був там просяклий старовиною. В церкві знаходилася Євангелія гетьмана Мазепи, що Меншіков пограбував був на Переволочні. Притвор церкви був оббитий чорним мармуром, на котрому вирізані були імена та прізвища кадетів, що впали в боях, починаючи від Кунерсдорфу й Цорндорфу, а кінчаючи, як я був кадетом, Японською війною. Виховували там лицарів, відданих тронові й своїм полковим штандартам та знаменам перш усього й понад усе. Розуміння батьківщини було на другому пляні поза тими двома святошами. За ними йшли дворянські, родові традиції.

Ось, чому по революції 1917 року, коли зникли спалюжені ідеї російського монархізму, а знамена полкові десь забрали для переробки на революційні республіканські, мене нічого не лучило з Росією, а родові шляхетські традиції привели мене на службу Україні»^[96].

Щоправда, хоч Михайла Крата «голос крові» врешті привів до української армії, його двоюрідний брат — Микола Сергійович Крат, був переконаним білогвардійцем та воював у складі Збройних Сил Півдня Росії генерала А. І. Денікіна і вважав свого брата-«петлюрівця» зрадником...

Треба визнати, що основна маса офіцерів російської армії — українських дворян, пов’язала себе не з українською армією, а з білогвардійською чи більшовицькою. Справжню причину такого кроку слід шукати у їхньому вихованні: вони звикли мислити як офіцери, підготовлені для служби панславистським та імперським інтересам Росії незалежно від її політичного забарвлення. Таким чином багато генералів і офіцерів російської армії, що мали гучні українські прізвища та належали до найшляхетніших українських родин, опинилися на високих командних посадах у Білій та Червоній арміях. Один з таких офіцерів підполковник Білокриницький, описується у спогадах Антоненка-Давидовича: під час одного з боїв його було захоплено в полон і привезено на допит до командувача Київської групи Дієвої армії УНР отамана Юрка Тютюнника:

«Далі між Тютюнником і полоненим відбулась така розмова:

— Вы говорите, что вы украинец, — сказал Тютюнник по-російському.

— Да, украинец, из Полтавской губернии, где у меня осталось небольшое имение, — поспішив ствердити полонений і додав: — К тому же мы думали, что в районе Оратова действуют остатки большевистских банд, отступивших из Одессы. Я и представитъ себе не мог, что здесь оперируют уже украинцы...

— Скажите, полковник...

— Я подполковник, — виправив полонений.

— Это безразлично. Скажите, полковник, как во время русско-германской войны, отнеслось бы русское командование, взяв в плен офицера русской службы, ставшего офицером вражеской германской армии?

Полковник зрозумів, куди гне білявий отаман, безперечно, теж колишній офіцер російської армії, і розвів руками:

— Но теперь же гражданская война, а не та...

— Не употребляйте, полковник, большевистские выражения. У нас, украинцев, идет не какая-то “гражданская война”, а война национальная, за свободу Украины против всех ее врагов — поляков, красных и белых! Так как же считать нам, украинцам, взявшим вас, украинца, в плен, как офицера русской белой армии?

— Я понимаю вас: логически — изменником, но ведь ни я, ни другие не знали, что здесь передовые части украинской армии. Я вначале не имел представления, кто взял меня в плен...

— Значит, вы довольны, что вас захватила украинская часть, а не кто иной?

— Конечно!

— В таком случае, полковник Белокриницкий, я назначаю вас командиром батальона украинской армии и сегодня же ночью вы поведете свой батальон против войск русской белой армии генерала Деникина. Согласны?

Полковник засмикався на стільці й тихо відповів:

— Этого я сделать не могу...

— Почему?

— Я честный солдат.

— **В таком случае вас расстреляют как изменника своей родины Украины!»^[97]**.

Підполковник Білокриницький — типовий представник українського дворянства. «Своїми» він вважав лише Збройні Сили Півдня Росії або ж, як можливий варіант, — Червону армію; до Дієвої армії УНР, у кращому разі він мав толерантно-нейтральне ставлення.

Окремо слід сказати про старшин інших національностей, які під час Визвольної війни чесно й самовіддано служили у складі українських збройних сил, хоч більшість із них до кінця життя так і не опанувала української мови. Як вже згадувалось, основну масу офіцерів інших націй становили кадрові старшини — генштабісти, артилеристи, інженери тощо. Найбільший відсоток серед цього контингенту становили росіяни. Так, начальник штабу об'єднаних армій Дієвої УНР та УГА у 1919 р. генерал-полковник Микола Юнаків був, як свідчить його послужний список з російської армії, лише на чверть “бузьким козаком” і на три чверті — росіянином — “з дворян Рязанської губернії”. Втім, уже 1920 р. він добре вивчив українську мову та гідно тримав честь найстаршого за військовим рангом українського вояка. Так само, кровними росіянами були генерали Сергій Дельвіг, Всеволод Петрів, Всеволод Агап'єв, Олекса Галкін та ін. Однак вони самовіддано служили в українській армії та пройшли з нею весь шлях боротьби за свободу УНР та емігрантських поневірянь. Окремо слід згадати білорусів, зокрема генералів Олександра Пороховщікова і Йосипа Білевича; російських німців — генералів Олександра Бурківського, Олександра Лігнау, Олександра Шайбле; євреїв — відомого на всю армію сотника-артилериста Семена Якерсона; латишів — полковника Петра Радзіна (згодом — начальника Латиського генерального штабу), підполковника Яна Цепліта, сотника Чорних Запорозжів Карла Броже; литовців — підполковника Мазепинського кінного полку Броніслава Чепайтіса, ад'ютанта Спільної юнацької школи хорунжого Івана Чесно та багатьох інших.

Отже, для більшості старшин, які незалежно від соціального походження або національності пережили з Дієвою армією УНР буремний 1919 р. та залишалися у її складі в 1920 р., ідея боротьби за незалежність України стала домінантною до останніх днів життя.

Ранги, посади та інші терміни Української армії

Старшина, або офіцер, — представник командного складу — особливої касты, покликаної очолювати військові підрозділи. У російській та радянській арміях представники командного складу звалися офіцерами. 1917 р., коли постали перші українські підрозділи, їх особовий склад намагався максимально дистанціюватися від усієї російської військової термінології, у тому числі й пов'язаної з командним складом.

Уже з травня 1917 р. — часу народження 1-го Українського козацького полку ім. Богдана Хмельницького військ Центральної Ради (або Богданівського), його вояки відмовилися від багатьох російських військових термінів і перейшли на суто українські — періоду Гетьманщини XVII–XVIII ст. Зокрема, назву «офіцер» було замінено на «старшина» — за аналогією з козацькою реєстровою старшиною часів Богдана Хмельницького. Цей термін зберігся в українській армії до кінця її існування. (Саме тому термін «старшина» у нашій роботі використано, коли йдеться про представників командного складу української армії, а термін «офіцер» стосується лише представників російської чи білогвардійської армії.)

~ 45 ~

Водночас українські вояки намагалися підібрати національні відповідники до інших російських військових термінів. Властиво, робили це старшини 1-го Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького. Один із них, Степан Лазуренко, згадував:

«Брак українських військових статутів, а особливо військової української термінології, примусив нас подбати й про це. І тому для вироблення військової української термінології та українських військових статутів була утворена комісія в складі курінних: штабс-капітанів (ми мали ще російської армії ранги) Івана Забудського, Степана Лазуренка, Киріченка, Хілобоченка, поручників: Бориса Барвінського, Журавського, Калиніченка, Іванюти, підпоручників: Яворського, Шаповала Олександра, Шаповала Методія, прапорщиків: Петра Певного, Василя Павелка, Миколи Падалки, М. Гальчина, Мих. Мищенко та ін.

Ця комісія гаряче дискутувала над кожним словом і реченням, військовим терміном, дотримуючись мовного закону, як також зберігаючи особливості військової команди: чітко, коротко й ясно. Ми встигли виробити лише один муштровий статут, який потім був виданий воєнним секретаріатом Центральної Ради за підписом, чомусь лише одного, пполк. Капкана, а не комісії. Але ми не заперечували цьому. Важне було те, що ми дали українській армії перший український військовий статут та початок українській військовій термінології»¹⁹⁸¹.

Серед інших, старшини-богданівці запропонували вживати замість російських такі українські терміни:

ранги — замість чинів (звань),
отаманська старшина — замість генералітету,
булавна старшина — замість штаб-офіцерів,
молодша старшина — замість обер-офіцерів,
значкові (або осавули) — замість ад'ютантів,
юнаки — замість юнкерів,
підстаршини — замість унтер-офіцерів,
козаки (стрільці) — замість рядових (солдатів),
піший — замість піхотний (у значенні, припустимо — №-ський піший полк),
кінний — замість кавалерійський,
гарматний — замість артилерійський,
рій — замість відділення,
чота — замість взводу,
сотня — замість роти,
курінь — замість батальйону.

Наведені терміни, при буквальному їх перекладі відображають дещо інший зміст, ніж їхні відповідники. Скажімо, «гармата» російською мовою — «пушка». Отже, перекладаючи слово «гарматний», ми отримуємо слово «пушечний», у цьому разі недоречне. (У зв'язку з цим, російські військові частини у нашій роботі називаються, відповідно, кавалерійськими, артилерійськими, піхотними тощо. А коли оповідь торкається

підрозділів Української армії, назви їх вживаються згідно з національною військовою термінологією, тобто кінні, гарматні, піші й под.)

Не всі з вищенаведених термінів прижилися в українській армії. Назви «отаманська старшина», «булавна старшина», «значковий» тривалий час використовувалися поряд із їх російськими відповідниками. У 1920 р. вийшов з ужитку термін «отаманська старшина» (замість нього вживався «генералітет»); назва «булавна старшина» часто замінялася на «штаб-старшина»; ад'ютанти вибороли собі право зберегти це найменування (оскільки терміни «значковий» та «осавул» протягом 1918–1920 рр. використовувалися також для називання рангів і посад). Однак назви «сотня», «курінь», «юнак», «ранги» вже навесні 1918 р. цілком органічно використовувалися всією Українською армією.

Військові ранги у перших українських частинах, створених навесні-влітку 1917 р., відповідали російським. Але приблизно у червні 1917 р. старшини 1-го Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького у внутрішньому обігу замість загальноживаних російських почали використовувати ранги російських козацьких військ:

Старшинські ранги:

полковник,
військовий старшина,
осавул,
підосавул,
сотник,
хорунжий,
прапорщик;

Підстаршинські ранги:

підпрапорщик,
фельдфебель,
старший урядник,
молодший урядник,
приказний,
козак^[99].

Трохи згодом, за прикладом Богданівського полку, більшість українських частин також почала вживати ранги російських козацьких військ. Це явище було цілком природним, адже система чинів російського козацтва формувалася насамперед під впливом рангів, які існували в українських козацьких військах XVIII ст. — Запорізькому, Слобідському та Малоросійському реєстровому. Поступово ці ранги перейняли донські козаки, крім того — вони збереглися у Чорноморському, а потім Кубанському козацькому війську, яке залишилося на службі Російської імперії. Отже, старшини-богданівці справедливо вважали ранги, вживані у російському козацтві — традиційно українськими.

~ 46 ~

Так тривало до **17 грудня 1917 р.** коли наказом Ч. 74 генеральний секретар військових справ Центральної Ради С. В. **Петлюра** відмінив в українських частинах усі ранги (звання) — як російські, так і козацькі. **Залишалися тільки посади, за назвами яких іменувалися й особи, що їх обіймали.** Приміром, якщо рядового козака обирали командиром сотні, він іменувався сотенним (сотником), а колишній прапорщик, ставши командиром полку, називався полковником. У разі, якщо ці козак і прапорщик змішувалися з посад, вони повертались у свій первинний стан (отже, козак знову ставав козаком, а колишній прапорщик... теж козаком).

28 грудня 1917 року, у наказі Ч. 105, підписаному військовим міністром Центральної Ради Миколою Поршем, були названі вживані в Українській армії посади: отаман армії, отаман корпусу, отаман дивізії, отаман бригади, полковник — командир полку, осавул — помічник командира полку, курінний — командир куреня, сотенний — командир сотні, півсотенний — командир півсотні, хорунжий — молодший старшина, бунчужний — помічник командира сотні, чотовий — командир чоти, ройовий — командир рою.

Окрім того, в українських частинах, на зразок розкладеної революцією російської армії, було введено виборне начало: вояки певної частини збиралися на нараду, де вирішували, хто буде їх командиром. Часто командирами полків і куренів обирали звичайних рядових козаків, а їх попередників — полковників та осавулів, «призначали» кашоварами, їздовими тощо, відповідно — з позбавленням наявних звань.

Наказ Ч. 105 призвів до багатьох зловживань. Учорашні студенти-недоуки — прапорщики військового часу, а то й солдати, що зробили собі кар'єру на ораторському таланті, обиралися полковниками і навіть отаманами, й надалі — ледь не протягом усього життя, продовжували іменувати себе «українськими отаманами», «українськими полковниками» тощо, навіть у разі, коли вони перебували на виборних полковницьких або отаманських посадах лише кілька днів.

цивільні чини Російської імперії урядові звання Гетьманату військові звання Гетьманату

Дійсний таємний советнік	державний адміністратор	генеральний бунчужний
таємний советнік	державний дорадчий	генеральний значковий
дійсний статський советнік	державний ранговий	генеральний хорунжий
колезький советнік	старший адміністратор	полковник
надворний советнік	старший дорадчий	військовий старшина
колезький асесор	адміністратор	сотник
титularний асесор	дорадчий	значковий
колезький секретар		
губернський секретар	ранговий	хорунжий
колезький регістратор		

Тільки після призначення на посаду військового міністра УНР Олександра Жуківського було вирішено справу з рангами та посадами. Своїми першими розпорядженнями, зробленими ще в середині лютого 1918 р, він скасував виборне начало та категорично наказав керуватися в українських частинах дисциплінарним статутом, дійсним у російській армії до Лютневої революції. **29 березня 1918 р.** Жуковський видав наказ Ч. 137, у якому висловив обурення з приводу того, що українські старшини не знають власних рангів (а не посад!). Далі у наказі перераховано наявні ранги та відповідні їм армійські посади: отаман армії, отаман корпусу, отаман дивізії, отаман бригади, полковник — командир полку, осаул — помічник командира полку, курінний — командир куреня, сотенний — командир сотні, півсотенний — командир півсотні, хорунжий — молодший старшина^[100].

Цим наказом Олександр Жуковський відновлював старшинські ранги, скасовані Симоном Петлюрою та Миколою Поршем. Але тепер вони називалися так само, як посади, передбачені наказом Ч. 105 від 28 грудня 1917 р.

~ 47 ~

Після приходу до влади П. П. Скоропадського Українська армія деякий час користувалася рангами, введеними Олександром Жуківським, доки Військова Офіція (Військове міністерство) гетьмана не розробила нові ранги.

Військові та цивільні (для державних службовців) ранги були введені наказом Військової Офіції від 2 червня 1918 р.^[101]:

Ранги підстаршин були такі:

бунчужний,
чотовий,
ройовий.

Ранги, введені 2 червня 1918 р., зберігалися до повалення Гетьманату.

У повстанських військах Директорії, а потім — Дієвій армії УНР, яка боролася зі Скоропадським, рангів тривалий час взагалі не існувало. Деякі частини (зокрема Запорізький корпус) застосовували старі гетьманські ранги, інші користувалися рангами часів Центральної Ради, а повстанці взагалі не використовували ніяких рангів.

У грудні 1918 р., на початку існування Дієвої армії УНР, питання рангів стояло дуже гостро, адже посади, що відповідали генеральським рангам, обіймали колишні прапорщики, лейтенанти та фенрихи австро-угорської армії і навіть — прості козаки. Разом з тим у військах Директорії залишався великий відсоток військових фахівців — колишніх генералів та полковників. Обидві категорії — старшин, що мали

персональні військові ранги, та осіб, які обіймали посади, невідповідні їхнім рангам, треба було якось примирити.

Цьому прислужився наказ Військового міністерства УНР Ч. 28 від 8 січня 1919 р., яким у Дієвій армії вводилися «ранги по посадах». Таким чином, військові, що на момент виходу наказу не обіймали ніяких посад, але мали персональні ранги з російської або гетьманської армій, зберігали їх за собою (щоправда, з новими назвами). Особи, які обіймали відповідальні посади, але під час минулої служби отримали значно нижчі старшинські ранги, іменувалися за посадою, поки виконували відповідні обов'язки. По звільненні з високої посади вони знову користувалися тільки своїми попередніми військовими рангами.

Отже, 8 січня 1919 р. було введено такі «ранги по посадах»⁽¹⁰²⁾:

Невдовзі, 9 квітня 1919 р., наказом Ч. 80 Головної команди військ УНР назви військових рангів було замінено⁽¹⁰³⁾:

Присяга особового складу Дієвої армії УНР у Кам'янці-Подільському у вересні 1919 року (фото з приватної колекції)

	<i>військові ранги</i>	<i>цивільні ранги</i>
<i>отамани</i>	Наказний Отаман	
	отаман корпусу	адміністративний отаман головного управління
	отаман дивізії	адміністративний отаман управління
	отаман бригади	адміністративний отаман
<i>старшини</i>	полковник	адміністративний полковник
	військовий старшина	адміністративний військовий старшина
	курінний	адміністративний курінний
	сотник	адміністративний сотник
	хорунжий	адміністративний хорунжий
<i>козаки</i>	бунчужний	-
	чотовий	-
	ройовий	-

	<i>назви рангів</i>	<i>їх російський відповідник</i>
<i>отамани</i>	кошовий отаман	повний генерал
	отаман	генерал-майор та генерал-лейтенант
<i>старшини</i>	полковник	полковник
	осаул	підполковник
	сотник	штабс-капітан від 2-х років, капітан
	чотар	поручик, штабс-капітан до 2-х років
	хорунжий	прапорщик, підпоручик
<i>підстаршини</i>	бунчужний	-
	чотовий	-
	ройовий	-
	козак	-

~ 48 ~

Нова проблема виникла, коли після зміни службового становища чимала кількість «отаманів» та «полковників» — колишніх прапорщиків російської та фенрихів австро-угорської армії, створюючи дисциплінарну плутанину, вперто продовжували іменувати себе «отаманами» та «полковниками», хоч уже тривалий час не обіймали ніяких відповідальних посад. Щоб розв'язати її, у липні 1919 року було створено комісію з розробки правил і термінів проходження військової служби старшинами та козаками, а також із введення персональних військових рангів. Головою комісії призначено Михайла Омеляновича-Павленка^[104]. Але, на жаль, через військово-політичні зміни ця комісія так і не закінчила своєї роботи — питання з персональними рангами та «рангами по посадах» залишилося відкритим.

Тільки 12 березня 1920 р., наказом Головного Отамана УНР **Симона Петлюри, було введено остаточні персональні військові ранги:**

<i>військові</i>	<i>урядовці</i>
генерал-полковник	генеральний радник
генерал-поручик	генеральний лавник
генерал-хорунжий	генеральний ранговий
полковник	радник
підполковник	дорадчий
сотник	адміністратор
поручик	лавник
хорунжий	ранговий
підхорунжий	підранговий
бунчужний	писар
чотовий	канцелярист
ройовий	підканцелярист
гуртковий	муштровий служачий
козак	немуштровий служачий

Ці ранги надавалися українським воякам у жорсткій відповідності до їх попередніх рангів у російській чи австро-угорській арміях. У разі ж, коли старшини обіймали посади значно вищі за свої попередні ранги, вони отримували звання сотників, підполковників або полковників особливим розпорядженням Головного отамана.

Незважаючи на це, залишалася певна кількість вояків, які не хотіли відмовлятися від своїх колишніх «отаманських» найменувань. Щоб зупинити цю тенденцію, 29 серпня 1920 р. було видано категоричний наказ Головної Команди військ УНР Ч. 014, яким скасовувались усі без винятку підвищення, надані протягом 1918–1920 рр., насамперед отаманські^[105].

З учорашніх отаманів «по посадам» тільки один — Олександр Шаповал дістав ранг генерал-хорунжого. Інші, як Андрій Мельник та Євген Коновалець, дістали ранги полковників, Михайло Палій, Василь Бень і Федір Тимченко — підполковників, Агатон Добрянський — сотника. Про надання персональних військових рангів іншим колишнім отаманам — начальникам дивізій, корпусів тощо — відомостей не знайдено.

Масові підвищення до наступних рангів за бойові заслуги почалися в кінці липня 1920 р. Одними із перших наказом Ч. 1-а від 25 липня 1920 р. персональні ранги за відзначення у боях отримали: полковника — командир 7-ї бригади сотник Шандрук, підполковників — командир 20-го стрілецького куреня сотник Чміль, начальник штабу 3-ї Залізної дивізії сотник Яроцький і начальник штабу 7-ї бригади сотник Нізієнко. Цим же наказом 53 підстаршини за бойові заслуги були підвищені до першої старшинського рангу хорунжих. Із них 13 підстаршин належали до 1-го кінного полку Чорних Запорозжців, 1 — до штабу Окремої кінної дивізії, 9 — до куреня Низових Запорозжців 1-ї Запорізької дивізії, 7 — до Окремого кінно-гірського дивізіону, 2 — до штабу 2-ї Волинської дивізії, 3 — до 4-го Сірожупанного полку, 4 — до 5-го Чорноморського полку, 9 — до 2-го кінного полку ім. І. Мазепи, 3 — до 1-го кінного полку ім. М. Залізняка, 1 — до Окремої кінної сотні^[106].

~ 49 ~

5 жовтня 1920 р. більшість вищих військових начальників Армії УНР отримала ранги генерал-хорунжих. Це були: Гаврило Базильський, Тиміш Гулій-Гуленко, Олександр Загородський, Микола Галкін, Олександр Удовиченко, Юрій Тютюнник, Василь Нельговський, Марко Безручко, Олександр Бурківський, Іван Омелянович-Павленко, Микола Єценко, Микола Капустянський, Віктор Куш, Євген Мошинський, Наум Никонів, Всеволод Петрів, Володимир Сальський, Петро Ліпка, Михайло Ткачук, Микола Шаповал, Павло Кудрявців. Того ж дня велика кількість старшин дістала персональні військові ранги полковників та підполковників.

По відступі Армії УНР на польську територію процес запровадження персональних рангів серед українського старшинського складу був продовжений. Цією справою заопікувався начальник персональної управи Військового міністерства УНР полковник Микола Янчевський. Він їздив по таборах інтернованих — збирав серед старшин реєстраційні картки, в яких викладався короткий перебіг їх військової служби. На підставі цих реєстраційних карток і відповідного подання начальника на підвищення старшини до наступного рангу, керівництво Армією УНР надавало наступні персональні військові ранги. Щоправда, далеко не всі старшини здавали реєстраційні картки. Значна кількість, особливо з числа вчорашніх червоних «военспецов» (військових спеціалістів) та білогвардійців, ухилилася від цього. Однак Янчевський, домагаючись військової дисципліни, продовжував свою роботу.

У рапорті від 28 липня 1921 р. він доповів Головному отаманові про вислід поїздки по таборах інтернованих із метою збирання реєстраційних карток. Так, до цього заходу реєстраційні картки не подали 1200 старшин та урядовців, а після нього незареєстрованими лишилися тільки 533 старшин та 56 урядовців^[107].

При перегляді реєстраційних карток деякі з них виявилися фальсифікованими — старшини повідомляли неправдиву інформацію про свою попередню військову службу. Для з'ясування точності даних наказом Ч. 47 від 10.08.1921 при Військовому міністерстві УНР створено реєстраційну комісію з перевірки зарахування на військову службу. Головою її став полковник Микола Янчевський^[108]. Наслідком діяльності комісії зі своїх посад було усунено 13 осіб, які намагалися фальсифікувати перебіг військової служби, або присвоїли собі старшинські звання. Серед них: командири бригад Окремої кінної дивізії сотники Кость Смовський та Микола Любимець, дивізійний інженер 3-ї дивізії Мусій Харченко, командир куреня Спільної юнацької школи Володимир Немоловський тощо^[109].

Робота з підвищення до наступних рангів тривала уже на території Польщі. Це питання мало особливе значення, адже переважна більшість старшин, які протягом трьох років воювали за незалежність України, фактично залишалася з рангами, отриманими ще в російській армії. Окрім того, в Армії УНР 1920–1924 рр. жодних службових заохочень — нагород, грошових премій тощо — не застосовувалося, і підвищення рангів було єдиним можливим стимулом до відданої служби.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається надзвичайно цінне джерело даних — журнал підвищень старшинського корпусу Армії УНР до наступних рангів протягом 1920–1923 рр.^[110] Згідно з цим документом за згаданий час в Армії УНР було надано генеральські ранги 44 особам, а полковницькі та підполковницькі — ще 350-ти.

Представлення на підвищення до наступних рангів розглядала Вища Гонорова рада, створена 5 лютого 1921 р. наказом Головної команди Армії УНР Ч. 5. Членами її стали особливо заслужені воєначальники, обрані на зборах вищої старшини Армії УНР: генерали Олександр Загородський, Олександр Бурківський (обидва — представники від військ УНР), Антін Масляний (персональний представник військового міністра Володимира Сальського), Всеволод Петрів (представник центральних військових установ), Олександр Удовиченко (представник командарма Михайла Омеляновича-Павленка). Заступниками Загородського та Бурківського призначено генералів Юрія Тютюнника та Гаврила Базильського^[111].

10 лютого 1921 р. було сформовано Вищу Військову раду УНР, керівником якої став генерал Микола Юнаків, членами — генерали Михайло Омелянович-Павленко, Сергій Дельвіг, Володимир Сальський та Володимир Сінклер^[112]. Цей орган мав право попереднього обговорення всіх законодавчих актів, що стосувалися збройних сил республіки, та, крім того, вважався найвищою в Армії УНР апеляційною комісією щодо розгляду скарг, рапортів, заяв тощо.

~ 50 ~

Кілька засідань Вищої Гонорової ради було присвячено винятково аналізу подань на підвищення до генеральських рангів. Протягом 1921 р. ранги генерал-хорунжих дістали такі воєначальники:

17.05.1921 — Євген Мешківський (посмертно);

1.08.1921 — Еспер Башинський та Володимир Шепель;

2.08.1921 — Володимир Янченко, Антін Пузицький, Микола Яновський, Олександр Козьма;

3.08.1921 — Володимир Ольшевський, Олекса Алмазов, Василь Сварика, Микола Янчевський, Віталій Гудима; цього дня ранги генерал-поручиків було надано Сергієві Дядюші, Олександрові Михайлову, Антонові Маслянному та Павлові Кудрявцеву (посмертно), а також ранг генерал-полковника — Сергієві Дельвігу.

Серед кандидатур полковників, представлених до генеральських рангів, на засіданні Вищої Гонорової ради було відхилено Вяземцева, Васильєва, Клейдера, Ковальського, Копилова, Мазуренка, Масалітинова, Пересаду, Рибицького, Рукіна, Сігарева, Чижевського, Шандрука, Юркевича; із генерал-хорунжих, що претендували на ранг генерал-поручиків, відкинуто Кульжинського, Никонова, Новицького; генерал-поручикові Зелінському відмовлено у підвищення до рангу генерал-полковника^[113].

Трохи пізніше ранги генерал-хорунжих отримали: Євген Білецький, Андрій Вовк, Всеволод Змієнко, Марко Мазуренко, Михайло Пересада, Олександр Пилькевич, Василь Сігарів, Володимир Сікевич, Микола Удовиченко, Олександр Чехович, Павло Шандрук, Олександр Шаповал, Микола Яшниченко; ранги генерал-поручиків: Микола Коваль-Медзвецький, Микола Юнаків.

Однак на тлі цих підвищень забули про деяких видатних українських воєначальників, які, на рівні з Мешківським та Кудрявцевим, заслугоували на посмертне визнання. Насамперед — про командарма Дієвої армії УНР Василя Никифоровича Тютюнника, що так і залишився в історії України воєначальником без персонального українського військового звання.

Військовий міністр В. Петрів, члени Директори, керівники уряду та старшини ДАУНР під час присяги у Кам'яниці-Подільському у вересні 1919 року (фото з приватної колекції)

Слід зазначити, що у справі підвищення до наступних військових рангів не обійшлося без суб'єктивізму. Серед 350 полковників та підполковників багатьом було надано нові ранги лише з огляду на їхні капітанські та штабс-капітанські чини російської армії, хоч вони й не відзначилися в армії українській. Разом із тим, деякі старшини, що мали перед українською справою неоціненні заслуги, не отримали нічого. Зокрема, «вічними сотниками» залишилися колишній начальник розвідки штабу Армії УНР Олександр Шпилинський та колишній начальник оперативного відділу військ Директорії та Дієвої армії УНР — Юрій Скорняків. Перший свого часу був штабс-капітаном, другий — капітаном російської армії.

В архіві збереглися клопотання про підвищення до наступних рангів обох старшин. Шпилинський у своєму зверненні писав:

«Будучи в сей час членом перевіркової комісії, мене страшенно здивувала та колосальна кількість производств, об'явлених в наказах по “Армії та Флоті”».

Я не маю права не вірити тим старшинам, але, з другого боку, піднімається чисто егоїстичне почуття: “А чому ж я не произведен в капітани в той час?” Можливо, всі ті старшини були щасливіші, а можливо, вони мали просто негарну сміливість написати це. Факт той, що і я представлений в капітани і я не знаю, можливо, моя фортуна слабо тягла мій нагородний лист, і він щойно їздив від штабу до штабу, можливо, що і я произведен, але будучи захоплений українським рухом не цікавився цим».

Формально Олександрові Шпилинському було відмовлено у підвищенні на підставі того, що 7 вересня 1920 він був присуджений на тиждень гауптвахти «за образу словами та діями» урядовця 1-ї Запорізької дивізії Дем'яна Доценка, а також — «за образу словами та діями» 7 листопада 1920 начальника квартирної команди штабу Армії УНР хорунжого Радомського. Надавати Шпилинському черговий ранг заборонив сам Петлюра ^[114].

Сповнений обурення лист на ім'я начальника 1-го генерал-квартирмейстерства Генерального штабу УНР генерала Віктора Куца 19 грудня 1922 р. надіслав сотник Юрій Скорняків:

«Смішна річ — старшини військового часу далеко молодші від мене як по випуску, так і по службі в Армії УНР поробились полковниками, не кажучи вже про своїх товаришів, які зараз полковники, а дехто навіть і генерали, а я — котрий працював непохибно без перерви в самий тяжкий період з 1918 по 1922 р., перетерпів всі труди і лішення війни з большевиками, займаючи посади булавного старшини, а в 1920 р. і генеральську (нач. Управи в Генеральному штабі), до цього часу тільки сотник; себто залишився в тим ранзі, в яким я і вступив на службу».

Юрій Скорняків 7.06.1921 представлявся до рангу підполковника, але 2.09.1921 начальник Генерального штабу УНР Всеволод Петрів відмовив у цьому клопотанні. Кушч відповів Скорнякову, що, мовляв, півтора року він працював у Партизансько-Повстанському штабі Юрка Тютюнника, до Генерального штабу не з'являвся, а тепер — «щось вимагає»^[115].

Звичайно, крім глибокої особистої образи такі дії начальства у «вічних сотників» нічого не викликали. І вони змушені були миритися з цим. Олександр Шпилинський, хоч і залишився сотником, проте згодом став найкращим українським військовим істориком серед еміграції, а крім того, був талановитим розвідником, що у 1920 роки неодноразово нелегально діставався на радянську територію для збирання агентурної інформації. На превеликий жаль, доля цієї непересічної людини губиться у вирі Другої світової війни.

Персональні військові ранги надавалися аж до часу остаточної демобілізації Армії УНР, яка відбулася у ніч з 30 червня на 1 липня 1924 р. Потому, за наказом Симона Петлюри, будь-які підвищення у старшинських рангах заборонялися — «аж до часу розпочаття Українською Армією і Фльотою воєнних дій на Українській Землі»^[116].

Значно пізніше — у повоєнні 1940–1960 роки, Державний центр УНР в екзилі знову почав підвищувати ветеранів Армії УНР до наступних рангів. Причому колишні військові УНР, що мешкали у Німеччині, Франції та Австралії, часто відмовлялися від цього, а ветеранські об'єднання США та Канади, навпаки, вітали підвищення у рангах.

У результаті чимало осіб, які у 1920–1923 рр. були тільки хорунжими чи сотниками, стали підполковниками, полковниками і навіть — генерал-хорунжими. До того ж Державний центр УНР в екзилі ввів новий український військовий ранг — «майора» — між званнями сотника та полковника. Цей ранг отримали багато ветеранів — колишніх поручиків і сотників.

Звичайно, не обійшлося і без самозванців, які ніколи не служили в Армії УНР, але «приписалися» до неї вже в еміграції та навіть відіграли визначну роль в українському еміграційному житті. Приміром, «полковник» Сергій Вальдштейн, у 1920 роки, опинившись у Канаді, переконав місцеву еміграцію, що під час Першої світової війни був ротмістром Лейб-гвардії Уланського її Величності полку російської армії, а 1920 р. очолював загін ім. отамана Сірка у складі Армії УНР. Цікаво, що не тільки серед старшинського корпусу Української армії, а навіть — у всій російській армії офіцера на прізвище Вальдштейн не було. Тим паче — в імператорській гвардії. Але в Канаді, де мешкали переважно галицькі емігранти — вояки УГА, цьому самозванцеві повірили, і протягом 1936–1952 рр. він керував усім Союзом бувших українських вояків у Канаді^[117].

Окрім того, деякі «ображені» у 1920 роки та у повоєнний час самі почали іменувати себе бажаними рангами, навіть без участі Державного центру УНР в екзилі. Як приклад, можна згадати ім'я полковника Валентина Трутенка — винуватця загибелі решток 3-ї Залізної дивізії під час Першого Зимового походу, який, перебуваючи на еміграції в США, почав підписуватись «генерал-хорунжим». Це звання він присвоїв собі на підставі «наказу» іншого самозванця — Андрія Макаренка, що по смерті С. Петлюри оголосив себе керівником давно ліквідованої Директорії. Проти самозванства В. Трутенка з гострими статтями в українській пресі виступив ветеран 3-ї Залізної дивізії Олександр Вишнівський^[118].

Про легітимність підвищень Державного центру УНР в екзилі у військових періодичних виданнях час від часу виникали гарячі дискусії. Зокрема, у часописі «Вісті Комбатанта» за 1975 р., Ч. 6, колишній старшина 1-ї Української дивізії Української Національної Армії, підпоручик Роман Б. подав статтю «Титуломанія», у якій засуджував і висміював це явище. Публікація отримала продовження у листі за підписами керівництва комбатантської організації «Українське Козацтво», до складу якого входила велика кількість ветеранів Армії УНР. Автори листа погодилися з багатьма твердженнями Романа Б., зокрема з масовою роздачею Державним центром УНР в екзилі різноманітних військових рангів:

офіцери)	фельдфебель	фельдфебель						бунчужний
	старший унтер-офіцер	старший урядник	чотовий	чотовий	чотовий	чотовий	чотовий	чотовий
	молодший унтер-офіцер	молодший урядник	ройовий	ройовий	ройовий	ройовий	ройовий	ройовий
	єфрейтор	приказний						гуртковий
рядові (козаки)	рядовий	козак	козак	козак	козак	козак	козак	козак

~ 53 ~

Старшини в українському військовому русі 1917 р

Офіцерський корпус російської армії був значною мірою аполітичною та денационалізованою верствою. Саме тому після Лютневої революції 1917 р. основна маса офіцерів-українців зайняла вичікувальну позицію, і лише поодинокі військовики, переважно колишні члени українських культурних організацій «Просвіти», клубу «Родина», а також українських політичних партій, стали організаторами національного військового руху.

Піонерами Української армії стали військовий урядовець Микола Міхновський (у більшості спогадів і досліджень він помилково іменується прапорщиком або підпоручиком, але насправді ніколи не був російським офіцером), поручик Варфоломій Євтимович і підпоручик Андрій Новоселицький, усі — активні українські діячі ще з довоєнних часів. Один із них — Варфоломій Євтимович, залишив цікаві спогади про початок українського військового руху, які згодом інший відомий військовий діяч Микола Удовиченко без змін відтворив у своєму рукописі спогадів. Перебіг перших подій в організації українського військового руху подаємо за цими джерелами.

3 березня 1917 р. Євтимович, Міхновський і Новоселицький прийшли до організатора та виконувача обов'язків голови Української Центральної Ради (до приїзду М. С. Грушевського) Веселовського та порушили питання про негайне формування національних збройних загонів. Організатори Центральної Ради висловилися проти, причому Веселовський заявив: «Ми вам віримо, але цим ви скомпрометуєте український рух». Після цього Євтимович і його товариші вирішили діяти на власний розсуд. Залучивши на допомогу двох юнкерів — Павелка та Лук'янова, вони з'явилися до редакцій міських газет «Последние новости» та «Киевская мысль», де розмістили оголошення про скликання **6 березня 1917 р.** у 10-й аудиторії Київського комерційного інституту українського військового віча.

~ 54 ~

У призначений день о 18-й годині **відбулося перше українське військове віче**, на яке зібралось 211 осіб, — переважно солдатів та молодших офіцерів київської залози. Євтимовича, як найстаршого за рангом, було обрано його головою. На зібранні ухвалено видрукувати 5 тис. екземплярів оголошень, у яких закликалося б до зібрання всіх вояків-українців київської залози на «Велике» віче.

«Велике» віче відбулося 8 березня в актовій залі Київського комерційного інституту. Тепер на нього з'явилося понад 4 тис. вояків, більшість яких становили солдати Київської місцевої бригади. Разом зі своїми солдатами з'явилися й командири — полковник Олександр Глинський і підполковник Павло Волошинів. Серед присутніх виявилось 6 генералів та 22 штаб-офіцери. Щоправда, генерали-українці, прийшовши на віче більше з цікавості, відмовилися ввійти до його керівництва. Погодився на це генерал-майор Михайло Онуфрійович Іванов — етнічний росіянин, який народився у Київській губернії, де його батько працював залізничником^[120].

На вічі було створено Український військовий клуб ім. Гетьмана П. Полуботка. За словами Євтимовича, його головою обрано полковника Глинського, помічником — генерала Іванова, секретарем — Міхновського. До складу керівництва клубу ввійшло 2 поручики (Євтимович і Микита Шаповал) та 5 прапорщиків (Ган, Павелко, Лук'янов, Дегтяр, Амалевич). За даними іншого мемуариста, Дмитра

Дорошенка, до керівництва клубу увійшли також підполковник Волошинів і ротмістр Олександр Сахно-Устимович, не згадані у Євтимовича.

Начальники Київської місцевої бригади полковник Глинський та підполковник Волошинів з перших кроків діяльності комітету виявилися щирими симпатиками українського військового руху та разом з Міхновським й іншими старшинами наполягали перед Центральною Радою на негайному формуванні українських частин. Інформація про Український військовий клуб потрапила до більшості загальноросійських газет, і до нього з усіх фронтів та тилкових залог почали з'їжджати делегати — просити інструкцій щодо подальшої діяльності. Отже, від перших днів завдяки офіцерам-українцям російської армії український військовий рух набув величезного розмаху^[121]. Історик та свідок тих подій Дмитро Дорошенко у своєму дослідженні «Історія України 1917–1923 рр.» у першому томі (Київ, Темпора, 2002), на с. 246 подає інші дати проведення віча та створення клубу — 24 та 29 березня.

Російський генералітет — зокрема й переважна більшість генералів-українців, спершу вороже поставилися до створення Українського військового клубу, але в країні були революційні часи, і такі міркування не надто впливали на перебіг подій. Окрім того, симпатиком українського військового руху виявився командувач Київської військової округи — генерал Микола Ходорович. Доки при владі був Ходорович, він навіть допомагав діяльності Українського військового клубу, яка з перших хвилин спрямовувалася на формування українських військових частин.

Полковник Глинський та підполковник Волошинів відповідали за призов і подальший розподіл новобранців по військових частинках. У їх віданні перебували деякі міські казарми та київський розподільчий пункт, навколо якого й зосередив свою діяльність Український військовий клуб. Тут під патронатом клубу вже у квітні 1917 р. почав неофіційно формуватись 1-й Український козацький полк ім. гетьмана Б. Хмельницького. Першим козаком до полку записався учасник Російсько-турецької війни 1877–1878 рр., видатний український режисер та актор Микола Садовський^[122].

1 травня 1917 р. новобранці-українці Київської місцевої бригади полковника Глинського зібралися на Сирецькому полі, де члени клубу оголосили про створення 1-го Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького. До полку записалося 3 574 новобранці, за походженням поділені на 16 сотень. Першим командиром полку став штабс-капітан російської армії Дем'ян Путник-Гребенюк, який перебував у Києві на лікуванні від поранення. Сотенними командирами стали офіцери — члени Українського військового клубу^[123].

Реакція російської військової влади була миттєвою. 12 травня 1917 р. за симпатії до української справи Ходоровича зміщено з посади командувача округи, а його місце посів «революціонер-україножер» полковник Оберучев — учасник революції 1905 р. і довголітній політичний емігрант, який відтоді систематично заважав і шкодив українській справі. Полковника Олександра Глинського було призначено на Південно-Західний фронт — командиром 717-го піхотного Сандомирського полку, а штабс-капітанові Путнику-Гребенюку надіслано наказ про негайний від'їзд до місця служби — на Кавказький фронт.

~ 55 ~

Російська влада спочатку вимагала розпустити полк, потім погоджувалася залишити його в кадрованому стані — в силі 500 вояків. Але крапку в цьому питанні поставив **1-й Всеукраїнський військовий з'їзд, скликаний спільними зусиллями Українського військового клубу та Центральної Ради, який відбувся у Києві 5—12 травня 1917 р.** За офіційними даними Центральної Ради, на нього зібралося близько 700 делегатів, що представляли 1 580 702 вояки-українці російської армії та флоту^[124].

Фактично ж на з'їзді були представлені переважно члени партій українських соціал-демократів та українських соціал-революціонерів з одного боку, що з'їхалися на виклик своїх однопартійців з Центральної Ради, а з другого — симпатиками Українського військового клубу. Крім того, поз'їжджалося сюди й чимало авантюристів, що прагнули знайти собі «теплі місця».

Головою з'їзду обрано урядовця військового часу **Симона Петлюру**, який представляв делегатів-українців мінської залози. Петлюра підтримував позицію Центральної Ради й одразу порушив програму з'їзду, розроблену Українським військовим клубом. Обурені цим Міхновський та інші члени клубу ім. П. Полуботка, під тиском решти делегатів з'їзду мусили змиритися. З'їзд прийняв два важливі рішення: про затвердження полку ім. Б. Хмельницького у повному складі та про створення при Центральній Раді **Українського генерального військового комітету для керівництва українським військовим рухом. Головою комітету обрано Симона Петлюру**, членами: Володимира Винниченка, генерала Михайла

Іванова, полковника Олександра Пилькевича, підполковників Віктора Павленка, Юрка Капкана, Віктора Поплавка, поручика Арсена Чернявського, прапорщиків Михайла Полозова, Аполона Певного, Федора Селецького, Василя Потішка, військового лікаря Івана Луценка, військових урядовців Миколу Міхновського, Івана Гореміку-Крупчинського, солдатів Степана Граждана та Дмитра Ровинського, матроса Степана Письменного.

Слід сказати, що далеко не всі члени Українського генерального військового комітету першого складу виявилися гідними цієї честі. Коротко та влучно кожного з них охарактеризував історик і політичний діяч того часу Дмитро Дорошенко:

«Полковник В. Павленко був авіатор і перед революцією завідував повітряною обороною царської ставки в Могилеві; людина дуже енергійна, з певним організаторським хистом, як це виявили події осені 1917 р. Попавши за кордон, довго поневірявся в умовах еміграційного життя і в р. 1928 повернувся до Радянського Союзу. Полк. Ол. Пилькевич — давній свідомий українець і патріот, поет-мрійник, не визначався як військовий нічим. Про ген. Іванова дуже влучно висловився Ол. Шаповал, що він “як фаховець під доброю кермою безперечно міг бути корисним для справи, але опинився він в соціалістично-демократичнім товаристві як тріска од розбитого корабля серед бурхливих хвиль моря! Він весь час «безропотно» плавав по тим напрямкам, куди його несли хвилі”. Підполковник Поплавко і підп. Капкан були типові авантюристи, яких багато виявилось в часі революції. Поплавко дуже рано опинився в ролі большевицького агента. Молоді офіцери Чернявський, Селецький, Певний, Потішко і військовий урядовець Гореміка були симпатичні люди і добрі українці, але, очевидна річ, не мали ні відповідної підготовки, ні досвіду для рішення складних задач організації армії. До того ж декого з них захопив вир революційно-соціалістичного життя і специфічна політика революційного часу. Про матроса Письменного і солдатів Ровинського та Граждана Ол. Шаповал висловлюється, що вони могли бути корисні не як члени Комітету, а як звичайні агітатори, що вміли промовляти до солдатської маси, і при розумнім керуванні могли дуже придатись в умовах революційного життя. Прапорщик Полозов дуже рано опинився спочатку на тайній (ще як член Військ. Ген. Комітету), а потім і на явній большевицькій службі і тепер є комісаром фінансових справ у Харківській уряді»^[125].

Залишається додати, що генерал Іванов грав класичну роль «весільного генерала». Ще у грудні 1916 р. він був відратований з фронту «за пораненням» до резерву при штабі Київської військової округи — без жодної перспективи повернутися до армії. Коли його «генеральські погони» знадобилися Українському генеральному військовому комітету, він пішов на службу до українців, хоч насправді не був придатний ні до якої конструктивної діяльності. Навесні 1919 р., перебуваючи у Кам'янці-Подільському на посаді начальника Головного штабу, генерал замість виконання своїх прямих обов'язків відкрив казино... і не захотів його покинути, коли до міста вступили червоні. Однак Іванова не розстріляли, а навпаки — прийняли на службу до РСЧА. Стратять його значно пізніше — у 1938 р.^[126]

~ 56 ~

Полковник Олександр Пилькевич був старим діячем «Просвіти», добре знав українську мову, мав гарну зовнішність, але на цьому його позитивні якості вичерпувалися. Протягом 1917–1921 рр. Пилькевич займав найменш відповідальні посади. Лише одного разу, в 1919 р. йому доручили командування 12-м Немирівським полком, але він утік від своїх вояків під час нічного нападу червоних.

Схожий до Пилькевичевого характер мав і підполковник Віктор Павленко, якому у 1918–1921 рр. довіряли роботу, що не потребувала особливої конструктивності та відповідальності.

На відміну від останнього, підполковник Віктор Поплавко тоді був широковідомий у російській армії своїми винаходами та технічними удосконаленнями у галузі авто та броньової техніки. Його енергійність згодом стала в пригоді українському військовому рухові, коли підполковника призначили комісаром Українського генерального військового комітету при штабі Одеської військової округи. Разом із доктором Іваном Луценком та місцевими офіцерами-українцями вони зорганізували Одеську гайдамацьку бригаду військ Центральної Ради. Щоправда, Поплавко мав авантюристичні нахили, які згодом привели його на службу до большевиків.

Молодші члени Українського генерального військового комітету, особливо — Письменний, Чернявський, Певний, Селецький — були самовідданими працівниками та героями українського військового руху. Федір Селецький загинув у бою з червоними у 1919 р. і був занесений до списків Дієвої армії УНР як вояк № 1. Степана Письменного — незмінного скарбника Української армії — розстріляли радянські каральні органи у 1940 р. Певний і Чернявський з часом стали відомими військовими та громадсько-політичними діячами.

Найбільш деструктивною постаттю Українського генерального військового комітету виявився підполковник Юрко Капкан, який став одним із винуватців поразки військ Центральної Ради у Першій українсько-більшовицькій війні наприкінці 1917 — на початку 1918 р.

Маючи бойову зовнішність і поставу та загалом рішучий вигляд, він виявився боягузом. Про це, зокрема, згадують старшини 1-го Українського козацького полку ім. гетьмана Б. Хмельницького, командиром якого Капкана призначили під час 1-го Всеукраїнського військового з'їзду. Ад'ютант полку поручик Микола Галаган написав у своїх спогадах:

«Дивна це була фігура — полк. Капкан. Із його “послужного списку” я бачив, в яких тяжких положеннях він бував на фронті. Був сім (він казав, що один раз не записано, — значить вісім) разів ранений, мав високі бойові нагороди (золоту зброю також), але дуже часто в значно менше трудній ситуації він “дрейфил” і відступав. Це бачив я і пізніше поза полком. Дивна людська натура»^[127]

Парад частин ДАУНР у Кам'янці-Подільському у жовтні 1919 року (фото з приватної колекції)

Насправді Георгіївської зброї Капкан не мав, як і жодного бойового поранення. У Російському державному військово-історичному архіві у Москві зберігаються два послужні списки підполковника Капкана. На їх підставі можна зробити вичерпний висновок про порядність і людські якості цього «героя» українського військового руху.

Напередодні Першої світової війни Капкан служив у 193-му піхотному Свіязькому полку, в складі якого 7 серпня 1914 р. прибув на фронт.

Перше «поранення» він дістав уже 11 серпня — кулею з гомілки правої ноги йому зрізало шматочок шкіри розміром 2 см. Капкан вимагав відправити його до тилу, але отримав відмову, бо подряпина не могла бути причиною для від'їзду з фронту.

Друге «поранення», досить дивне — у ліву руку, не зачепивши кістки, без вихідного отвору та наявності у тілі самої кулі, — з'явилося 30 серпня. У полку поставилися до цього скептично, але на лікування відпустили.

До полку Капкан повернувся рівно через місяць — уранці 30 вересня, і того ж дня отримав аж два «поранення»: контузію лівого вуха та пошкодження лівої гомілки (але знову дотичне попередньому). Увечері того ж дня горе-воjak знову поїхав лікуватись.

Цього разу Капкан блукав по тилових госпіталях кілька місяців (лікував контузію вуха) і з'явився на фронті лише в січні 1915 р. У першому ж бою — знов «поранення» — «м'якої частини лівого стегна». З «пораненнями» у стегно з фронту офіцерів принципово не відпускали, і Капкану довелося чекати чергової нагоди. Вона випала тільки 15 березня 1915 р. — «поранення» м'якої частини лівої гомілки. Таку рану довелося лікувати в тилу аж 5 місяців. Повернувшись до полку 24 серпня 1915 р., Капкан отримав наказ про призначення командиром 2-го батальйону — через загибель або поранення інших кадрових офіцерів своєї частини. Для Капкана це призначення стало таким шоком, що 29 серпня 1915 р. він роздобув у полкового лікаря довідку, що був цього дня контужений «у ліве плече, спину, ліве стегно, дістав крововилив на лівому стегні та на спині нижче поясної частини», із якою виїхав на «лікування» аж до Вятки. Щоправда, місцевий лікар видав йому довідку зовсім іншого характеру, в якій було написано, що ніяких суттєвих пошкоджень на його тілі не виявлено. Після цього Капкан на фронт не повертався. Підполковник «легалізувався» лише після Лютневої революції та 14 квітня 1917 р. був зарахований до 471-го піхотного Козелецького полку, який воював на фронті. Однак до місця призначення не з'явився.

Звісно, записів, які б свідчили про дезертирство Капкана, ад'ютант 1-го Українського полку Микола Галаган не бачив, а читав зовсім інший послужний список (він також зберігається в РДВІА) — фальсифікований, у якому зазначено, що протягом 1916 р. Капкан служив у 1-му запасному кулеметному полку, з 23 січня 1917 р. — у 4-му кулеметному полкові, а з 23 квітня 1917 р. був прилучений до штабу 14-ї запасної бригади. Звичайно, подробиці «поранень» і «геройства» у складі 193-го Свізького полку та призначення на фронт до складу 471-го Козелецького полку, підполковник приховав, проте з гордістю носив на рукаві аж сім нашивок за поранення^[128].

Пізніше Юрко Капкан обіймав посади начальника Сердюцької дивізії військ Центральної Ради, командувача українських військ Лівобережної України, а потім і командувача всіх військ Центральної Ради, що діяли проти більшовицьких військ. На всіх цих посадах своїм боягузництвом та безвідповідальністю шкодив справі становлення Української Народної Республіки. Позбувся цього «героя» лише військовий міністр Центральної Ради Олександр Жуковський — у лютому 1918 р. Сам він згадував про це:

«Зараз wspomинати всієї розмови не маю на увазі, але щодо характеристики Полковника Капкана, то мушу зазначити, що зводилось до слідуєчого, що Капкан великий мерзавец, авантюрист і людина, яка нечесна взагалі на руку. Як військовий спеціаліст нікуди не годиться, замість того щоб вести боротьбу з большевиками, готовив який переворот. В цьому йому допомагав Макаренко, нинішній член Директори та Залізнодорожний комітет. І що дивним було, що всі його знали як облупленого, всі об ньому відзивались досить неприємно, знали, що він здатен на всякий авантюристичний крок, а вмісті з тим цяцькались з ним, доручали важні справи і не було рішучості посадити його на належне місце. Поводились так, начебто боялись його. У Полковника Капкана помішник був хитрий, розумний і пристосовуючийся до всяких обставин старшина Хілобоченко, з ним-то і робились всякі темні дільця. Перед призначенням на посаду Начальника Київської округи Шинкаря, командуючим був Підполковник Павленко, людина безвольна, не адміністратор і підпадаюча під вплив більш рішучої і нахабної людини. <...>

З Капканом не міг я розстатись і тут, як і даліше. З своєю сотнею він розташувався на якомусь фільваркові, біля с. Ситнік і став вже орудувати. Його роз'їзди стали провадити розвідку в тилу армії. Необхідно було мені збавитись від нього і його козаків, бо вони тільки залишали недобру славу, та наводили паніку на мирних жителів. Розформувати його отряд я не мав ще стільки сили. Трагічне було моє становище. Там, де не можна примінути сили, треба пустити в хід хитрощі. А тому я дав йому завдання з своєю сотнею іти походним порядком за Дніпро і там орудувати самостійно, як партизанський отряд. Давалась задача — руйнувати тил у большевиків. Такий росход був надісланий йому, але того росходу він не виконав, бо в Житомирі з'явився до мене з проханням увільнити його в отпуск. Він свою сотню передав Капітану Поліщуку, а сам думає відправляється до Львова. Тоді якраз почалась страшенна тяга до Берест., в Німеччину та Ав. Галичину. Приніс для здачі грошей щось 7000 та якісь росписки і все так постійно, що я не міг назначити ревізію здачі посади. Та й не було людей у мене під рукою, щоб назначити ревізію. Я радий був, що нарешті ізбавився від такого «доблесного і чесного героя». Потім виявилось, що там у них між старшинами вийшов якийсь то скандал, в чомусь то там не порозумілись і посварились і вигнали свого начальника Полковника Капкана. При зустрічі з Капітаном Поліщуком він доклав мені, що Капкана вигнали за те, що він дуже широко і без контролю поведився з державними грошима, та що він дуже глибоко запускав руку в скарбників ящик»^[129].

Повертаючись до подій травня-червня 1917 р., зазначимо, що Український генеральний військовий комітет першого складу переважно зацікавився справою організації **II Всеукраїнського військового з'їзду, який відбувся у Києві 5-11 червня 1917 р.** На з'їзд прибуло 1732444 делегатів від 1732444 вояків-українців російської армії. Під час засідань з'їзду до складу Українського генерального військового комітету було обрано ще кількох осіб — переважно членів Української соціал-революційної партії. Це були: генерал-майор Лука Кондратович, підполковники Василь Матяшевич, Олександр Жуковський (майбутній військовий міністр УНР), капітани Олександр Сливинський (майбутній начальник Генерального штабу УНР та Української Держави) та Георгій Глібовський, штабс-капітан Спиридон Білецький, поручики Микола Левитський та Петро Скрипчинський, прапорщик Володимир Кедровський, а також солдат Сергій Колос^[130].

Нові члени Українського генерального військового комітету, крім чергового «весільного генерала» Кондратовича, були, як виявилось згодом, надзвичайно енергійними та ініціативними людьми. Але після з'їзду більшості з них довелося від'їхати на фронт — до своїх частин. Ті ж, хто залишилися, цікавилися більше політичними справами, ніж організацією українських збройних сил. У результаті витворилася парадоксальна та хибна ситуація: українські військові частини почали створюватися без будь-якої участі Українського генерального військового комітету.

Так, коли у червні 1917 р. постало питання про відправку 1-го Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького на фронт, його старшини, за власним рішенням, залишили у Києві кадр з 500 вояків, який прийняв назву 1-го Українського запасного полку. Згодом цей підрозділ, знов таки з ініціативи окремих старшин, поповнився до нормального складу і став повноцінною опорою та підтримкою Центральної Ради у Києві. Щоправда, Центральна Рада згадала про нього лише під час Жовтневого перевороту — коли їй треба було повернути владу в Києві. Потому 1-й Український запасний полк було перейменовано на 3-й Сердюцький ім. П. Дорошенка, і під цією назвою він воював із більшовиками до кінця Визвольної війни.

Так само на початку липня 1917 р., без будь-якої участі комітету, але за активного сприяння Українського військового клубу ім. П. Полуботка, було створено 2-й Український козацький полк ім. П. Полуботка, який 4 липня 1917 р. оголосив про своє самочинне створення та почав вимагати у Центральної Ради і російського командування визнання факту його існування. Протистояння тривало до 9 липня, коли Центральній Раді та військовому командуванню довелося піти на поступки полуботківцям і визнати їх полк як самостійну військову частину. Того ж дня у Києві, вже без зайвого шуму, було сформовано і 3-й Український полк ім. М. Грушевського. Формування обох частин було ініційоване молодими українськими старшинами — поручиками, підпоручиками та прапорщиками, які, не знайшовши підтримки Українського генерального військового комітету, мусили діяти на власний розсуд^[131].

Історія організації 1-го Українського корпусу на чолі з генералом П. П. Скоропадським також жодним чином не пов'язана ні з Центральною Радою, ні з Українським генеральним військовим комітетом. Фактично українізація 34-го армійського корпусу почалася після зустрічі його начальника, генерала Павла Скоропадського, з головнокомандувачем Південно-Західного фронту генералом Лавром Корніловим 7 липня 1917 р. Пізніше Скоропадський згадував:

«Корнілов зустрів мене люб'язно та прийняв зі словами: “Я від Вас вимагаю українізації Вашого корпусу. Я бачив Вашу 56-у дивізію, яку у 8-й армії частково українізував, вона чудово билася в останньому наступі. Ви українізуєте решту Ваших дивізій, я Вам поверну 56-у, й у Вас буде чудовий корпус”. Ця 56-а дивізія була тимчасово від мене відірвана та додана 8-й армії Корнілова, я ж був з двома дивізіями у 7-й армії. Корнілову я відповів, що тільки-но був у Києві, де спостерігав українських діячів, і в мене вони викликали швидше відразу, що корпус згодом може стати серйозною підставою до розвитку українства у небажаному для Росії сенсі і т. д. На це мені Корнілов сказав, чудово пам'ятаю його слова, вони мене вразили: “Все це пусте, головне війна. Все, що у таку критичну хвилину може посилити нашу міць, ми мусимо брати. Що ж стосується Української Ради, згодом ми її з'ясуємо. Українізуйте корпус”»^[132].

Отже, завдяки російському генералові Лавру Георгійовичу Корнілову, у липні 1917 р. на Південно-Західному фронті на базі 34-го армійського почав організовуватись 1-й Український корпус.

Під моральним впливом II Всеукраїнського військового з'їзду у різних, навіть віддалених куточках Росії, поживався процес організації українських гуртків у запасних частинах російської армії. Трохи повільніше він відбувався на фронті — масова українізація почалася там після Жовтневого перевороту.

Головний Отаман УНР Симон Петлюра та військовий міністр Володимир Сальський оглядають частини 2-ї (6-ї) Січової дивізії під час вручення цьому з'єднанню бойового прапора, 21.04.1920, Бердичів (фото з приватної колекції)

Уже в серпні-вересні 1917 р. українські гуртки найбільших залог Росії, зокрема петроградський та московський, домоглися виділення **в окремі українські частини**. У Петрограді було зорганізовано три українські полки (ім. Шевченка, ім. Полуботка та Пластунський) та Український самокатний батальйон, у Москві — два піші полки (Чигиринський і Запорізький) та два гарматні дивізіони. Саме в цих частинах уперше виявилася хиба, яка згодом розвалила майже всі українські формування, створені за часів Центральної Ради. Українські за своїм складом полки цілковито поділяли більшовицькі настрої. Згодом окремі їх підрозділи на боці більшовиків брали участь у Жовтневому перевороті в Петрограді та Москві, а один з українських куренів під час вуличних боїв у Москві навіть штурмував Кремль, у якому засіли офіцери та юнкери. Українська важка батарея з московської залогі за допомогою своїх гармат «встановлювала» радянську владу в Тулі¹¹³³.

Політичний популізм Центральної Ради та Українського генерального військового комітету зумовив ситуацію, коли майже всі старшини, які служили в українських військових частинах 1917 р., обов'язково мали належати **до якоїсь соціалістичної партії**. Окремих із них таке «партійне членство» згодом довело до відкритої зради. Так сталося, зокрема, з уже згадуваним членом Українського генерального військового комітету прапорщиком Полозовим, який згодом став радянським наркомом.

У листопаді 1917 р. до Києва прибув 4-й Український запасний полк ім. гетьмана І. Сагайдачного. Значна частина його вояків за політичними переконаннями була українськими більшовиками. Тих же поглядів дотримувався командир полку, штабе-капітан російської армії Сила Мойсейович Міщенко. Під час **Січневого повстання 1918 р.** більшовиків проти Центральної Ради він на чолі більшої частини свого полку, а також частини полку ім. Т. Г. Шевченка (який прибув із Петрограда) відправився **на допомогу повсталому**

заводу «Арсенал» і керував його обороною. Невдовзі Міщенко став комбригом, а потім і генерал-майором Червоної армії. Щоправда, 1941 р. розстріляний сталінським НКВС^[134].

Ще один радянський герой — Олександр Маркович Осадчий, з грудня 1918 р. обіймав значні командні посади у червоних військах, які воювали з Дієвою армією УНР. Керував уміло, професійно, за що був нагороджений орденом Червоного Прапора. Свого часу він був штабс-капітаном російської армії та командиром Куреня ім. Т. Г. Шевченка, розташованого у Ніжині, який у січні 1918 р., усупереч наказам українського командування, так і не вирушив під станцію Крути на допомогу Студентській сотні та 1-й Українській військовій школі ім. Б. Хмельницького.

У листопаді 1917 р. Київський полк Георгіївських кавалерів у повному складі з'явився під стіни Центральної Ради та попросив прийняти його до Української армії. Полк було перейменовано на 4-й Сердюцький ім. полковника І. Богуна. Однак уже під час Першої українсько-більшовицької війни полк зайняв нейтралітет, і тільки старшини та поодинокі вояки виступили на захист Центральної Ради. Коли до Києва прийшли більшовики, полк перейшов на їх бік і був перейменований на 1-й Український Червоний Георгіївський. Наприкінці лютого 1918 р., коли більшовики масово тікали з Києва, рештки полку попрямували з ними та, діставшись нейтральної зони, згодом стали кадром для створення 1-го Українського радянського полку ім. І. Богуна^[135].

Жовтневий переворот у Петрограді став етапним в історії українського військового руху. Після того, як Центральна Рада перебрала всю владу в Україні до своїх рук, у підпорядкування Українського генерального військового секретаріату перейшли війська Київської та Одеської військових округ, а також частково — Південно-Західного та Румунського фронтів. Начальником Київської округи Петлюра призначив підполковника Віктора Павленка (13 грудня він був замінений штабс-капітаном Миколою Шинкарем), Одеської — генерала-росіянина Юрія Єлчанінова, який погодився служити українській владі. Під керівництвом цих осіб трохи згодом було проведено остаточну українізацію військ Київської та Одеської військових округ. Усі вояки-росіяни з цих військ були роззброєні та відправлені до Росії. Окрім того, Петлюра почав переговори з командувачем Румунського фронту генералом Щербачовим про об'єднання Румунського та Південно-Західного фронту в один — Український та призначення Щербачова його командувачем. На обох фронтах почався пришвидшений процес націоналізації — створювалися українські, польські, білоруські, молдавські, латиські, литовські, естонські, татарські, вірменські, грузинські, грецькі, і навіть єврейські з'єднання та частини.

~ 60 ~

Задля здійснення керівництва усіма військами, що діяли на території України, наказом Українського генерального військового секретаріату від 23 листопада 1917 р. у Києві створювався Генеральний військовий штаб. Його начальником став генерал-майор Борис Бобровський — колишній почесний голова української громади Двінської військової округи. Відповідальні посади у штабі обійняли молоді офіцери-українці — випускники Військової академії Генерального штабу російської армії^[136]. Окрім того, у складі генерального секретаріату, на зразок Військового міністерства Росії, було засновано артилерійське, інженерне, інтендантське та інші управління.

Однак невдовзі через політичні інтриги у Центральній Раді Петлюру було усунуто з посади генерального секретаря військових справ.

18 грудня 1917 р. його місце посів відомий український соціаліст **Микола Порш**, який у призначеннях своїх підлеглих здебільшого керувався партійними інтересами, а нерідко й власними симпатіями. Так, він домогся зміщення генерала П. П. Скоропадського з посади командувача 1-го Українського корпусу... як носія «аристократичного прізвища». На тій же підставі було відмовлено про призначення на одну з посад до Генерального військового штабу ротмістрові Василю Кочубею^[137]. У той же час «командувачем всіма Українськими військами для оборони України від наступу Армії Ради Народних Комісарів» Порш призначив «свою людину» — підполковника Юрка Капкана: по-перше — як однопартійця, по-друге — як вихідця із села.

Найближчий співробітник Петлюри та Порша, майбутній військовий міністр УНР Олександр Жуковський задував:

«Історичний хід подій в змінах Міністрів Військових був такий, уважаємий Семен Васильович з першого Всеукраїнського військового з'їзду, як був вибраний в Генеральний Комітет, де став Головою Комітету, то по всьому ходу розвитку українського національного руху, він стояв на чолі Військової організації і був

Першим Генеральним Секретарем по Військових справах. Скільки не було міністерських криз Семен Васильович весь час залишався на чолі Військового Секретаріату і тільки після упертої агітації проти його, в чому немало праці приклав М. Порш, Петлюра пішов в одставку, а його місце зайняв М. Порш. Не можу проминути того, щоб не сказати, що перед виходом Петлюри портфель ЦКС — Р. предложив взяти мені. Тоді я був товаришем Генерального Секретаря по військовим справам, але я відмовився. Я був страшним ворогом зміни Військового Секретаріату і старався вплинути на товаришів по партії, щоб сього не робили, бо така зміна безслідно не зможе пройти. Мої побоювання не зробили ніякої уваги. Причини, через що я відмовився, полягали в тому, що біля портфелів йшла величезна гра, інтриги розвивались, сварки і т. п., що тільки мішало взяти твердий курс правління в напрямку роботи Військового Секретарства. Кожен майже із діячів počував себе Наполеоном, počував себе героєм призвати, спасти отчизну і дати їй лад та порядок. Багато із них міркували в душі, що тільки він один покликаний і призван історією до святого діла — відродити батьківщину. В цьому виявилось інтелігентське кружкове виховання і вплив російської культури. Чисті душею, з великими святими ідеалами, переповненим серцем робити і принести людству тільки добро, любов та правду, але прості... техніки в праці — адміністративного хисту і марудної мілкої щоденної роботи, для них вона була незрозумілою. Зокрема діла військового вони не знали; не знали з чого і як приступити до організації Військового Міністерства; як себе поставити і як вимагати від других в праці організаторські здібності і спеціально-технічні знання. Правда, не всі то з чистими намірами оточили Військові Міністерства, щоб щиро працювати. Не треба забувати, що це був період перегонів в розрішенню соціально-політично-економічних питань порівнюючи з Совдепією. А такі обставини в свою чергу, висували на підмостки політичного життя політиків-демагогів, ріжних авантюристів, які устроювали свої особисті інтереси і хтіли взяти від життя, від других людей, що тільки можна взяти, але накласти високих обов'язків на себе, ні — це заборонялось, це не полягало в їх натурі. Такі обставини не могли сприяючи впливати на будівництво армії, на будівництво тих підвалин, на яких повинна була сформуватися наша армія, як сила оборони захисту, так Держави як і революційних здобутків. Устав дисциплінарний поніс в собі такий безглуздий демократичний дух, що не знаю, чи буде коли існувати взагалі в світі армія на тих підвалинах. Жваву діяльність в цьому приймала Всеукраїнська солдатська Рада, яка багато прикладала рук та помагала Військовому Міністерству, але й багато псувала в організаційній роботі. З тою аксіомою багато політичних керівників не хтіло погодитися, що кожне діло, кожна спеціальність, фах може удосконалюватися, розвиватись тільки при тих обставинах, які спеціально для сього потрібні і без яких воно загине. Адже не можна хворого лікувати ліками не тої хворості, на яку він заслаб. Не можна по рецепту лікаря будувати міст, а по розсчотам інженера готувати ліки для хворого. Але в часи надзвичайних державних зворушень, коли життя виходить із берегів і починають бушувати народні стихії, то чого тільки тоді не буває. Я не міг при таких обставинах стати Військовим міністром бо викликав би проти себе своїх товаришів по парти, та інших партій, діячів велике незадоволення, обвинувачували б в реакційності, буржуазності і т. п., що внесло б тільки більший заколот в справі. Правда, може в цьому полягає моя помилка, позаяк я зараз бачу свою помилку в тому, що коли я став би В. М., нерішучу вів боротьбу з анархічним елементом, що й дало карні підвалини для утворення гетьманського перевороту. <...>

~ 61 ~

Як я вже зазначав, на місце Семена Васильовича вступив до виконання обов'язків Микола Порш — по політичним поглядам належав до Укр. с.-д. Парти. Що ж торкається до його моральних здібностей, то завше він на мене робив вражіння людини, якій довірятись не слід. М. Порш чудовий промовець, вмілий аналізатор, людина хитра і розумна. Коли він говорив, то промова його складалась з правильно построєних, наче книжних, речень. Володіє волею та рішучістю, але дуже скритна і недовірлива натура, самолюблен і багато покладає надії на власні сили, досвід та умінне розпізнавати людей. Сам визнає, що він не із останніх промовців, а тому на других промовців дивиться з пташиного польоту. Повна відсутність організаційного хисту, сказав би, що в нього дезорганізаційний хист. Переконаний в тому, що він все знає і що від його спостережень нічого не окриється, до фахівців не любить часто-густо звертатись, скрізь хтів все сам зробити і все сам вирішити, завдяки чому в Міністерстві ввів безглуздий централізм. Розподілення в роботі між Головними Начальниками Управлінь не було. Військове діло для нього було “темна вода во аблецах”, а щоб не втратити авторитета в очах підлеглих йому Головних Начальників Управлінь (“цих старих туподумців”), він приймав доклади, але без обґрунтованих мотивувань. Він схвачував основну думку, висловлену фахівцем, а далі сам вже її розвивав і в решті получалась каша.

Затверджений Центральною Радою на посаді В. М., Микола Порш фактично Міністерства не приймав, докладів від Головних Начальників Управлінь про роботу, діяльність та організованість підлеглих їм Управлінь, він не прийняв, а тому про внутрішню організацію, правдивіше буде повну дезорганізацію, про дійсний стан речей йому нічого не було відомо. Таке відношення до діла заплутувало та ускладнювало ще більш роботу Міністерського апарату. Міністерство якраз в той час було в періоді формування. Штатів не було, інструкції положень теж, начальники відділів не знали своїх завдань, не знали кола своєї роботи, не знали своїх прямих обов'язків, а саме головне, не було загального плану роботи — як буде організовуватись

нова армія, на яких принципах і цього не знали не тільки служачі Міністерства, а навіть сам Міністр. Вся робота проводилась в тому, що з самого ранку до вечіра приймалися різні делегації, які звертались з такими проханнями, що тільки відбирали час, до того безхитрі, та безглузді, що приходилось тільки розводити руками та дивуватись, хто б це власне так над ним поглузував, що порадив сюди звернутись за совітом. Але, з другого боку, не прийма такого добродія, буде лихо, — піде звонити, що за порядки, мені по негайним справам треба було до самого Міністра, а тут не пускають. Але це ще нічого, а не дай Боже, коли такого добродія не пустили значкові, і він від випадкових відвідувачів почує російську мову, тут для нього не цікаво, чи то служачі Міністерства, чи ні, — зараз кричить і в Центральні Раді між фракціями, або робить заяву партійним членам про те, що кацапи вже оточили Міністерство, гонять українців, не пускають до Міністра, рятуйте, хто в Бога вірує, Україна гине! О, хто не був в шкурі Міністра і не куштував цих принад, тому все це незрозуміло! А в цей час у вітальні по цілим годинам вичікували з біжучими докладами різні начальники відділів. Робота по відділах стояла, всі нервувались, хвилювались в очікуванні, що збільшувало руйництво не налагодженого формуючогося організма, убивало настрої, енергію у працівників і вони губили віру в саме діло. **Безнадійність опанувала майже всіма»**^[138].

~ 62 ~

У час, коли почалася військова агресія Радянської Росії проти України, дії Порша виявилися фатальними для Української республіки.

Нечисленні більшовицькі загони, надіслані з Росії, а також місцеві червоногвардійці без великих втрат просуvalися по теренах України у напрямі Києва, знищуючи українські залоги.

- 28 грудня 1917 р. більшовицькі загони роззброїли та розформували Чугуївське військоve училище;
- вночі з 9 на 10 січня 1918 р. роззброїли харківську залогоу — 2-й Український запасний та Чигиринський полки;
- 9—11 січня в результаті триденних вуличних боїв розбили українську залогоу в Катеринославі;
- 15 січня розпустили Запорізький полк у Куп'янську.
- У ніч на 27 січня 1918 р. спалахнуло більшовицьке повстання в Одесі, й після двох днів боїв, за допомогою матросів Чорноморського флоту та вояків Румунського фронту, червоногвардійці заволоділи містом. Одеська гайдамацька бригада, створена завдяки великим зусиллям доктора Луценка та підполковника Поплавка, була майже знищена (тут і далі дати подано за новим стилем. — Я. Т.).

Українські залоги Лівобережної та Південної України безупинно звертались до Києва по допомогу, але безрезультатно. За таких умов чимало військових формувань Центральної Ради відмовлялося воювати з більшовиками або, як уже згадані полки ім. Сагайдачного та ім. Шевченка, переходили на їх бік.

Урешті відповідальність за ведення бойових дій з більшовицькими підрозділами **взяв на себе командувач Київської військової округи штабс-капітан Микола Шинкара**. У напрямі Бахмача, Ромодана та Гребінки — залізничних станцій, що вели з Лівобережжя до Києва, він надіслав резервні частини: 1-шу та 2-гу Українські військові школи, курені Богданівського та Дорошенківського полків, 1-шу сотню Куреня Січових Стрільців, сформованого з українців — військовополонених австро-угорської армії, а також Гайдамацький Кіш Слобідської України — нечисленну, але міцну добровольчу формацію, якою керував Симон Петлюра. Невдовзі під Бахмач довелося відправити останній резерв — Студентську сотню.

29 січня 1918 р. у Києві спалахнуло більшовицьке збройне повстання, участь у якому взяли місцеві червоногвардійці та вояки деяких українських полків. Центральна Рада змогла протиставити заколотникам лише 1-й Український козацький полк ім. Б. Хмельницького, добровольців з Вільного Козацтва, 2-гу сотню Куреня Січових Стрільців та загони старшин і добровольців з різних українських полків, що оголосили нейтралітет. **У той же день стався легендарний бій під Крутами** з наступаючими з боку Харкова більшовицькими загонами. Українським частинам довелося віддати Крути, Ромодан і Гребінку та відступити у напрямі Києва, де вони згодом взяли участь у переможному штурмі «Арсеналу» та подальшій ліквідації повстання. Однак уже за два дні до Києва прийшли більшовицькі війська В. Антонова-Овсієнка та М. Муравйова. Під їх тиском у ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. Центральна Рада і рештки українських військ мусили залишити Київ.

Формування основного старшинського складу Армії УНР навесні 1918 р

Уранці 9 лютого 1918 р. рештки відданих українській справі військових частин і установ, що відступили з Києва, зібралися у селі Ігнатівка, розташованому на шляху до Житомира. До них приєдналися офіцери, унтер-офіцери, юнаки українських військових шкіл, студенти, гімназисти, вільні козаки та добровольці з-поміж цивільного населення. Саме тут остаточно оформився кістяк старшинського корпусу Армії УНР, на якому вона трималася аж до часу своєї ліквідації в 1924 р. Серед присутніх були й старшини, які в майбутньому зробили значний внесок в українську військову справу: Наказний отаман Дієвої армії УНР у 1919 р. Олександр Осецький, начальник штабу Дієвої армії УНР Андрій Мельник, військовий міністр УНР Всеволод Петрів, начальники груп та дивізій Армії УНР Олександр Загородський, Олександр Удовиченко, Петро Болбочан, Євген Коновалець та багато інших.

~ 63 ~

Польський генерал Лістовський, Головний Отаман УНР Симон Петлюра, військовий міністр УНР Володимир Сальський та командувач 2-ї (6-ї) Січової дивізії Марко Безручко, Бердичів, квітень 1920 року (фото з приватної колекції)

В Ігнатівці українські військовики нарешті остаточно позбавилися деструктивного впливу політиків із Центральної Ради. Уся військова влада перейшла до рук нового військового міністра Центральної Ради — бойового підполковника та георгіївського кавалера Олександра Жуковського, одного з керівників Української соціал-революційної партії, який усе життя віддав військовій справі та виявився надзвичайно енергійною і працьовитою людиною, з великим організаторським хистом.

За наказом Жуковського усі зібрані в Ігнатівці військові загони було переформовано в Окремий Запорізький загін військ Центральної Ради. Начальником загону призначено генерал-майора Костянтина Присовського — найстаршого з бойових командирів, які відступили з Києва. Загін складався з 3-х Запорізьких, Гайдамацького, Січового куренів, Запорізького та Гайдамацького гарматних дивізіонів і допоміжних частин. Окрім того, у розпорядженні військового міністра залишався Студентський курінь, а також два офіцерські загони — російський на чолі з капітаном Ганом та інтернаціональний, які збройно підтримали УНР у боях із

більшовиками. Чисельність запорожців трохи перевищувала 1 тис. вояків — переважно старшин з українських полків: Богданівського, Дорошенківського, Полуботківського, Боннського, Наливайківського, Гордієнківського та ін. До складу Гайдамацького куреня та Гайдамацького артилерійського дивізіону перевалено входили колишні старшини та підстаршини Гайдамацького куреня Слобідської України, вільні козаки Київщини та Катеринославщини, а також юнаки 1-ї та 2-ї Українських військових шкіл — загалом близько 300 вояків. Січковий курінь складався майже винятково з галичан — колишніх військовослужбовців австро-угорської армії (майже 300 осіб). В усіх інших загонах нараховувалося трохи більше 300 бійців.

Одразу після переформування військ Олександр Жуковський почав наступ проти збільшовичених частин російської армії та Червоної гвардії у напрямках Овруча, Сарн, Житомира та Бердичева. Його загартовані підрозділи досить швидко знищили червоногвардійські залоги найближчих до Житомира міст. Немало посприяло цьому й те, що радянські армії Антонова-Овсієнка, які захопили Київ, не переслідували військ Центральної Ради, бо, з одного боку, вони були знекровлені багатоденними вуличними боями, а з другого — вояки цих армій почали вимагати про відправку їх по домівках. Отже, після Києва загроза з боку військ Антонова-Овсієнка перестала існувати.

Майже без перешкод українці почали роззброєння збільшовичених військ російської армії, які рухалися з Південно-Західного та Румунського фронтів. У прифронтовій смузі владу тримали збірні загони, складені з найбільш свідомого та бойового елемента українізованих корпусів. Завдяки цьому вже за два тижні по залишенні Центральною Радою Києва українські війська зайняли більшу частину Волинської та Подільської областей.

Щоправда, у старшинському середовищі Жуковському довелося вгамовувати амбіції деяких військових, що більше прагнули революційних гасел, ніж військових дій. Так, командиром 1-го Запорізького куреня, який складався з богданівців, дорошенківців і полуботківців, під тиском Центральної Ради було призначено підполковника Юрка Капкана, який, зрозумівши, що може потрапити на фронт, удався до свого традиційного трюку — «офіційного дезертирства». Він попросив Жуковського звільнити його на чотири місяці у відпустку. Звичайно, військовий міністр радо погодився відпустити цього «воєначальника». На місце Капкана прийшов колишній командир Дорошенківського полку капітан Василь Пелешук, у спогадах Дмитра Дорошенка названий «типим бандитом». Він дуже скоро почав виявляти свої бандитські нахили: серед них була й спроба вчинити погром у Житомирі, після чого військовий міністр вигнав Пелешука з армії^[139]. На його місце призначено бойового штабс-капітана Олександра Загородського.

~ 64 ~

Схожа ситуація склалася й у 2-му Запорізькому курені, куди ввійшли рештки Богунського та Наливайківського полків, а також кілька українських офіцерських і добровольчих загонів. Спочатку командиром цього куреня було призначено безпартійного капітана Петра Болбочана, потім — на вимогу Центральної Ради — партійного офіцера штабс-капітана Олександра Мацюка. Але вже за кілька днів у бою під Бердичево Мацюк самовільно залишив фронт і втік до Житомира. Командиром куреня знову став Петро Болбочан^[140].

В інших частинах таких проблем не виникало. Командиром Гайдамацького куреня формально залишався Симон Петлюра, але оскільки він був людиною непрофесійною, то передав усі військові справи до рук штабс-капітана Олександра Удовиченка — талановитого офіцера. Командування 3-м Запорізьким куренем здійснював полковник генерального штабу Всеволод Петрів — теж професійний військовик. Нарешті, Січковий курінь очолювали досвідчені офіцери-українці з австро-угорської армії — Євген Коновалець, Андрій Мельник, Роман Дашкевич і Роман Сушко.

У зв'язку зі справами Капкана, Пелешука та Мацюка Олександрові Жуковському довелося вирішувати ще одну надзвичайно важливу проблему — введення у частинах військової дисципліни, фактично відміненої Миколою Поршем. Сам військовий міністр згадував про це досить емоційно:

«Як я вже вище казав, деорганізація і розпад продовжувалися, необхідно було крикнути голосом твердим і рішучим, щоб заставить, силою зупинити цьому моральному розпаду. І я став кричати. В першу чергу віддан був наказ, яким розформувались всі комітети у військових частях, гарнізонах і штабах. Розформувалась та болячка, яка з першим днем революції виросла на тілі армії і зруйнувала її вшент. Цим наказом ставилось питання вже руба, годі поглиблювати революцію, проводити різні експерименти над “демократизацією” армії, а пора стати до творчої продуктивної роботи, організації порядку і права в неї. Знищувалось то, що получило право громадянства, що існувало на тілі армії цілий рік революційного

періоду. Знищувались комітети, існування котрих виправдовувалося як кожний здобуток демократичного забезпечення революції і революційних здобутків. Яка контрреволюційність, недемократичність була мною проявлена! Я став вже контрреволюціонером і диктатором! Поводження своє до підлеглих я кардинально змінив. Коли прийшов до мене який полковник дійсної служби, старшина і допустив собі вольність в розмові, я його вигнав, як рядовий виганявся при царському режимові. Я на нього кричав, як ізвощик. І о — диво.

Тільки кінчив з ним розмову — виходжу на перон, перед моїми очима уявилась зовсім друга картина. Я почував себе наче перенесеним в іншу державу, або повернутим до часів царського режиму. Козаки честь не віддавали старшинам, і про це не можна було і натякати — контрреволюційність, ганьба, недемократично. Коли бачу — всі стали мені козирияти. У, ви, гади! Виповзаюче звірря, гидота, паскуди, раби. Для вас потрібен ще нагай, його признасте як авторитет влади, він для вас являється святим повелителем вразумляючим, зупиняючим і керуючим елементом. Як болісно і одночасно оскорбляючи мерзотно стало на душі. Невже ж звіряче ще сидить в тобі, чоловіче? Невже ж ти залишився ще рабом, який не може добровільно будувати своє життя, накладати на себе великі, святі обов'язки любові, миру та ладу, а потребуєш простого, але міцного, гнучкого дошкульного нагая! Тут у мене закралось глибоко в душі, там в тайниках маленьке-маленьке зневір'я. Але геть аналізувати, геть зупинитись на півдороги, та впадати в транс, впадати в настрій зневір'я та переоцінки — не такий час. Мій настрій і тон, який я взяв, видно було що даром не пройшов і скоро відчувся на фронті. Дисципліна стала провадитись. Військові частини стали кріпнуть. Видно що криза вже минула, можна сподіватися скорого выздоровлення хорого і дійсно хорий став скоро одужувати. Паніка зразу упала-розвіялась»^[141].

Наказ про введення дисципліни в армії УНР було видано 12 лютого 1918 р. за Ч. 30. Тепер кожний козак, отримавши наказ від командира, мав стояти струнко, повторити наказ і взагалі триматися, як того вимагає військова гідність. Це розпорядження дало миттєві результати: такі явища, як зловживання, боягузтво та погромна агітація, практично зникли.

Одночасно з реорганізацією військ Олександрові Жуковському довелося дбати про створення військового апарату. **Адже з 400 працівників Військового міністерства Центральної Ради, які числилися у цій установі до початку боїв із більшовиками, з Києва вийшло лише 20.** Серед них були: начальник оперативного відділу Генерального штабу підполковник Олександр Сливинський, начальник канцелярії матрос Письменний, працівник оперативного відділу генерал-майор В'ячеслав Бронський та начальник мобілізаційного відділу капітан Максимович. Окрім того, серед вояків, що відступили до Ігнатівки, Жуковський виявив кількох професійних військових, здатних займати штабові посади.

~ 65 ~

Начальником свого польового штабу Жуковський призначив генерал-майора генерального штабу Олександра Осецького, що відступив з Києва разом із Гайдамацьким кошем. Сливинський став начальником оперативного відділу, Максимович та Письменний залишилися на своїх посадах, Бронський був призначений представником Військового міністерства при німецькому командуванні. У Житомирі в розпорядження Жуковського прибув **полковник Астаф'єв**, якого призначили начальником відділу формувань (по поверненні до Києва він зайняв свою стару посаду начальника військово-навчальних закладів). Нарешті, головним інтендантом став колишній командир Кінного полку Вільної України підполковник Григорій Адамович. Ключові посади Жуковському вдалося заповнити досить відомими в українському середовищі людьми, але остаточно це кадрової проблеми не розв'язало. Трохи згодом військовий міністр зізнався:

«Багато прийшлося мені брати людей, як то кажуть, буквально з вулиці. Не приходилося мені тоді розбиратись з політичними поглядами працівника, чи він “щирий” українець, як він ставить до Українського руху і т. ін. НЕ такий час був! Я дивився на обставини даного менту так, коли хата горить, коли палає вогнем все добро, то, рятуючи його від вогню, не розбираються, які речі брати і рятувати вперед, а рятуєш все, що можна врятувати, що можна вихопити із вогню. Потім, коли пожежу потушимо, коли стихії знищення не буде, тоді розберемо ті речі, і кожній річі буде відведено своє місце. **Да і на самому ділі, де ж мені взяти “щирих патріотів”, українців, коли їх нема!»**^[142].

Українські льотчики у Польщі, Бидгощ, 20.07.1921. Посередині священик Петро Білон. Ліворуч від нього урядовець Іван Молоко, праворуч — сотник Сергій Островідов. На задньому плані поміж П. Білоном та С. Островідовим визирає сотник В. Олексієв. Сидять внизу військові льотчики Федір Алєлюхін, Лев Скурський та Павло Золотов. З-за Ф. Алєлюхіна визирає рідний брат А. Скурського, старший механік Петро Скурський (фото з приватної колекції)

У своїх спогадах Олександр Тимофійович стверджував, що з тими військовими силами, які опинилися в його руках уже в середині лютого 1918 р., можна було цілком самостійно подолати більшовиків в Україні. Без будь-якої німецької чи австро-угорської підтримки. Схиляються до цієї думки й деякі інші військові мемуаристи. Звичайно, без німців боротьба за визволення тривала б значно довше, але... Уже за кілька днів після підписання у Брест-Литовську миру між представниками Центральної Ради і Четверного Союзу німецькі та австро-угорські частини перейшли у наступ. **1 березня 1918 р.** українські й німецькі війська вибили більшовиків із Києва.

Після повернення до столиці справа оновлення українського війська пришвидшилася. Жуковський писав:

«На другий день після повороту я приступив до організації Військового Міністерства. Відживляти зруйновану інституцію бувшої Київської округи безцільно, а тому я наказав, щоб у відповідні помешкання бувшої Округи розміщались Управління Військового Міністерства. **Київське Окружне Управління** було фактично зруйновано: вікна побиті, столи і стільці поламані, папери, документи, книги були знищені, зіпсовані і валялись в безформенній масі. Величезна Військова бібліотека була зруйнована. Починати приходилось заново, з самого початку. Необхідно було перш всього знайти собі помічників чесних, щирих і талановитих. А де їх знайти? Отут полягає весь трагізм нашого визвольницького руху. Декілька працівників вже намічалось у мене. Полковник Сливінський — Начальником генерального Штабу. А начальник моєї похідної канцелярії Отаман Осецький — Начальником Головного Управління. Отаман Астафів, який завідував формовочним відділом в похідному Штабові — Головним Начальником Військових Шкіл. Отаман Буйницький — Головним начальником Військового Судного Управління. Аїкар Карабай — Головним Начальником Санітарної Управи. Таким чином, більшість половини людей на місця Головних начальників намітилось. Остановка залишилась тільки на слідуючи посади: найти помічників — Головного Начальника Постачання, дуже серйозна і відповідальна посада, именно в той час, і відповідних йому помічників. Гарматного, Інженера, Авіаційного, Інтенданта, Генерал-квартирмейстера, Начальника Генерального Штаба і т. ін. Перелічувати не буду, бо тільки заплутася. Голова йшла кругом»^[143].

5 березня 1918 р. наказом Ч. 50 Жуківський призначив Олександра Сливинського начальником Генерального штабу, а Олександра Осецького — Головного штабу. Інших працівників він набирив буквально на вулиці. Спочатку випадково зустрів генерала Олександра Грекова, якому одразу запропонував посаду 1-го помічника, потім — генерала Володимира Стойкіна, колишнього начальника господарської частини Особливої армії, який став головним інтендантом. Уже на 4-й день перебування у Києві майже всі управління Військового міністерства запрацювали на повну потужність. Робота починалась о 8-й ранку й тривала безперервно до 12 години ночі.

За тиждень у Києві відбулася реорганізація Окремого Запорізького загону, до складу якого протягом лютого — початку березня влилося близько 1 тис. добровольців. Наказом Жуковського від 12 березня 1918 р. загін було переформовано в Окрему Запорізьку дивізію у складі 1-го та 2-го Запорізьких, 3-го Гайдамацького, 4-го Січового піших, 1-го та 2-го Запорізьких гарматних, Запорізького кінно-козацького, Запорізького інженерного полків, а також 1-го й 2-го Запорізьких панцирних дивізіонів. Полки розгорталися з однойменних куренів та дивізіонів, командири лишалися старі — Загородський, Болбочан, Удовиченко, Коновалець, Петрів тощо. Замість Присовського, який 3 березня був призначений губернським комендантом Київщини, начальником дивізії став полковник Олександр Натієв — аджарець за походженням, який до того обіймав посаду начальника артилерії 2-го Січового Запорізького корпусу. Окрім того, 1 квітня 1918 р. Олександра Удовиченка було відкликано до Генерального штабу, а командиром полку став полковник Володимир Сікевич — бойовий російський офіцер.

Запорожці не довго перебували у Києві й уже за кілька днів вирушили на фронт проти більшовиків. За ними пішли й гайдамаки. Тільки Січовий полк, який згодом дістав № 1, залишився у Києві як охорона Центральної Ради. Запорізька дивізія брала активну участь у боях із більшовицькими військами на Полтавщині, Чернігівщині, Катеринославщині, Харківщині у Таврії та Криму. До кінця квітня 1918 р. вони, спільно з німецькими та австро-угорськими військами, повністю очистили Україну від радянських загонів. У цих весняних боях близько 100 запорожців і гайдамаків загинуло, ще майже 400 дістали поранення^[144].

У Києві на той час тривала напружена праця. До Жуковського почали з'являтися із рапортами командири різних дивізій та полків старої російської армії, які заявляли про бажання зберегти свої частини у складі нової української армії. Ці дивізії та полки, українізовані ще восени-взимку 1917 р., становили собою випробувані військові кадри, з яких незабаром мала створитися професійна українська армія. Щоправда, чисельність їх була невеликою: полки нараховували від 10 до 40 старшин і підстаршин, дивізії — по 100 вояків.

Рушіями організації армії стали Жуковський, Греків, Сливинський та деякі інші військовики. У кожній з українських губерній за допомогою наявних кадрів планувалося створити по 1 корпусу в складі 2-х піших дивізій. Окрім того, Жуковський мав намір сформувати 2 (згодом їх число збільшено до 5) кінні дивізії. Щоб поповнювати ці з'єднання молодими козаками, треба було створити апарат комплектування армії — призначити повітових та губернських військових комендантів. Однак командних кадрів знову не вистачало. Жуковський згадував:

«Повітових комендантів треба було призначати 113, Губерніальних — 8, 6 місцевих. Крім того, до губерніальних їх помічників. Вже одна ця цифра може показати, наскільки я був в утрудненому стані, як важко таку кількість знайти відповідних людей. Але це ще ніщо, як взяти в розклад і другі вимоги, як то — Корпусних Командирів — 8, Начальників дивізій — 18, Командирів бригад — 36, Командирів полків — 72, курінних — 216. Це персоні не нижче полковника-капітана, не рахуючи сотенних і других. У цей розклад не входить 5 кавалерійських дивізій, важкі і легкі гарматні бригади і т. ін. От де в чому полягає трагізм. Щиріх, свідомих українців серед військових була така обмаль, що можна й по пальцях перерахувати, особливо старшин високих рангів. Вихованне Великодержавне Російське старалось все задушити, пригнітити, витравити серед старшин, що могло б тільки натякати на жевріння національного відродження. Умови життя у військовому суспільстві складались тільки на підставах общеруських ідей великої неділимий Росії, а тому сподіватись на зріст ідеї національного відродження ніяк не можна було так за останні часи не тільки революції як особливо перед <нерозбірливе слово>. Ідеї самосвідомості, прагнення до культурного національного розвитку своєї батьківщини, до повернення тих привілеїв нашого народу, якими ми колись користувались, навіть простого правдивого знання своєї історії, абсолютно не мало ґрунта серед старшин бувшої російської армії для того, щоб тільки хоть науково зацікавитись, як, наприклад, до іноземної літератури. Малоросія у всіх майже уявлялась, як “край, где всьо обільем дишет”, де живуть лєнівіє хохли”, “у ніх єсть воли, хорошая водка, ковбаса і галушки”. Власне, так офіцерство уявляло собі Україну-Малоросію, що ж торкається до її культурних змагань, до її національних гордошів, до її штуки, до самобутності і т. п., то це не було для них зрозумілим. Невже ж могло подібне щось бути у тих хохлів. Так дивилось на нас не тільки офіцерство, а майже вся великоросійська інтелігенція. Тому сподіватись великого переродження серед старшин високого рангу за часи революції та ще й у відповідній кількості трудно було. Перероджувалися та перекашувалися зовсім із-за інших мотивів, а не тому, що у них очі прозріли; дуже малий процент рахувати можна як дійсно пробудившихся щирих патріотів. Шкурні інтереси, інтереси за насущний хліб, за честолюбиві змагання та досягання поліпшення свого власного життя»^[145].

Повноваження з призначення на командні посади Олександр Жуковський передав своєму помічникові — генералу Грекову, який тривалий час був викладачем у військово-навчальних закладах Санкт-Петербурга, включаючи Імператорську Миколаївську військову академію, дуже добре знав офіцерський корпус Генерального штабу та загалом російський генералітет. Саме він, фактично, й обирав з генералів і полковників, які виявили бажання служити в українській армії, найбільш професійно підготовлених і певних з погляду національних переконань. Щоправда, мало хто з них розмовляв українською мовою (як і сам Греків), але всі новопризначені генерали та полковники сумлінно взялися за створення армії.

Справа українізації російських військовиків потребувала чимало зусиль навіть незважаючи на те, що частина з тих, кого протягом березня-квітня 1918 р. було призначено Жуковським на генеральські та полковницькі посади, походила з українського селянства та козацтва. Приміром, поставлений на посаду начальника медичної служби Київського корпусу Мартирій Галин так згадував про своїх колег та начальників:

«В штабі застаю командира корпусу, начальника штабу і старшого ад'ютанта, чи як називали його тоді, осаула, та ще одного старшину й двох писарів. Ось і увесь штаб, а разом і увесь корпус, а всього — 4, а я — п'ятий. Командир корпусу генштабу генерал-майор “Щироукраїнський” (правдиве прізвище його забув, але воно українське), розмовляє по українськи, хоч і зле. Начальник штабу генштабу генерал-майор N., — товста пихата московська пика, — відвертається не відповідаючи, коли осаул звертається до нього по українськи. Осаул Дехтярів балакає з усіма тільки по українськи, доброю, щирою мовою»^[146].

Генералом «Щироукраїнським» тут названо Ілька Сильвестровича Мартинюка — бойового та надзвичайно популярного серед солдатів російського генерала, який походив із селянської родини з Волинської губернії та все життя прослужив у полках, дислокованих на Волині. Але, за словами Галина, він «розмовляє по українськи, хоч і зле». «Товста пихата московська пика» — це полковник Олександр Шестаков, який випадково потрапив на свою посаду. Він був останнім командиром українізованої 9-ї кавалерійської дивізії російської армії, рештки якої у лютому 1918 р. демобілізовано в районі Василькова — Білої Церкви. По дивізії залишився архів і деякі матеріальні речі, з якими у березні 1918 р. Шестаков приїхав у Київ до Військового міністерства. Тут, зважаючи на відсутність фахівців, йому було запропоновано тимчасово прийняти посаду начальника штабу Київського корпусу.

Звісно, змінити ставлення до українства в таких, як генерал Мартинюк або полковник Шестаков, було майже неможливо. **Проте молодших старшин — підпоручиків, поручиків та штабс-капітанів, які прийшли до російської армії під час Першої світової війни, пропускали через спеціальні курси, де їм було прочитано лекції з українознавства, української мови та фахових дисциплін. Організація цих курсів, які отримали назву Інструкторської школи старшин, було покладено на начальника Головної шкільної управи генерала Астаф'єва.** Згодом цей заклад відіграв важливу роль у формуванні старшинського корпусу Української армії.

~ 68 ~

Навчання в Інструкторській школі старшин тривало 2 місяці. Перший випуск мав відбутися **1 травня 1918 р.** і дати українській армії 763 молодих старшин. Цією молоддю Жуковський планував укомплектувати кадри трьох корпусів — Волинського, Подільського та Київського. Там же за кілька місяців мали відбувати строкову військову службу 20-літні сільські юнаки з Волинської, Подільської та Київської губерній — як, на думку Жуковського, найменш уражені більшовизмом. Сам він згадував:

«Все необхідне майже було готове. Адміністративний поділ на Корпусні райони був закінчений; Статути про внутрішню організацію армії теж закінчились, деякі тільки не були затверджені Радою Міністрів та Центральною Радою. Устав о Військовій повинності, який теж був вже розглянутий у Військовій Раді. Корпусні командири призначені — начальники дивізій теж, малось на увазі з початку травня оголосити набір новобранців 20-літніх тільки в 3-х губерніях — Подольській, Волинській і почасти в Київській. Кадр старшин на цих 3 корпуси хватило б із Інструкторської школи, де налічувалось до 1200 старшин і до 600 підстаршин. Необхідно було тільки упевнитись в упому, як все-таки на місцях, там на провінціях до цього віднесеться населення»^[147].

Працівники Військового міністерства сподівалися, що ось-ось отримають у своє розпорядження цілі три армійські корпуси. **Але у цю справу несподівано втрутилися німці.** Найближчий помічник Жуковського, генерал Олександр Греків пізніше писав:

«Само собою зрозуміло, що в першу чергу прийшли на порядок денний військові справи, як найбільш небезпечні для свавільства чужого володаря. Майже на другий день по приїзді генерала Гренера до Києва був закликааний до німецького штабу начальник українського Генерального штабу, полковник Сливинський, з усіма документами щодо формування української армії. У короткому часі після того, не зважаючи на наші доводи й протести, формування корпусів, яке вже почалося, було **нам категорично заборонене**»^[148].

29 квітня 1918 р. свавілля німців дійшло до краю — вони розігнали Центральну Раду, а військовий міністр Олександр Жуковський невдовзі був заарештований за звинуваченням у викраденні київського банкіра Доброго. Того ж дня на Хліборобському з'їзді у Києві Павла Петровича **Скоропадського**, генерал-лейтенанта російської армії та колишнього начальника 1-го Українського (34-го армійського) корпусу обрано **гетьманом України**.

Останньому від Жуковського дісталася солідна спадщина: кадри 8 армійських корпусів, 5 кінних дивізій, цілком сформований апарат Військового міністерства та Генерального штабу, Інструкторська школа старшин з усіма вихованцями, і навіть — великий запас генералів і полковників, що протягом березня-квітня встигли подати заяви про бажання служити в Українській армії. Однак пізніше у своїх спогадах уже колишній гетьман усе, створене в галузі військового будівництва Військовим міністерством Центральної Ради, приписав до часів свого правління.

Будівля Інструкторської школи старшин, фото 1920 років. Нині — Військовий лицей ім. І. Богуна (з фондів ЦДАГОУ ім. Г. С. Пшеничного)

Інструкторська школа старшин

У становленні Збройних сил України доби Визвольної війни Інструкторська школа старшин відіграла першорядну роль. Протягом 1918 р. у її стінах було перепідготовлено **1667** молодих старшин колишньої російської армії. Вони прослухали курси українознавства, української мови, вивчили український статут та основи військової дисципліни, майже втраченої в буремному 1917 р. Окрім того, старшини-курсанти відвідали низку військово-теоретичних курсів для удосконалення фахових знань.

Наказ про формування школи вийшов 14 березня 1918 р. — за підписом військового міністра Олександра Жуковського. Її створення, що мало відбутися протягом восьми днів, доручалося начальникові Головної шкільної управи отаманові Астаф'єву, який мав підібрати стройовий і викладацький склад школи, а також набрати перших слухачів. Серед них опинилися, зокрема, молоді офіцери зі старшинського складу розформованого у Києві 2-го Січового Запорізького корпусу військ Центральної Ради. До міста з усіх кінців України стікалися молоді прапорщики, підпоручики, поручики, іноді й штабс-капітани, які під час Першої світової війни служили в українізованих частинах. Сюди ж із Румунського фронту приїхали старшини з українізованих X та XXVI армійських корпусів, а з Південно-Західного — 1-го Українського корпусу та інших з'єднань. Таким чином уже протягом лічених днів було укомплектовано 1-й курс Інструкторської школи старшин. **Окрім того, для закінчення військової освіти до школи було зараховано юнаків старших класів розформованих 1-ї та 2-ї Українських військових шкіл Центральної Ради.**

Для залучення до Української армії більш широкого кола колишніх молодих офіцерів російської армії Головна шкільна управа вдавалася і до інших заходів. Працівник управи, Варфоломій Євтимович, згадував: *«Щоб притягнути до школи потрібні контингенти старшин слухачів, Г. Ш. Управа подала широкі оголошення до всіх газет, які виходили в Україні, через повітових комісарів розіслала свої оголошення до кожної волосної управи, видавала спеціальні афіши й засобами військової авіації розкидала летючки-оголошення під час ярмарків по містечках»*^[149].

Начальником Школи було призначено росіянина — донського козака полковника Олексія Максимова, який у російській армії вважався одним із найкращих військових педагогів (але українською мовою він не володів). Стройовий і більшість викладацького складу школи отаман Астаф'єв підібрав переважно з числа своїх колишніх вихованців із Чугуївського військового училища, де він викладав майже 10 років. Про формування та перші кроки діяльності школи у своїх спогадах докладно оповів Варфоломій Євтимович:

«Тогочасний Військовий Міністр, полк. Жуківський, наказав організувати школу, яка мала перепустити старшин українського походження, що зголосилися до українського війська — щоб одсвіжити їхні воєнні знання, “підтягнути” в розумінні дисципліни та трохи навчити української мови. Цій школі Військовий Міністр дав назву: “Інструкторська школа старшин” і на її урухомлення в недокінчених будинках Київської Воєнно-інженірної школи (кол. Алексєєвського В. Инж. Училища) дав 8 день часу. Школа мала складатися з п'яти сотень піхоти й сотень — кінної інженірної, кулеметної та польової батареї, лічучи пересічно по 150 душ на сотню (батарею) перемінний склад школи доходив до 1 400 душ, при звиш сотні старшинського складу.

Головна Шкільна Управа “на коліні” облічила програму навчання, яке мала перевести за два місяці.

Школи доводилося творити з нічого — не було ні людей, ні коней, ні зброї, ні ліжок, ні столів, а головне — не було військових підручників на українській мові. Майно школи почасти знищив “Сердюцький ім. Т. Шевченка полк”, що колись у цій школі квартирував і донищили большевики, а в часі, коли треба було організувати школу, то в її будинках стояв полк німецької піхоти.

І все ж, на призначений день — школа в повному числі багнетів, шабель і гармат при повному складі сил педагогічно-виховавчих була зорганізована і в дні 14 березня представлялася Військовому Міністрові.

З промови Олексія Сергійовича до школи, пам'ятаю, як говорив: “Обов'язок почесний і святий покликав вас під рідний прапор “ність сея вищєя любви, аще хто душу свою за друзі полагаєт”. Щоб живу душу, це найбільше своє добро, за друзів оддати, треба друзів тих більш од себе самого любити! Друзі ці — вся наша Україна. Озбройте ж ваші серця любовю до України, засталіть їх ненавистю до ворога! А найбільше — любіть її “во время люте”, що ще не скінчилося, коли воюємо за її волю, коли на Лівобережжю наші брати кривавляться у боях”.

Щоб забезпечити Інструкторську і майбутні нормальні школи найнеобхіднішими підручниками, Олексій Сергійович складає при Головній Шк. Управі “Редакційно-термінологічну Комісію”, яка працює в години поза урядові й закладає взірцеву друкарню.

По урухомленню “Інструкторської Школи” Олексій Сергійович підготовлює відкриття такої ж школи в Одесі. (До відкриття цієї школи не дійшло, бо не дозволили німці), гуртує при Головній Шкільній Управі кадри стройових старшин, лекторів та професорів для майбутніх військових шкіл ріжних типів з найкращих старшин колишніх російських військових шкіл»^[150].

Отже, вже наприкінці березня 1918 р. в Інструкторській школі старшин розпочалася робота. Навчальний курс становив 2 місяці, коли курсанти опановували всі необхідні гуманітарні та військові дисципліни. Приміром, старшина з 2-го випуску Семен Левченко так згадував про навчання у школі:

«До години 12 відбувались лекції в клясах з дисциплін військових або українознавства і треба сказати, що шкільна справа була поставлена досконало, навіть так, як би це припадало не звичайній, а вищій інструкторській старшинській школі. Сили лекторські зібрались на диво першорядні. Чи це була чия заслуга, чи може випадковий збіг обставин, які змушували фахівців шукати старого зарібку там, де тільки була можливість. Тим більше, що ще лише Україна тоді не була залита большевицькою повинню, яка шаліла на просторах цілої Росії. Україна була тоді островом, на який рятувалось все те, що в большевицькій пожежі згубило рацію буття.

Отже, пригадую собі, що фортифікацію викладав нам підполковник, воєнний інженер, фахівець свого діла, Олег Шумський. Другий — петроградський академік Іванов викладав топографію — правда на російській мові (праць з обсягу цих дисциплін на українській мові ще не було), але здавали іспити ми в мові українській — це вимагалось з засади.

Тактику викладав симпатичний молодий підполковник генерального штабу Мазур-Ляхівський. Не раз згадуючи минуле, приходять мені на пам'ять ця імпонуюча фігура і я завжди завдаю собі питання, де ділась ця високо талановита людина? Ні потім, ні пізніше ніде й ні від кого не чув і не дізнався, що з ним сталось.

Лекції тактики для нас, старшин-фронтників, — це була правдива насолода, правдива військова повість, писана мовою цифр, фактів, епізодів. Ні один виклад, ні одна година школи не обходились без того, щоб перед слухачами не проходив образ з недавнього фронту великої війни, спадала таємна завіса, яку з таким умінням гідіймав, розгортав, з таким розмахом представляв аудиторії — тактичний обхід, чи охват, чи прорив позиції, маневрування й демонстрації. В клясі тоді стояла мертва тиша, а красномовець-лектор був пан і маг.

Досить того, що не учні-юнаки, а кількадесят старшин-фронтників були тоді закохані в свого учителя.

І тим було дивніше, що підполковник Мазур-Ляхівський володів чудово українською мовою (де він її взяв?) і при тому мовою літературною, якої з нас ніхто ще не знав.

Великий жаль, коли ця людина загинула десь підчас якогось наїзду північних дикунів, загинула непомітно й марно, а все говорить за останнє. В усякому разі, старшини українці багатько були зобов'язані цій надзвичайній людині і на цьому місці особисто віддаю їй велику й глибоку пошану (у цьому місці редакція збірника “За Державність” зробила примітку, що Мазур-Ляхівський помер від тифу у Кам'янці-Подільському. Насправді восени 1919 р. він перейшов на бік білогвардійців, докладніше див. біографічний довідник. — Я. Т.).

Історію України викладав нам цивіль п. Садовський, соціальне його положення не пам'ятаю.

Викладав досить не зле, однак не вмів захоплювати своїми викладами аудиторію, тоді коли в цій царині якраз міг би й проявити себе. Однак з його лекцій при бажанні старшина міг почерпнути досить відомостей для ролі виховника в майбутньому. Граматику й мову (підручник О. Курило) викладав, здається, він же.

Літературу викладав рухливий і енергійний пан-отець Юрій Жевченко, українець-ентузіаст, пізніший єпископ української автокефальної православної Церкви. Викладав уміло, захоплююче, зі знанням, але тої красномовності й удару, що були у підполковника Мазур-Ляхівського, він не посідав.

Як на лекціях мови, так і на лекціях літератури, старшини вправлялись в читанні.

Смішно виходило часами таке читання старшини-учня, який ніколи до того часу не мав спільного з українською мовою, але таких старшин у другім випуску Інструкторської Школи одначе був досить незначний відсоток; підкреслюю це для того, що українців у третьому випуску було вже в половину менше: за часів гетьманської влади зазначився вже приплив “малоросів”, “фахівців”, які мали бажання закінченням школи набути право на посади в армії. Тоді як перший, а рівно ж і другий випуски старшин-інструкторів склалися на 1/2 зі свідомого національно українського елемента, який ішов до армії виконувати тяжку відповідальну працю будівничих українського війська не хліба ради, а ради ідеї й переконань.

І не була це заслуга військового міністерства Центральної Ради, за якого почала Інструкторська Школа функціонувати. В такий спосіб українське безпартійне старшинство (далеко, на жаль, не все) здобувало собі право після ріжних митарств по штабам служити в рідному війську й працювати для відродження рідного краю.

Після лекційних годин Школа, як колишні “юнкера”, після хвилини перерви, ставала до муштрових навчань. Муштра відбувалась тут же недалеко на Звіринці, на ярах, які для цього якнайкраще надавались. Сотні виходили в команді своїх кадрових старшин і провадили навчання. Починали з “азів”, бо з одиночного навчання й таким чином засвоювався український статут. Отже, приходилось вдруге, після кількох років фронту, кінчати старшинську школу; і наскільки лекції були часом приємні, так часом нудила й надокучала муштра <...>

Література за пан-отцем Жевченком цікавила елемент свідоміший національно; елементові “малоросійському”, який пізніше підніс голову (цей елемент чомусь був найгарячішим визнацем гетьманату), цю дисципліну опанувати було дуже тяжко.

Якось лектор одного разу попередив, щоб старшини-учні перечитали уважніше “Гайдамаків” Т. Шевченка тому, що на днях маємо опрацювати на цю тему писемне завдання, яке він уважатиме, як підхід до іспитів з літератури. І справді незабаром пан-отець Жевченко запропонував класі завдання на тему: “Велика руїна” на підставі “Гайдамаків” Т. Шевченка. Час на опрацювання теми дано дві години.

На “малоросів” прийшла тяжка година, однак їм, як міг, помагав пан-отець.

Для мене особисто це завдання було першою більшою практикою в українській мові, а тому я ним захопився; наслідком цього так поглибив тему, що закінчити завдання в час не міг і за згодою лектора закінчив по лекціях за умовою, що буду мати зменшену ноту.

За тиждень пан-отець приніс опрацювання теми і зачитав ліпший і гірший матеріал. На моє превелике задоволення ліпшим оказалось моє опрацювання, гіршим був “твір” одного з “малоросів”. Бідакові довго прийшлося бути предметом невинних, правда, товариських жартів, а прізвище “самоперпопера” за фабрикування ним особливої української мови так за ним до кінця курсу й залишилось»^[151].

Усього протягом 1918 р. школа встигла здійснити три випуски старшин. Перший із них, найбільший, почав свою роботу за часів Центральної Ради (наприкінці березня), а закінчив — при гетьмані П. П. Скоропадському (наприкінці травня). Під час Гетьманського перевороту начальник школи генерал Максимів особисто їздив до Скоропадського та переконав його, що школа — аполітичний військовий заклад, створений винятково для потреб Української армії. Однак на перший випуск старшин школи гетьман не прибув, і він відбувся без особливих урочистостей. Загалом зі складу школи було випущено 763 старшини 1-го випуску — до Волинського, Подільського та Київського корпусів — відповідно до плану, передбаченого ще військовим міністром Центральної Ради Олександром Жуковським.

Відповідно до знайденого в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України документа, за станом на 1 травня 1918 р. випускникам 1-го випуску надавалися такі вакансії^[152]:

	Київський корпус	Подільський корпус	Волинський корпус
<i>Піхота:</i>			
1 Курінних	5	5	5
2 Сотенних	85	85	85
3 Півсотенних	113	113	113
4 Хорунжих	17	17	17
<i>Гарматні частини:</i>			
1 Командирів батарей	2	1	
2 Старших старшин	4	4	4
3 Молодших старшин	11	11	11
<i>Кіннота:</i>			
1 Помічників к-ра полку		1	
2 Півсотенних	4	3	3
3 Сотенних	4	4	4
4 Хорунжих		1	
<i>Саперні частини:</i>			
1 Сотенних	6	6	6
2 Півсотенних	4	3	3
3 Хорунжих	2	2	1

2-й випуск школи, в якому нараховувалося 283 старшини, відбувся 6 серпня 1918 р. Семен Левченко згодом писав:

«Другий випуск, відбувся урочисто — після муштрових, гімназичних вправ а також параду, які відбулися біля приміщення школи. Парад прийняв військовий міністр Олександр Рагоза. Кожний випускник отримав по 300 карбованців, тому всі були запрошені на гетьманський обід. Одночасно з полків почалися з'їздитися старшини для навчання на черговому курсі, але це був виразно малоросійський елемент»^[153].

До спогадів Левченка додамо, що обід випускників школи у гетьманському палаці було знято на кіноплівку, нині відому й часто використовувану в різних документальних фільмах.

2-й випуск старшин було розподілено по частинах української армії таким чином:

- до III Херсонського корпусу — 55 старшин,
- до V Чернігівського корпусу — 58 старшин,
- до VI Полтавського корпусу — 57 старшин,
- до VII Харківського корпусу — 56 старшин,
- до VIII Катеринославського корпусу — 57 старшин^[154].

Третій випуск старшин значно відрізнявся від перших двох. Він, як зазначав Семен Левченко, складався переважно з російськомовних слухачів — молодих старшин-українців, які у своєму загалі не мали нічого спільного з українським військовим рухом 1917 р. Слід зазначити, що загальнополітична ситуація за часів Скоропадського зумовила повернення викладачів, які раніше намагалися розмовляти українською, до вживання російської мови. Генерал Всеволод Петрів, який восени 1918 р. працював у Головній Шкільній Управі, так згадував про школу того часу:

«Інструкторська Школа Старшин, основана ще за Центральної Ради, містилась в будинках бувшого «Інженерного Училища» на Звіринці і її кадри мали перетворитись у кадри 1-ї Спільної Юнацької Школи в якій я мав бути помічником начальника штабу, тому склад її та настрої в ній знав я прегарно. Склад тих фахових старшин, яких вчили в цій школі, був на 60 % російський — психологічно, хоча понад 50 % було українців в значінню територіальнім. На чолі школи стояв російський генерал, з походження донський козак, який пізніше зі своїм курінним командиром та двома сотенними опинився в армії Денікіна. Цей кермуючий склад старшин був уже майже рік на службі, а тому, хоча зовнішно зукраїнізувався — навчившись дещо мови та української історії — але, що носив у душі, свідчить найкраще те, що підчас повстання проти гетьмана половина його перейшла на «общепонятну» й було безліч непорозумінь на національному ґрунті з т. зв. змінним складом.

Змінний склад Інструкторської Школи — це були ті старшини воєнного часу, які пішли продовжувати службу в українській армії, тому був це майже виключно український елемент. Багато з них було вже в українських революційних організаціях, але метода виховання, що прищеплювала тямку «аполітичності» армії, дисципліни й послуху, довела до того, що під час повстання проти гетьмана школа ця боролась завзято проти українських військ Директорії поруч з російськими контрреволюційними відділами. Аише повільно розвивався в ній процес усвідомлення, який привів до того, що 14 грудня Школа виконала мій наказ: покинула фронт та визнала нову владу, якої ще не було в Києві. До цього поступку Школи причинилось і те, що з початком повстання все в ній було виарештоване, і що до Школи порадив я вступати тим старшинам Гордієнківцям, які залишилися без праці в Києві. Мені пощастило влаштувати там 17-ох хлопців.

Інструкторська Школа працювала багато й технічно надзвичайно гарно підготовляла старшин»^[155].

3-й випуск школи відбувся 5 жовтня 1918 р. і складався з 621 старшини. Його приймав лише військовий міністр генеральний бунчужний Олександр Рагоза, без гетьмана П. П. Скоропадського^[156]. Із числа цих випускників направлено:

— до піших частин — 440 старшин,

— до кінних — 55 старшин,

— до кулеметних — 54 старшини,

— до інженерних — 20 старшин,

— до гарматних частин — 52 старшини.

До кожного з 8-ми наявних корпусів було призначено від 77 до 79 старшин 3-го випуску^[157].

Національна маніфестація у Кам'янці-Подільському на честь Української Народної Республіки, серпень 1920 року (фото з приватної колекції)

На початку жовтня 1918 р. відбувся набір на 4-й, останній, курс Інструкторської школи старшин. Однак через потужні народні заворушення, які вже у жовтні почалися в Українській Державі, навчання у школі було обмежено — більший час старшини перебували в караулах по місту. Із початком Протигетьманського повстання Інструкторська школа рушила на фронт у Голосіївський ліс під Києвом проти армії Директорії. Спочатку вона протистояла у нетривалому бою 2-му полку Січових Стрільців, а потім встановила неофіційний нейтралітет — вартові загони січовиків і старшин оминали один одного, не вступаючи у бій.

29 листопада 1918 р. вийшов наказ про реорганізацію Інструкторської школи старшин. Отже, по випуску останнього, 4-го курсу старшин-інструкторів, цей військово-навчальний заклад **мав перетворитися на 2-гу Київську спільну юнацьку школу з підготовки старшин**. Щоправда, цей наказ було реалізовано значно пізніше. 14 грудня 1918 р. о 15-й годині дня школа знялася з позицій і повернулася до свого приміщення, а генерал Максимів добровільно усунувся від виконання обов'язків її начальника. На його місце тимчасово було обрано полковника Всеволода Петрова. О 18-й годині всі слухачі школи на пропозицію нового керівника заявили про перехід до складу армії Української Народної Республіки^[158].

По зайнятті Києва військами Директорії полковника В. Петрова було затверджено начальником фактично неіснуючої 2-ї Київської спільної юнацької школи, а згодом переведено на посаду начальника також тоді неіснуючої Житомирської юнацької школи. Одночасно начальником Інструкторської школи старшин було призначено значкового Варфоломія Євтимовича. 3 січня 1919 р. Головним управлінням військово-навчальних закладів Дієвої армії УНР було підтверджено наказ від 29.11.1918 про перетворення

Інструкторської школи на 2-гу Київську, а ще за кілька днів його відмінено. В. Свтимовича було відкликано у розпорядження Головного управління військово-навчальних закладів, а начальником Інструкторської школи старшин призначено військового старшину Кліюпу^[159].

У складі Дієвої армії УНР школа тривалий час не вважалася повноправною її частиною. Керівництво Директорії було вороже налаштоване до колишніх російських офіцерів, зокрема тих, що брали участь у боротьбі проти неї (докладніше про це — у подальших розділах). Через ці обставини 4-й курс школи надовго затримався в її стінах: старшин не розподіляли по частинах, а як окремі військовій структурі школи не довіряли, тому на більшовицький фронт не відправляли. Виконувачем обов'язків начальника школи тривалий час був підполковник Самісін, командиром пішого куреня — підполковник Василь Романовський.

31 січня 1919 р. Інструкторська школа, маючи у своєму складі 250 старшин — викладачів та слухачів, а також 4 козаків, відбула до Кам'яця-Подільського^[160], де продовжила свою роботу. 20 березня, у зв'язку з наближенням більшовиків, школа у складі понад 200 вояків була відправлена на фронт у район Проскурова^[161]. На позиціях під Проскуровом та Меджибожем вона перебувала до початку квітня 1919 р. Потому, через небезпеку зайняття Кам'яця, Інструкторську школу було перекинута до Луцька. Тут 16 травня 1919 р. Її у повному складі взято в полон поляками — разом із рештками інших військово-навчальних закладів і апаратом Головної Шкільної управи Військового міністерства УНР.

Часи правління гетьмана П. П. Скоропадського

У своїх спогадах гетьман Павло Петрович Скоропадський багато місця приділяє критиці Центральної Ради в цілому та діям її військового міністра Олександра Жуковського зокрема. Однак, об'єктивно порівнюючи діяльність Жуковського та Скоропадського у військовій галузі, отримуємо результат не на користь останнього. Отже, **Жуковський створив весь військовий апарат** — Військове міністерство, Генеральний штаб, Головний штаб, усі галузеві управління, а також кадри 8 корпусів та 5 кінних дивізій. Керівниками штабів, управлінь і з'єднань було призначено генералів та полковників, які у більшості хоч і не володіли українською мовою, проте співчували українському рухові. Звісно, Жуковський заповнив далеко не всі вищі вакансії — кадрами деяких дивізій продовжували керувати полковники чи підполковники, полками — капітани і навіть один підпоручик. Однак це був елемент надійний і відданий справі.

~ 74 ~

Значну увагу Жуковський приділив національному самовизначенню та професіоналізму призначуваних осіб, а тому для підготовки та перепідготовки молодих старшин і кадрових підстаршин створив у Києві **Інструкторську школу старшин та Інструкторську школу підстаршин** (щоправда, про цю останню майже не збереглося достовірних даних).

Скоропадський у кадровому питанні пішов зворотним шляхом. Цілковито нехтуючи справою підготовки молодих старшин, він почав зараховувати до армії всіх охочих генералів, полковників та підполковників. Причому останні набиралися згідно зі штатами старої російської армії: по 3 генерали на дивізію, по 2 полковники та 3–4 підполковники (відповідно до введених Скоропадським рангів — військових старшин) на поліс.

Гетьман не тільки не сприяв молодим старшинам, а ще і масово звільняв їх з армії. Так, за його розпорядженням у середині **липня 1918 р. Військова Офіція (Військове міністерство)** видало наказ Ч. 327 **про звільнення** з Української армії всіх старшин військового часу, тобто тих, які протягом Першої світової війни закінчили прискорені курси шкіл прапорщиків та військових училищ. Виняток робився лише для випускників Інструкторської школи старшин і тих військових, за яких буде подано особливі клопотання від Головної Шкільної Управи чи командирів корпусів^[162].

Командири, призначені на посади ще за часів Жуковського, захищали і обстоювали своїх молодих підлеглих, а нові генерали та полковники звільняли всіх в одну мить. Приміром, новопризначений **начальник відділу зв'язку Генерального штабу військовий старшина Полуктов** перше, що зробив на новій посаді, — домігся звільнення з відділу всіх підлеглих — старшин військового часу, замість яких набрав російську офіцерську молодь — переважно колишніх офіцерів імператорської гвардії. Проте в оперативному відділі його начальник полковник Мешковський обстоював своїх молодших старшин, у тому числі й обер-старшину для доручень Євгена Маланюка.

Втім, згаданий полковник Євген Мешковський був єдиним, хто намагався хоч якось боротися з масовим напливом різних «фахівців» — генералів та полковників російської армії. У доповіді від 19.07.1918 він якраз описав складну **кадрову ситуацію**, яка виникла після приходу до влади П. П. Скоропадського:

«Будування української армії проходило в надзвичайних умовах. В часи загальної розрухи, у діла будування армії стали старшини Ген. Штабу може і не зовсім опитні, але ж таки, які не побоялись загубити своє політичне “я”, які не вижидали менту благопріятного, а чувствовали і розуміли, що діло спасення Родіни треує напруженної праці не зависно від політичних лозунгів. По мірі улаштування порядку на Україні, естесвенно, стали з'їзжатись з Росії старшини Ген. Штабу й в скорому времені треба думати звернетсья за посадами і та група старшин Ген. Штабу, яка зараз живе в Києві і байкотірує Укр. Ген. Штаб находячи несвоевременним іті зараз на службу.

Таким чином являється опасенія, що ті штатні посади, які призначені для старшин Ген. Штабу, будуть все время заміщатись прибувающими з боку старшинами Ген. Штабу, а займаючі з самого основания української армії посади, не будуть мати ніякого движення на службу»^[163].

17 жовтня 1918 р., у черговій доповіді на ім'я начальника Генерального штабу, полковник Мешковський змалював тяжкий стан справ в оперативному відділі — мозку Генерального штабу, пов'язаний із недалекоглядною кадровою політикою. Полковник зазначав, що при Скоропадському до оперативної частини його відділу було призначено трьох штаб-старшин Генерального штабу (полковника Федорова, військових старшин Вітренка та Скляревича). Реально з'явився на роботу до оперативної частини лише один з них — військовий старшина Вітренко, але він нічого не робить. Інші двоє — лише отримують зарплатню, проте на службу не з'являються. В результаті роботу всієї оперативної частини веде помічник Мешковського — військовий старшина Василь Тютюнник, який не має освіти Генерального штабу. Не краще, за словами Мешковського, виглядала ситуація і в мобілізаційній та дислокаційній частинах оперативного відділу^[164].

Особовий склад 1-ї Запорізької залізничної сотні Армії УНР, 21.05.1921 (фото із зібрання Національного історичного музею України)

Маса генералів та полковників, призначених до армії з благословення гетьмана П. П. Скоропадського, лише шкодила українській справі та щиро вважала, що Україна — тимчасове явище, перехідний етап до відродження Єдиної і Неподільної.

Значна частина нових «фахівців» уже 1919 р. опинилася в Білій армії. Їхні настрої досить яскраво описав один із білогвардійських офіцерів, який у серпні 1918 р. зустрічався в Києві зі своїм однополчанином, ротмістром Рубцовим, що служив в Українській армії:

«Рубцов зустрів свого однополчанина на порозі будинку, але далі не запросив — не знаю, з яких міркувань. А на пропозицію приєднатися до нас (на чолі з полк. Папчинським) на предмет формування нашого полку <у складі Добровольчої армії> він відповів, що залишиться в Українській Армії, щоби потім “воліть” під Царя Московського»^[165].

П. П. Скоропадський, звільнивши з армії багатьох молодших старшин, на їх місце набирав проросійськи налаштованих «фахівців» — генералів і полковників та почав «чистку» суто українських військових установ і полків. З армії були звільнені: 1-й помічник військового міністра генерал Олександр Греків, начальники Київського, Полтавського та Херсонського корпусів генерали Ілько Мартинюк, Олександр Осецький, Федір Колодій: всі — висококваліфіковані фахівці, георгіївські кавалери, бездоганно віддані українській справі воєначальники. Проте на своїй посаді залишився начальник Генерального штабу підполковник Олександр Сливинський. Як пізніше виявилось — він знайшов спільну мову зі Скоропадським на ґрунті побудови Української армії як етапу до відновлення збройних сил Росії.

Замість Жуковського, Грекова, Мартинюка, Осецького, Колодія та інших П. П. Скоропадський призначав військових, далеких від українського руху, хоч більшість із них і були українцями за національністю. Військовим міністром став генеральний бунчужний Олександр Францевич Рагоза — генерал від інфантерії російської армії, колишній командувач 4-ю армією на Румунському фронті. Щоправда, за майже шість місяців перебування на посаді він фактично ні на крок не зрушив справи подальшого творення армії.

Так само важкою була ситуація по штабах з'єднань і частин. Відомий український діяч, корпусний лікар 4-го Київського корпусу Мартирій Галин згадував:

«Командир той же (в даному разі мемуарист помиляється: на той час начальником корпусу був генерал Волховський. — Я. Т.), але пихатий начальник штабу зник, на його місці генштабу генерал-майор Н-енко-Н-енко (подвійне українське прізвище), по українському навмисне не хоче розмовляти (це був генерал Панченко-Криворотенко. — Я. Т.), не визнаючи українську мову за мову, хоч в той же час підкреслює, що він походить з кубанських козаків. Але штаб вже збільшився. Ось начальник артилерії корпусу, що силкується зрозуміти, що йому говорять по українському, ось ще кілька старшин, що теж зле розуміють по українському»^[166].

В іншому місці своїх спогадів Мартирій Галин докладно описав «трансформацію» свідомості та ставлення до української справи генералів і полковників, із якими він служив напередодні та під час Першої світової війни, а потім зіткнувся у 1918 р. — уже в Українській армії:

«Тут уже почала виявлятися люта нестриманість штабових генералів і полковників (йдеться про весну 1917 р. — Я. Т.). Частенько доходило до образ і докорів під адресою всіх українців (а значить і мене) у зраді і т. п. І ця лють пінилася на устах не тільки в москалів (бо це зрозуміло), але й у наших же “общеросов”. Тільки командири корпусів, з яких на той час один був німець, а по ньому українець (генерал Слюсаревський) спокійно, ба навіть не втручаючись у наші сперечання, сприятливо вислухували мої докази, що в формуванні українських полків нічого страшного й небезпечного, а тим більше загрозливого не може бути, чого найліпшим доказом є австро-угорська армія, до складу якої входять національні угорські й чеські полки, польські й українські легіони, і, як бачимо, вони до цього часу б'ються проти нас, так як і німецькі, захищаючи свою спільну батьківщину.

— Що ви посилаєтесь, — гукали вони до мене, — на угрів, поляків і руских галичан, коли вони є дійсно нації в лоскутній Австрії, але ж в Росії немає ніяких українців, а є тільки южноруси, тобто ті самі “руськіє”, як і в Москві і скрізь. Це зрада за німецькі гроші і т. п.

Але щодалі, то голоси тих панів все слабшали, а коли прибув до штабу корпусу наказ: не боронити солдатам і офіцерам українських губерній гуртуватися в окремі роти, баталіони, полки і т. д., то тим захисникам “єдінства нації в руской армії” не лишилося нічого іншого, як здвигаючи плечима пасивно коритися тому наказові.

Отут почала показувати себе вся духовна гидота отих ура-патріотів, які аж пінилися й сатаніли навіть від одного слова Україна, а тепер, коли почали прибувати до штабу корпусу запасові загопи, сформовані в запіллі з українців (здаля вже було чути голосні співи “Гей, не дивуйтеся, добрі люди”), а з окопів доносилося про шикування українських рот (сотень) — то почали запобігати ласки не тільки у мене, але й у тих маленьких, що стояли на чолі загонів.

Один із старих полковників, корпусний інженір, що з гордістю вигукував про себе, що він з Кубані і є нащадок запорізьких козаків, але проте він “русскій” і не хоче навіть говорити зі зрадником (тобто зі мною), — коли зустрів згодом мене в Києві, то просив вибачити йому, бо в нього, мовляв, жінка московка (вона частенько приїздила до нього на фронт) і все підюджувала його, а що тепер і в нього душа українська заговорила і він цілком визнає мені рацію, яко українець. Не дивно мені було згодом почути, що його вже призначено інженером одного з українських корпусів, які почали формуватися в Україні за гетьманату військовим міністром Рогозою. Але що вразило й обурило мене, коли на провесні 1918 року, вже по розкладі всієї російської армії, я почав зустрічати на київських вулицях і в штабах генералів, полковників, штабі обер-офіцерів IX і XXI корпусів, яких я добре знав ще до війни, а пізніше на фронті за довгий час нашого бойового співжиття, як ворогів ідеї українства, а тепер, тут у Києві, не тільки прихильників, а навіть гарячих захисників, як тієї ідеї, так і “неньки України”. Той хвалиться, що він командує таким-то українським полком, той командує українською артилерійською бригадою, той українською дивізією а навіть знайшлися командири українських корпусів і начальники штабів»^[167].

Майже всі «фахівці», яких зустрічав Галин в Українській армії протягом 1918 р, згодом опинилися або у різних білогвардійських, або у Червоній арміях.

На протипагу військовим частинам, які існували з часів Центральної Ради, насамперед Запорізькій дивізії, Скоропадський почав формувати у Києві власну гвардію — **Сердюцьку дивізію**. Наказ про її створення Ч. 193 вийшов 3 червня 1918 р. Дивізія мала складатися з чотирьох полків піхоти (по 2 куреня), легкого гарматного полку (3 батареї), Лубенського кінного полку (3 сотні) та інженерної сотні^[168].

В історичній літературі часто знаходимо помилкове твердження про те, що на посади до Сердюцької дивізії потрапляли тільки особи, які мали певний земельний ценз і були щонайменше поміщиками^[169]. Але насправді значна їх частина не тільки не володіла великими земельними наділами, але й не належала до дворянського стану (приміром, командир 2-ї батареї Сердюцького гарматного полку Микола Сіпка походив з козаків Чернігівщини, тобто, за класовою ознакою, був міщанином, а командир 1-го куреня 3-го Сердюцького полку Микола Янчевський належав до духовенства тощо).

Слід зазначити, що старшинський склад Сердюцької дивізії у своїй більшості з національного погляду був бездоганним: усі — українці, переважна більшість яких добре володіла українською мовою. У другій половині грудня 1918 р. Сердюцька дивізія у повному складі влилася до складу Осадного корпусу армії УНР, створивши 3-й і 4-й полки Січових Стрільців, 5-й гарматний полк Січових Стрільців та Окремий Лубенський кінний дивізіон Січової дивізії.

У той же час гетьман П. П. Скоропадський розпочав утиски старшин Запорізької дивізії. Ситуації не змінив навіть особистий приїзд начальника дивізії отамана Олександра Натієва, який умовляв гетьмана включити запорожців до складу його особистої гвардії.

Загальна чисельність старшинського корпусу Української армії часів гетьмана П. П. Скоропадського достеменно невідома. За даними Бориса Монкевича, який досліджував це питання за наказами Військової Офіції (Військового міністерства) 1918 р., у кадрах армії мало бути 175 генералів, 14930 штаб- та обер-старшин (у тому числі — 500 генералів і старшин генерального штабу), 2 975 військових урядовців, 291 221 підстаршин та козаків, 63081 коней^[170].

Реальний стан речей значно відрізнявся від проєктів Військової Офіції Скоропадського. Приміром, до кадрів Української армії (включаючи й генеральний штаб) було зараховано близько 300 генералів, що значно перевищило план. Однак ці люди здебільшого не виконували своїх обов’язків, а тільки отримувала державні гроші.

Проте корпус старшин Генерального штабу Української Держави був значно меншим, ніж планувалося. Так, за станом на 21 листопада 1918 р. він налічував 101 генерала і 303 штаб- та обер-старшини^[171].

Зауважмо, що таким чином в армії опинилося багато полковників та військових старшин (підполковників) і дуже мало молодших старшин.

Основна маса молоді відбула навчання в Інструкторській школі старшин. Виняток стосувався лише молодших старшин Запорізької та 1-ї Козацько-стрілецької (Сірожупанної) дивізій (ця остання була сформована в Австро-Угорщині з українців-військовополонених російської армії), оскільки вони перебували на кордоні, у фронтівій смузі, обов'язкове навчання в Інструкторській школі на них не розповсюджувалося.

У кадрах полків — піших, кінних і гарматних, спостерігався дисбаланс між кількістю штаб-старшин і обер-старшин. Окрім того, ці полки були надзвичайно нечисленними — фактично існували лише на папері. Так, наприкінці червня 1918 р. у 58-му Січовому полісу 16-ї пішої дивізії нараховувалося тільки 15 старшин і 1 лікар; у 61-му Павлоградському полкові — 20 старшин, 7 підстаршин, 12 козаків; у 62-му Бахмутському — 14 старшин і 30–35 козаків^[172]. З 14 старшин 62-го Бахмутського полку 5 були полковниками та військовими старшинами (тобто штаб-старшинами); 6 — сотниками та значковими (кадровими капітанами, штабс-капітанами і поручиками російської армії); 1 значковий та 2 хорунжих належали до 1-го та 2-го випусків Інструкторської школи старшин. У жовтні до полку прибуло ще 3 хорунжих — випускників 3-го випуску Інструкторської школи. Саме ці 6 молодих старшин — були українським ядром полісу, решта, за висловом одного з них, — елемент «україножерчий» або індиферентний до української справи^[173].

Є відомості також про чисельність старшин по 11-й пішій дивізії з доданою до нею 11-ю гарматною бригадою (обидві розташовувалися у Полтаві). Ад'ютант одного з гарматних полісів, сотник В. Милоданович, згадував про їх чисельність:

«Отже, в теорії організація була гарна, але в полках майже не було солдатів! Німці дозволили зробити призов тільки в окрему гвардійську дивізію (“сердюки”) у Києві, а в інших частинах мали змогу служити лише добровольці. Таким чином, в підготовлених мною донесеннях по таблиці “термінових донесень” у 32-му гарматному полкові незмінно фігурували: 17 старшин, 1 підстаршина, 10 канонірів, 2 коня та один віз. Разом — 28 людей. Оскільки полки були приблизно однаковими, то з управлінням бригади та інспектора артилерій корпусу у Полтаві було 150 артилеристів. Тармат на початку зовсім не було, але пізніше полки бригади отримали по одній гарматі зразка 1902 року, а корпусна артилерія — дві 48-лінійні гаубиці. У піхотних полках чисельність була вищою; наскільки — сказати не наважусь, але загалом чисельність залоги була, швидше за все, 400–500 осіб»^[174].

Отже, чисельність молодших старшин в Українській армії 1918 р. була надзвичайно низькою. На засіданні з'їзду начальників корпусів у Головному управлінні Генерального штабу, яке відбулося 6 жовтня 1918 р., було оприлюднено такі дані:

«Офицерский состав. В пехоте 50–80 и до 100 % (в полках 16 дивизии не наблюдается прилива), в легкой артиллерии вопрос стоит несколько хуже — нет младших офицеров. В коннице офицеров от 45 до 65 %, в конной артиллерии 25–28 %. В общем особого недостатка офицеров, кроме артиллерии, не наблюдается. <...>

Унтер-офицерский вопрос стоит значительно хуже, главным образом ввиду плохой материальной обеспеченности и более заманчивых условий службы в других ведомствах, куда многие охотно переходят. В общем в полках инструкторов имеется от 18–25 %, за исключением У корпуса, где их всего лишь 8–10 % и полков 12 дивизии, где их около 4 %. В V корпусе решено тяжесть обучения первого призыва возложить главным образом на офицеров. <...>

Козаков 5–10 %. <...> Недостаток козаков объясняется главным образом малым содержанием (90 рублей)»^[175].

Підсумовуючи всі наведені факта, можна зробити висновок, що у складі Української армії влітку — на початку осені 1918 р, включаючи Військове міністерство, Генеральний штаб, Головний штаб, галузеві військові управління, кадри 8 корпусів і 4 1/2 кінних дивізій, Сердюцьку, Запорізьку та 1-шу Козацько-Стрілецьку (Сірожупанну) дивізії, нараховувалося 4 500 — 5 000 генералів, штабі обер-старшин.

Після того, як у жовтні 1918 року на території Української Держави почалася мобілізація старшин військового часу, чисельність кадрової армії дещо збільшилася. Не рахуючи управлінь Військового міністерства та інших центральних військових установ, Окремої Запорізької та 1-ї козацько-стрілецької дивізій, у кадрах армії П. П. Скоропадського за станом на 1.11.1918 нараховувалося 5194 старшини, 904 урядовці, 3414 підстаршин та 13979 козаків^[176].

Київська авантюра «Білої гвардії», листопад-грудень 1918 р

Перша світова війна добігала кінця. **Вже у вересні 1918 р. ситуація** складалася не на користь Німеччини та Австро-Угорщини. Поразка цих двох країн означала кінець окупації України, а разом з нею — автоматичне припинення влади П. П. Скоропадського. Гетьман почав шукати шляхи до порятунку і бачив їх два — або опертись на національно-свідомі сили країни, або шукати підтримку в пробілогвардійськи налаштованого генералітету та офіцерства, якого в Україні зібралось дуже багато, за оцінками деяких дослідників, — близько 100 тис. Серед останніх більшість вважала службу в українській армії нижчою своєї гідності, проте їхати до Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна з різних, переважно особисто-шкурницьких мотивів, теж відмовлялася.

Спочатку Скоропадський вдався до спроби формування українських національно-патріотичних частин на зразок Запорізької дивізії. 23 серпня 1918 р. він видав наказ про відтворення 1-го полку Січових Стрільців, розформованого німцями під час Гетьманського перевороту 30 квітня 1918 р. Тепер ця частина мала називатись Окремим загonom Січових Стрільців та дислокуватись у Білій Церкві. У ній налічувалося 30 старшин і трохи більше 1000 стрільців — винятково з колишніх вояків-українців австро-угорської армії^[177]. Другою частиною, створеною на зразок запорожців, був Окремий Чорноморський кіш. Його формування розпочалося у вересні 1918 р. у Бердичеві. До коша увійшли 3 піші курені, гарматний дивізіон, кінний дивізіон, інженерна та комендантська сотні. У середині листопада 1918 р. до нього належали 85 старшин, 137 підстаршин, 1 380 козаків та 115 коней^[178].

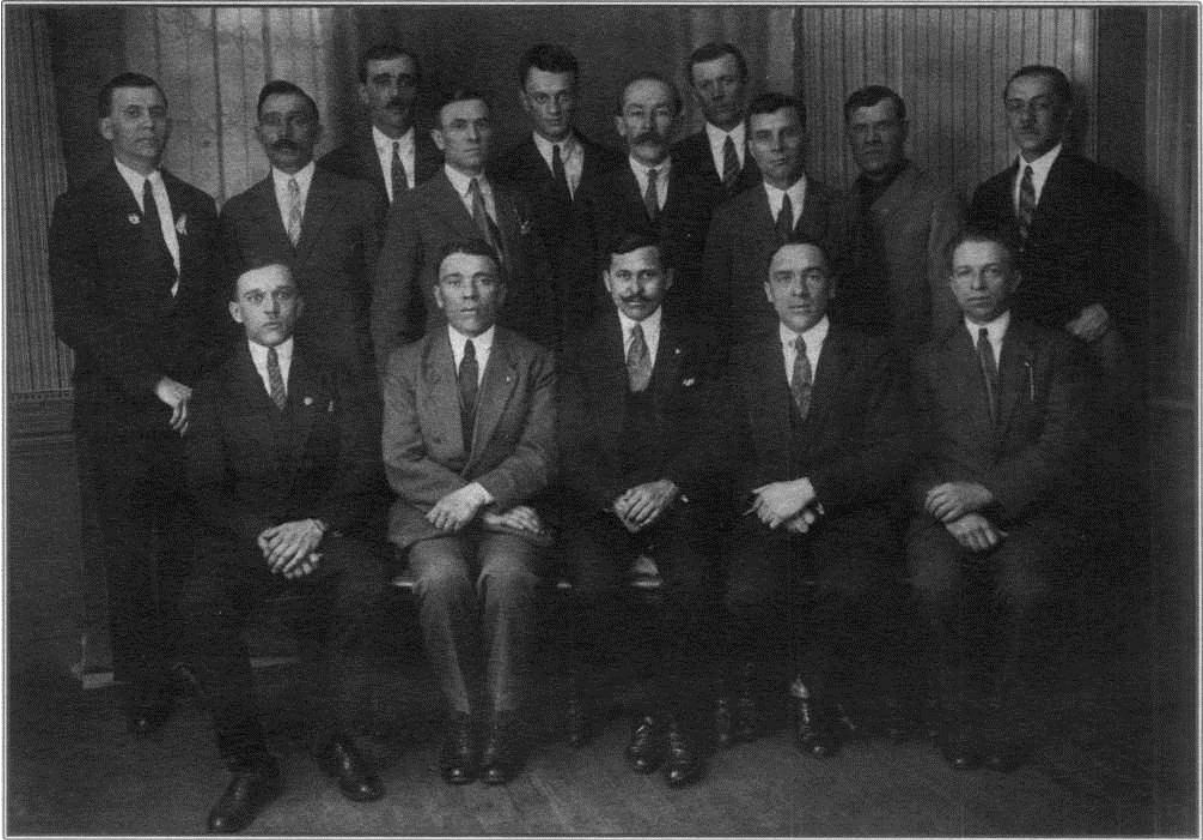
Звичайно, 2,5 тис. вояків Окремого загону Січових Стрільців та Окремого Чорноморського коша не могли врятувати Скоропадського від близької втрати влади, тож йому довелося шукати підтримки у тих десятків тисяч пробілогвардійськи налаштованих офіцерів.

Ніхто не примушував їх іти до Української армії. Вони мали можливість зареєструватись у будь-якому білогвардійському бюро або на спеціально створеній у **Києві Офіцерській біржі** праці, щоб задарма отримувати гроші. Періодично білогвардійські бюро починали шукати зареєстрованого офіцера, щоб відправити його на більшовицький фронт, але той змінював домашню адресу і ставав на облік в іншому бюро. Зв'язку між такими установами майже не існувало, адже в Україні було відкрито вербункові пункти чотирьох конкуруючих білогвардійських армій: Добровольчої генерала А. І. Денікіна; Північної генерала графа Ф. А. Келлера, яка формувалася в районі Пскова; Південної монархічної, що створювалася у Воронізькій губернії на гроші німців; Астраханської, яка діяла під егідою отамана астраханського козацького війська полковника князя Тундутова. Усі бюро видавали гроші наперед за два місяці, отож, якщо по черзі навідуватися до них, можна було безтурботно жити в Україні щонайменше протягом 8 місяців, що й робили чимало офіцерів. Гетьман шукав допомоги саме серед цього контингенту.

Окрім молодших офіцерів у Києві зібралася значна кількість російського генералітету, монархічного за духом, що займав яскраво антиукраїнську позицію. До цієї групи належав неофіційний представник А. І. Денікіна в Україні, син колишнього командувача Київської військової округи генерал Абрам Михайлович Драгомиров, відомі монархісти — генерал Федір Артурович Келлер, колишній командувач Південно-Західного фронту генерал Микола Іудович Іванов, а також досить велика група вищих чинів імператорської гвардії на чолі з близькими товаришами Скоропадського — генералами князем Олександром Миколайовичем Долгоруковим та Львом Ниловичем Кірпічовим. Усі ці особи, безтурботно мешкаючи в Українській Державі, систематично бували у гетьманському палаці, де провадили зі Скоропадським довгі розмови на тему відродження Росії.

3 листопада 1918 р. у Німеччині вибухла революція. 11 листопада Німеччина та Австро-Угорщина були змушені підписати у Комп'єні умови перемир'я з державами Антанти — фактично, повну капітуляцію. Німецькі та австро-угорські війська почали масово залишати Україну.

Скоропадський до останньої миті вирішував, із ким бути — з українськими національними частинами чи з російським офіцерством? Так, ще 11 листопада 1918 р. гетьман збирався їхати до січових стрільців у Білу Церкву та просити їх підтримки. Наступного дня він надіслав до січовиків свого представника, якого старшини Окремого загону запевнили, що будуть всебічно підтримувати Павла Петровича у його прагненні до самостійної України^[179]. Однак уже через два дні Скоропадський остаточно зробив свій вибір на користь російського офіцерства і **видав декларацію про федерацію з оновленою білогвардійською Росією**.

Члени об'єднання вояків Армії УНР у м. Омекур (Франція), 1929 рік.

Сидять (зліва направо): сотник Ігор Зембицький (3-тя Залізна дивізія), хорунжий Едуард Вічке (1-й кінний полк Чорних Запорозжців), хорунжий Павло Поронників (1-й Аубенський кінний полк), сотник Микола Письменний (1-ша Запорізька дивізія), сотник Опанас Половик (2-га Волинська дивізія). Стоять: сотник Іван Набока (Окрема кінна дивізія), сотник Іван Вереха (3-тя Залізна дивізія), сотник Сергій Росинський (3-тя Залізна дивізія), сотник Павло Підгородецький (2-га Волинська дивізія), сотник Анатолій Тарнавський (1-ша Запорізька дивізія), сотник Панас Заварицький (технічні війська), сотник Кирило Мищенко (Окрема кінна дивізія), хорунжий Олександр Яременко (1-ша Запорізька дивізія), хорунжий Михайло Ключко (1-й кінний полк Чорних Запорозжців), сотник Омелян Баланівський (1-ша Запорізька дивізія) (фото з приватної колекції)

15 листопада 1918 р., коли до Білої Церкви, під захист Окремого загону Січових Стрільців прибули члени новоствореної Директорії Української Народної Республіки, у Києві в Генеральному штабі відбулася нарада його генералів та офіцерів. Підсумки її виявилися приголомшливими. Для прихильників самостійної України. На ранок київські газети повідомляли:

«Вчера в Генеральном штабе в кабинете начальника штаба А. В. Сливинского состоялось совещание офицеров Генерального штаба по вопросу **объединения командования Дона, Украины, Добровольческой армии**. Начальник штаба обратился с краткой речью к офицерам приблизительно такого содержания: “Теперь настал момент, когда необходимо говорить откровенно и прямо. Уже шесть месяцев на Украине идет работа по созданию армии под руководством 300 офицеров Генерального штаба. За их и вашу работу моральная ответственность падает на меня, почему я и считаю необходимым высказаться. Настал час **возрождения России**, в каких формах это совершится, решать не нам, но что она будет, не подлежит никакому сомнению. И в этом смысле работа Генерального штаба не может не быть не односторонней, не неопределенной. Каждому из здесь присутствующих совершенно ясно, что только единство воли и действий обеспечит успех в борьбе, потому я считаю нужным ясно определить наше отношение к разнородным формированиям на территории бывшей России. Я знаю, что оно может быть никаким, кроме братского. **Против большевиков должен быть создан единый фронт**. На этом фронте Украина должна занять подобающее место. Прошу вас считать, что все вы работаете в этом смысле и в этом направлении, и что ваша работа имеет целью участие наше в процессе возрождения России в тесном контакте со всеми силами, идущими к той же цели”. Совещание разделило взгляд, высказанный начальником штаба, решив, что объединение всех армий, действующих на территории бывшей России, необходимо под Верховным

командованим опытного командира Добровольческой армии генерала Деникина. В этом смысле начальник штаба сделал вчера же соответствующий доклад в подлежащих сферах»^[180].

Того ж дня було опубліковане повідомлення, що всі військові частини які формуються або діють проти більшовиків, у тому числі й армія П. П. Скоропадського, автоматично входять до складу Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна. 17 листопада 1918 р. гетьман Скоропадський оприлюднив звернення із закликом вступати до армії або до добровольчих дружин для захисту батьківщини. Щоправда, тепер ішлося не тільки про Україну, але й про Росію:

«Офицеры, казаки и солдаты! Настал грозный час, когда все честные и любящие свою Родину люди должны грудью стать на ее защиту. Теперь нет места национальным спорам и политической розни. Украина и Россия зовут всех на защиту их политического бытия. Мы должны спасти их, или умереть с честью. Я, глава государства Украинского, принял на себя тяжкие обязанности правления лишь для того, чтобы все мои силы отдать на служение горяче любимой Родине. Теперь, когда Россия погибает, раздираемая ужасами большевизма, когда большевизм этот грозит уже Украине, вы должны отдать все наши силы на служение Родине. **Призываю вас всех спасать Украину и тем самым спасать Россию.** На Украине нашли себе место лучшие силы России. На Украине сохранился государственный порядок и я призываю к сохранению и укреплению государственного порядка, ибо в нем залог победы, а победа Украины будет и победой России. Казаки, открыто боритесь с большевизмом. Помните, что под гнетом большевизма погибают в России все истинно трудящиеся и что всякая, даже малая собственность разрушается, что власть захватывается теми, кому теряется нечего и что поэтому восстание селян против большевистской власти следует одно за другим. Требую от вас дружно стать на защиту Украины, тем дать мне возможность скорей провести закон о земле и закон о привлечении широких народных кругов к устройству государства. В твердой надежде на помощь Божью и на вашу преданность Родине, я не сомневаюсь в успехе вашего святого и правого дела»^[181].

~ 80 ~

Частковий набір офіцерів почався в Українській Державі ще 22 жовтня 1918 р. Торкався він переважно прапорщиків, підпоручиків, поручиків та штабс-капітанів. Усі охочі служити в Українській армії діставали призначення до кадрів корпусів, дивізій та полків за місцем проживання. Ті ж офіцери, що не бажали служити в Українській армії, направлялися до так званого Особливого корпусу — суто російської формації, в якій носили російську форму та розпізнавальні знаки^[182].

Окрім Особливого корпусу в Києві та інших губернських містах України 24 жовтня 1918 р. почали формуватися Офіцерські дружини для охорони громадського порядку. Вони належали до Збірного (рос. Сводного) корпусу та склалися винятково з офіцерів і юнкерів. Загалом протягом кінця жовтня — початку листопада 1918 р. у Києві було створено такі російські офіцерські частини:

- 1-й полк Особливого корпусу генерала Буйвіда,
- Київську офіцерську добровольчу дружину генерала Кірпинова,
- 1-шу Офіцерську дружину полковника Святополка-Мирського,
- 2-гу Офіцерську дружину полковника Рубанова.
- До того ж значна частина офіцерсько-добровольчих формувань перебувала у зародковому стані, зокрема — Георгіївська дружина,
- дружина союзу «Наша Родина»,
- Студентська дружина тощо.

Всі ці об'єднання одразу повивішували над своїми помешканнями російські прапори та заявили про формальне підпорядкування Добровольчій армії генерала А. І. Денікіна^[183].

19 листопада головнокомандувачем усіх збройних сил, що діяли в Україні — частин Української армії та різних офіцерських дружин — було призначено учасника Російсько-турецької 1877–1878 рр. і Першої світової воєн генерала від кавалерії графа Федора Артуровича Келлера (12.10.1857—21.12.1918)^[184]. Під час Лютневої революції 1917 р. у Петрограді генерал очолював 3-й кінний корпус на Румунському фронті. Коли він отримав дані про революцію, то надіслав телеграму Миколі II із пропозицією захистити монархію. Але цар уже вирішив зректися трону, й тому відмовився. Пізніше граф мешкав приватно у Харкові, з середини літа 1918 р. був формальним командувачем Північної білогвардійської армії, яка формувалася за допомогою німців під Псковом. На своїй посаді Келлер встиг видати лише кілька грізних наказів про тотальну мобілізацію — під загрозою розстрілу — офіцерів, юнкерів та однорічників. Невдовзі через украї вороже ставлення до української справи його було замінено іншим воєначальником^[185].

Замість графа Келлера 26 листопада 1918 р. головнокомандувачем було призначено генерал-лейтенанта князя Долгорукова (27.12.1872— 17.01.1948) — товариша Скоропадського по службі у Кавалергардському полку імператорської гвардії (Киевская Мысль. — 27 (14) ноября 1918 года. — № 225). Але він виявився ще більш проросійськи налаштований, ніж його попередник. За кілька днів князь цілком узурпував владу в Києві, фактично відсунувши Скоропадського від управління державою. Саме Долгоруков керував бойовими діями офіцерських і добровольчих дружин проти Дієвої армії Української Народної Республіки у першій половині листопада 1918 р.^[186]

У Києві та інших регіонах України новосформовані офіцерські дружини, вдягнувши російські кокарди та погони, вважали ледь не зрадниками старшин, що служили у частинах Української армії та носили круглі кокарди з тризубами. На цьому тлі виникало багато непорозумінь, які іноді доходили до відкритої конфронтації. Це спричинило ситуацію, коли у боротьбі між Скоропадським і Директорією значна частина молодших старшин кадрових українських частин зайняла нейтралітет або відкрито перейшла на бік УНР.

Про настрої старшин, які стояли біля початків формування Української армії, у своїх спогадах докладно оповів український поет Євген Маланюк — колишній ад'ютант начальника оперативного відділу Генерального штабу полковника Євгена Мешковського:

~ 81 ~

«Далі події пішли з хуткістю руху по похилій площі. Промайнула остання надія — кабінет есефів — і згасла в два тижні! Нарешті — роковий акт про “федерацію”, попереджений нахабно-федеративним освідченням начальника Генерального Штабу, полковника Слівінського (колишнього есера, правда, військового часу) на зібранні старшин Генерального Штабу. Це освідчення зробило гнітюче вражіння.

Полковник Мешковський прийшов із зібрання в такому настрою, в якому ще його не приходилося бачити. Обурення, гнів, біль душили його, і він не находив слів для виразів.

Якою Голготою був цей час для кожного українця! Знати, що всякий вибух в Україні, всяка спроба повстання негайно приведе на Україну большевиків (а це було ясно для кожного військового), і в той же час вже не ставало сил терпіти далі щоденні образи, щоденне обплывування й гвалтування всього святого для українця — на Україні, на своїй рідній землі!

Все, що почувало себе на Україні “общерусским” або просто “руським”, — все це нахабно підняло голову й вивергало бруд і отрую.

Руки самі собою стискалися в кулаки, бажання крикнути цій гидоті “геть!” було велике, інстинктове, палке, але... але ж кожному було ясно, що перший чин в цьому напрямку розруйнує хиткі підвалини з такими офірами започаткованої Державності, і в першу чергу зруйнує кадри Армії. Було ясно, що повстання стане останнім зусиллям Самсона.

В Оперативному Відділі сірими сутінками висів смуток. На довершення всього — щез підполковник Тютюнник — квартира його стояла пустою.

Тільки військова людина може зрозуміти трагедію, яку тоді пережив полковник Мешковський, цей зразок військовости і... майже повної “аполітичності” — тільки патріот, тільки воїн^[187].

З'їзд членів Українського військово-історичного товариства, Варшава, осінь 1934 року. Перший ряд (зліва направо): інженер Євген Плюц, полковник Микола Садовський, інженер Віктор Яворський, інженер Євген Аукасевич, генерал-Хорунжий Всеволод Змієнко, генерал-хорунжий Марко Безручко, генерал-хорунжий Віктор Куц, полковник Микола Стечишин, полковник Олександр Вишнівський, пані Клавдія Безручко.

Другий ряд: сотник Данило Аимаренко, сотник Іван Липовецький, полковник Іван Литвиненко, козак (?), козак (?), полковник Варфоломій Євтимович, сотник Борис Монкевич, підполковник Федір Рибалко-Рибальченко, контрактний майор польської армії Борис Барвінський, підполковник Сергій Сидоренко, сотник Юрій Науменко. Третій ряд: Борис Лазаревський, Олександр Золотницький, козак (?), полковник Микола Янчевський, підполковник Білодуб, підполковник Михайло Поготовко, сотник Михайло Шило, сотник Іван Іножарський, директор видавництва „За Державність” Северин Іванович (фото з приватної колекції)

Створення військ Директорії та розгром офіцерських дружин, листопад-грудень 1918 р

Уночі з 16 на 17 листопада 1918 р. у Білій Церкві на чолі з Директорією було піднято збройне повстання проти влади П. П. Скоропадського. На бік Директорії одразу перейшли: Окремий загін Січових Стрільців полковника Євгена Коновальця — у Білій Церкві, Окремий Чорноморський кіш військового старшини Пелешука — у Бердичеві, Запорізька дивізія на чолі з полковником Болбочаном — на Харківщині, 1-ша Козацько-Стрільська (Сірожупанна) дивізія на чолі з сотником Палієм — на Чернігівщині, тобто всі національні частини Української армії.

Головнокомандувачем повстанських військ — Головним Отаманом — став один із лідерів Директорії, колишній генеральний секретар з військових справ Центральної Ради Симон Васильович Петлюра. Він здійснював політичне керівництво армією. Наказним Отаманом, який мав безпосередньо керувати бойовими діями, було обрано генерал-майора російської армії Олександра Осецького, якого свого часу гетьман Скоропадський усунув від військових справ. Начальником штабу повстанської армії Директорії, яка дістала назву Дієвої армії Української Народної Республіки, став сотник січових стрільців Андрій Мельник. Щоправда, Осецький та Мельник займалися винятково політичними справами, перший — з власного бажання, а другий — оскільки зовсім не розумівся на оперативному мистецтві.

Фактично справа організації військ Директорії та ведення нею бойових дій проти формувань Скоропадського була передана до рук помічника Мельника — начальника оперативного відділу, 28-літнього військового старшини Василя Тютюнника — колишнього помічника начальника оперативного відділу Генерального штабу полковника Євгена Мешковського. Саме Тютюнник і його невеличкий штаб, який спочатку складався лише з 17 осіб, керував бойовими діями повстанців проти військ Скоропадського. До штабу переважно належали діячі українського військового руху 1917 р. Так, начальником мобілізаційного відділу був колишній член Українського генерального військового комітету Володимир Кедровський, начальником відділу Вільного козацтва — Михайло Ковенко, отаманом до доручень — колишній комісар Центральної Ради при 1-му Українському корпусі Осип Віденко тощо.

Проти Директорії та січових стрільців із Києва гетьман вислав 1-шу Офіцерську дружину полковника Святополка-Мирського, 4-й Сердюцький полк та дивізіон Лубенського Сердюцького кінно-козацького полісу. Але у бою під станцією Мотовилівка 18 листопада 1918 р. січові стрільці розбили 1-шу Офіцерську дружину, а 4-й Сердюцький полк і дивізіон Лубенського кінно-козацького полку без бою перейшли на бік Директорії.

Розгром під Мотовилівкою став сигналом до повстання проти влади П. П. Скоропадського та німців по всій Україні. На Харківщині Запорізька дивізія на чолі з Болбочаном роззброїла місцеві офіцерські дружини та кадри 7-го Харківського корпусу (згодом їх було включено до складу військ Директорії). Сірожупанна дивізія на чолі із сотником Палієм очистила від офіцерських загонів більшу частину Чернігівщини. На Поліссі за допомогою старшин та козаків Окремого Чорноморського коша було зорганізовано 1-шу та 2-гу дієві повстанські дивізії. На Київщині до складу військ Директорії перейшли кадри 8-ї дивізії 4-го Київського корпусу, а також із повстанців було сформовано дві нові дивізії — 1-шу та 2-гу Дніпровські. Нарешті, 21 листопада на бік Директорії перейшов начальник 2-го Подільського корпусу генерал Петро Єрошевич з усіма своїми військами.

По всій Україні у кадрових частинах Української армії відбувався розкол. Прихильниками Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна ставали переважно генерали, полковники та підполковники, а Українську Народну Республіку підтримала основна маса молодих старшин, більшість із яких закінчила Інструкторську школу. Так, 3-й Херсонський та 8-й Катеринославський кадрові корпуси заявили про свій перехід на бік білогвардійців і вивісили над казармами російські прапори. Молоді старшини-українці залишили ці підрозділи та створили нові національні формування: на півдні — 5-ту Одеську та 6-ту Миколаївську дивізії, на Катеринославщині — полки Т. зв. Катеринославського коша на чолі з отаманом Гулієм-Гуленком — представником Директорії у цьому регіоні.

Частини 1-го Волинського корпусу у своїй переважній більшості оголосили нейтралітет. Незабаром всі вони були роззброєні повстанцями, а згодом влилися до складу військ Директорії.

7-ма дивізія 4-го Київського корпусу, як і інші частини, що дислокувалися в Києві — Сердюцька дивізія, Інструкторська школа старшин тощо — змушені були виступити на фронт проти військ Директорії. Проте вже на позиціях вони в одноосібному порядку підписали мир із січовиками, чорноморцями та дніпровцями, й участі у боях із військами Директорії фактично не брали.

У 5-му Чернігівському корпусі переважна більшість молодих старшин категорично відмовилася боротися проти повстанців. Генералам за допомогою місцевих офіцерських загонів довелося заарештувати ледь не всю 9-ту дивізію. Однак невдовзі Чернігів та Чернігівщина були цілком зайняті сірожупанниками, а молодші старшини, звільнені з-під арешту, в складі свого корпусу ввійшли до Дієвої армії УНР. Так само, кадрові частини 6-го Полтавського корпусу намагалися організовано чинити опір повстанцям Директорії, але після стрімкого наступу 2-го Запорізького полку на чолі з сотником Іваном Дубовим із Харкова до Лубен та Полтави також мусили скласти зброю. Згодом 6-й корпус, як і інші кадрові частини, був зарахований до військ Директорії.

Фактично провадити боротьбу проти останніх намагалися тільки офіцерські дружини, розташовані у Києві. Але вже з кінця листопада 1918 р. місто опинилося в цілковитій облозі. Узяти його штурмом заважали німці, які поставили Директорії вимогу ввійти до Києва тільки після остаточного від'їзду місцевих німецьких залог. На фронті під Києвом бої майже не велися: частини Директорії та офіцерські загоны, зайнявши свої позиції, не переходили до активних дій.

У ніч з 13 на 14 грудня 1918 р. у Києві вибухнуло збройне повстання. Зорганізували його 120 молодих старшин і повстанців, свого часу заарештовані гетьманською владою за симпатії до Директорії, що сиділи на міській гауптвахті — на Печерську. Керівниками повстання стали відомі повстанські діячі Юрко Тютюнник, Андрій Вовк та Семен Голуб, напередодні полонені офіцерськими дружинами. Протягом ночі повстанцям вдалося захопити весь Печерськ, роззброїти кілька офіцерських відділів, панцерний дивізіон, а також — Власний гетьмана конвой¹¹⁸⁸.

Зранку 14 грудня гетьманські частини, які перебували на позиціях під Києвом, дізналися про повстання у місті. Кадри українських військ — підрозділи 4-го Київського корпусу та Сердюцької дивізії — покинули фронт і відійшли до своїх міських казарм, де негайно оголосили про перехід до складу військ Директорії. Офіцерські загони також відступили до Києва та зібралися у приміщенні Педагогічного музею. Згодом вони склали зброю перед вояками Чорноморського коша і заявили, що не збираються продовжувати боротьбу проти Директорії, а прагнуть лише одного — дістатися до Добровольчої армії для боротьби з більшовиками.

Керівники київської офіцерської авантюри — генерали Долгоруков та Кірпічов, утекли з міста разом зі своїми штабами під прикриттям німецького панцирного потяга. Їхній приклад наслідував і Павло Скоропадський, попередньо підписавши зречення від гетьманства. Лише граф Келлер був заарештований повстанськими загонами і незабаром розстріляний агентами Особливої слідчої комісії отамана М. Ковенка під пам'ятником Богданові Хмельницькому — ніби під час спроби до втечі.

Протягом наступних днів до Педагогічного музею було звезено ще кілька роззброєних військами Директорії офіцерських загонів, захоплених на Чернігівщині, Полтавщині та Волині. Таким чином тут загалом зібралось близько 4 тис. офіцерів-білогвардійців. Для вирішення справи з полоненими офіцерами Директорія створила слідчу комісію на чолі з генералом Федором Колодієм. Останній 21 грудня подав у київських газетах план врегулювання цього питання:

«Тимчасовий штаб охорони Києва при міській раді по уповноваженню голови слідчої комісії отамана Колодія цим оголошує:

1. Надруковані в газетах звістки від імені отамана Колодія про розділення всіх затриманих військово-служачих на чотири категорії з відданням двох категорій під військово-польовий суд, що загрожує їм по ст. 108 карою смерті, не правдиві. Кара смерті в Українській Народній Республіці скасована і досі не відновлена. Через те нікому з служачих у різних військових організаціях кара смерті не загрожує.

2. Військовослужбовці, що поступили в частини та дружини по мобілізації, зокрема по такій, ухилення від котрої загрозувало розстрілом, будуть незабаром увільнені з-під арешту і зовсім випущені на волю.

3. Осіб, що поступили в частини та дружини добровільно, буде вислано за межі України (безумовно, не совітську Московщину).

4. Під суд після слідства буде віддано осіб:

а) котрим доказано зловживання,

б) керівників протинародних формувань та їх відповідальних військових начальників,

в) осіб, що дали про себе неправдиві зізнання.

З приводу того, що реєстрацію всіх затриманих військовослужачих передано реєстраційному бюро при міській думі, мають усі служачі в частинах та дружинах, що живуть нині по приватних помешканнях, явитись до думи (кімн. 18) для добровільної реєстрації»^[189].

Майже нікого з затриманих під суд не передали. Юнаки та всі, хто потрапив до офіцерських дружин за мобілізацією, негайно були звільнені з-під арешту. Далі з Педагогічного музею по українських частинах розподілено всіх старшин, які виявили бажання служити у військах Директорії. Всі офіцери-іноземці (литовці, поляки, чехи, грузини, вірмени, татари, естонці, білоруси та уродженці Сибіру) звільнялися з-під варти — на вимогу та на поруки власних консулів. Згодом більшість із них опинилася на службі у своїх національних арміях. Приміром, генерал Сильвестр Жукаускас навіть став військовим міністром і головнокомандувачем збройних сил Литовської республіки.

Невдовзі у приміщенні Педагогічного музею залишилося близько 2,5 тис. офіцерів і добровольців, які продовжували домагатися висилки їх до складу Добровольчої армії. У той же час у Донецькому басейні деякі частини Директорії (зокрема 3-й Гайдамацький полк) уже вступили в боротьбу з військами Добровольчої армії, тож цим офіцерам не дозволили виїхати на поповнення тепер ворожих військ. Їх було завантажено у 4 ешелони та відправлено разом із відступаючими німецькими військами до Німеччини, де офіцери та добровольці розійшлися по різних білогвардійських арміях: Західній — князя Бермонта-Авалова (у Прибалтиці), Південно-Західній — генерала Родзянка, а згодом генерала Юденича (під Петроградом), Північній — генерала Міллера (на Кольському півострові) та Сибірських — адмірала Колчака.

Гоніння на старшин та отаманія, січень-травень 1919 р

Перші півроку правління Директорії були часом згубних для УНР політичних заходів, зокрема й стосовно старшинського корпусу. Так, якщо в останні місяці свого перебування при владі П. П. Скоропадський робив основну ставку на білогвардійське офіцєрство, а не на українських старшин, то Директорія, нехтуючи українським старшинським корпусом, спробувала спертися на ватажків селянських повстань і заворушень, а також на галицьку молодь.

Гоніння на старшинство зумовив напрям політики Директорії, яка йшла до влади із суто революційними гаслами, під червоними й жовто-блакитними прапорами та з червоними розетками на шапках замість українських кокард із тризубом. Отже, повстанські загони, що виступили за Директорію, у переважній більшості були налаштовані ледь не відверто пробільшовицьки.

Протягом кількох тижнів по захопленні влади боротьба з гетьманом всіляко ідеалізувалася та героїзувалася. Усім учасникам повстання проти Скоропадського було видані грошові премії по 200 гривень кожному^[190]. Наказом Головного Отамана військ УНР С. Петлюри від 30 грудня 1918 запроваджувався цілий культ з увічнення пам'яті загиблих у боротьбі зі Скоропадським. Це розпорядження передбачало:

- 1) встановлення у кожному селі на кожній церкві мармурових дошок з іменами загиблих;
- 2) виплату родинам загиблих пенсій;
- 3) надання всім учасникам повстання права носити відповідну відзнаку;
- 4) встановлення старшинам і козакам, які відзначились працею з відродження України, відзнаки «Відродження і Слави» 2-х ступенів;
- 5) встановлення старшинам і козакам, які відзначилися у боях з військами Скоропадського, відзнаки «Святого Архангела Михайла» 2-х ступенів;
- 6) для розгляду нагороджень створювались при кожному корпусі, інституціях та військових установах комісії зі старшин та козаків^[191].

Однак загальне ставлення до них характеризується іншими документами, підписаними тим же Головним Отаманом. Так, 5 січня 1919 р. Петлюра та Осецький видали наказ про відкриття старшинської школи, але потребу її обумовили таким чином:

«Позаяк старшина в сучасній революційній боротьбі за визволення свого краю з-під гніту чужинців, а в останній мент з гетьманщиною Скоропадського показала себе в повній мірі нездатною і не зрозуміла і до того великого історичної ваги часу ставилась, тільки за малим винятком, не так, як то належить наслідкам славної дідівщини і на заклик славетних наших борців за землю і волю народові не пішла, а осталась байдужою — тому по наказу Головного Отамана Республіканських військ УНР утворюється військова школа зі скороченим курсом для виховання дійсних борців за кращу долю України.

Всім командірам окремих частин наказую негайно надіслати підстаршин, молодших і старших урядників, бунчужних і підхорунжих в Ставку Бердичів. При призначенні до школи мати на увазі бойовий досвід, освіту не менше скінчення однокласової народньої школи, скінчення учебної команди, безумовно українець і бойові відзнаки»^[192].

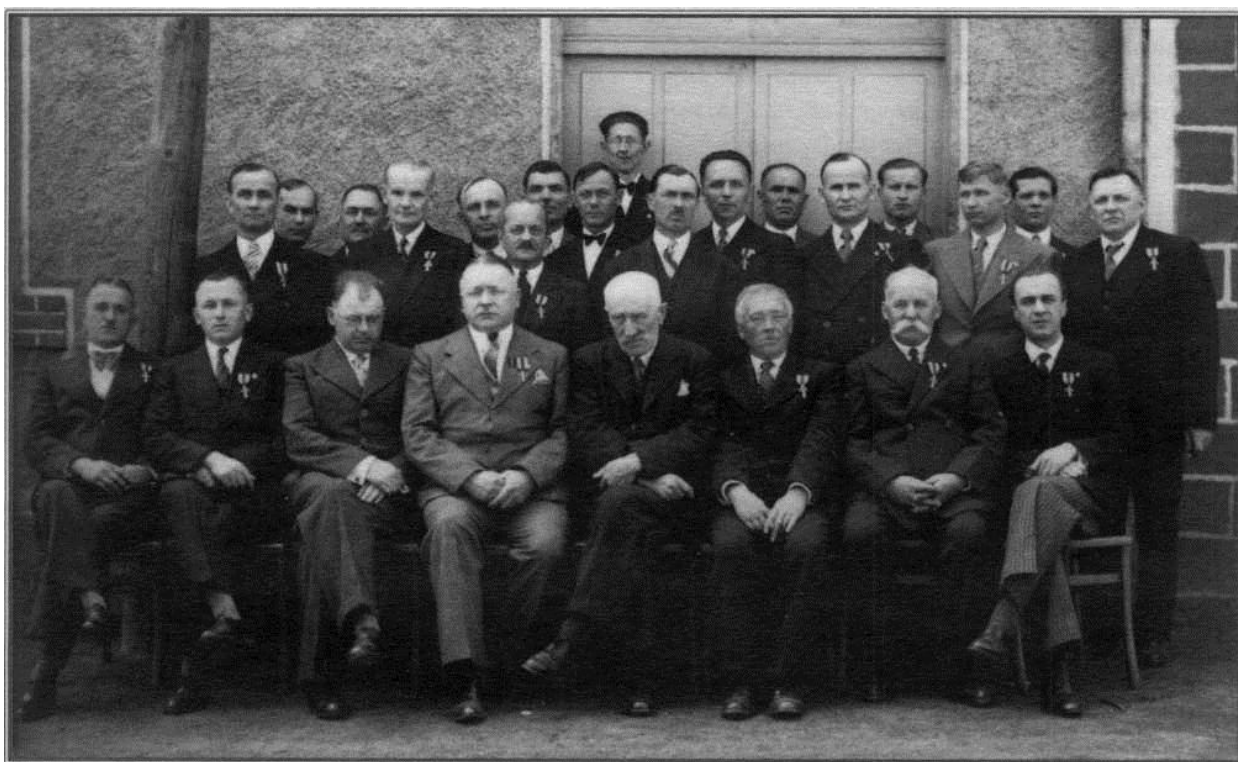
Наказний отаман Осецький застерігав усіх отаманів про «непевний старшинський елемент» ще у своєму наказі від 31 грудня 1918 р^[193]. Тож орієнтуючись на нього, повстанські ватажки протягом січня 1919 р. на власний розсуд визначали, хто з українських старшин може служити у Дієвій армії УНР, а хто — ні. Приміром, командувач Холмсько-Галицького фронту УНР отаман Олександр Шаповал 5 січня 1919 р. передав розпорядження начальникові 1-го Волинського корпусу полковникові Чернушенку:

«Наказую командіру Волинського корпусу полковнику Чернушенку негайно переформувати штаб дорученого йому корпусу, призначивши на посади в штабах і частинах старшин дійсно республіканців і щирих синів Самостійної України. При призначенні на посади наказую звертати особливу увагу на відношення старшини до Уряду Самостійної УНР»^[194].

Додамо, що згодом «полковник» Чернушенко виявився зовсім не полковником і втік до Польщі зі значними скарбовими коштами. Проте попередній начальник корпусу, генерал Сергій Дядюша, хоча й заявив під час повстання про свою готовність служити у Дієвій армії УНР, але перебував у запасі аж до кінця січня 1919 р.

У 6-му Полтавському корпусі новий начальник штабу — фенрих австро-угорської армії Сидір Рогатинович оголосив «непевними» 22 генералів і вищих старшин Української армії, зокрема колишнього начальника корпусу генерала Слюсаренка, начальника штабу генерала Генбачева, полковника Воскобойнікова. Цей список було надіслано до штабу Дієвої армії УНР^[195]. Через такі «революційні» дії Рогатиновича Українська армія назавжди втратила визначного російського артилериста, щирого українця ще з довоєнних часів генерала від інфантерії Володимира Олексійовича Слюсаренка, який виїхав до Добровольчої армії. Генерал Генбачів згодом відзначився у складі Галицької армії, а полковник Воскобойніков — як начальник штабу Запорізької групи.

~ 85 ~

Нагородження Хрестами Симона Петлюри ветеранів Визвольної війни 1917–1921 років, що мешкали у Франції, 1936 рік, м. Везін-Шалет. Сидять (зліва направо): підполковник Олександр Свенціцький, сотник Петро Пашин, голова української громади Юрій Бацуца, генерал-хорунжий Олександр Удовиченко, лікар Микола Левицький, санітарний поручик Павло Бушило, хорунжий Д. Долотій, М. Ковальський.

Другий ряд (стоять): поручик Ілько Шаповал, сотник Володимир Говорів, підполковник Володимир Григораши, сотник В. Кислиця, хорунжий Іван Охмак, хорунжий Більський. Третій ряд (стоять): сотник Михайло Левицький, сотник Михайло Пастушенко, сотник Дмитро Бакум, сотник Яків Тимошенко, підполковник Тадей Нетреба, Д. Клімів, підстаршина Галаган, М. Сачок, Балінський (фото з приватної колекції)

У Чернігові та Лубнах за наказами повстанських ватажків загинули віддані українці — генерали Дорошкевич, колишній начальник 5-го Чернігівського корпусу, та Олександрович, начальник 12-ї пішої дивізії. Перший був заарештований військами Директорії за звинуваченням у боротьбі проти УНР, адже до кінця залишався на боці Скоропадського. Перебуваючи у чернігівській в'язниці, він 25 грудня 1918 р. у розпачі надіслав телеграму на ім'я начальника штабу армії УНР Андрія Мельника:

«Підтримував під впливом почуття виконання своїх обов'язків владу, з якою вела боротьбу Директорія, але ворогом самостійності України ніколи не був. Навіть персонально нічого кращого не бажав, як бачити

вільну незалежну владу Директорії. Добре розумію, що це може бути признано як бажання одержати при новій владі добру посаду, отже прохаю лічити, що це тільки бажання принести на користь України свої сили та знання й призначити яку б невідповідальну посаду, але тільки не на Чернігівщині»^[196].

Помічник начальника штабу Дієвої армії УНР Василь Тютюнник робив відчайдушні спроби вирвати Дорошкевича з пазурів місцевих чернігівських отаманів, зокрема в Михайла Палія — командувача військ УНР на Чернігівщині. 11 січня 1919 р. він надіслав категоричний наказ Палію відправити Дорошкевича до Києва, але його не було виконано^[197]. Уже 12 січня до Чернігова вступили більшовицькі війська. Частини УНР швидко залишали місто, причому генерала Дорошкевича «забули» випустити з в'язниці, на подвір'ї якої його без суду і слідства розстріляли більшовики.

Генерал Олександрович перебував під арештом у Лубнах за боротьбу проти учасників Таращансько-Звенигородського повстання влітку 1918 р. та проти військ Директорії — у листопаді-грудні. Одного дня до міста прибув каральний загін на чолі з божевільним, як стверджував мемуарист Павло Шандрук, повстанським ватажком М'ясником, який вдерся до помешкання генерала та розстріляв його^[198].

На кінець грудня 1918 р. повстанські отамани Директорії — у більшості колишні кадрові та бойові офіцери російської імператорської армії — масово зацікавилися політикою й на цьому ґрунті шокроку виявляли неприязнь до старшинського корпусу.

Скажімо, Наказний отаман Олександр Осецький до революції був великим землевласником і служив полковником у найвідбірнішій частині імператорської гвардії — Лейб-гвардії Преображенського полку. Під час Першої світової війни він відзначився у боях як командир полку та бригади і за заслуги дістав Георгіївську зброю. Однак історіограф дивізії сірожупанників Василь Прохода, який зіткнувся з Осецьким наприкінці квітня 1919 р., подає зовсім інший його портрет:

«Взагалі ж, отаман Осецький був настроєний оптимістично. Укладав проекти визволення України і перемоги над ворогами, що були один від одного фантастичніші, один від одного привабливіші. Треба було тільки зрозуміти дух народу та козака і робити все по їхньому бажанню. Сірих старшин він обвинувачував у буржуазній закостенілості і ганив за те, що вони окремо, а не разом в касарнях, на одних нарах з козаками, мешкають, що старшини на командних посадах мають гайдуків; кожний старшина до командира полку включно, на його погляд, мусив все для себе робити сам, а особливо персонально ходити з казанком, нарівні з козаками, на козацьку кухню по обід і разом з ними їсти. Ніяких виделочок, столових ножів, тарілок, крім звичайної дерев'яної ложки, старшина не повинен був мати, хоч це все мав в Сирії дивізії кожен козак, а дерев'яних ложок зовсім не було. Страшенно обурився отаман Осецький, коли довідався, що старшини, користаючись з перебування в Луцьку, хтять відновити чинність старшинських зібрань — на його думку, це була мало не зрада УНР. Не побувавши за весь час на позиції, отаман Осецький обвинувачував командирів частин, що вони не знають — який настрої у козацтва на передовій позиції; він був переконаний, що з такими молодцями можна не тільки тримати фронт на 100 верстов проти регулярного Польського війська, а навіть гнати його до самої Варшави, треба тільки ближче стати до козака й до населення. Отаман Осецький видав багато відозв до населення, обіцяючи йому ще більше, ніж московські комуністи. Взяв на себе роль адміністративного управителя краю й народного добродія: мало що не персонально роздавав селянам вагони зерна, солі, наділяв землю, закликаючи при цьому селян вступати до війська по мобілізації. Сірожупанники ніяк не могли зрозуміти, що діється з отаманом Осецьким, що мав раніш репутацію розумного й талановитого генерала, до того ж на посаді наказного отамана військ УНР — чи ним опанував соціально-божевільний псіхоз, чи він свідомо грав на струнах цього псіхозу»^[199].

~ 86 ~

Слід згадати й інших «героїв» Директорії. Начальника Чорноморського коша (згодом — дивізії) отамана Василя Пелешука (капітана російської армії) ще у листопаді 1917 р. Дмитро Дорошенко назвав «типичним бандитом», а в лютому 1918 р. Жуковський звільнив з армії за погроми. Начальник повстанських військ на Чернігівщині отаман Михайло Палій (так само капітан російської армії) в серпні 1918 р., співчуваючи більшовикам, утік із Сірожупанної дивізії, а в березні 1919 р. «прислужився» до здачі Бердичева та Житомира більшовицьким військам. Начальник Холмсько-Галицького фронту отаман Олександр Шаповал (підпоручик російської армії), колишній командир Богданівського полку, «захворів» на манію величчя, хоч у військовій справі не мав особливих успіхів. Начальник 1-ї Дніпровської дивізії отаман Данило Зелений (рядовий російської армії) та командир 3-го Гайдамацького полку отаман Омелян Волох (штабс-капітан російської армії), за висловом генерала Всеволода Петрова, боролися тільки за їм одним зрозумілі цілі українського селянства. Начальник 2-ї Дніпровської дивізії отаман Федір Тимченко (штабс-капітан російської армії) — один із винуватців загибелі студентів і гімназистів під Крутами, 16 травня 1919 р. «здав»

полякам Луцьк. Нарешті, слід згадати про осіб, які, за твердженням багатьох мемуаристів, були, так би мовити „не зовсім сповна розуму” — або страждали на різні манії, або були реально психічно хворими людьми. Це: начальник 9-го дієвого корпусу отаман Олексій Кірієнко, начальник резервних військ отаман Роман Крещенко (обидва — полковники російської армії) та повстанські ватажки на Півдні України Нечипірі Григор'єв та Юхим Божко (штабс-капітани російської армії).

Були отамани й дрібнішого гатунку, які згодом виявилися для України шкідливішими, ніж навіть більшовики. Приміром, 18 січня 1918 р. комісар Директорії у Черкасах надіслав до штабу армії УНР телеграму, що стосувалася розташованого у місті Кореунського запасного полку. Про його командира писалося: «полковник Хіменко — енергійна і політично чесна людина, котра має страшенно великий вплив на козаків». Вояки цього полку, на погляд комісара, стояли на ґрунті українського більшовизму^[200].

За тиждень ці «українські більшовики» на чолі з отаманом Хіменком об'єдналася з іншими «червоними» отаманами — начальником 1-ї Дніпровської дивізії Данилом Зеленим (Терпилом) та командиром Куреня Смерті отаманом Ангелом. 25 січня 1919 р. ці отамани одночасно підняли повстання проти влади УНР у Золотоніському, Переяславському, Черкаському, Чигиринському, Канівському, Київському, Васильківському, Тарашанському, Звенигородському й Уманському повітах. Придушити цей масштабний виступ українська влада не могла. Уже в перших числах лютого Дієва армія УНР була змушена відступити більшовицьким військам усю Лівобережну Україну, Київ та Київщину. Щоправда, Хіменку, Ангелу та Зеленому більшовики віддячилися тим, що почали переслідувати їх особисто та всіх повстанців, які брали участь у боротьбі зі Скоропадським, а згодом і з Директорією. Рятуючи себе, повстанські отамани у березні 1919 р. знову взялися за зброю, тепер — проти нових ворогів.

~ 87 ~

Не меншої шкоди українській справі завдали й ватажки-галичани — колишні фельдфебелі та молоді старшини австро-угорської армії, що на початку 1919 р. перебували у фаворі Директорії.

У сучасній історичній літературі, з подання галицьких мемуаристів 20—30-х років (насамперед Осипа Думіна та Василя Кучабського), витворилося хибне твердження, що протягом 1919 р. Корпус Січових Стрільців Дієвої армії УНР майже винятково складався з галичан і був найбільш боєздатним українським з'єднанням. Насправді властиво галицьким був лише один полк корпусу — 1-й піший. Решта — 2-й, 3-й, 4-й піші, 1-й, 2-й, 3-й, 4-й, 5-й, 6-й гарматні, а також Кінний — майже винятково склалися з колишніх сердюків гетьмана Скоропадського та кадрових гарматних частин Української армії 1918 р. До того ж після бою під Мотовилівкою та взяття Києва січові стрільці тривалий час перебували у столиці України — «на відпочинку». На фронт проти більшовиків вони вирушили лише 21 січня 1919 р., коли війська РСЧА розгромили частини Лівобережного фронту полковника П. Болбочана. Однак після відступу з Києва, у ніч із 5 на 6 лютого, січовики самочинно відступили у тил армії УНР — як «дуже перевтомлені» боями.

На Корпус Січових Стрільців, досить боєздатне з'єднання, у жодній відповідальній операції Дієвої армії УНР першої половини 1919 р. не спиралися, бо він у будь-яку мить міг знятися з фронту через «перевтому», коли це заманеться особисто начальникові корпусу Євгену Коновальцю. Таким чином, основний тягар боїв весни 1919 р. припав на долю військ Північної групи, Залізнично-технічного корпусу та Сірожупанної дивізії Дієвої армії УНР, літа — Запорізької групи, а осені 1919 р. — 3-ї Залізної дивізії, Київської та Волинської груп. Січовики ж традиційно залишалися «тиловою гвардією».

Сотник Володимир Зарицький — контрактний старшина польської армії, 1930 роки (фото з приватної колекції)

Серед старшинського корпусу Січових Стрільців було чимало хоробрих командирів — як галичан, так і наддніпрянців, приміром Роман Сушко, Іван Рогульський, Іван Андрух, Архип Кмета, Сава Піщаленко. Проте начальник корпусу Євген Коновалець та його найближче оточення — начальник контррозвідки Юліан Чайківський, начальник інтендантури Іван Даньків і деякі інші брали на себе обов'язки ледь не першорядних політиків Директорії. Таке самочинство врешті призвело до того, що 5–6 грудня 1919 р., коли більшість Дієвої армії УНР вирушила у Зимовий похід, Корпус Січових Стрільців за наполяганням його начальника було розпущено. **Детальніше про хиби Коновальця-політика** писали інші українські військові діячі, зокрема — військовий міністр Директорії Олександр Греків і генерал Антін Пузицький^[201].

Однак слід зауважити, що полковник Євген Коновалець ніколи не виступав проти УНР, на відміну від деяких інших галицьких військовиків, що опікувалися тільки власним добробутом.

Одним із таких був уже згаданий начальник штабу 6-го Полтавського корпусу Сидір Рогатинович, який утік із Полтави аж до Галичини, як тільки червоні війська підійшли до міста. До цієї ж категорії належать командувач Південного фронту (Південної та Південно-Східної груп) Дієвої армії УНР Трифон Янів, начальник Залізнично-технічного корпусу Василь Бень, командир Катеринославського полку Січових Стрільців Вільного Козацтва Роман Самокішин (Самокіш). Діяльність Яніва, та, деякою мірою, Самокіша охарактеризував у своїх спогадах колишній комісар Директорії на Херсонщині Фотій Мелешко. Зокрема він зазначав, що Яніва цікавило лише гарне життя на широку ногу, а у військових справах він був абсолютним «немовлям». Саме це, на тверде переконання Мелешка, у березні 1919 р. призвело Південний фронт армії УНР до переговорів із більшовиками, а згодом і до безславного інтернування в Румунії^[202].

Фотій Мелешко описав і загальне захоплення галичанами в УНР, особливо поширене у першій половині 1919 р.:

«Наддніпрянці колись вважали галичан за українців першого гатунку. Галичани наддніпрянців за таких ніколи не мали, бо вони люди холодного, практичного розуму, а не чутєвих сантиментів, які в наддніпрянців часто панують над розумом. Галичанам, скажімо, могли імпонувати наддніпрянські генерали, могли вони навіть стати в Галицькій армії начальними вождями, але ніколи їм не заімпував би наддніпрянський старший десятник. І коли б він був наймудріший і найхоробріший, то галицькі українці дуже ним не захопились би. Усе б залишалися такими мудрими, що не дали б тому старшому десятникові під командування цілу окрему армію. Не тільки полковники, а й молодші старшини не стукали б перед тим старшим десятником закабулками й не ставали б перед ним струнко, аж поки він до всіх своїх старшинських здібностей не добув би належно потрібного старшинського вишколу та відповідного чину. А ось старший десятник-галичанин Янів ріс в Одесі між наддніпрянцями, немов із води, як отой гоголівський ревізор... І то тільки тому, що галичанам беззастережно вірили»^[203].

Ілюстрацією цієї тенденції є доля колишнього фельдфебеля австро-угорської армії Василя Бея, який у 1918 р. був ад'ютантом Симона Петлюри, а в січні 1919 р. очолив одне з найбоекздатніших з'єднань армії — Залізнично-технічний корпус. Як людина, яка ніколи не керувала військовим з'єднанням, більшим за рій (десять вояків), він не зміг упоратися з керівництвом цілого корпусу і своїми недолугими розпорядженнями під час бойових дій в районі Житомира та Бердичева немало нашкодив власній армії. Наприкінці травня 1919 р. Бей довелось зняти з посади за непридатністю^[204].

На відміну від останнього, 24-літній лейтенант Легіону Українських Січових Стрільців Агатон Добрянський, на початку січня 1919 р. призначений начальником новоствореної 19-ї дієвої дивізії Дієвої армії УНР, через залізну дисципліну перетворив її на значну бойову одиницю. Йому вдалося подолати пробільшовицькі настрої серед козаків та поповнити штаб талановитими старшинами, і вже навесні 1919 р. він успішно провадив бої з більшовицькими військами на Сарненському напрямі.

Щоправда, здорові, патріотично налаштовані сили на початку 1919 р. Дієва армія УНР містила в меншості: це були кадрові старшини, які брали участь в українському військовому русі ще навесні 1917 р. Насамперед слід згадати помічника начальника штабу Дієвої армії УНР військового старшину Василя Тютюнника, командувача Лівобережного фронту полковника Петра Болбочана, командувача військ УНР на Полтавщині полковника Павла Кудрявцева, а також кадрових старшин-запорожців — Олександра Загородського та Івана Дубового.

Наказний отаман Осецький та начальник штабу Мельник, як і під час Протигетьманського повстання, займалися винятково політикою. Отож подальша організація Дієвої армії УНР та ведення бойових дій (тепер — із більшовиками) цілком лежали на плечах Василя Тютюнника. Він був єдиним, хто вже у грудні 1918 р. зреагував на тривожні телеграми полковника Болбочана про початок завзятих боїв з червоними військами за міста Вовчанськ та Куп'янськ. Тютюнник зрозумів, що Українська Народна Республіка стоїть на порозі нової війни з Радянською Росією, а тому гарячково почав формувати військовий апарат для управління 75-тисячними, досить великими як на той час, збройними силами Української Народної Республіки.

Як згадував Євген Маланюк, наприкінці 1918 р. — на початку січня 1919 р. серед загальної ейфорії перемоги над Скоропадським тільки Василь Тютюнник не втрачав голови, а «двоївся і троївся» по всіх відділах Генерального штабу, де зорсім не було працівників^[205].

У справі формування нового штабу, що тепер звався Генеральним, Тютюнникові допоміг генерал В'ячеслав Бронський, у минулому — один із найближчих співробітників Жуковського, який прибув до штабу у перші дні по зайнятті Києва військами Директорії. Найсуттєвішою проблемою виявилася нестача генералів і старшин генерального штабу, адже окремих (як Дорошкевич, Олександрович, Дядюша) не хотіла бачити у своїх військах Директорія, а інші навмисно уникали служби в Дієвій армії УНР.

На посаду начальника персонального відділу Генерального штабу Тютюнник та Бронський запросили військового старшину Марка Безручка, в якого виявилися домашні адреси всіх генералів та старшин Генерального штабу, що рахувалися на обліку за часів П. П. Скоропадського. Військовикам розсилали запрошення до Генерального штабу, але більшість їх відмовлялася від запропонованих посад або й зникала з міста. Приміром, категорично зреклися служби в Дієвій армії УНР генерали Архипович та Заболотний — активні учасники українського військового руху 1917 р. Інша категорія запрошених з'являлася до Генерального штабу, отримувала призначення та гроші на дорогу, а потім... тікала.

Лише кілька десятків генералів та старшин Генерального штабу погодились служити в Дієвій армії УНР, але майже ніхто з них не володів українською мовою і «принципові» «отаманчики» не приймали їх у свої штаби. Так, проти російськомовних старшин виступив командувач Холмсько-Галицького фронту отаман Олександр Шаповал. Тож довелось українськомовних генштабістів зі штабу Лівобережного фронту відправити Шаповалу, а російськомовних (Григорова, Величковського та ін.) — Болбочану. (Щоправда, пізніше «отаманчики» звинувачували його в тому, що мовляв, набрав до свого штабу російських старшин...)

Окремі військовики, на призначенні яких наполягав Тютюнник, виявилися «нелояльними» до Директорії й активно боролися проти неї, проте вважалися гарними військовими фахівцями. Приміром, Симон Петлюра мусив погодитися на перебування у Генеральному штабі генерала Володимира Сінклера та полковника Петра Ліпка, що відзначилися у боротьбі з повстанцями. Так само, начальником штабу Південно-Західного району (згодом — Північна група) Дієвої армії УНР, якою керував отаман Володимир Оскілко, було призначено генерала-росіянина Всеволода Агапієва^[206].

Наприкінці січня 1919 р. Генеральний штаб УНР нарешті вдалося укомплектувати добірними фахівцями. Начальником штабу залишався Андрій Мельник — фігура цілком номінальна. Помічниками — генерал В'ячеслав Бронський (який невдовзі помер) і військовий старшина Василь Тютюнник, 1-м генерал-квартирмейстером (безпосереднім розробником усіх бойових операцій) — генерал Володимир Сінклер, начальником оперативною відділу — полковник Микола Капустянський та ін.

Становище на фронтах УНР на початку 1919 р. було вкрай загрозливим. Директорія та командувач Осадного корпусу отаман Євген Коновалець почили на лаврах перемоги над Скоропадським і на тривожні оповістки полковника Болбочана про наступ червоних заспокоїливо відповідали, що офіційно ніякої війни з Радянською Росією немає.

Із Нейтральної зони наступали Т. зв. Українські радянські війська, створені за допомогою Радянської Росії, але формально — незалежні.

У складі їх було трохи більше 20 тис. вояків. Дієва армія УНР нараховувала тоді 75 тис., тож теоретично тільки завдяки цій перевазі можна було розбити більшовиків щонайбільше протягом кількох тижнів.

Однак вирішення справи з наступом червоних Директорією було повністю передано командувачеві Лівобережного фронту полковникові Болбочану, який у своєму розпорядженні мав усього 10 тис. вояків. Осадний корпус, маючи у своєму складі чотири дивізії (Січову, Чорноморську та 2-і Дніпровські), не зрушив з місця, а Директорія, за наполяганням Винниченка, для початку вирішила провести переговори з Росією.

Поки ініційована Винниченком українська мирна делегація збиралася до Москви, червоні у прикордонних боях розбили війська Болбочана й 3 січня зайняли Харків, 12-го — Чернігів, 18-го — Полтаву. На тлі цих подій у Києві почали говорити про зраду в штабі Болбочана. Тим паче, що з Кременчука (місця розташування штабу) «доброзичливці» почали надсилати повідомлення, ніби весь Запорізький корпус ходить у гетьманських погонах, а сам штаб Болбочана повністю складається з російських старшин.

У ніч з 21 на 22 січня 1919 р. за ініціативою командира 3-го Гайдамацького полку отамана Омеляна Волоха командувача Лівобережного фронту полковника Болбочана було заарештовано й одразу під посиленою вартою відправлено у Київ — на слідчу комісію. Під час роззброєння штабу Болбочана не обійшлося без ексцесів: отаман Божко розстріляв кількох його співробітників — старшин та козаків. Директорія, обурена убивством козаків (розстріл старшин чомусь залишився поза її увагою), надіслала до Кременчука запит з цього приводу, на який 26 січня 1919 р. місцевий повітовий комендант Карась відповів, що ним дійсно заарештовано Юхима Божка за звинуваченням у розстрілі 10 «старшин-чорносотенців» та 60 козаків:

«Особисто розмовляв з Божко, який повідомив, що ним дійсно рostrіляно десять старшин гетьманців із штабу Балбачана і що він ні жодного козака не рostrіляв, підтвердивши це словом честі Божко. Прохаю Вас виявить це непорозуміння, щоби полковник Божко як відомий українець був випущен з-під арешту до вияснення його справи»^[207].

Після «слова честі Божка» його одразу звільнили.

Звичайно, арешт Болбочана не виправив, а лише погіршив стан справ на фронті. **25 січня 1919 р. стався заколот отаманів Хіменка та Зеленого**, наслідком якого війська УНР 26 січня втратили Катеринослав, а **5 лютого — Київ** і Київщину разом з усією Лівобережною Україною.

У той же час командувач повстанських військ на Херсонщині отаман Григор'єв, посилаючись на те, що отаман Петлюра — його «особистий друг», відмовлявся надавати Генеральному штабу будь-які дані про чисельність та стан своїх «20 партизанських загонів» і становище на місцевості. Коли ж загопи Григор'єва було вирішено підпорядкувати начальникові 3-го Херсонського корпусу Бонч-Осмоловському, Григор'єв 29 січня 1919 р. надіслав самовпевнену та малозрозумілу телеграму на адресу Генерального штабу:

«Я бачу, що становище сучасного мента вам зовсім не відомо, отряду від корпусу надсилається, котрий даються мною, широкі уповноваження. Командир корпусу на Херсонщині і Гаврії Атаман Осмоловський бувший молодий старшина. Хто із вас начальство ей богу не знаю. У вас багацького штабів, а партизанських отрядів <у мене> 20, котрі кожного дня могу вистат (виставити. — Я. Т.) до 30 тисяч со зброєю війська. Матеріальна част<ина> у мене поставлена гарно, вся моя слава в кулиметах, котрих у мене 219 штук, артіл. снарядів 62 ваг<они,> ружейних патронів до 800 тисяч. Держу фронт от Никополя, а Генеральн. штабу мною не відомо приїде хто-небудь подивитись познайомитись з цім. Будете другого мене, о нас Ви сформировалис<ь> недавно, а я открыто существую, з 12 ноября, а инкогнито робили ті, котрі тилки вчора прийняли Директ<орію>, сьогодні стали ревофіційними, наганяют мені назуют (наказують. — Я. Т.) та далеко не зайдете, що нарід іде за мною, а ви народу невідома революція. Приїхавши і познайомившис<ь> на місці з положенням вещей, я уверен ви перестанете делат<ь> такие несерезные распоряжения. Имейте ввиду что вольно ли не вольно ви сами проводите дезорганизацию и заставляете не уважат<ь> центральную власт<ь>, другой на моем месте давно перестал би считатся с вами, но я уважаю, особого моего друга Атамана Петлюру не предаю особого значения вашим заблуждениям, но все таки вам не мешает запомнит<ь>, что всему бывает конец и что не мы для вас, а вы для нас: как будете нечестными революц<ионерами> и защитниками того трудового дела, котрого земля і воля. Атаман Григорьева^[208].

Наступна телеграма Григор'єва містила запитання: чи правда, що Директорія підписала мир з Антантою, і для чого це треба?^[209] Відповіді на цю телеграму Григор'єв не дочекався — 1 лютого 1919 р. він видав свій сумнозвісний універсал, у якому оголошував Директорію зрадницею народних інтересів та заявляв про перехід на бік радянської влади. Після заколоту Григор'єва УНР втратила більшу частину Херсонщини. (Одеса була віддана значно раніше — ще 18 грудня її зайняли війська Антанти та білогвардійці.)

Іван Ремболович з дружиною та синами, фото 1920 років (фото з видання „Українське Козацтво”)

Фактично на початок лютого 1919 р. у складі УНР залишилися тільки Волинська та Подільська губернії. Протибільшовицький фронт було реорганізовано. Тепер він складався з Північної групи на чолі з отаманом Володимиром Оскілкою і Східного (командувач — отаман Євген Коновалець) та Південного (командувач — отаман Тиміш Гулій-Гуленко) фронтів. Оскілко та Гулій-Гуленко були старшинами військового часу російської армії, Коновалець — фенрихом австро-угорської армії. Жоден з них не мав досвіду оперативної роботи, але всі славилися великим нахилом до політиканства й таким чином продовжили руйнування армії, яка на той час уже ледь нараховувала 35–37 тис. вояків (решта пішла за «червоними» отаманами або розбіглася по домівках).

У середині лютого 1919 р. Євген Коновалець з усіма підрозділами січових стрільців покинув напризволяще Східний фронт і відійшов на переформування у район Проскурова. Головною причиною цього вчинку була «велика перевтома» січовиків, хоч насправді вони брали участь у боях із червоними лише з 20-х чисел січня 1919 р., а до того «відпочивали» у Києві. Фронт було покинуто на рештки Чорноморської дивізії та інших дрібних частин Дієвої армії УНР, які, звичайно, не могли стримати напору досить чисельної та дисциплінованої 2-ї Української радянської дивізії РСЧА. Посаду командувача фронту після залишення її Коновальцем довелося прийняти новому начальникові Чорноморської дивізії — полковникові Данильчуку^[210].

Подібна ситуація склалася й на Південному фронті. Тут 10 лютого 1919 р. утік на Катеринославщину «вести партизанську війну проти більшовиків» Тиміш Гулій-Гуленко. Певний час виконувачем обов'язків командувача фронту був військовий старшина Генерального штабу Всеволод Змієнко, але згодом його було замінено на вже згадуваного австрійського старшого десятника Трифона Яніва, який і прислужився до його занепаду.

13 березня 1919 р. більшовики захопили Житомир, 19-го — Літин, 20-го — Жмеринку. Рештки Східного фронту було остаточно розбито. По зайнятті Жмеринки червоні перервали зв'язок між Північною групою та Південним фронтом Дієвої армії УНР. Генеральний штаб докладав усіх зусиль, щоб виправити це становище: на Житомир почали наступ війська Північної групи, на Бердичів — частини січових стрільців Євгена Коновальця, переформовані тепер у корпус, на Жмеринку — збірні частини, з'єднані в районі Кам'янка-Подільського. У разі, якщо б війська Південного фронту вдарили й зі свого боку, більшовики б не витримали й, можливо, відступили аж до Києва.

~ 91 ~

Однак 21 березня 1919 р. на Південному фронті у Вапнярці з наявних отаманів було створено Т. зв. Вапнярську революційну раду, яка почала переговори з більшовиками. Головну роль у цій раді відігравали отамани Волох і Данченко. Один зі співробітників Генерального штабу так описав ситуацію на Південному фронті:

«<...> Штаб Дієвої Армії на чолі з от. В. Тютюнником, що був розташований у Жмеринці, командірував мене 19-го квітня 1919 р. в спішному порядку, окремим паротягом, до ст. Вапнярки з завданням повідомити Штаб Південного фронту, аби він разом зі всіма військовими частинами відступив до ст. Жмеринки. Я прибув до Вапнярки ранком 20-го березня і доручив пакет полков. Мішковському, на ім'я якого він був адресований. Полковник Мішковський на позор був задоволений наказом про відступ до ст. Жмеринки, а чи в душі він поділяв його, невідомо. На превеликий жаль замість того, щоб відступати, деякі з генералів та полковників тут же на ст. Вапнярці 21 березня 1919 р. склали Революційну Раду, з радянським забарвленням. До складу її увійшло: 5 отаманів (генералів) і 10 полковників. З генералів відомі: Дехнич-Данченко, Загородський, Колодій, Осмоловський. Ця Рада розпочала самочинно переговори з Радянським Урядом та оголосила свій універсал, не звертаючи жодної уваги на Наказ Штабу Дієвої армії про відступ. З цієї авантури скористували більшовики, і замість переговорів з цим самозваним Революційним Комітетом, повели впертий наступ на Вапнярку і Жмеринку, і з 27 на 28 березня несподівано захопили Вапнярку, взявши в полон майже в повному складі 1-й Республіканський полк за винятком деяких старшин. Цей полк був розташований в той час в с. Колодіївці, і разом з полком до полону попав і мій молодий 17-літній син Іван, який був полковим писарем <...>

28 березня 1919 р. на ст. Крижопіль я довідався про полонення мого сина, а тому повернувся на ст. Вапнярку, де вже панувала більшовики, зігнавши до купи більше 500 наших вояків, знущалися над ними, роздягали їх з гарного вбрання та взуття, а замість нього давали лохмани. Тут же я побачив свого сина, що стояв разом з іншими, оточений зі всіх боків більшовицькою сторожею <...> При перевозці полонених до Києва, на Жмеринка — Козятин — Фастів, я весь час їхав разом з ними тим же ешеленом, незапідозрений більшовиками»...^[211]

Звичайно, більшовики не збиралися йти ні на які поступки Вапнярській раді. Цей факт докладно висвітлений у деяких спогадах її учасників^[212]. Погодившись на переговори, радянське командування нейтралізувало війська Південного фронту й усі резерви кинуло на ліквідацію наступу Північної групи та січових стрільців під Житомиром і Бердичевом. Коли небезпека для червоних у цих районах минула, вони перейшли у наступ проти Південного фронту, змусивши його війська відійти аж до Дністра — тогочасного кордону з Румунією.

Вапнярська авантюра закінчилася безславно для Південного фронту. На початку квітня 1919 р. його війська, насамперед Запорізький корпус, були інтерновані в Румунії. Туди ж перевозилися й величезні запаси військового майна Південного фронту, яке румуни обіцяли згодом повернути, але не виконали цього зобов'язання. Вони отримали: 65 тридюймових гармат із передками, 18 додаткових передків, 49 зарядних ящиків до них, 12 тридюймових гірських гармат із передками, 9 сорокавосьмилінійних гаубиць із передками, 7 зарядних ящиків до них, 7 шестидюймових гаубиць із передками, 12 зарядних ящиків до них, 13 тисяч російських рушниць та карабінів, 1 900 рушниць іноземних зразків, 200 кулеметів Максима, 279 додаткових стволів до них, 230 кулеметів Кольта, 154 додаткові стволи до них, 143 кулемети Льюїса, 64 додаткові стволи до них, 106 кулеметів інших зразків, 6 240 000 російських набоїв, 235 000 іноземних набоїв, 29 500 набоїв до кулеметів Льюїса, 22 300 тридюймових шрапнелей, 5 100 тридюймових гранат, 4 000 гарматних набоїв закордонних зразків, 1 200 гарматних набоїв до сорокавосьмилінійних гаубиць, 5 000 зарядів до них із гільзами, 350 гарматних набоїв до шестидюймових гаубиць, 21 200 гранат різних зразків, 4 800 хомутів, 3 200 посторонків^[213].

~ 92 ~

Інтернування Південного фронту стало лише одним з етапів трагедії УНР. Потому через політичні інтриги отаманів розсипалися боєздатна Північна та щойно створена Холмська групи Армії УНР. Наріжним каменем чергового непорозуміння між отаманами стало питання підписання миру з однією з ворожих сторін — із більшовиками чи з поляками. Для вирішення цього питання 11 квітня 1919 р. у м. Здолбунів Головний отаман С. Петлюра скликав військову нараду. Начальник Північної групи Дієвої армії УНР отаман Володимир Оскілко пізніше згадував:

«...Петлюра на 11 квітня скликав державну нараду, на котру прибули окрім мене і начальника штабу Північної Армії генерала В. Агапієва: командуючий Галицькою армією полк. Омелянович-Павленко з помішником начальника штабу, командір корпусу Січових Стрільців Коновалець, Військовий Міністр Сиротенко — як представник Ради Міністрів; командуючий Холмською групою генерал Осецький, член Директори А. Макаренко, начальник генерального штабу генерал Сінклер і начальник Штабу Дієвої Армії полковн. Мельник. Головував Петлюра.

По довгих докладах про стан армій (фактично двох — Північної й Галицької) виявилось, що командуючий Галицькою армією полк. Омелянович-Павленко стояв за продовження війни з Польщею, а війну з більшовиками відкидав під формулою такою: “Північна армія відходить на Галичину, більшовики з поляками нехай ломають голови один одному на Волині; в разі коли поляки поведуть наступ на Галичину — дві армії відходять на Карпати і обпершись об гори, як запевнені тили, очікують відповідної ситуації для операцій”. <...>

Я стояв за мир із Польщею й доводив, маючимися в Штабі нашої армії, документами, що генерал Галер перекидає з Франції 80-тисячну армію на наш західний фронт і ця армія, при тому, що ми майже всі сили тримаємо на большевицькому фронті, — зліквідує нас, бо ми будемо роздушені двома напіраючими ворожими арміями. <...>

Військовий міністр Сиротенко склав коротку заяву в імені Ради Міністрів: “Кабинет стоїть за замирення з більшовиками і війну з поляками, мотивуючи тим, що майже вся територія України зайнята більшовиками, котрих, як факт, ми мусимо признати і краще найти спільну мову з Раковським, ніж з буржуазною Польщею”. <...>

Начальник Генерального Штабу генерал Сінклер (насправді він обіймав посаду 1-го генерал-квартирмейстера штабу. — Я. Т.), по довгих та аргументованих виводах, цілковито ствердив слушність висунутої мною тези для найблизчого програву війни і розширив додатком. <...>

Командуючий Холмською групою, генерал Осецький змалював тезу: “війна на заході, з поляками, до осягнення кордонів — Бугу та Сяну — й замирення на Сході”. А з доповіді генерала виникло, що по його першому наказу, за пару тижнів Холмська група може стати на берегах Буга; настрої серед волинського селянства антипольський і взагалі війна з Польщею є іграшкою.

Член Директорії, А. Макаренко, зробивши огляд міжнароднього стану і підкресливши працю нашої Паризької делегації на мировій конференції, зазначив, що от-от, не сьогодні-завтра, вона визнає Україну і тоді потягнуть всі благодаті в формі реальної допомоги, яка виникатиме з факту визнання нас державою, і закінчив внеском: “обрахувати лише на свої сили і боротися на два фронти”.

Начальник Штабу Дієвої Армії полковник Мельник (галичанин) просто висловився за замирення з більшовиками і війну з Польщею до повідного кінця та в рожевих фарбах представляв перспективи війни.

Командір Січового корпусу полковник Коновалець (галичанин), як і полк. Мельник, підтвердив тезу замирення з більшовиками та війну з Польщею.

Головний Отаман С. Петлюра, підсумуючи тези й погляди присутніх на державній нараді, вказує, що більшість голосів за миром з більшовиками та за війну з Польщею і вносить пропозицію приступити до голосування.

Голосування дає такі результати: Міністр Сиротенко, ген. Осецький, полк. Мельник, полк. Коновалець — за замирення з більшовиками й за війну з Польщею. Я, генерал Сінклер, генерал Агапієв — за мир з Польщею і за війну з більшовиками. Полк. Омелянович-Павленко за війну з Польщею і тільки. Петлюра і А. Макаренко — утрималися від голосування»^[214].

Вояки Армії УНР — контрактові старшини польської армії. Лежать зліва направо: майор М. Стечишин, о. Юліян Цурковський, його син, майор Йосип Мандзенко, майор Костянтин Смовський. Сидить за ними поручик Петро Йосипишин. Стоїть перший зліва майор Леонід Макаревич, 1940 рік (Вісті братства бувших вояків 1 УД УНА, ч. 129)

Здолбунівська нарада внесла розкол у командний склад Дієвої армії УНР. Північна група прагнула війни з більшовиками та миру з поляками, Корпус Січових Стрільців — навпаки. Січовики в особі Коновальця та його оточення за допомогою деяких українських есерів почали налагоджувати самостійні переговори з радянською владою. Штаб Північної групи дізнався про це тільки після того, як 20 та 27 квітня на фронті було затримано кількох жінок із листами від українських есерів до більшовиків та з Києва — від центрального комітету есерів до Коновальця^[215].

~ 93 ~

Петлюра, як і інші члени уряду, був переконаний, що Оскілко є маріонеткою в руках свого начальника штабу — російського генерала, і щоб позбавити його впливу Агапієва, наказав усунути генерала з посади начальника штабу Північної групи^[216].

Зрозуміло, сепаратні переговори з більшовиками та зняття Агапієва обурили Оскілка, і в ніч з 28 на 29 квітня 1919 р. він спробував здійснити державний переворот — захопити владу в Рівному, де розташовувалися штаб Північної групи та уряд Директорії. Оскілку вдалося заарештувати окремих членів уряду, але Північна група, незважаючи на велику популярність Головного отамана, за ним не пішла. Уже надвечір 29 квітня владу Петлюри у Рівному було відновлено за допомогою січових стрільців. Оскілко та Агапієв мусили тікати до Польщі. Ця ситуація спричинила розпад Північної та Холмської груп.

У Північній групі було знято з посад майже всіх командирів дивізій. Начальником групи Петлюра призначив полковника Желіховського, який ще у російській армії мав гучну славу властолюбного та жорстокого чоловіка. Ставши начальником групи, він тільки підтвердив свою репутацію і на відповідальні посади призначив старшин зі свого найближчого оточення, у більшості — проросійськи налаштованих осіб.

Анархією на фронті скористалися поляки: 16 травня 1919 р. вони несподіваною атакою захопили Луцьк і до вечора роззброїли майже всю Холмську групу. У польському полоні опинилися 120 старшин та 600 козаків Сірожупанного корпусу (колишньої Сірожупанної дивізії), рештки Інструкторської школи старшин, Чугуївської, Полтавської, 2-ї Київської, Інженерної, Київської гарматної юнацьких шкіл, працівники Головного Шкільного управління, а також вояки багатьох дрібних частин Холмської групи^[217].

За кілька днів вирішилася й доля Північної групи армії УНР. Желіховський і новопризначені начальники не користувалися довірою у військ, а тому не змогли опанувати ситуацію на фронті. Пізніше Желіховський згадував:

«Части украинские к тому времени были деморализованы, воевать никто уже не хотел и недели через две фронт был прорван, некоторые части украинцев перешли на сторону красных, и намечалось поспешное отступление от Ровно. Брат мой был убит под Ровно.

Требования о присылке новых частей для ликвидации прорыва оставались без ответа. Во время этого отступления я был смещен и вместо меня был назначен подполковник или полковник Петров»^[218].

19 травня 1919 р. червоним військам справді відкрили фронт 56-й та 57-й полки 19-ї дивізії, яка ще донедавна вважалася однією з найкращих у Дієвій армії УНР. Однак після зміщення Добрянського та заміни його братом Желіховського (він згодом загинув під Рівним, виданий більшовикам власними козаками) 19-та дивізія швидко втратила свої позиції. Чотири дивізії Північної групи — 1-ша Волинська, 17-та, 18-та та 19-та протягом кількох днів перестали існувати, розсипавшись під ударами більшовиків.

Рештки Дієвої армії УНР відступали до м. Кременець. У цей же район з Румунії перекидалися Запорізька група колишнього Південного фронту. Тут було повністю змінено структуру Дієвої армії УНР.

Реорганізація Дієвої армії УНР, літо-осінь 1919 р

Українські війська, які зібралися в районі Кременця — Радивилова у другій половині травня 1919 р., один з авторитетних мемуаристів оцінює в 14–15 тис. багнетів і шабель, 350–380 кулеметів, 120 гармат. Загальна кількість людей у Дієвій армії УНР, враховуючи допоміжні та тилові установи, сягала 30 тис. осіб?^[219] Порівнюючи з груднем 1918 р. чисельність Дієвої армії УНР скоротилася у п'ять разів, однак це були випробувані та надійні вояки, серед яких великий відсоток становили старшини.

В історичній літературі поширена думка, що повстання Директорії проти Скоропадського остаточно знищило кадри Української армії, ретельно створювані протягом 1918 р. Насправді ж у травні 1919 р. відбулося остаточно з'єднання кадрової Української армії з повстанськими загонами, покликаними до життя Директорією.

~ 94 ~

Штаб Дієвої армії УНР (тепер із його назви зникло слово «Генеральний») ще на початку травня 1919 р. розробив проект переформування армії, за яким вона мала складатися з 12 дивізій — 4-х у Північній групі (колишніх 1-ї, 17-ї, 18-ї, 19-ї), 2-х — у Холмській (з 1-ї та 2-ї Сірожупаних), 2-х — у Корпусі Січових Стрільців, 3-х — у Запорізькому корпусі (куди мали зводитися всі війська Південного фронту) та 1-ї Залізничної. Щоправда, розгром Холмської та Північної груп вніс у план вагомі корективи. Із решток цих груп було створено 1-шу Північну та 4-ту Холмські дивізії, січовиків, відповідно, — переформовано у 10-ту та 11-ту Січові дивізії, Залізнично-технічний корпус — у 9-ту Залізничну дивізію, війська Південного фронту — у 6-ту, 7-му та 8-му Запорізькі дивізії. Катеринославській загін отамана Божка «Запорізька Січ» було перейменовано на 2-гу дивізію «Запорізька Січ», а війська УНР, що несли охорону кордону на Дністрі, — у 3-тю стрілецьку дивізію (згодом — 3-тя Залізна дивізія). Нарешті, 5-й та 12-й номери отримали повстансько-селянські дивізії отамана Юрка Тютюнника, в минулому — активного діяча Центральної Ради та героя повстання проти П. П. Скоропадського у Києві в ніч з 13 на 14 грудня 1918 р. У лютому — травні 1919 р. він був начальником штабу військ отамана Григор'єва, потім — командиром 1-ї його бригади. На початку травня 1919 р. отаман Григор'єв підняв повстання проти радянської влади, яке невдовзі було придушено. Із рештками свого загону отаман Тютюнник пішов на північ — на з'єднання з Дієвою армією УНР. На шляху прямування до нього пристало багато повстанських загонів, а тому коли 13–14 липня 1919 р. він з'єднався з армією, у групі Тютюнника (вона дістала назву Київської) нараховувалося близько 2 тисяч вояків. Незважаючи на те, що **Юрій Тютюнник** був лише прапорщиком російської армії, він виявився талановитим восначальником, а крім того — надзвичайно дисциплінованим і відповідальним військовиком, тож від початку своєї діяльності посів гідне місце серед оновленого командного складу Дієвої армії УНР.

У дивізіях армії був значний відсоток кадрового старшинства 1918 р. — випускників Інструкторської школи старшин. Ще у лютому-березні 1919 р. кадри 1-го Волинського, 2-го Подільського та 7-го Харківського корпусів з'єдналися з повстанськими загонами Волині та сформували чотири дивізії Північної групи. У другій половині травня 1919 р. найбільше старшин із цих корпусів служили, відповідно, у 1-й Північній та

4-й Холмській дивізіях. Кадри 3-го Херсонського корпусу було вліто до Запорізької групи (6-ї, 7-ї та 8-ї дивізій); кадри 5-го Чернігівського корпусу розподілено між 3-ю дивізією, Запорізькою групою та групою Січових Стрільців; кадри 6-го Полтавського корпусу — між Запорізькою групою та 9-ю Залізничною дивізією. Рештки 4-го Київського корпусу влилися до 3-ї стрілецької дивізії. Основу групи Січових Стрільців творили кадри Сердюцької дивізії гетьмана П. П. Скоропадського.

Помітно змінився й оновився командний склад армії. Отамани та непрофесійна молодь були у більшості витіснені добірними фахівцями — перевалено штаб-старшинами з освітою Генерального штабу. Так, Запорізьку групу очолив полковник Генерального штабу Володимир Сальський (свого часу, у 1912 р., він першим закінчив Миколаївську військову академію), його начальником штабу став полковник Генерального штабу Микола Воскобойніков. Начальником Волинської групи (до якої входили 1-ша та 4-та дивізії) було призначено полковника Генерального штабу Всеволода Петрова. До штабу групи Січових Стрільців, керівником якої залишався Євген Коновалець, було надіслано добірних військових фахівців, а сам штаб із березня 1919 р. очолював військовий старшина Марко Безручко. Начальником 3-ї дивізії було поставлено військового старшину Генерального штабу Олександра Удовиченка. Таким чином усі штаби з'єднань укомплектувалися добірними фахівцями, перевалено — з освітою Миколаївської військової академії.

Виняток становила тільки 2-га дивізія «Запорізька Січ», на посаду начальника якої, за наполяганням Осецького, було призначено отамана Юхима Божка, який ніякої влади над собою не визнавав, наказів не виконував і діяв на власний розсуд. Зняти його з цієї посади було досить важко — отаман погрожував з усією дивізією залишити фронт. Урешті 25 серпня 1919 р. Божка було викликано до штабу Дієвої армії, де під час сварки з Василем Тютюнником останній вихопив пістолет та вистрілив отаманові в голову. Божко втратив око, а дивізія його незабаром зазнала переформування^[220].

У вищому командному складі армії також відбулися суттєві зміни. 23 липня 1919 р. Андрій Мельник залишив місце начальника штабу армії та перейшов на службу до штабу групи Січових Стрільців, а 26 липня від обов'язків Наказного Отамана було усунуто Олександра Осецького, а саму посаду ліквідовано. Командувачем Дієвої армії УНР став Василь Тютюнник, начальником штабу — генерал Володимир Сінклер.

~ 95 ~

Окрім того, 23 липня на територію Української Народної Республіки під тиском поляків відступила Українська Галицька армія. Уряд ЗУНР та командування УГА виїхали до Кам'янця-Подільського. Задля спільного керівництва операціями Дієвої армії УНР та Української Галицької армії при Головному Отамані Симоні Петлюрі було створено штаб, який очолив генерал-лейтенант російської армії, колишній професор Миколаївської військової академії Микола Юнаків.

Велику увагу приділено й запровадженню дисципліни в Дієвій армії УНР — як серед вищого командного складу, так і серед козаків. Важливим кроком до цього було видання наказу Ч. 75 від 24 травня 1919 за підписами Петлюри, Осецького та Мельника:

«Для введення міцної дисципліни і карності в військах УНР, наказую керуватися на бойовий час слідуєчим дисциплінарним статутом:

1. За невиконання наказу начальника в військовий час, згідно 105 ст. В. у. про кари, накладається каторга на 12 років;
2. За опір проти виконання наказу начальника, як озброєний так і не озброєний (ст. ст. 106, 107 В. у. про кари) накладається кара на смерть;
3. Напад на стійку або військову варту (117 В. у. про кари) накладається кара на смерть;
4. За ушкодження на тілі і обману з метою ухилитись від військової служби (ст. ст. 126, 127 та 127-3 В. у. про кари) накладається кара на смерть;
5. За дизерцію (ст. ст. Ч. 1, 131, 134 і 136 В. у. про кари) накладається кара на смерть;
6. За порушення службових обов'язків під час варту (ст. ст. 154, 155, 157, 158 і 159 Ч. 2 В. у. про кари) накладається кара на смерть;
7. За невиконання бойового наказу (ст. 254-1 В. У. про кари) накладається кара на смерть;
8. За підбурювання за час бою других словами, прикладом або іншими діями до дизерції, віддачі або іншому ухиленню від бою (ст. 246 В. у. про кари) накладається кара на смерть;
9. За навмисне росповсюдження серед війська чуток, які можуть викликати боязність або непорядок у війську (246-1 ст. В. у. про кари) накладається кара на смерть;
10. За здачу до полону (248 ст. В. У. про кари) накладається кара на смерть;

11. За здачу начальника дорученої йому армії або відділа (251 ст. В. у. про кари) накладається кара на смерть;

12. На підставі п. 5 ст. 277 В. У. про кари, начальник не підлягає відповідальності, коли він, під час бою уб'є або поранить підлеглого, який опирався йому або від бояскісті кинувся назад та підбив на це других, або розповсюджував між військовими страх та непорядок, коли начальник не має інших засобів припинити опір чи попередити побіг і непорядок.

За вищезгадані події обвинувачені підлягають надзвичайному військовому суду на підставі закону 26 січня ц. р.»^[221].

Одним із головних інструментів до впровадження дисципліни в Армії УНР була Т. зв. державна інспектура — аналог інституту комісарів у Червоній армії, початки якої слід шукати в інспекції національно-культурних справ, створеній за наказом Генерального штабу Ч. 110 від 2 лютого 1919 р. на чолі з полковником Олександром Пилькевичем. Назва інспекції цілком відповідала її завданню — ширення освіти серед вояків та популяризація української національної культури^[222].

16 травня 1919 р. відбулася реорганізація інспекції національно-культурних справ, яка тепер дістала назву державної інспекції. Її начальником було призначено Володимира Кедровського — одного з найближчих співробітників Симона Петлюри по Українському генеральному військовому комітеті в 1917 р. Тепер до повноважень інспекції входили: сприяння дотриманню законності та правопорядку у військових частинах (запобігання погромам, мародерству, незаконним розстрілам тощо), плекання бойового та національного духу серед старшин і козаків, агітація та контрагітація, забезпечення мобілізації молодих козаків і налагодження справи постачання.

Діяльність державної інспекції (або — державної інспектури, як її називали у війську), мала як позитивні, так і негативні сторони. Про позитивність дій державних інспекторів 9-ї Залізничної дивізії можна зробити висновок, ознайомившись із відповідним архівним фондом^[223]. Державні інспектори залізничників справді вболівали за українську справу, боролися з погромами та мародерством, сприяли налагодженню постачання та мобілізації. Так само добру пам'ять по собі залишили державні інспектори Запорізької групи — про них із великою симпатією згадував один з авторитетних мемуаристів — Володимир Євтимович^[224].

~ 96 ~

Негативні моменти з діяльності деяких державних інспекторів з іронією згадували командир 7-го Синього полку 3-ї дивізії Олександр Вишнівський і вояк Київської групи Юрка Тютюнника, у майбутньому — відомий український філолог Борис Антоненко-Давидович^[225].

Після подій останнього півріччя Дієва армія УНР добре сприймала всі здорові зміни, що відбувалися наприкінці травня 1919 р. Старшинський склад прагнув за будь-яку ціну повернути в армію дисципліну, і цією ціною став розстріл колишнього командувача Лівобережного фронту полковника Петра Болбочана.

Прибувши до Запорізької групи на початку червня 1919 р., Болбочан був радо прийнятий частиною командного складу, насамперед своїми колишніми підлеглими по 2-му Запорізькому полку. Після арешту полковника у січні 1919 р. запорожці зазнали чимало бід: сваволя отаманів Данченка і Волоха навесні 1919 р., полон Республіканського полку та інтернування в Румунії. Під час переходу через Румунію командувачем Запорізької групи був Іван Дубовий — молодий хоробрий старшина, штабс-капітан російської армії. Але досвіду керування таким великим з'єднанням, як група, він не мав, і йому на заміну поставили досвідченого полковника Сальського. Останнього запорожці сприйняли з осторогою, не знаючи, чого чекати від нового начальника. Саме у той час до групи з'явився Болбочан, і більша частина командного складу запорожців запропонувала полковникові прийняти свою попередню посаду. Його згода повністю суперечила існуючій військовій дисципліні, особливо в розрізі останніх заколотів, зрад і розгромів.

Болбочан був негайно заарештований та відправлений до штабу Дієвої армії УНР.

12 червня 1919 р. Осецький і Тютюнник підписали наказ про його розстріл^[226]. Вирок виконано 28 червня 1919 р. під ст. Балин. Арешт та розстріл Болбочана гнітюче вплинув на запорожців, але це не завадило їм виконати поставлене бойове завдання — скувати головні сили більшовиків у районі Проскурова.

Після переходу 23 липня 1919 р. на територію УНР Галицької армії чисельність військ значно збільшилася. Так, за станом на 16 серпня 1919 р. у Дієвій армії УНР нараховувалося 3 023 старшин, 2 031 підстаршин, 28 926 козаків; її бойовий стан був такий: 11 381 багнет, 1 751 шабля, 533 кулемети, 177 гармат, 6 панцерників,

9 панцерних потягів. В Українській Галицькій армії було: 1 888 старшин, 49 795 стрільців; бойовий стан — 17 363 багнети, 220 шабель, 546 кулеметів, 158 гармат. Разом це майже 29 тис. багнетів, близько 2 тис. шабель, 1079 кулеметів та 335 гармат^[227].

У той же час Червона армія зазнала поразки від білогвардійських військ генерала А. І. Денікіна й змушена була зняти з Українського фронту одну з двох найбільш боєздатних дивізій — 46-ту стрілецьку. Отже, українське командування отримало сприятливі умови для контрнаступу.

Наприкінці липня 1919 р. Київська група Тютюнника захопила Жмеринку, 3-тя дивізія взяла Вапнярку, запорожці штурмом оволоділи Проскуровом. Потому, вже з галицькими бригадами, українські війська вирушили на Вінницю, а по її взятті — на Київ.

Наступ на столицю України вели Запорізька група та 1-й і 2-й корпуси Української Галицької армії. 2-й корпус прикривав північний напрям, група Січових Стрільців залишилася в тилу для спостереження за поляками, з якими Петлюра підписав тимчасове перемир'я. Основна маса військ Дієвої армії УНР — Волинська та Київська групи, 2-га, 3-тя і 9-та дивізії на чолі з Василем Тютюнником були спрямовані на південь — у район Вапнярки. Група Тютюнника мусила прийняти на себе удар червоних військ І. Якіра, що відступали з Одеси під тиском білогвардійців, які висадили у місті десант і швидко надсилали йому допомогу з району Катеринослава. Київська група Юрія Тютюнника мала спеціальне завдання — наступати у напрямі Умань — Черкаси.

У серпні 1919 р. червоні вже не становили основної проблеми Української армії. Куди важливішим стало вирішення питання з білогвардійцями — Збройними силами Півдня Росії генерала А. І. Денікіна, які, вийшовши з Донецького басейну, стрімко захопили Лівобережну Україну включно з Катеринославом, Харковом і Полтавою. Зіткнення з ними було неминучим, адже українці та білогвардійці рухались назустріч одні одним, женучи перед собою червоних.

Ветерани Армії УНР та УГА у таборі Белярія, де було інтерновано 1-шу Українську дивізію Української національної армії, 1945 рік. Сидять зліва направо підполковник П. Силенко, полковник В. Малець, полковник М. Крат, підполковник Б. Барвінський, отець Ф. Кордуба; стоять підполковник Є. Нікітін, підполковник Р. Волинський, сотник Сакович, хорунжий Яримович, хорунжий Є. Навроцький; третій ряд: 4-й сотник Темний, 5-й сотник Винницький, 6-й сотник С. Яськевич, поручик Ляхович (Вісті братства бувиших вояків 1 УД УНА)

Уранці 31 серпня 1919 р. українські та білогвардійські війська одночасно вступили до Києва. Запорожці та галичани ввійшли до міста з боку Ірпеня та Деміївки, білогвардійці — по залізничному мосту від Броварів. У центрі Києва, під будинком Миської думи, білогвардійці роззброїли кілька галицьких частин. Того ж дня під тиском білих українські війська залишили Київ, а ще за кілька днів — під тиском червоної групи І. Якіра, що проривалася з-під Одеси, — відійшли в район Житомира. У напрямі Христинівка — Звенигородка — Київ червоні рушили, коли їм не вдалося прорватися крізь Вапнярку, яку захищала 3-тя дивізія (саме за ці бої вона дістала назву «Залізної»).

Вересень 1919 р. став переломним для Дієвої армії УНР. Саме у той час її поповнили тисячі добровольців. Так, за станом на 15 вересня 1919 р. вона вже мала у своєму складі 3 846 старшин, 3 603 підстаршини та 40 189 козаків^[228]. Однак в армії почала розповсюджуватись **епідемія тифу**, яка вже наприкінці вересня набрала загрозливих розмірів. Український Червоний Хрест закупив у Данії необхідну кількість ліків для врятування армії від тифу, але Антанта не пропустила в Україну, мовляв, УНР та ЗУНР — то є «більшовики № 2» (цю думку представникам Антанти активно нав'язували польські дипломати та білогвардійські керівники). Звичайно, без ліків армія швидко танула — почалася масова епідемія тифу. 16 жовтня 1919 р. Петлюра, голова ради міністрів Ісаак Мазепа та міністр охорони здоров'я Дмитро Одрин (згодом загинув від тифу на своїй посаді) зробили останню відчайдушну спробу отримати з Данії ліки й надіслали до Женеви розпачливого листа^[229]. Але Європа категорично відмовилася допомогти Українській Народній Республіці.

Стан армії був жахливим. Приміром, 21 вересня 1919 р. начальник 7-ї Запорізької дивізії Осмолівський про стан свого з'єднання доповідав:

«1) в дивізії зараз поширюється сипний тиф, в середньому в кожному полку кожного дня відправляється до шпиталю 16–18 чоловік, а з часу відступу від Києва відправлено до шпиталю 150 чоловік з кожного полку. Хорість надалі поширюється і по докладу дивізійного лікаря при таких умовах, в яких опинилась дивізія, неможливо припинити. Таким чином дивізія з кожним часом зменшується і досить двох тижнів, щоб від колишньої славної дивізії, котра на протязі двох років б'ється за самостійність Української Народної Республіки, залишилась одна назва, бо людей не буде.

21-й піший Запорізький імені Гетьмана Наливайка полк по старшинському складу пішов до небоєздатности, бо як Ви знаєте полки Запорізької групи тримаються командіром полку та старими старшинами, а в Наливайківському полку захворів полковник Зільницький і всі курінні, я рахую Наливайківський полк небоєздатним.

Командир 19-го Республіканського полку Полковник Мальцев, зумівши дати самий найкращий полк по дисципліні, в котрому на протязі 6 місяців не було ніодного грабунка — захворів на тиф, а з ним декілько старих старшин.

20-й Мазепинський полк після Київської катастрофи ще не оправився, бо немає зброї.

2) 7-а гарматна бригада, після захоплення 20-го гарматного полку Денікінцями в полон і після маршу на Київ і назад (загубивши 55 коней) зовсім вибула з строю і зараз, згідно Вашого наказу, відведена в тил на формування і дивізія немає зовсім артилерії;

3) Постачання групи зброєю, набоями, одягом поставлено в дивізії дуже кепсько, бо зверху, крім грошей, ми майже нічого не одержували, а все мусили добувати самі. Зараз гроші не видають, а в цім районі ми не можемо достати шинелів, білізни та чобіт, котрих зараз великий брак і без котрих зараз неможливо воювати, бо наступають холоди і як не буде теплої одяги — козаки будуть розбігатись. Харчі і фураж ми добували самі, але в цім районі в маєтках можливо дістати тільки пшеницю та жито, фураж приходиться добувати у селян примусово, що їх обурює, а частин не задовольняє <...>

4) Поповнять дивізію можливо тільки через запасовий курінь, але праця запасового куріня гальмується не тільки селянами, але і представниками влади (наприклад Летичівський повітовий комісар), таким чином не може мати своєчасно відповідно підготовленого поповнення. <...>

7-а дивізія <...> останніми подіями доведена до повної небоєздатности, зараз знаходиться в катастрофічному становищі»^[230].

До того ж знекровлену тифом Армію УНР тіснили білогвардійці. Домовитися з ними мирним шляхом не вдалося. Перші бойові сутички з денікінцями почалися вже у середині вересня, а на початку жовтня вони переросли у справжню війну. При цьому червоні, відступивши на північ, зберігали збройний нейтралітет.

Дієва армія Української Народної Республіки втрачала позиції. Одним із факторів, які спричинили цю ситуацію, стала **зрада певної кількості кадрових старшин**, що протягом вересня-жовтня 1919 р. перейшли на бік білогвардійців. Більшість їх належала до центральних управлінь Військового міністерства УНР. Так, у вересні 1919 р. у Військовому міністерстві, Головному управлінні Генерального штабу, Інженерному, Інтендантському та Гарматному управліннях нараховувалося понад 400 старшин. До кінця жовтня їх залишилося трохи більше 100. Зраджували українську справу й окремі командири — начальник 4-ї дивізії Григорій Грудина, начальник 31-го полку Січових Стрільців Сава Піщаленко та ін. До Денікіна навіть перейшла одна українська частина — 1-й Лубенський кінний полк на чолі з сотником Сергієм Поплавським. Деякі старшини в Українсько-білогвардійській війні зайняли нейтралітет.

Звичайно, основна маса старшин Дієвої армії УНР, у тому числі генералів та полковників, самовіддано воювала з білогвардійцями. Варто згадати Михайла Омеляновича-Павленка, Володимира Сальського, Гаврила Базильського, Всеволода Петрова та ін. З Українською армією залишилися навіть ті генерали, яких багато хто вважав просто «тимчасовими попутниками» — Володимир Сінклер, Микола Юнаків, представник УНР у Румунії Сергій Дельвіг, Сергій Дядюша й ін. Таким чином, боротьба зі Збройними силами генерала А. І. Денікіна стала випробуванням на міцність старшинського корпусу Української армії.

2 листопада 1919 р. начальна команда (штаб) Галицької армії підписала мирну угоду з білогвардійцями, за якою перейшла у повне підпорядкування генерала А. І. Денікіна. Дієва армія УНР, що нараховувала тоді менше 10 тис. вояків (з них тільки близько третини боєздатних, а решта хворіла на тиф), була змушена покинути фронт і під тиском білих відступати у трикутник Любар — Шепетівка — Миропіль.

У той час в армії стався новий заколот. На політичній арені знову з'явилися отамани — Волох, Божко та Данченко, які поставили перед Петлюрою вимогу почати переговори з радянською владою. У своєму розпорядженні Волох мав Гайдамацьку бригаду — колишній 3-й Гайдамацький полк Запорізької групи, для якого став ідеологом і натхненником. За допомогою цієї бригади Волох почав шантажувати Петлюру.

На початку грудня 1919 р. рештки армії — п'ять збірних дивізій: Запорізька, Волинська, Київська, Січова та Залізна, а також Гайдамацька бригада і Житомирська юнацька школа — скупчуються в районі Любар — Чорторія. 4 грудня у Чорторії відбулася нарада членів уряду та вищих військових керівників, зокрема були присутні: командувач армії Василь Тютюнник, його начальник штабу Євген Мешковський, начальники дивізій Запорізької — генерал Михайло Омелянович-Павленко, Волинської — Олександр Загородський, Київської — Юрко Тютюнник, Залізної — Валентин Трутенко, а також Січової — Євген Коновалець. Василь Тютюнник запропонував сміливий план рятування армії: всіх хворих та поранених перевезти на польську територію, а решті — тільки добровольцям, зібратися в одну колону, прорвати білогвардійський фронт і, прямуючи Правобережною Україною, підняти партизанську війну. Омелянович-Павленко, Загородський, Трутенко та Юрко Тютюнник підтримали цю пропозицію, а Коновалець відмовився^[231].

5 грудня 1919 р. Симон Петлюра разом із більшістю уряду, старшинами та урядовцями військового міністерства, військовим міністром Володимиром Сальським, генералом Миколою Юнаковим та іншими військовими посадовцями відбув до Польщі. Того ж дня зліг важко хворий на тиф Василь Тютюнник. За таких обставин Петлюра та Василь Тютюнник передали керівництво частинами Дієвої армії УНР, що вирішили йти у партизанський похід, старшому з начальників дивізій — Михайлу Омеляновичу-Павленку.

Його помічником призначено фахівця з ведення партизанської боротьби Юрка Тютюнника.

Невдовзі **отаман Омелян Волох** остаточно порвав з УНР, організував **Г. зв. Волинську революційну раду**, підняв червоні знамена та почав нав'язувати переговори з більшовиками. Коновалець, повернувшись із наради в Чорторії, зібрав командний склад своєї дивізії, на якому було вирішено припинити боротьбу та розформувати з'єднання Січових Стрільців. Переважна більшість кадрового складу січовиків на чолі з сотником Романом Сушком відправилася до Польщі. Менша частина, очолювана Іваном Рогульським, вилася до складу Галицької армії.

У розпорядженні Омеляновича-Павленка залишилися тільки чотири збірні дивізії та Житомирська юнацька школа. У кожній частині відбувалися наради щодо участі в партизанському поході. Усі, хто не мав такого бажання чи втратив віру в перемогу, могли розійтися по домівках. Чимало козаків та старшин — уродженців Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній скористалося цією нагодою. Окремі — для остаточного припинення боротьби, інші — для створення антирадянських підпільних організацій (як колишній організатор Сірожупанної дивізії Петро Ганжа з Чернігівщини або рідні брати Сичі з Полтавщини).

Напевно, ні сам Петлюра й ніхто з його міністрів та генералів не вірили в успіх плану Василя Тютюнника: надто сміливий та ризикований *він був. Тим більше, що* управління доручалося маловідомому в Дієвій армії УНР колишньому полковникові імператорської гвардії та генералові гетьмана Скоропадського Михайлу Омеляновичу-Павленку. У першій половині 1919 р. він керував Українською Галицькою армією, але не надто успішно. Не вірив Петлюра і старшинам, що залишалися з ним, і досить скептично ставився до можливості набрати цілу партизанську армію із самих лише добровольців.

Дні 5–6 грудня 1919 р. стали вирішальними для подальшого існування Дієвої армії УНР. Один з очевидців пізніше писав:

«Того грудневого ранку 1919 року, як і в попередні дні, перед дерев'яним будинком, що належав раніш якомусь дрібному поміщику, почали сходитись козаки й старшини решток української армії, котрі заціліли від тифу й ворожих куль. Я й Роман пішли теж — ану ж щось нового дізнаємось, бо тривала невідомість стала вкрай усім дошкуляти. М.и помітили, що цього разу стало тут збиратись незрівнянно більше військового люду, ніж то було вчора й позавчора <...>

Та ось зненацька двері на ганок відчинились, і з покоїв вийшов літній старшина. З вигляду він був схожий на фронтовика, котрий випив не один ківш лиха на трьох фронтах цього року, але з усього видно, він теж засідав ці дні на нараді уряду й головного командування УНР. Оглянувши сумними очима військовий натовп, що застиг у німому чеканні, старшина зняв шапку, й, глибоко зітхнувши, мало не розпучливо промовив:

— Бідні ми діти бідної неньки-України! Сьогодні ранком Головний отаман Петлюра відбув до Польщі... Він говорив тихо, але навіть у задніх рядах чулися його слова, сповнені жалю й туги: — А ми лишились сиротами, напризволяще...

Старшина надів шапку й одійшов убік, щоб не показувати сліз, котрі виступили йому на очах. Натомість вийшов із покоїв молодий старшина, сперся руками на поренчата ганку й голосно промовив:

— Отаман Тютюнник формує загін для глибокого рейду по денікінських тилах. Хто хоче далі боротись за визволення України, прошу підходити й записуватись — зараз винесуть сюди стіл, і почнеться запис. <...> Запис до рейду добровольців одразу ж почався, і, на наш з Романом подив, проходив досить успішно, незважаючи на природну, здавалось би, деморалізацію й розгубленість недобитків війська, котре покинув вождь. І не лишив навіть якогось звернення чи відозви, від'їжджаючи спішно до Польщі»^[232].

Зимовий похід та остання кампанія 1920 р

Перший Зимовий похід став найбільш легендарною сторінкою в історії Дієвої армії УНР. Він був переможним, незважаючи на складні умови. Командувач армії Михайло Омелянович-Павленко згадував про цей похід:

«152 доби, і з них майже третина припадає на бої, кілька тисяч кілометрів маршу, що в більшості переведений був у зимову пору або в весняну відлигу, і все це на тлі надто скомплікованої політичної та воєнної обстанови — вже самі за себе промовляють»^[233].

З Любарського району Михайло Омелянович-Павленко та Юрко Тютюнник вивели від 8 до 10 тис. чоловік, але з них бойового стану було лише 2 тис. шабель і багнетів та 12 гармат. Решта — штаби, обози, допоміжні частини й транспорти хворих, які переважали над окремими боєздатними військовими частинами й становили до 75 % усього складу армії^[234].

Кістяк армії під час партизанського походу формували старшини та підстаршини. Командувач армії згодом зазначав:

«Військо складалося в переважній своїй більшості з природжених українців, але у війську можна було також знайти вояків інших національностей, що мешкають на Україні. У війську були люди різних професій, при чому з освітою гімназіальною та вищою був чималий відсоток («Алмазівський» дивізіон, наприклад, один час був осередком, куди збиралася інтелігентна молодь).

Треба числити, що з 4–5 000-го складу армії принаймні 1/5 були старшини, а 2/5 підстаршини, з них не один мав моральне право зайняти місце в рядах старшинства.

Армія називала себе народньою, бо вона складалася дійсно із синів народу, не була клясовою, панською силою, як московська Добрармія.

Цілком зрозуміло, що армія боролася за те, щоб в Українській Державі “український люд” заняв належне йому місце рівноправного громадянина, а не був об'єктом клясових експериментів чи справа, чи зліва.

І, дійсно, народ називав Українську Армію “наша армія”, “наші козаки” і відносився до них, як до своїх рідних і близьких.

Народоправні кличі, що під ними йшла армія, були зрозумілі й дорогі для селянської маси, як жовтоблакитний прапор — емблема незалежності України.

Такий був політичний ідеал армії під час походу чи в зиму 1919–1920 р., чи по ворожих заплілях.

Під час походу зміцнилося також довіря козацтва до старшини не тільки як до фахівців-керівників, але і як до провідників, що із козаками поруч умирають за народню ідею.

Дедалі, то більш призвичаювалися наші частини до умов партизанської війни. Кількість ворога на полю бою не відограє для них рішачого значіння; частини зручно маневрують, не бояться відкритих фланків, часто вперто провадять бій, маючи ворогів у своєму найближчому тилу. Ініціатива, здібність начальників брати сміливі рішення на власну відповідальність знайшли собі повне застосування.

Часто трудно було рішити, хто був вартий більшої похвали — чи бойова частина, що веде бій із переважним ворогом, чи обози, що під час бою стоять беззахисні недалеко в балці, чи той погонич, що йому доручено пару волів. Усі вже далеко пішли вперед, а він посеред ворожого оточення мандрує собі в надії, що й на волах добється до своїх.

Різноманітні, залежно від ситуації, угруповання трикутником в часі сутички, що були в тісному звязку з охоронними відділами і заставами, розміщеними повним колом, постійне прагнення в активності шукати виходу з прикрої обстанови; внесення в оперативні пляни принципу “приголомшення ворога”, демонстративних чинів були улюбленими методами нашої армії.

Поготівля на випадок сполоху мало б обставинах партизанщини першорядне значіння; перший, що став до бою — мав уже цим самим щревагу, і через те на це було звернуто у війську особливу увагу. Для дальших посилок в армії послуговувалися “курером”. Для успішного виконання його доручення досить йому було одного слова “У-к-р-а-ї-н-е-ц-ь”, щоб дістати чуле відношення, хату, добру вечерю й віз із самим господарем за візника»^[235]

Основу командного складу **Дієвої армії УНР під час Першого Зимового походу** становили ветерани українського військового руху — запорожці Загородський, Алмазів, Дубовий, Дяченко, Зеленевський, Лощенко, Гнат Стефанів; синьожупанники — Чижевський та Вишнівський, кадрові старшини 1918 р. — Никонів, Крат, Башинський, Волосевич; колишні члени Центральної Ради — Юрій Тютюнник, Андрій Долуд, Тиміш Гулій-Гуленко (приєднався до армії зі своїм партизанським загоном під час походу, очолив Запорізьку дивізію). Командувач армії Омелянович-Павленко згадував *про них з великою* теплотою та подякою:

Старійшина старшинської школи УПА „Дружинники” полковник Іван Аитвиненко (стоїть під тризубом у чорному мундирі з Залізним хрестом „За Зимовий похід і бої” на грудях) приймає парад випускників першого випуску школи, 1944 рік (фото зі бірки Національного історичного музею у Львові)

«Мушу ще кілька слів сказати про людей, що командували окремими дивізіями армії.

Отаман Гулий — Командир Запорозжів; в армії російській був старшиною інженерних військ і в 1917 р. дійшов до ранги капітана, мав “Теорпєвського” старшинського хреста.

До українського військового руху отаман Гулий прилучається з перших же часів національної революції. Активність та умілий провід повстанцями в полі склали йому популярність на всьому півдні України.

Отаман Гулий вміло використовує довіря до нього українських мас, проводить широку організацію своїх загонів і охоплює нею всю південно-східню частину Правобережжя.

Всіма його вчинками керувала віра в національне діло, безкорисне служення нації та змагання вивести революцію на шлях державного будівництва.

Авторитет отамана Гулого поміж отаманами повстанчих груп і загонів на Херсонщині, Катеринославщині й далі вгору по Дніпру був виключний. Махно, що не визнавав нікого, вважав для себе часами корисним скоординувати свою працю з діяльністю отамана Гулого.

~ 101 ~

Коли на півдні популярність отамана Гулого була найбільшою, то на півночі це місце належало отаманові Юркові Тютюнникові. Вихований на Звенігородщині (Київщина), в обстанові селянського побуту, Юрко Тютюнник у своїй діяльності партизана використовував своє знання психології селянської маси: звичайні селянські курені під його орудою часто виказують гнучкість, дисциплінованість і добру бойову впертість.

Коло 32 років, середнього зросту, добре збудований, білявий — він імпував на масу манерою своїх промов і логікою примітивною й безапеляційною.

До природженого хисту треба віднести здібність його в керуванні загонами й уміння виходити щасливо з тих обставин, коли смерть зазірала вже в очі кожному з партизанів.

Не посідаючи попередньої військової освіти, отаман Юрко Тютюнник скоро заняв видатне місце між партизанами України, бо якраз належав до тієї категорії воїнів, що на війні пізнали військовий фах, на полі ж здобули довіря підлеглих і право на заступлення значних військових становиськ.

Отамани Гулий і Тютюнник були найбільш відомі й уславлені, і тому большевики вживали багато енергії щодо видання провокаційних плякатів і відозв, щоби запламувати їхню діяльність і тим відвернути від них селянські маси.

Присутність у війську цих двох партизанів із їхніми найближчими співробітниками не могла не сприяти в значній мірі успішному перебігові нашого Зимового Походу, бо властивості партизанщини для деяких старших начальників напочатку були мало знайомі.

До тої ж категорії партизанів-начальників я залічую й в. о. начальника Штабу Армії, підполковника Докуда. Без сумніву, попередня військова освіта не відповідала становиськовій, до чого він, зрештою, і сам ставився цілком свідомо; та треба зазначити, що за час перебування його в Галицькій армії в ролі команданта групи, на північ від Львова, він придбав необхідний досвід — характер чинів у районі його групи наближався до характеру партизанських.

Окрім того, в особі вартового Отамана полковника Ткачука (дежурний генерал) підполковник Долуд мав доброго співробітника по штабу. Ці два булавні старшини, властиво, й були моїми найближчими помішниками в штабній праці, при чому це були справжні слуги справи, а не якісь прислужники: їхнім правильним, сміливим, чесним і реальним поглядам я надавав особливої ваги.

Волинську дивізію вів отаман Загородський. Кар'єру свою військову в колишній армії російській почав перед Світовою війною з рядовика; під час цієї війни був іменований прапорщиком і дослужився до ранги поручника. Революція застала його на посаді курінного.

В Українській армії був на “Запоріжжі”, там же командував Дорошенківським полком, потім був помішником командира дивізії, а згодом під час боротьби з добровольцями перейняв командування Волинською групою, з нею він і вирушив у Зимовий Похід. Таким чином, не в приклад отаманам Тютюнникові й Гулому, отаман Загородський всю службу пройшов у стройових частинах. Між козацтвом він користувався з популярності за турботи й персональну відвагу. Під час хвороби отамана Загородського на поворотний тиф місце його заступав полковник Никонів, старий досвідчений жовнір, видатний старшина з майже 30-ти річним попереднім службовим стажем.

Молодих, порівнюючи, командирів дивізій оточувала стара, досвідчена й хоч молода, але видатна старшина. Окрім згаданого вже полковника Никонова, в поході взяли участь полковники Башинський, Алмазов, Крат, Дубовий, Яшниченко, Троцький, Зеленецький, два Стефанови, Чижевський, Вишневецький, Влощенко (має бути Лощенко. — Я. Т.), Волосевич, Вовк, Добротворський, Палій-Сидорянський, Петрів (помер у січні в с. Худоліївці).

Такі були риси, що визначали напрямок оперативної й організаційної праці в армії»^[236].

У той час, коли Дієва армія УНР рейдувала у Першому Зимовому поході, Симон Петлюра та його найближче військово оточення — генерали Володимир Сінклер, Віктор Зелінський, полковники Володимир Сальський, Всеволод Петрів та інші вели переговори з поляками про спільну боротьбу з більшовиками. Ще до офіційного підписання **мирної угоди між УНР та Польщею, яке відбулося у Варшаві 24 квітня 1920 р.**, Пілсудський дав згоду на формування на території, зайнятій поляками, кількох українських дивізій.

Найбільше старшин і козаків Дієвої армії УНР розташовувалося в окупованих поляками Рівному та Луцьку. Саме сюди перейшли рештки групи Січових Стрільців, а також було перевезено всіх хворих на тиф та поранених. У шпиталях Рівного та Луцька перебували сотні вояків Української армії, зокрема й командарм **Василь Тютюнник**. Його життя не вдалося врятувати — цей легендарний український воєначальник помер у рівненському шпиталі 19 грудня 1919 р.

Вояки потроху одужували та готувалися до повернення у свої військові частини. Так, уже в січні 1920 р. у Рівному до чинної служби зголосилося 75 старшин, у Луцьку — 58 старшин^[237]. Окрім того, чимало інтернованих і полонених протягом 1919 р. вояків Армії УНР перебували у таборах Вадовиці, Домб'є та Ланцут, де діяла збірна станиця українських старшин та козаків.

З наявних на Волині кадрів за допомогою поляків було вирішено організувати дивізію. Наказ про її формування вийшов 8 лютого 1920 р. Дивізія мала називатися 1-ю Стрілецькою. Запис до неї провадився у таборі Ланцут, куди для цього прибули старшини та козаки з Луцька й Рівного. Усього до складу дивізії записалося 280 старшин і юнаків (згідно зі спогадами Петра Самутина, 340 старшин та 2 980 козаків). Потому протягом 9—20 лютого всі старшини й козаки відбули до фортеці Берестя (Брест-Литовський) для остаточного оформлення дивізії. Тут із вояків було зорганізовано 1-шу та 2-гу стрілецькі бригади, гарматний полк та інженерний курінь. Начальником дивізії було призначено полковника Марка Безручка, начальником штабу — полковника Всеволода Змієнка. 21 березня 1920 р. дивізія була перейменована на 6-ту Січову з огляду на те, що в її складі переважно більшість становили колишні січові стрільці^[238].

22 квітня 1920 р., по остаточному сформуванні, 6-та Січова дивізія у кількості 239 старшин і 1 886 козаків, маючи 36 кулеметів та 4 гармати, виступила на польсько-радянський фронт у район Бердичева для наступу в складі польської армії на Київ. У Бересті залишилися 101 старшина та 1 094 козаків — кадри 6-ї запасної бригади, а також вояки, які ще остаточно не одужали від тифу^[239].

Водночас у районі Могилева-Подільського, Нової Ушиці та Кам'янця-Подільського почалося формування 2-ї стрілецької дивізії з решток Дієвої армії УНР, що зібралися тут. Основою до формування 2-ї стрілецької дивізії стали 1-й Рекрутський полк Армії УНР на чолі з Павлом Шандруком, а також окремі загони Олександра Удовиченка, Юхима Мацака тощо. До цих загонів також приєдналося кілька білогвардійських козацьких формацій зі складу Збройних сил Півдня Росії генерала А. І. Денікіна — рештки 42-го Донського козацького полку на чолі з сотником Михайлом Фроловим та сотня кубанських козаків.

18 лютого 1920 р. із наявних у Новоушицькому та Могилівському повітах військ УНР було сформовано Окрему пішу бригаду на чолі з Олександром Удовиченком. 24 березня, після влиття до бригади частин, що діяли в Кам'янець-Подільському повіті (насамперед полку Павла Шандрука), вона була перейменована на 2-гу стрілецьку дивізію, начальником якої залишився Удовиченко. Дивізія займала ділянку спільного польсько-українського фронту проти червоних на Поділлі та за станом на 27 квітня 1920 р. мала у своєму складі 408 старшин і урядовців, 1083 підстаршин та козаків, 508 коней^[240].

Старшини та козаки 1-ї та 2-ї стрілецьких дивізії, як і вояки, що брали участь у Першому Зимовому поході, фактично були складовими частинами Дієвої армії УНР, яка розділилася у Любарі 6 грудня 1919 р., а потім з'єдналася знов — 4–6 травня 1920 р. Саме цього дня, здолавши тисячі кілометрів, на ділянку польсько-радянського фронту, який тримала 2-га січова дивізія Олександра Удовиченка, вийшла армія Михайла Омеляновича-Павленка. Склад Армії УНР, що повернулася з Зимового походу, був таким^[241]:

	старшин	козаків	кулеметів	гармат
Запорізька дивізія	140	1100	25	6
Волинська дивізія	100	950	22	2
Київська дивізія	110	840	20	4
Галицька кінна бригада	90	620	6	-
3-й кінний полк	27	170	4	-
Кінна сотня штабу армії	12	160	4	-
Разом	479	3840	81	12

~ 103 ~

29 травня 1920 р. всі українські дивізії дістали нові найменування та номери. Запорізька, Волинська і Київська, які брали участь у Зимовому поході, стали, відповідно, 1-ю, 2-ю та 4-ю. 2-га стрілецька Олександра Удовиченка дістала назву 3-ї Залізної, 6-та Січова залишилася з попередньою назвою. З галицьких частин, що колись входили до складу Галицької армії та приєдналися до армії під час Зимового походу, створювалася 5-та Херсонська дивізія. Крім того, з кількох окремих кінних полів незабаром було створено Окрему кінну дивізію. Командувачем всієї армії було призначено генерала Михайла Омеляновича-Павленка, його начальником штабу — полковника Петра Ліпка, начальниками дивізії: 1-ї — Тиміша Гулія-Гуленка (згодом його замінив полковник Гаврило Базильський), 2-ї — Олександра Загородського, 3-ї — Олександра Удовиченка, 4-ї — Юрка Тютюнника, 5-ї — Андрія Долуда, 6-ї — Марка Безручка, Окремої

кінної — Івана Омеляновича-Павленка (рідний брат командарма). Також було створено Генеральний штаб УНР, при Головному отамані Симоні Петлюрі, його начальником став генерал Володимир Сінклер.

Чисельність Армії УНР постійно зростала. Найбільше поповнень Українська армія отримала з таборів інтернованих білогвардійців. На той час майже всі білі армії були вже розгромлені червоними, і значна частина старшин-українців, що служили в них, цілком розчарувавшись у своїх вчорашніх провідниках, вирішили перейти на службу до Української Народної Республіки.

Безпосередньо у Польщі було інтерновано Т. зв. білогвардійську групу генерала Бредова — складову частину Збройних сил Півдня Росії, яка з району Одеси уздовж румунського кордону пробилася до території, захопленої поляками. Ця група перебувала у польському таборі Стрільково. 21 квітня 1920 р. у цьому таборі було засновано ініціативний гурток офіцерів в-українців, які прагнули облишити білогвардійську службу та перейти до Армії УНР. Головою гуртка було обрано полковника Приходька, заступником — поручика Кібальчика, секретарем — поручика Івка. Усі троє 1918 р. служили в Українській армії, але після повалення влади П. П. Скоропадського опинилися у генерала А. І. Денікіна.

6 травня 1920 р. ця група подала на ім'я генерала Бредова заяву про розрив із Добровольчою армією. 7 травня 1920 р. у таборі Стрільково відбулися установчі збори вояків-українців. На збори з'явилося 318 уродженців Правобережної України (228 офіцерів, 2 лікарі, 88 солдатів) та 196 — Лівобережної (152 офіцери, 44 солдати). Із цих вояків 28 офіцерів та 7 солдатів виявилися «ворожими до української нації», ще 1 офіцерові та 1 солдатові було відмовлено у прийомі через ганебні вчинки. Інші офіцери та солдати були прийняті до українського гуртка та надіслали українському представникові у Варшаві генералу В. Зелінському звернення з проханням перевести їх до Української армії. У відповідь їм було відправлено листа, де висловлювалася згода на прийняття до Армії УНР, порада тимчасово виокремитися в окремі українські казарми, а також — зразки українських відзнак на комірці — для носіння у таборі. За першої ж можливості всі колишні білогвардійці мусили залишити Стрільково й табори Домб'є та Пікулічі, де вони розташовувалися, і переїхати до Ланцута — збірної станиці вояків Армії УНР^[242].

До складу Армії УНР вступила також значна частина українських офіцерів розгромленої під Петроградом Південно-Західної білогвардійської армії генерала Юденіча. Рештки її відступили до Естонії, де офіцери-українці одразу стали на облік у місцевого українського консула. У Північно-Західній армії існувала ціла дивізія — 5-та Лівенська, в якій понад 70 % офіцерського складу становили українці. Це насамперед були офіцери, які 14 грудня 1918 р. у Києві здалися в полон Директорії, але відмовилися служити в Армії УНР і згодом разом із німцями виселилися до Німеччини, де і вступили до Північно-Західної армії.

Друга категорія — старшини Армії УНР, полонені поляками в Луцьку 16 травня 1919 р. і вислані до табору Ланцут, де на той час працювала білогвардійська вербувальна комісія, яка й притягла частину старшин до служби у Північно-Західній армії. Пізніше в Естонії до української армії вписалися й такі відомі старшини, як полковники Володимир Рукін (підвищений гетьманом П. П. Скоропадським до ранги генерального хорунжого) і Анатолій Чайковський, підполковник Євген Решетников та ін. Загальна чисельність офіцерів-українців Південно-Західної армії генерала Юденіча, що вступили до Армії УНР, не відома, але, за наявними даними, їх було не менше 400 осіб. З Естонії ці офіцери переїжджали у Польщу, до табору Ланцут, і вже там отримували призначення до тих чи інших частин Дієвої армії УНР.

~ 104 ~

Певна кількість вояків, що колись служили у Збройних силах Півдня Росії генерала А. І. Денікіна, прибула з Болгарії, куди була евакуйована з Одеси у січні 1920 р. Це сталося завдяки зусиллям делегованого до країни полковника Миколи Шаповала. 28 травня 1920 р. у своєму рапорті на ім'я Головного Отамана він, зокрема, зазначав, що відвідав у Болгарії кілька таборів утікачів, у яких зібралося близько 4 тисяч осіб, значна частина яких — військові. Серед них, за підрахунками Шаповала, 1400–1600 — українці й майже 450 служили в Українській армії за часів Центральної Ради та Гетьманату. Деякі з них, як генерали Новицький, Антонович, Тимковський, де Вейле (колишній херсонський генерал-губернатор), виявили бажання перейти на службу до Армії УНР^[243]. Щоправда, дістатись з Болгарії до Польщі тоді було надзвичайно складно, тож до Дієвої армії УНР приїхало порівняно небагато старшин.

До Криму разом із рештками Збройних сил Півдня Росії генерала А. І. Денікіна потрапило й кілька старшин Армії УНР, полонених білогвардійцями у жовтні-листопаді 1919 р. зокрема генерали Григорій Янушевський, Петро Єрошевич, полковник Михайло Душенко й ін. (більшість їх хворіла на тиф). У травні 1920 р. частина цих військовиків (67 осіб), очолювана генералом Єрошевичем, вирушила пароплавом із Криму до Болгарії, а звідти — кружним шляхом — до Польщі. У складі Дієвої армії УНР вони опинилися

лише на початку вересня 1920 р.^[244] Інша група колишніх вояків Армії УНР на чолі з генералом Янушевським прибула до Польщі лише у 1921 р.

Колишні білогвардійці прибували до Ланцута, а звідти розподілялися по дивізіях і бригадах. Звичайно, далеко не всі вони свідомо вступили до Української армії, багатьма керували меркантильні інтереси. Сотник Юрій Науменко (сам у минулому білогвардієць) так згадував про комплектування колишніми білими 5-ї Херсонської дивізії:

«Поповнюватися бригада мала старшинами галичанами з запасової бригади і тими, що стало напливали, як уже згадувалося, з різних напрямків та прибуваючими з Ланцута бувшими денікинцями. Ще за мого перебування в Ланцуті почали прибувати туди з різних таборів (переважно з Аомбії під Краковом) старшини і стрільці інтернованих там московських «білих» відділів. Можливо, що частина з них ішла до української станиці свідомо і в денікинській армії служила в силу незалежних від них обставин, але більшість ішла туди, щоби потрапити в ліпші умовини життя. Справді, вигляд прибуваючих до станиці бувших денікинців був жахливий: я бачив не одного старшину буквально без штанів, в одній білизні, а про стрільців немає що й казати. До штабу дивізії почали були прибувати потроху ці поповнення після короткого вишколення їх в Ланцуті»^[245].

Поповнення Дієвої армії УНР старшинами та козаками відбувалося ще з двох джерел. Перше — мобілізація на територіях, звільнених від більшовиків, переважно на Поділлі. Причому більшість вояків, покликаних до Української армії, залишалися з нею до остаточного розформування влітку 1924 р., адже виявилися переконаними противниками радянської влади. На територіях, зайнятих поляками (на Волині та Київщині), діяли вербункові бюро, куди теж вступали добровольці — старшини та козаки. Крім того, значний відсоток російських офіцерів українського походження було мобілізовано польським командуванням на території Польщі й спрямовано на службу до Армії Української Народної Республіки.

Друге джерело поповнення армії — українці — військовополонені Червоної армії — із часом виявилися ненадійним. Наплив їх припав на вересень-жовтень 1920 р. — після розгрому поляками під Варшавою кількох радянських армій. Полонені масово записувалися до Дієвої армії УНР або Російської білогвардійської армії барона Врангеля, щоби потім, скориставшись першою ж можливістю, перейти на бік червоних і повернути зброю проти Армії УНР^[246]. Окремі старшини, що колись служили в РСЧА, виявилися членами підпільної більшовицької організації, яка передавала розвідчі дані ворожій стороні.

Певний час в Армії УНР, у складі 5-ї Херсонської дивізії, служило чимало колишніх вояків Галицької армії. Однак у ніч з 25 на 26 серпня 1920 р. за наказом президента ЗУНР Євгена Петрушевича 183 старшини і 120 підстаршин та стрільців залишили Армію УНР та попрямували до Чехословаччини, де влилися до Української бригади у м. Німецькому Яблонному, яка складалася майже винятково з галичан. Дезертирство галицьких вояків з Дієвої армії було протестом проти підписання угоди між Петлюрою та Пілсудським, за якою Головний Отаман УНР відмовлявся від Східної Галичини на користь Польщі^[247].

	харчовий стан		бойовий стан					
	старшин	козаків	коней	старшин	багнетів	шабель	кулеметів	гармат
12.06.1920	2814	16925	3256	?	?	1 225	199	37
8.09.1920	3287	12117	4491	2291	4345	2043	324	44
18.10.1920	3456	19764	6500	1785	4560	2500	306	51
11.11.1920	3888	35259	7966	2100	9313	2560	675	74
~ 105 ~								

Зміна чисельності Армії УНР протягом другої половини 1920 р. відбувалася таким чином^[248]:

Протягом літа-осені 1920 р. Українська армія прикривала крайній правий фланг спільного польсько-українського фронту: в червні — на ділянці р. Дністер — Вапнярка, у липні — Могилів-Подільський — Бар, у серпні-вересні — на рубежі Дністра, у жовтні — на початку листопада — Могилів-Подільський — Летичів.

Старшини Армії УНР в еміграції у Німеччині, посередині — генерал Михайло Омелянович-Павленко, Мюнхен, 15.01.1949 (фото з приватної колекції)

6-та Січова дивізія тривалий час діяла окремо. На початку травня у складі польських військ вона 8 травня 1920 р. вступила до Києва. Через місяць дивізія разом із поляками під тиском червоних залишила Київ і взяла участь у боях на Волині, зокрема — в героїчній обороні Замостя від 1-ї Кінної армії Будьонного 20–31 серпня 1920 р. Після розгрому кінноти Будьонного дивізія була передана у розпорядження Дієвої армії УНР і 7 вересня з'єдналася з нею.

На початку жовтня 1920 р. поляки почали переговори з більшовиками про укладення мирної угоди. У зв'язку з цим 18 жовтня по всьому фронту було оголошено перемир'я — до ночі з 10 на 11 листопада 1920 р. У Ризі розпочалися польсько-радянські мирні переговори, на які було відправлено й українських представників. Радянська сторона проігнорувала наявність делегації УНР і попередньо домовилася про мир тільки з Польщею. У зв'язку з цим, 11 листопада 1920 р. Дієва армія УНР залишалася наодинці з усією Червоною армією.

Михайло Омелянович-Павленко та генералітет Армії УНР збиралися випередити радянські війська й атакувати першими, щоб заволодіти стратегічною ініціативою і спробувати пробитися убік Києва. Але Симон Петлюра, зв'язаний таємними домовленостями з Йосипом Пілсудським, заборонив наступати. Отже, армія мусила чекати 11 листопада та атаки радянських військ.

Перший наступ червоних було здійснено кількома кінними групами: проти 2-ї Волинської, 4-ї Київської та 6-ї Січової дивізій. У запеклому нічному бою українські частини зазнали великих втрат, особливо — 6-та, багато вояків якої потрапили в полон до 60-ї радянської стрілецької дивізії^[249].

Під тиском червоних військ Армія УНР мусила відступати убік польського кордону, що на той час проходив по р. Збруч. 21 листопада, після запеклих боїв, Українська армія була інтернована на польській території. 2-га Кулеметна бригада 1-ї Кулеметної дивізії (створена незадовго перед тим із запасових військ) перейшла Дністер та інтернувалася в Румунії. Загалом до цієї країни потрапило 75 старшин, 800 козаків, 120 коней, 4 гармати^[250].

Доля старшин і козаків, що опинилися в більшовицькому полоні, склалася трагічно. Зі слів стрільця 2-ї сотні 50-го куреня 6-ї Січової дивізії Івана Клячковського, полоненого 11 листопада 1920 р., усіх таких, як він, спочатку етапували до Харкова, а потім мали вивезти на Кольський півострів та на Соловецькі острови у Білому морі, де на той час розташовувалися два табори для військовополонених різних білогвардійських армій. Усіх їх протягом лютого-березня 1921 р. було розстріляно місцевою ЧК{251}. Іван Клячковський 27 січня 1921 р., по виїзді з Харкова, утік і незабаром перетнув радянсько-польський кордон, а потому з'явився у розпорядження командування Армією УНР{252}.

Інтернування та ліквідація Армії УНР, доля українських вояків

На території Польщі українські війська були інтерновані у кількох таборах, а саме: Каліці, Олександрів-Куявський, Вадовиці та Ланцут. Разом із Армією УНР до Польщі пішла і певна кількість цивільних осіб: державних службовців, членів родин тощо. Так, за польськими даними від 26 грудня 1920 р., усього було інтерновано 3266 старшин, 11 229 підстаршин і козаків, 984 держслужбовці та цивільні особи^[253].

Ненайкращі умови життя і зимова погода з мокрим снігом призвели до хвороб в армії. Ось статистика Головної військово-санітарної управи, за перші чотири місяці інтернування:

Усього в армії УНР — 14 260 вояків та урядовців, у тому числі:

у таборі Каліци: 2-га дивізія — 1746 вояків, 3-тя дивізія — 2479 вояків;

у таборі Олександрів (4-та та 6-та дивізії) — 3450 вояків;

у таборі Вадовиці: 1-ша дивізія — 2337 вояків, Окрема кінна дивізія — 1261 вояк;

у таборі Ланцут (5-та Кулеметна дивізія, Юнацька школа, центральні установи тощо) — 2987 вояків.

З них перебуває у шпиталях — 1 198 осіб, у тому числі:

хворих на цингу — 561, хворих на туберкульоз — 400, хворих на венеричні хвороби — 564, інвалідів — 192, померло — 20^[254].

Опинившись у таборах інтернованих, частина вояків скоро розчарувалась у поляках і вирішила на власний розсуд шукати кращої долі або можливості продовження боротьби. Чимало старшин та козаків — із числа найбільших ворогів радянської влади, дезертували з таборів і попрямували на батьківщину для організації партизанської боротьби (приміром, так вчинила група старшин і козаків 1-ї Запорізької дивізії). У той же час вояки-галичани, вважаючи поляків окупантами своєї батьківщини, втекли до Чехословаччини — у табір інтернованих бійців Української Галицької армії у м. Німецькому Яблонному (зокрема, цим шляхом пішли 6 старшин і 6 козаків панцирного потяга «Запорожець»).

Легкодухі вояки — старшини та козаки переважно з числа колишніх червоноармійців та білогвардійців — з Армії УНР почали переходити, відповідно, до більшовицьких або до білогвардійських таборів інтернованих і військовополонених, що також розташовувалися на території Польщі. Таким чином чисельність Дієвої армії УНР дедалі зменшувалася і за станом на вересень 1921 р. становила^[255]:

~ 107 ~

4 дивізія	314	7	-	-	919	33	3	46	14	120	6
5 дивізія	179	4	8	1	254	39	7	41	-	88	4
6 дивізія	221	8	7	1	1050	31	8	5		13	2
Кулеметна дивізія	193	7	10	-	301	47	9	32	4	24	1
Кінна дивізія	194	18	-	-	1027	16	-	11	-	25	15

Юнацька школа	45	-	-	-	381	30	4	2	-	1	1
	старшини урядовці лікарі священики козаки жінки діти дезертири										
	старшини урядовці козаки муштрові козаки немустрові										
Запасні війська	1192	4	2	-	286	36	10	33	2	54	-
Охорона Гол. Отамана	20	1	-	-	189	1	-	4	2	1	-
Штаб Армії	125	10	2	2	178	23	5	3	-	15	3
Комендатура тилу	124	5	-	-	375	47	16	40	-	21	1
Кордонна охорона	17	4	1	-	28	9	1	-	-	5	3
Могилів-Под. корд, бригада	25	-	-	-	73	8	3	9	-	4	-
Жандармерія	46	3	1	-	201	18	10	3	-	2	1
Бронепотяг «Запорожець»	8	-	-	-	32	-	-	6	-	6	-
Бронепотяг «Кармелюк»	16	-	-	-	42	-	-	-	-	7	-
Армійський шпиталь	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-
Усього ~ 108 ~	2944	117	44	7	10295	536	123	343	36	644	68

У листопаді 1921 р. добровольці з 3-ї Залізної, 4-ї Київської та 6-ї Січової дивізій здійснили останню спробу підняти повстання в Україні проти радянської влади, Армії УНР на чолі з генералом Юрієм Тютюнником. Але Другий Зимовий похід, Т. зв. Листопадовий рейд, закінчився поразкою частин Тютюнника під с. Міньки: близько 250 вояків загинуло, ще 517 потрапило в полон і з числа останніх 359 було розстріляно під м. Базар 22 листопада 1921 р.

Старший лейтенант флоту УНР Святослав Шрамченко, Філадельфія, 1950 роки (фото з приватної колекції)

Після провалу Другого Зимового походу тільки невеличкі групи та поодинокі вояки намагалися продовжувати збройну боротьбу й підпільну діяльність на радянській території. Зокрема, кілька разів на чолі невеличкого загону до Радянської України проривався сотник Гальчевський-Орел, останній раз — у 1925 р. Протягом 1922–1927 рр., а також у пізніші часи в Радянській Україні нелегально перебували колишні начальник розвідного відділу штабу Армії УНР сотник Олександр Шпилинський, начальник оперативного відділу Генерального штабу УНР полковник Борис Сулковський, співробітник розвідного відділу сотник Василь Недайкаша та ін.

	за станом на 15.02.1922	за станом на 1.04.1922	за станом на 20.07.1922	за станом на 25.01.1923
старшини	3029	3079	2414 ^[4]	2610
урядовці	644	645	526	
козаки	8257	7903	6362 ^[5]	4114
жінки	622	658	595	379
діти	226	259	238	157
Разом:	12778	12544	10135	7291

Уже в 1922 р. збройна боротьба на рідних землях завершилася. Молоді старшини, юнаки та козаки почали тікати з таборів, перетинати польсько-чехословацький кордон і діставатися до Праги та Подєбрадів. Тут українська військова молодь вступала на навчання до Українського педагогічного інституту чи до Української господарської академії, по закінченні яких перекваліфікувалася у педагогів та інженерів і отримала посади у Чехословаччині та Польщі. Щонайменше 350 випускників Української господарської академії були вояками Армії УНР, причому майже 300 з них — старшинами, а один (Олекса Алмазов) — навіть генералом (підрховано за списками випускників, вміщеними у монографії С. Наріжного «Українська еміграція» (Прага, 1942).

[вернуться](#)

4

у тому числі 343 старшини, що виконували роботи за межами таборів

[вернуться](#)

5

у тому числі 1 258 козаків, що працювали за межами таборів

~ 109 ~

Випускники чехословацьких навчальних закладів мали змогу залишитись у Чехословаччині або повернутися до Польщі чи виїхати на роботу до будь-якої іншої країни.

Окрім того, начальник кінноти Української армії Іван Омелянович-Павленко (молодший) домовився з інспекцією польської кавалерії про влаштування на роботу кіннотників УНР при різних польських полках. Отже, українські кіннотники, залишивши табори, у польських кавалерійських полках почали заробляти достатні для життя та харчування гроші. Певна кількість вояків УНР виїхала на сільськогосподарські та лісозаготівельні роботи.

Чисельність Армії УНР, що перебувала на інтернуванні у Польщі, щомісяця зменшувалась. Динаміку цього процесу можна простежити за документами Військового міністерства УНР, де зафіксовано дані за лютий 1922 — січень 1923 р.^[256]

Чимало українських вояків прагнули повернутися до родичів та близьких. Протягом 1922 р. поодинокі старшини та козаки тікали з таборів і нелегально перетинали радянсько-польський кордон. Інші виїжджали до Варшави, до радянського посольства, з клопотанням про повернення на батьківщину. Зокрема, на початку жовтня 1922 р. на батьківщину виїхав колишній начальник штабу Армії УНР генерал-хорунжий Петро Ліпко^[257].

При радянському посольстві почали збирати групи українських вояків — утікачів із таборів по 20–30 осіб, яких відправляли додому. Одна з перших таких груп прибула до Києва 23 квітня 1923 р.^[258]

У червні 1923 р. за не до кінця з'ясованих обставин на бік радянської влади перейшов генерал Юрко Тютюнник з найближчим своїм оточенням — підполковниками Йосипом Добротворським, Юрієм Пироговим, Никифоровим Дишлевим та іншими старшинами^[259].

Наприкінці жовтня 1923 р. до таборів приїхала радянська репатріаційна комісія, яка почала закликати вояків повернутися на батьківщину. До від'їзду записалося близько 700 осіб, у тому числі: генерал Марко Мазуренко, полковники Порфирій Бучек, Аркадій Рибицький, Євген Решетніков, підполковники Микола Білан, Олександр Ващенко-Захарченко. Вони заповнили анкети і згодом були вивезені до табору поворотців, розташованого під Варшавою. 4 листопада 1923 р. транспорт з усіма поворотцями прибув до Києва. Близько тижня їх протримали на фільтраційному пункті, а потім розпустили по домівках. Після першої партії на батьківщину за амністією виїхала ще досить велика кількість вояків Армії УНР. За радянськими даними, за станом на 15 листопада 1923 р. додому повернулося близько 3 тис. вояків Армії УНР, 20–25 % від їх кількості становили старшини. Радянські дипломати зазначали, що старшини, які виїхали на батьківщину, — «діти селян, міщан, учителів»^[260].

Звичайно, радянська влада не забула про тих, хто протистояв їй зі зброєю в руках у 1917–1921 рр. Майже всі старшини та значна частина козаків-поворотців були репресовані у 1930–1931 рр. за справами ДПУ «Ліквідація білогвардійщини» і «Весна». Окремих було розстріляно, інші дістали різні терміни ув'язнення^[261]. Пізніше, під час масових репресій 1937–1938 рр, було знищено решту колишніх вояків Армії Української Народної Республіки, включно з тими, хто повернувся на батьківщину ще наприкінці 1919 — у 1920 р.

Після відбуття більшості козаків і деякої частини старшин до Радянської України Армія УНР зменшилася приблизно до 4,5–5 тис. вояків і складалася тепер переважно зі старшин та військових урядовців. Надій на продовження організованої збройної боротьби з більшовиками майже не залишалося. Симон Петлюра видав свій останній військовий наказ, яким **30 червня 1924 р. Армія Української Народної Республіки була остаточно розпущена:**

«Наказ армії і Фльоті Української Народної Республіки

М. П. <місце постою> 30-го червня 1924 р.

По Мобілізаційно-Персональній Управі.

Армія і Фльота Української Народної Республіки переходить 30-го червня 1924 р. (0 годині 12-ій вночі на 1-го липня) в стан ДЕМОБІЛІЗАЦІЇ.

З цим днем припиняється:

- а) прийняття на дійсну військову службу,
- б) надавання старшинської ради,
- в) підвищення в старшинських рангах і
- г) нагородження орденами та відзнаками,

аж до часу розпочаття Українською Армією і Фльотою воєнних дій на українській землі.

Підписав: Головний Отаман Симон Петлюра^[262].

За домовленістю з польською владою у Калішу — на місці найбільшого табору інтернованих вояків Армії УНР, було створено Українську Станицю. За станом на 1 жовтня 1924 р. тут мешкало 740 осіб: 352 старшин, 163 козаки, 132 жінки та 93 дитини. Серед старшин було 11 генералів, 10 полковників, 24 підполковники, 44 сотники, 32 поручники, 28 хорунжих, 15 військових урядовців. У Станиці працювали дитячий садок, початкова школа, гімназія ім. Т. Г. Шевченка, Український народний хор, церква Святої Покрови, театр^[263].

~ 110 ~

Протягом 20—30-х років загальна чисельність мешканців Української Станиці залишалася незмінною, хоч багато хто помирав, але народжувалися діти, до Каліша поверталися ветерани Армії УНР, що виїздили на роботи у різні куточки Польщі. За словами полковника Івана Литвиненка, який був керівником Української Станиці в 1936–1941 рр, на той час у ній мешкало близько 600 ветеранів Армії УНР зі своїми родинами^[264].

Більшість вояків Армії УНР, що залишилися у Польщі, прагнули оселитися на Волині. Корінні волиняни у більшості ще 1921 р. самочинно повернулися по домівках, а вихідцям з інших регіонів України польська влада вкрай неохоче надавала дозвіл мешкати на Волині. 20 жовтня 1923 р. перша група — понад 100 осіб,

переважно старшини Армії УНР — на чолі з генерал-хорунжим Євгеном Білецьким виїхала під Рівне до с. Бабин для роботи на місцевій цукроварні^[265]. Згодом тут було засновано сільськогосподарську колонію вояків Армії УНР, у якій проживало не менше 200 осіб.

Напередодні Другої світової війни на Волині вже мешкало понад 500 старшин та козаків Армії УНР. Найбільший їх осередок був у Рівному, де щороку 14 жовтня, на день Святої Покрови, у приміщенні Українського клубу відбувалися урочисті збори ветеранів. Головував на них генерал Євген Білецький, неодмінними співорганізаторами були давні члени Українського генерального військового комітету: скарбник Армії УНР Степан **Письменний, полковник**, командир 2-го кінного ім. І. Мазепи полку Олександр Недзвецький та інші визначні старшини^[266].

Ветерани Армії УНР мешкали також у Луцьку, Крем'янці, Сарнах, Цумані, Ковелі й інших населених пунктах Волині. Великі групи старшин та козаків осіли у Варшаві, Кракові, Лодзі, Познані, Любліні, Бресті та в менших містах Польщі.

Значна частина українських старшин та козаків вчилася у польських вищих закладах у Варшаві, Кракові, Лодзі та Познані. Найбільше осіб закінчило краківські заклади — близько 300. Даних по інших навчальних установах не віднайдено^[267].

13 травня 1924 р. у м. Лодзь було засновано Товариство бувших вояків Армії УНР. Згодом такі ж організації виникли по всій Польщі та країнах, де мешкали військові ветерани УНР. За даними дослідника Олександра Колянчука, за станом на 1 жовтня 1927 р. на обліку цього товариства перебували:

- а) у Польщі — 1200 старшин, 5100 козаків;
- б) у Франції — 480 старшин, 750 козаків;
- в) у Чехословаччині — 340 старшин, 150 козаків;
- г) у Румунії — 126 старшин, 650 козаків;
- д) у Болгарії — 90 старшин, 400 козаків;
- е) у Югославії — 20 старшин, 60 козаків^[268].

Однак ці дані завищені та не відповідають реальному стану речей. Інші джерела подають більш точну інформацію. Так:

а) За даними архіву Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції за станом, на 1.03.1928 у його складі була 201 особа, а всього до 1937 р. членами товариства встигли побувати 386 вояків (включаючи 138, які на той час з різних причин залишили організацію). За станом на 1931–1932 рр. найбільші відділення товариства були у Парижі (46 членів), Крезі (30), Ліоні (21), Алгранжі (21) та інших містах^[269]. Окрім того, у країні мешкало близько 60 членів Товариства Запорожців на чолі з полковником Іваном Дубовим, які не входили до Товариства бувших вояків Армії УНР.

б) Дані голови Товариства бувших вояків Армії УНР у Чехословаччині підполковника Василя Проходи свідчать, що чисельність цієї організації за станом на 6.11.1926 дорівнювала 170 особам (включаючи 46 членів, які мешкали у Болгарії та Франції). За станом на 1.05.1928 у Товаристві нараховувалось 429 членів, включаючи:

- Товариство бувших вояків Армії УНР у Подєбрадах — 116,
- Товариство бувших вояків Армії УНР у Празі — 28,
- Громада старшин 6-ї Січової дивізії — 33,
- Товариство Запорожців у Подєбрадах — 33,
- Товариство ім. Гетьмана Пилипа Орлика у Празі — 23,
- Українська громада ім. М. Драгоманова в Болгарії — 102^[270].

в) Полковник Гнат Порохівський, голова Товариства бувших вояків Армії УНР у Румунії стверджує у своїй праці, що за станом на 1930 р. у цій країні мешкав 141 старшина-емігрант та 16 українських старшин, які прийняли румунське громадянство. Про козаків він не згадує нічого, напевно, вони здебільшого не належали до Товариства^[271].

~ 111 ~

г) Нарешті, сам Олександр Колянчук наводить у своїй роботі дані, за якими за станом на 1 серпня 1927 р. на території Польщі мешкало 1130 старшин, у тому числі:

- 569 старшин піхоти (з них 94 — полковники та підполковники);
- 269 старшин кінноти (з них 36 полковників та підполковників);
- 170 старшин артилерії (з них 32 — полковники та підполковники);

— 76 старшин технічних військ;
— 46 військових урядовців^[272].

Таким чином ми отримуємо:

- а) у Франції — 386 членів Товариства + близько 60 членів Товариства Запорозжців;
- б) у Чехословаччині — 327 членів Товариства;
- в) у Болгарії — 102 члени Товариства;
- г) у Польщі — 1130 старшин — членів Товариства.

Разом — 2005 членів Товариства бувших вояків Армії УНР, майже всі — старшини.

У 1927 р. під патронатом польського уряду було наново сформовано Генеральний штаб УНР, який спочатку очолював генерал Віктор Куц, а потім генерал Павло Шандрук. Протягом 1927–1928 рр. до польської армії на контрактній основі було прийнято 34 старшини Армії УНР (згодом їх чисельність зросла до 38 осіб).

Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (на еміграції), який після вбивства Симона Петлюри очолив Андрій Левицький, намагався триматись суто пропольської орієнтації. Однак серед української військової еміграції була чисельна група старшин, які вважали поляків такими самими окупантами, як і більшовики. Найрадикальніші її представники у 1921 р. увійшли до створеної Євгеном Коновальцем Української Військової Організації, на базі якої 1929 р. постала Організація Українських Націоналістів. Серед керівників ОУН були колишній начальник штабу Дієвої армії УНР полковник Андрій Мельник, начальник оперативного відділу генерал-хорунжий Микола Капустянський, командир 16-ї бригади 6-ї Січової дивізії Роман Сушко та деякі інші.

Ще одне об'єднання старшин, які не погоджувалися з позицією Державного центру УНР на тлі польського та інших наріжних питань, утворилося навколо часописів «Немезіда» та «Український ветеран». До цієї групи належали генерал Андрій Вовк, брати Варфоломій та Сергій Євтимовичі, підполковник Сергій Сидоренко, сотник Борис Монкевич та інші^[273].

Чисельна колонія колишніх старшин УНР, переважно випускників Української господарської академії та Українського педагогічного інституту, мешкала на Закарпатті. У березні 1939 р. більшість із них взяла участь у створенні збройних сил Карпатської України та боях з мадярськими військами 14–17 березня 1939 р. Очолював Національну Оборону Карпатської України підполковник Армії УНР Сергій Єфремів. Серед командирів Національної Оборони були старшини Армії УНР — сотники Дорошенко, Яворський, Михайлів, поручники Петрик, Капля, Борис Єфремів та ін.^[274]

У Другій світовій війні, яка почалася 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини та Польщу, українські старшини були по обох боках фронту. Так, у складі вермахту з молодих членів ОУН було сформовано так званий Легіон полковника Романа Сушка, який брав участь у наступі німців на Львів. Окремі старшини УНР — члени ОУН навіть були провідниками німецьких частин на польській території.

У той же час переважна більшість контрактних старшин УНР, що служили у польській армії, а також дехто із закликаних до війська резервістів взяли активну участь у боях із німцями, і один — Іван Зваричук — загинув^[275].

По розгромі Польщі частина старшин-українців опинилася у радянських концтаборах. За даними генерала Костя Смовського, тільки під час вересневої кампанії 1939 р. у складі польської армії були полонені 10 старшин армії УНР, і подальша їхня доля невідома^[276].

До того ж на Волині протягом 1939–1941 рр. радянські карні органи влаштували тотальну чистку серед місцевого населення, у результаті якої чимало старшин Армії УНР — мешканців цього регіону потрапили до в'язниць і концтаборів. Деякі з них, як колишній начальник штабу 2-ї Волинської дивізії полковник Олександр Волосевич та видатний діяч Українського Генерального військового комітету, незмінний скарбник Дієвої армії УНР Степан Письменний, були розстріляні. Інші, як генерал Олексій Галкін, вивезені на заслання до Радянського Союзу.

З огляду на ці події українська військова еміграція почала шукати більш тісних контактів з Німеччиною — задля можливого відновлення Армії УНР. Якийсь час столицею уенерівської еміграції був Холм, де зібралася більшість активних українських вояків. Саме у цьому місті за підписами генералів Павла Шандрука, Віктора Куца, Олександра Загородського, полковників Михайла Крата, Костя Смовського, Валентина Трутенка, Івана Литвиненка та Олександра Вишнівського в 1941 р. було видано «Звернення представників військових та політичних кіл української еміграції за кордоном до української політичної еміграції про участь у війні з Радянським Союзом на стороні Німеччини»^[277].

Слід зазначити, що німці загалом досить толерантно ставилися до української військової еміграції, але ті з українських вояків, хто намагався чинити їм хоч найменший спротив, — безжально знищувались. Так, наприкінці липня 1941 р. на цукроварні с. Бабин Рівненського повіту за нез'ясованих обставин фашисти розстріляли кількох працівників — колишніх українських вояків: сотника Петра Авраменка, хорунжих Тимотія Домбровського та Степана Паламарчука, козака Івана Мадія^[278].

У перші ж дні Радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. українські військові разом із німцями вирушили на батьківщину, щоб спробувати відродити Українську Народну Республіку. Так, у невдалому проголошенні незалежності України у Львові 30 червня 1941 р. брав активну участь генерал-хорунжий Всеволод Петрів, який урядом Степана Бандери та Ярослава Стецька був призначений військовим міністром. Інший відомий український військовий діяч — генерал-хорунжий Микола Капустянський у складі Похідних груп ОУН дістався до Києва, де намагався створити Український військовий клуб ім. П. Полуботка та сформувати кілька українських частин у складі німецької армії.

Протягом 1941–1943 рр. певна частина старшин армії УНР служила у набраних з українців батальйонах шуцманшафту — німецької охоронної поліції. Окремі українські старшини були навіть командирами цих батальйонів. Приміром, 109-й батальйон шуцманшафту очолював генерал-хорунжий Іван Омелянович-Павленко (згодом — хорунжий Микола Фещенко-Чопівський), 118-й — полковник Кость Смовський, 208-й — сотник Василь Татарський^[279].

Генерал-хорунжий Олександр Вишнівський у приміщенні Українського музею, Нью-Йорк, 1960 роки (фото з приватної колекції)

Особлива сторінка української військової історії — служба в 1943–1945 рр. колишніх старшин Дієвої армії УНР у складі 14-ї дивізії військ СС «Галичина», а потім — Українській Національній армії.

До 14-ї дивізії СС «Галичина», що формувалася з уродженців Галичини, військовики вступали переважно за протекцією майора абверу Альфреда Бізанца — колишнього полковника УГА та командира 7-ї Львівської бригади. Для перепідготовки українських старшин на території Чехословаччини у с. Піковиці та с. Лішани під м. Бенешов було відкрито військово-навчальну школу з піхотним, гарматним і саперним відділеннями. Її, зокрема, закінчили: підполковники Борис Барвінський, Іван Ремболович, Борис Базилевич, Олександр Шандрук-Шандрушкевич, сотники Микола Палієнко, Павло Денисенко, Аверкій Гончаренко, поручик Леонід Савицький та ін.^[280] Щоправда, по закінченні школи майже всім старшинам УНР німці понизили

ранги на один-два ступені: таким чином, 14-та дивізія не мала жодного старшини Дієвої армії УНР із рангом вище сотника^[281].

Загалом у 14-й дивізії військ СС «Галичина» першого її складу (тобто до розгрому її під Бродами) служило понад 70 колишніх старшин Армії УНР та 100 — Галицької армії^[282]. У липні 1944 р. під час битви під Бродами ці старшини виявили себе як герої — не один з них залишився на полі бою. Загинули командир важкого гарматного дивізіону дивізії сотник УНР Михайло Палієнко, командир кулеметної сотні 30-го полку поручик Постоловський та деякі інші. Командир штурмового батальйону 14-ї дивізії Іван Ремболович у цьому бою втратив обох своїх синів, а сам був важко поранений. З поля бою підполковника Ремболовича винесли місцеві селяни. Тривалий час його намагалися лікувати у підпіллі, але рана виявилася надто складною. Під чужим прізвиськом Ремболовича було привезено до Львова, де в одному з радянських військових госпіталів йому було здійснено ампутацію ноги. Потому Іван Ремболович переховувався по різних селищах Західної України та тримав постійні контакти з місцевими організаціями ОУН-УПА. Радянські каральні органи змогли викрити та заарештувати Ремболовича лише 7-го листопада 1949 року. 8-го вересня 1950 року його було страчено у Станіславові^[283].

Після розгрому та переформування 14-та дивізія військ СС «Галичина» була знов поповнена значною кількістю старшин Дієвої армії УНР. У березні 1945 р. під назвою 1-ї Української дивізії вона увійшла до складу **Т. зв. Української Національної Армії Павла Шандрука**, яка мусила об'єднати на території Європи всі українські антирадянські формування.

~ 113 ~

2-ю Українською дивізією стала протипанцерна бригада «Вільна Україна», яку очолив полковник Петро Дяченко. У ній теж було досить багато старшин УНР. На початку травня 1945 р. 1-шу Українську дивізію прийняв підвищений до ранги генерал-хорунжого Михайло Крат — товариш Шандрука по 3-й Залізній дивізії армії УНР. При штабі Української національної армії та 1-ї Української дивізії скупчилася велика кількість генералів і старшин Дієвої армії УНР, які разом з ними відступали до Західної Європи, аби не потрапити до рук радянських військ. Разом з УНА пішла з Польщі і більша частина мешканців української станиці у Калішу.

По закінченні Другої світової війни 1-ша Українська дивізія була інтернована союзницькими військами в Італії (більшість) і Австрії (менша частина). Окремі групи українських вояків, переважно представники військової еміграції УНР у Польщі, дісталися Західної Німеччини й осіли в районі Мюнхена.

Щоправда, з території, зайнятих радянською армією, встигли евакуюватися далеко не всі колишні генерали та старшини Дієвої армії УНР. Протягом 1945–1946 рр. їх було арештовано радянськими каральними органами СМЕРШ та МДБ і відправлено у концтабори. Зокрема, у Польщі, Чехословаччині та Австрії до рук радянських спецслужб потрапили генерали Володимир Сінклер, Олександр Греків, Петро Єрошевич, полковники Борис Сухоручко-Хословський, Микола Сіпка, підполковники Василь Прохода, Микола Росіневич, сотники Леонід Макаревич, Цілевич, поручики Сергій Савченко, Іван Турченко, Степан Білошицький, хорунжі Іван Рафаловський, Володимир Хилецький та інші^[284].

Особливо жорстокими були репресії проти української військової еміграції в Румунії. Так, уже після окупації радянськими військами Бессарабії у 1940 р. всі колишні вояки армії УНР були арештовані та ув'язнені у м. Бельці. По відступі радянських військ у 1941 році їх усіх розстріляно. Зокрема загинули сотник Олександр Таран і поручик Терлецький. У той же час у Кишиневі страчено поручиків Мяловського і Чеховича та кількох підстаршин і козаків. 1944 р. коли радянські війська зайняли Румунію, вони захопили кілька десятків колишніх вояків армії УНР. Влітку 1946 р. у в'язниці «Жилава» троє з них було повішено: хорунжий Олександр Карпович і старшини Сердюк та Пілявський. Крім інших, у Румунії було захоплено та згодом страчено й місцевого керівника української військової еміграції полковника Гната Порохівського^[285].

У 1943–1945 рр. частина вояків Армії УНР залишилась на рідних територіях, щоб вести партизанську боротьбу спочатку з німецькими, а потім із радянськими військами у складі Української Повстанської Армії (УПА). Перші національні партизанські формування були створені ще навесні 1942 р. у Сарненському та Костопільському районах Рівненської області на чолі з отаманом Бульбою-Боровцем. Ці загони отримали найменування Поліської Січі, у них служили полковник Іван Литвиненко, адміністративний полковник Петро Смородський, колишній повстанський отаман Іван Трейко (він, щоправда, приписав собі ранг полковника Армії УНР), підполковник Іван Лиходько та ін. У травні 1943 р. Поліська Січ була розбита

Українською Повстанською Армією, а її вояки влилися до складу УПА. Литвиненко та Трейко також перейшли до УПА, а Смородський відмовився і згодом від'їхав до Західної Німеччини.

Протягом 1943–1945 рр. у складі Української Повстанської Армії старшини Армії УНР відігравали помітну роль. Так, підполковник Леонід Ступницький став начальником штабу УПА, але невдовзі загинув у бою з радянськими військами. Посмертно йому було присвоєно ранг генерал-хорунжого УПА. Полковник Іван Литвиненко був начальником розвідки штабу УПА, колишній полковник Михайло Павловський — польовим священиком, полковник Микола Омелюсик — помічником начальника штабу та інспектором артилерії, підполковник Дмитро Білогуб — інспектором кавалерії. Полковник Іван Литвиненко, крім того, викладав у старшинській школі УПА «Дружинники», вважався старійшиною цієї школи, та вручав її випускникам дипломи про отримання першого старшинського ступеня. Окремі загони Української Повстанської Армії очолювали колишні старшини Дієвої армії УНР: підполковник Іван Ремболович, сотники Олександр Даниленко та Корній Мороз, поручик Якимчук й ін. Майже всі ці старшини або загинули в боях із радянськими військами, або були захоплені каральними органами та згодом розстріляні.

Після Другої світової війни уенерівська військова еміграція, вже значно зменшена кількісно, розпорошилася по всіх континентах світу. Тільки у Франції українські емігранти зберегли свою організацію, інші було знищено. Більшість колишніх вояків Армії УНР, що напередодні війни мешкали у Польщі та Чехословаччині, в 1945 р. опинилися у Західній Німеччині, де заснували кілька українських таборів для переміщених осіб. Звідти у 1948–1949 рр. значна частина українських вояків емігрувала до Сполучених Штатів Америки, меншість — до Канади. Велика українська військова колонія залишилась і в Німеччині — поблизу Мюнхена. Колишні вояки Дієвої армії УНР, що служили в 1-й Українській дивізії, протягом 1947–1949 рр. емігрували до Великобританії та Австралії.

~ 114 ~

Для багатьох старшин та козаків армії УНР нова сторінка еміграції почалася вже у досить похилому віці — наймолодші мали тоді по 55 років. Звичайно, поневіряння у нових країнах скоротили життя багатьом із них, однак переважно колишні вояки Армії УНР померли у 60—70-ті роки.

До часу, коли Україна отримала незалежність, дожили лічені військовики Української Народної Республіки. Найстарший з ветеранів Дієвої армії УНР, генерал-хорунжий Сава Яськевич, помер в Австралії у 100-літньому віці 20 червня 1996 р. Колишній старшина Кінно-гайдамацького полку ім. К. Гордієнка, родич Симона Петлюри, патріарх Української Православної Церкви Мстислав (Степан Скрипник) встиг двічі відвідати Київ. У 1992 р., він передав Збройним Силам України бойовий прапор 3-ї Залізної дивізії армії УНР, який нині зберігається у Музеї Збройних сил України.

Старшини Армії УНР у таборах інтернованих, українських вояків у Польщі, 1922 рік (фото з фондів Музею Української революції)

Старшини Старшинської сотні 2-ї Волинської дивізії у таборах інтернованих українських вояків у Польщі, 1921 рік (фото з фондів Музею Української революції)

Підготовка власного старшинського корпусу Армії УНР

Вступ

У попередньому розділі, присвяченому старшинському корпусу Армії УНР, розповідалося про роль і значення вихованців російських військово-навчальних закладів в організації та бойових діях українських збройних сил. Старшинський корпус Армії УНР на 90 % складався з колишніх російських генералів та офіцерів. Переважна більшість їх походила з українських губерній. Резерв цих старшин був настільки великий (адже напередодні та під час Першої світової війни з числа українців було підготовлено понад **60 тис. офіцерів**), що, теоретично, тільки з них можна було сформувати потужну армію. Однак армія ця була б за складом українською, але за духом та командною мовою — російською. Проблема полягала не стільки в особистих якостях офіцерів-українців російської армії, скільки в їх вихованні та попередній службі. Кадетський корпус, військове училище, **школа прапорщиків робили з представника будь-якої національності тільки російського офіцера, який присягав «За Віру, Царя та Вітчизну».**

Для формування національного старшинського корпусу треба було створити іншу систему військової освіти: з українською мовою викладання, з українськими підручниками, які базувались би винятково на українських військових традиціях. Причому будь-яке відхилення від цих суворих умов (російськомовність вихователів та старшин, співання російських бойових пісень тощо) призводило до непевності якоїсь частини випускників старшинських шкіл УНР.

Наприклад, у Житомирській спільній юнацькій школі 1919 р. більшість старшин і викладачів, включаючи обох її начальників — Всеволода Петрова та Павла Вержбицького, ад'ютанта, інспектора класів, командирів пішого куреня, кінного дивізіону, майже всіх сотень, була російськомовною. У результаті з 163 старшин першого випуску цієї школи, який відбувся 5 листопада 1919 р., у другій половині 1920 р. на службі в Армії УНР залишилося тільки 18. Звичайно, певна кількість випускників загинула та була поранена у боях Першого Зимового походу. Проте інші — у більшості — розійшлися по домівках. Те саме можна сказати і про випуск Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії, який відбувся вже у таборі інтернованих Вадовиці у грудні 1921 р. Начальник школи, полковник Олександр Годило-Годлевський і більшість старшинського та викладацького складу були люди російськомовні, хоч і служили в Армії УНР ледь не з перших днів її існування. Врешті значний відсоток випускників цієї школи згодом повернувся на батьківщину — до Радянської України.

З другого боку, є приклад Спільної юнацької школи 1920–1924 рр., яка дала чотири випуски старшин. У 1920 р. російські настрої у ній були ще досить потужними: російською мовою розмовляли майже всі старшини та викладачі. Тривало це лише доти, доки начальником школи не було призначено полковника (згодом — генерал-хорунжого) Миколу Шаповала. За перший рік керівництва школою він усунув з неї 28

старшин, здебільшого етнічних українців. Однією з головних підстав до звільнення їх були російська мова, вживання нецензурної лексики, непорядність тощо. Російські військові пісні викорінювалися з пісенного репертуару школи «майже репресіями» (цитата М. Шаповала з його доповіді на ім'я С. Петлюри). І школа повністю переродилася. Заговорили українською мовою навіть етнічні росіяни — викладачі та старшини школи, яких Шаповал залишив за їх порядність, високий професіоналізм та відданість Українській армії. Національна ознака у «репресіях» Шаповала не відігравала ніякої ролі: він радо приймав до школи і росіян, і євреїв. Реформа Спільної юнацької школи дала вражаючі результати. Чимало її випускників згодом закінчили Українську господарську академію у Подєбрадах, Український педагогічний інститут у Празі, інші чеські та польські вищі навчальні заклади, а в пізні часи еміграції стали відомими громадськими та політичними діячами, інженерами, педагогами, священниками.

~ 115 ~

Однак слід зазначити, що в 1917–1923 рр. у складі збройних сил України було підготовлено порівняно невелику кількість власних старшин:

— 1 листопада 1917 р. 36 хорунжих, випущених з українського відділення 2-ї Київської школи прапорщиків (список цього випуску на сьогодні не віднайдено);

— 24 листопада та грудень 1917 р. — випуски з 1-ї та 2-ї Українських військових шкіл колишніх вихованців російських військово-навчальних закладів (переважно з м. Києва), які по їх розформуванні погодилися залишитись на службі у військах Центральної Ради;

— 5 листопада 1919 р. 163 хорунжих єдиного випуску Спільної (Житомирської) військової школи, з яких у другій половині 1920 р. в армії УНР служило лише 18;

— 14 липня 1921 р. 77 хорунжих першого випуску Спільної юнацької школи;

— 4 грудня 1921 р. 18 поручиків, 150 хорунжих, 4 підхорунжих Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу при 3-ї Залізній дивізії;

— 28 липня 1922 р. 114 хорунжих і 3 підхорунжих другого випуску Спільної юнацької школи;

— 15 серпня 1923 р. 48 хорунжих третього випуску Спільної юнацької школи;

— у червні 1924 р. 31 хорунжий і 1 поручик четвертого випуску Спільної юнацької школи.

Окрім того, протягом 1919–1921 рр. переважно на старшинських посадах в Армії УНР служили колишні вихованці 1-ї та 2-ї Українських військових шкіл, які існували протягом листопада 1917 — лютого 1918 р. Ці юнаки через бойові дії так і не змогли вчасно дістати перші старшинські звання. Точна їх кількість невідома, але за станом на 1921 р. в Армії УНР було щонайменше 22 старшини із числа колишніх юнаків 1-ї та 2-ї Українських шкіл.

Перші українські гуртки серед російських юнкерів

На початку 1917 р. на території України діяло 18 військово-навчальних закладів російської імператорської армії. Половина з них розташовувалася в Києві:

- 1-ше Київське Костянтинівське
- 2-ге Київське Миколаївське військове,
- Миколаївське артилерійське,
- Олексіївське інженерне училища та
- 1—5-та Київські школи прапорщиків.

Ще чотири розміщувалися в Одесі — Одеське військове та Сергіївське артилерійське училища, а також 1-ша та 2-га Одеські школи прапорщиків.

Нарешті, в Чугуєві діяло Чугуївське військове училище,

в Полтаві — евакуйоване сюди у 1915 р. з м. Вільно (нині — Вільнюс) Віленське військове училище, у Єлисаветграді (нині — Кіровоград) — Єлисаветградське кавалерійське училище й у м. Житомир — 1-ша та 2-га школи підготовки прапорщиків піхоти військового часу Південно-Західного фронту (ці заклади називалися також 1-ю та 2-ю Житомирськими школами).

Організаційно училища підпорядковувалися Головному управлінню військово-навчальних закладів російської армії. У військовому відношенні всі Київські та Віленське училища були у розпорядженні штабу Київської військової округи, Одеські та Єлисаветградське — у розпорядженні штабу Одеської військової округи та Румунського фронту, Чугуївське — штабу Московської військової округи. Підпорядкування шкіл прапорщиків відбувалося за іншим принципом: на чолі всіх Київських шкіл стояв генерал-майор Соколов, Одеських — старший серед їхніх начальників, а Житомирські безпосередньо підпорядковувалися штабу Південно-Західного фронту.

Питання підпорядкування — досить важливе, оскільки від безпосередніх начальників військово-навчальних закладів залежало: чи допустять вони якусь національну або революційну агітацію. Щоб запобігти появі політики у військово-навчальних закладах, їхні начальники мали досить засобів, насамперед — можливість виключення з училища чи школи юнкера, що дозволив собі провадити агітацію будь-якого політичного, національного чи релігійного характеру.

~ 116 ~

Більшість військових училищ в Україні, незважаючи на Лютневу революцію, зберегли непохитну військову дисципліну — об'єднання у них юнкерів в окремі національні класи або курси унеможливлювалося. У двох училищах — Одеському військовому та Сергіївському артилерійському, в 1917 р. українці взагалі становили меншість. До цих училищ після відміни обмежень за національними та віросповідними ознаками у великій кількості вступали молоді євреї, що виявили бажання стати російськими офіцерами.

Так само політична та національна агітація була виключена у школах прапорщиків, розташованих у Житомирі. Підпорядковані безпосередньо штабу Південно-Західного фронту, вони комплектувалися переважно рядовими військ фронту, що відзначилися у боях та були гідні стати російськими офіцерами. Українська агітація тут теж була нереальною, хоч значна частина викладацького складу обох навчальних закладів згодом сумлінно служила в Армії Української Народної Республіки. Досить згадати, що курсовим офіцером 2-ї Житомирської школи прапорщиків був штабс-капітан Юрій Ластівченко — згодом командир 1-го Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького. Посаду начальника 1-ї Житомирської школи прапорщиків певний час обіймав полковник Павло Вержбицький — у 1919 р. начальник Житомирської юнацької школи Дієвої армії УНР. Разом із Вержбицьким на початку 1919 р. тут працювало ще кілька викладачів і курсових офіцерів колишніх 1-ї та 2-ї Житомирських шкіл прапорщиків.

Значно краще справа українізації просувалася в Одеських та Київських школах прапорщиків, де питання націоналізації російської армії зустріло теплу підтримку не тільки серед юнкерів, а й серед їх командирів. Зокрема, заснування української громади юнкерів 1-ї та 2-ї Одеських шкіл прапорщиків підтримав начальник однієї з них (2-ї) полковник Михайло Омелянович-Павленко, згодом — командувач Армії Української Народної Республіки. Випускник школи, згодом поручик Армії УНР Василь Бібик згадував:

«3. березня ст. ст. 1917 року вперше відбулась в Одесі величава українська маніфестація організованого громадянства міста, разом з військом. Наші дві школи прапорщиків студентського складу також брали участь у цій маніфестації. В I школі мій старший річник мав чимало свідомих українців, які одвідували “Українську Хату” в Одесі (головою був знаний військовий лікар, полковник Ауценко — перший самостійник в Укр. Центр. Раді, що в 1919. році загинув на Поділлію в бою проти червоних москалів.)

Отже в “Укр. Хаті” було декількома юнаками-студентами 2. березня ст. ст. засновано спілку укр. юнаків у I школі. (II школа мала тоді молодший річник, який в більшості складався з москалів). Головою спілки був син відомого українського письменника Коцюбинського, — тоді юнак, а нині дипломат-урядовець ССРСР. В ніч з 2 на 3 березня дами-члени “Укр. Хати” — наспіх, але старанно вишили чудовий український прапор для нашої юнацької укр. спілки, під яким ми й вийшли 3 березня на улиці Одеси. Першим прапороносцем був юнкер, нині інж. Сергій Колінський, б. старшина Української Армії. Школи йшли під червоним прапором. На подвір'ї касарень 14. стріл. полку, де були розміщені обидві студ. школи старшин, вишикувались юнаки обох шкіл, а українці під своїм жовто-блакитним прапором стали окремо. В цей момент трапився якийсь голосний інцидент між Начальником II школи, полковн. Л.-Гвардії М. Омеляновичем-Павленком та завідуючим школами армейським полковником Васильєвим. Між иншим,

адьютантом цього Васильєва був штабс-капітан Орлов, по походженню українець, згодом активний український старшина і громадський діяч.

Нас, українців, дуже цікавила причина інциденту, бо українці з II школи зголосились до нас, щоб йти під укр. прапором. Вийшовши на вулицю (Канатна), розташувались в такому порядку: I школа під червоним прапором, далі українці — під жовто-блакитним прапором і II школа під червоним прапором; за ними кулеметний батальон, а далі, позаду, Артилерійська (гарматна) школа. Лівим боком їхав на коні од голови проводу шкіл Начальник II школи полковник гвардії Омелянович-Павленко і, зупинившись біля укр. прапору, звернувся до мене з запитом: хто йде під цим прапором. Я відповів, що українці — нащадки запорозьких козаків. Полковник Омелянович-Павленко з приємною усмішкою заявляє, що він є також нащадок славних дунайських козаків і був би радий їхати під цим чудовим прапором. Я відповів, що цим зробить нам велику честь. Полковник Омелянович-Павленко поїхав далі оглядати свою школу, а ми в цей час передали українцям з II школи, що їх Начальник їхатиме на чолі українців і у нас дуже збільшилася кількість, так що українці виглядали дуже імпозантно. “Одеський Листок” з 4 березня 1917 року про це писав так: “Під час вчорашньої маніфестації Одеса була заскочена несподіванкою, бо популярний в Одесі Нач. II студентської школи юнаків, полк, гвардії, георгієвський кавалер, з перев'язаною раненою рукою, на чудовому рижому коні вів свою школу під сепаратистичним „українським прапором”»^[286].

~ 117 ~

Незважаючи на те, що перший голова «Української Хати» — юнкер 1-ї Одеської школи прапорщиків Юрій Коцюбинський був членом більшовицької партії, а згодом — військовим народним комісаром українського радянського уряду, значна частина її членів таки опинилася у лавах не Червоної армії, а збройних сил України.

У травні 1917 р., після випуску з 1-ї Одеської школи прапорщиків патріотично налаштованих старшин-українців, українській громаді в Одесі вдалося укомплектувати офіцерськими кадрами створюваний у місті 1-й Гайдамацький курінь. Розгорнута на його базі наприкінці 1917 р. Одеська Гайдамацька бригада військ Центральної Ради традиційно набиралася з прапорщиків-українців — випускників 1-ї та 2-ї Одеських шкіл. Названий у спогадах штабс-капітан Орлов спочатку був одним із рушіїв українського військового руху в Одеських школах прапорщиків, а в листопаді 1917 р. очолив 2-й Гайдамацький полк Одеської Гайдамацької бригади.

Українізація 2-ї Київської школи прапорщиків, розформування російських військово-навчальних закладів

Навесні-влітку 1917 р. український рух у Київських школах прапорщиків був значно меншим, ніж в Одесі, хоча як мінімум двоє начальників шкіл — 2-ї полковник Хлопицький (поляк) та 5-ї полковник князь Туманов (Туманішвілі) щиро співчували будь-яким національним рухам.

У серпні 1917 р. стараннями викладача 2-ї Київської школи прапорщиків штабс-капітана Аверкія Гончаренка у цій школі було організовано перше українське відділення. Цікаво, що Гончаренко майже легально об'єднав юнкерів-українців свого курсу в окреме національне відділення (у кількості 36 осіб) і навіть намагався українізувати всю 2-гу Київську школу прапорщиків.

Сучасне фото будинку на вул. Багговутівській, 2 у Києві, де в 1917 році знаходилося українське відділення 2-ї Київської школи прапорщиків

Пізніше він згадував:

«У першій світовій війні я вийшов на фронт як командант сотні, а вже у вересні 1915 р. я обняв команду батальйону. В грудні того самого року я був важко ранений і мене відправлено на лікування до військового шпиталю в Києві. По одинадцяти місяцях побуту у шпиталі, я був призначений на лектора упактики, топографії та фортифікації до школи хорунжих, яка містилася на Лук'янівці в будинку духовної семінарії. Начальником цієї школи був полковник Хлопіцький, поляк, але дуже порядний чоловік, а начальником усіх шкіл хорунжих (тобто прапорщиків. — Я. Т.) був москаль, генерал Соколов, мій колишній командир полка. Там мене застала революція в березні 1917 р.

Коли почалась українізація частин російської армії, які складались із вояків українців, я взявся за це діло на терені школи. Моя кляса мала 36 юнаків і всі вони були українці і радо чекали на переорганізування їх на українську частину. В порозумінню із ними, я звернувся у справі українізації в школі підхорунжих (тут також насправді йдеться про прапорщиків. — Я. Т.) до начальника школи, покликаючись на те, що формування польських частин уже почалось. Полк. Хлопіцький вислухав мене і сказав:

— Я знаю, що у вас вже готова кляса, але я цієї справи сам вирішити не маю права й тому раджу вам удатись до вашого колишнього командира полку, ген. Соколова, від якого залежить остаточне вирішення цієї справи на терені шкіл підхорунжих. Я зі своєї сторони зберу всю школу і заповім, щоб юнаки українці перейшли до Вас

Так воно і сталося. Ані ген. Соколов, ані полк. Хлопіцький не робили нам жодних перешкод в переведенні українізації школи, навпаки, останній допомагав нам, де тільки було можливо. Вже в березні (помилка в тексті, має бути у вересні. — Я. Т.) нам удалось сформувавши одну сотню і тоді ми зробили парадне відкриття української школи хорунжих, на яке прибув і секретар Військового Комітету Центральної Ради разом зі своїм штабом ген. Івановим та полк. Пількевичем. Хоч москалі в загальному ставились вороже до нас, але справа українізації школи посувалась уперед і в місяцях серпень-вересень (це сталося лише у листопаді. — Я. Т.) **нам удалось оформити окрему українську юнацьку школу і ми перейшли із усім устаткуванням до будинку старої військової Константинівської школи під назвою Перша Юнацька Військова Школа ім. гетьмана Богдана Хмельницького»^[287].**

~ 118 ~

Насправді українізація 2-ї Київської школи прапорщиків відбувалася значно складніше та повільніше. Питання про це вирішувалося не в Києві і не генералом Соколовим, а у Петрограді — Військовим міністерством Росії. Переговори про українізацію школи вів Український генеральний військовий комітет (УТВК).

Засновник українських військово-навчальних закладів сотник Аверкій Гончаренко (За Державність, Варшава, Ч. 9)

Головне управління військово-навчальних закладів Військового міністерства Росії пішло на поступки комітету і вже 8 вересня 1917 р. (ст. ст.) виконувач обов'язків начальника управління, генерал-майор Потапов надіслав до штабу Київської військової округи телеграму з наказом про українізацію 2-ї Київської школи прапорщиків. Але телеграма ця чомусь місяць приховувалась від УТВК штабом Київської військової округи й була опублікована лише в наказі по військам округи № 1489 від 13 жовтня 1917 р. (ст. ст.).

Відповідно до телеграми генерал-майора Потапова, українізація 2-ї Київської школи відбувалася на таких умовах:

- 1) збереження російської мови як мови навчального процесу;
- 2) відповідальним за процес навчання та підготовки українських офіцерів призначається генерал-майор Соколов;
- 3) склад викладачів і офіцерів 2-ї Київської школи лишається попереднім;
- 4) комплектування юнкерами проводитиметься з підготовчої команди при начальникові всіх Київських шкіл прапорщиків генералі Соколові, а також з 1-го Українського запасного і 1-го Українського козацького ім. Б. Хмельницького полків^[288].

Таким чином, ще до Жовтневого перевороту стараннями українця штабс-капітана Аверкія Гончаренка, поляка полковника Цеслава Хлопницького та росіянина генерал-майора Єлисея Соколова було частково українізовано 2-гу Київську школу прапорщиків.

Жовтневий переворот у Росії значно пришвидшив процес українізації та подальшої ліквідації військово-навчальних закладів, що розташовувалися на території України.

По отриманні у Києві даних про події у Петрограді місцева залага поділилася на три табори:

- прихильників Тимчасового уряду, які згуртувалися навколо штабу Київської військової округи,
- соратників більшовиків,
- та вояків Центральної Ради.

У першому таборі опинилася переважна більшість юнкерів військових училищ і шкіл прапорщиків м. Києва. Проте український курс 2-ї Київської школи прапорщиків на чолі з Аверкієм Гончаренком одразу з'явився під стіни Центральної Ради та зайняв оборону.

Потому у Києві розпочалися триденні вуличні бої між прихильниками Тимчасового уряду та більшовиками.

Ударною силою перших були юнкери 1-го Київського та Олександрівського інженерного училищ, 1-ї, 3-ї та 5-ї шкіл прапорщиків. Вони брали участь у боях із захисниками заводу «Арсенал», біля стін якого полягло чимало юнкерів. В останній день вуличних боїв більшовики розстріляли з далекострільних гармат приміщення 1-го Київського військового училища. Всього ж за три дні боїв це училище втратило тільки загиблими 60 юнкерів та кількох офіцерів. Протистояння між обома ворогуючими сторонами завершилося з появою у Києві кількох українських полків, які всю владу передали до рук Центральної Ради.

Одразу по тому всі російські військові частини, які розташовувалися на території Київської та Одеської військових округ, наказом Українського генерального військового секретаріату були розформовані. Залишилися тільки ті частини, які оголосили себе українськими. Ініціатива роззброєння всіх неукраїнських частин належала голові Українського генерального військового секретаріату Симону Петлюрі та командувачеві Київської округи підполковникові Віктору Павленку.

Таким чином у Києві, Одесі та Житомирі було розформовано всі дев'ять шкіл прапорщиків. Більшість особового складу 1-ї, 3-ї та 5-ї Київських шкіл, а також 1-ше Київське військове училище виїхали на Дон — у розпорядження білогвардійської Добровольчої армії, що в той час почала формуватися у Новочеркаську та Ростові-на-Дону. У грудні 1917 р. припинено існування Київського (колишнє Олександрівське) інженерного, Київського (колишнє Миколаївське) артилерійського, 2-го Київського (колишнє Миколаївське) військового та Єлисаветградського кавалерійського училищ.

~ 119 ~

Зі старих військово-навчальних закладів оголосили себе українськими лише Чугуївське, Віленське (у Полтаві), Одеське військові, а також Одеське (колишнє Сергіївське) артилерійське училища. Вони увійшли до складу збройних сил Центральної Ради. Щоправда, згодом виявилось, що ця «українізація» для більшості начальників, офіцерів та юнкерів училищ була лише формальністю. Так, під час січневих вуличних боїв 1918 р. в Одесі між червоногвардійцями та гайдамаками на боці останніх виступив тільки невеличкий гурт юнкерів-українців. Більшість вихованців одеських училищ (серед яких, як уже згадувалося, на той час було багато євреїв) зайняла нейтралітет, а деякі зі зброєю в руках виступили проти гайдамаків — у складі або на чолі загонів червоної гвардії. Після перемоги більшовицького повстання в Одесі значна частина вихованців одеських училищ влилася до червоної гвардії, а в березні 1918 р. відступила з України разом з загонами Червоної армії.

Викладачі та вихованці Чугуївського училища восени 1917 р. мали білогвардійські симпатії.

23 (10) листопада 1917 р., коли у Москві вибухнуло Юнкерське повстання проти більшовиків, чугуївські юнкери намагалися підтримати своїх товаришів. Коли ж до Харкова прибули перші більшовицькі загони, чугуївці вирішили їх роззброїти. Про ці плани швидко дізналися більшовики. 27 (14) грудня юнкери дійсно вирушили до Харкова, але на підступах до міста їх зупинили червоногвардійські загони. Потому чугуївці повернулися до приміщень училища. Його начальник генерал Протазанів запропонував усім юнкерам роз'їхатись — хто куди хоче. Значна частина скористалася цією пропозицією, у тому числі й невеличка українська група, яка виїхала до Полтави та згодом влилася до складу Гайдамацького коша Слобідської України військ Центральної Ради. У приміщенні училища залишилося близько 200 офіцерів і юнкерів, яких 28 (15) грудня 1917 р. було майже без бою роззброєно більшовицькими загонами^[289].

У **Віденському військовому училищі**, де навчалося чимало юнаків — уродженців Полтавської губернії, виявилося набагато більше національно свідомих юнкерів, ніж у Чугуєві. Деякі з них, не чекаючи на прихід до міста більшовиків, влилися до українського партизанського загону отамана Волоха, який згодом у Києві було переформовано у Гайдамацький кіш Слобідської України на чолі з Симоном Петлюрою. У ніч на 19 (6) січня 1918 р. більшовицькі загони вдерлися до Полтави. Юнкери Віденського училища спочатку намагалися чинити збройний опір, але потім здалися. Чи були серед них втрати — достеменно невідомо. За одними даними, роззброєння училища відбулося майже без кровопролиття^[290]. З другого боку, командувач більшовицьких загонів М. Муравйов доповідав командувачеві радянських збройних сил в Україні В. Антонову-Овсієнку, що «перебив» близько 100 юнкерів.

Значна частина віденських юнкерів залишалася у Полтаві весь період більшовицького перебування у місті. Ці віденці дочекалися приходу українських та німецьких військ й у квітні 1918 р. сформували Юнкерську сотню з охорони міста, яка складалася з 4 старшин і 90 юнкерів. Сотня сумлінно несла варту службу в місті, а після початку Протигетьманського повстання перейшла на бік військ Директорії та згодом влилася до складу 1-ї Республіканської дивізії Дієвої армії УНР^[291].

У Києві замість скасованих російських 5 шкіл прапорщиків та 4 училищ було створено 1-шу та 2-гу Українські військові школи для підготовки хорунжих військ Центральної Ради. У цих навчальних закладах було введено українські звання та відзнаки, а їх вихованці іменувалися не юнкерами, а **юнаками**. Невдовзі ця назва — «юнак» замість «юнкер» — остаточно закріпилася в українській військовій термінології.

За твердженням мемуариста В. Євтимовича, у Києві деякий час існувала ще одна військово-навчальна установа — Українська збірна школа прапорщиків, створена начебто для закінчення освіти юнкерами-українцями з розформованих військово-навчальних закладів російської армії. Причому начальником цієї школи був полковник Хлопицький^[292]. Однак ці дані, ймовірно, помилкові. У листопаді 1917 р. Українською збіркою школою прапорщиків неофіційно називалася **1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького**, яку на той час очолював полковник Хлопицький, а на її старшому курсі дійсно навчалися колишні юнкери.

1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького

~ 120 ~

1-ша Українська військова школа ім. Богдана Хмельницького була створена **1 листопада 1917 р. на базі українського відділення 2-ї Київської школи прапорщиків**. Зауважимо, що саме цього дня її закінчило українське відділення Аверкія Гончаренка — 36 хорунжих: всі вони були розподілені між полками 1-го Українського корпусу та частинами київської залоги військ Центральної Ради.

Спочатку начальником 1-ї Української школи залишався полковник Хлопицький, потім його місце зайняв підполковник: Скорино — старий член соціал-демократичної партії. Командиром куреня школи став сотник Аверкій Гончаренко.

Певний час навчальний заклад розташовувався у будівлі училища ім. Терещенка на Лук'янівці, потім — у приміщенні 1-го Київського Костянтинівського військового училища на Печерську.

Старший курс 1-ї Української військової школи складали юнкери-українці з п'яти розформованих шкіл прапорщиків та чотирьох училищ. Молодший курс було набрано 1 листопада 1917 р. з української військової, студентської та гімназичної молоді. Зрозуміло, що обидва курси дуже різнилися між собою, особливо за політичною ознакою: до старшого належали юнкери — українці за походженням, а до молодшого — українці за переконанням.

Випуск молодих хорунжих, які починали навчання ще як російські юнкери, відбувся 24 листопада 1917 р. Кількість випускників цього дня невідома. Є дані лише про долю одного з випускників — майбутнього поручника Армії УНР Федора Погиби (17.02.1898 р. н., народився у м. Літки Остерського повіту Чернігівської губернії). Навчання він починав у 5-й Київській школі прапорщиків, а закінчив — у 1-й Українській. Вийшов до Українського полку ім. С. Наливайка, потім служив в Окремому Запорізькому загоні військ Центральної Ради. 6 серпня 1918 р, уже за П. П. Скоропадського, закінчив Інструкторську школу старшин, був розподілений до 25-го пішого Чернігівського полку, згодом у його складі увійшов до 1-го Чорноморського полку військ Директорії. У грудні 1919 р. захворів на тиф, по одужанні навесні 1920 р. вступив до 6-ї Стрілецької дивізії, у боях із червоними був поранений. У листопаді 1921 р. брав участь у Другому Зимовому поході та був розстріляний червоними серед 359 інших українських полонених під Базаром^[293].

Навчання на молодшому курсі 1-ї Української військової школи тривало трохи більше місяця. На початку грудня 1917 р., коли перші червоногвардійські загони Радянської Росії з'явилися на території України, особовий склад школи почав вимагати в Українського генерального військового секретаріату своєї відправки на фронт. Начальник школи підполковник Скорина був категорично проти цього, але його усунули з посади загальними зборами викладачів та юнаків. Місце підполковника Скорина зайняв сотник Дем'ян Носенко — інспектор класів школи.

За станом на кінець 1917 р. у 1-й школі нараховувалося 20 старшин та 600 вихованців, розбитих на чотири сотні, але половина з них у той час перебувала на різдвяних святах і канікулах. Отож, у чотирьох сотнях налічувалося близько 300 юнаків. Саме у такому складі 25 грудня 1917 р. (н. ст.) школа вирушила на охорону північних кордонів України — до ст. Бахмач. Розташувавшись у Бахмачі, Конотопі та на ст. Доч, ці підрозділи роззброювали збільшовичені ешелони та перешкоджали в'їзду в Україну червоногвардійських загонів.

Однак саме тоді з невідомих причин із посади начальника школи було усунуто сотника Дем'яна Носенка. Керівництво навчальним закладом обійняв командувач усіх українських збройних сил на цьому напрямі сотник Федір Тимченко та його начальник штабу сотник Павло Богаєвський (за сумісництвом — командир 3-ї сотні школи). Однак фактично бойовими діями юнаків керував сотник Аверкій Гончаренко, який офіційно обіймав посаду командира пішого куреня 1-ї Української військової школи.

Перший бій юнаків школи з радянськими матросами, які наступали з боку Гомеля, відбувся під ст. Доч 6 січня 1918 р. (н. ст.). Матроси були п'яні, і намагалися захопити станцію з наскоку. У запеклому бою школа втратила пораненими 2 юнаків та 1 старшину. Крім того, моряки встигли знищити саморобний панцирний потяг та перебити на ньому частину обслуги, яка складалася з козаків 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького. Однак цей наступ радянських військ школа із честю відбила.

У ніч на 23 (10) січня 1918 р. 1-ша Українська військова школа виїхала до Києва — задля зустрічі з командувачем Київської військової округи сотником Шинкарем. Той намалював юнакам розпачливу картину загального розкладу українських військ і вмовив школу повернутися на позиції під Бахмач. 27 (14) січня 1-ша Українська військова школа, маючи у своїх 4 сотнях лише 250 юнаків (решта розійшлася по домівках), знову прибула на Чернігівщину — до ст. Крути. До них приєдналася 1-ша сотня Студентського куреня, яка мала у своєму складі 116 юнаків. Вона була сформована у приміщенні 1-ї Української військової школи та переважно складалася зі студентів Українського народного університету, Київського університету та 2-ї Української Кирило-Мефодіївської гімназії^[294]. Крім того, під Крутами зібралось трохи більше 40 вояків (переважно офіцерів) — членів Вільного Козацтва Чернігівщини та старшин так званого Куреня Смерті військ Центральної Ради.

~ 121 ~

29 (16) січня 1918 р. під ст. Крути відбувся легендарний бій двох радянських «армій», що разом нараховували близько 3 500 солдатів, проти 420 українських вояків, більшість із яких належали до 1-ї Української військової школи. Зі складу 1-ї Української військової школи про цей бій залишили докладні спогади сотник Аверкій Гончаренко та колишній юнак Михайло Михайлик. Їхні дані дуже різняться між собою, особливо в оцінці втрат, які понесли українські частини. Зокрема, Михайло Михайлик твердить, що після бою «уже в вагонах сотні рахували свої ряди. Кожна не долічувала 5—10 юнаків, Студентський курінь до 50 студентів»{295}. Отже, за словами М. Михайлика, 1-ша Українська військова школа втратила 20—40

юнаків, а Студентський курінь — 50 студентів і гімназистів. Частина з цих юнаків і студентів дістала поранення, але була забрана своїми товаришами з поля бою та згодом продовжила службу в Українській армії. Зі Студентського куреня 34 студенти та гімназисти потрапили в полон, з них 27 згодом було розстріляно, а інші — звільнені з неволі навесні 1918 р. Ще двоє прапорщиків зі складу Студентського куреня пізніше теж опинилися в полоні та були жорстоко закатовані на ст. Конотоп. З інших шістнадцяти «втрачених» окремі згодом приєдналися до Української армії. Отже, реальні втрати українських військ у бою під Кругами сягали приблизно 70 загиблих і поранених юнаків, студентів та гімназистів, причому 27 з них були розстріляні більшовиками та ще 2 — замучені.

Будівля 1-го Київського військового училища, де у грудні 1917 — січні 1918 років розміщувалася 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького та формувався Допоміжний студентський курінь Січових Стрільців (нині — Військовий інститут зв'язку Збройних сил України), фото поч. XX століття

Сучасний вигляд 1-го Київського військового училища, нині — Військовий інститут зв'язку Збройних сил України

Опис бою під Крутами Аверкія Гончаренка приблизно збігається з оповіддю Михайла Михайлика. Сотник Гончаренко докладно описує, як вивів з поля бою почергово спочатку Студентську, а потім — 2-гу, 3-тю, 4-ту та, нарешті, — 1-шу сотні. Пише він також і про те, що вже в ешелонах недорахувалися однієї студентської чоти, у якій служив рідний брат мемуариста. Як згодом виявилось, це була та сама чота, яка потрапила у полон до більшовиків і вся була розстріляна. Отож, сотник Аверкій Гончаренко вивів з-під Крут школу у повному складі.

Однак остання фраза спогадів Гончаренка повністю суперечить даним Михайла Михайлика: «втрати сягали: до 250 юнаків, одна чета (до 30 людей) студентів і 10 старшин»^[296]. Але такий висновок не може бути правдою. Така кількість померлих означала б, що загинула вся школа (саме стільки осіб було в ній перед боєм під Крутами). До того ж на сьогодні відомо близько 50 прізвищ учасників бою під Крутами — колишніх юнаків 1-ї Української військової школи, які залишилися живими. У більшості вони не тільки пережили 29 січня 1918 р., а й усю Визвольну війну 1917–1921 р.

Після прибуття до Києва 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького та рештки 1-ї студентської сотні були приряджені до Куреня Чорних Гайдамаків Гайдамацького коша Слобідської України військ Центральної Ради, сформованого з юнаків 2-ї Української військової школи. Разом із чорними гайдамаками юнаки-богданівці, студенти та гімназисти брали участь у боях з червоногвардійцями за завод «Арсенал», потому — вуличних боях з більшовицькими військами Муравйова та відступі з Києва. Під час київських вуличних боїв Студентський курінь значно поповнився за рахунок масового напливу юних добровольців — студентів та гімназистів.

1 березня 1918 р. 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького та Студентський курінь з іншими українськими та німецькими військами повернулися до Києва. Студентський курінь було розформовано лише наказом військового міністра Центральної Ради Олександра Жуковського Ч. 131 від 27 березня 1918 р.

~ 122 ~

2-га Українська військова школа

Друга Українська військова школа створена 1 листопада 1917 р. на базі 5-ї Київської школи прапорщиків. Розташовувалася вона у приміщеннях Київської духовної академії та Братського монастиря. Начальником школи було призначено підполковника Кліюпу — фактично випадкову людину, яка не мала нічого спільного з українським військовим рухом^[297].

Старший курс 2-ї школи складався з юнкерів, які раніше навчалися у російських військово-навчальних закладах, переважно у Києві, та по розформуванні виявили згоду служити у військах Центральної Ради. На відміну від молодшого курсу — вчорашніх студентів та гімназистів, колишні юнкери ще частково зберігали свої старі традиції та школу називали 2-м Українським військовим училищем. Випуск старшого курсу відбувся у грудні 1917 р.

З 15 листопада 1917 р. юнаки 2-ї школи несли вартову службу біля державної скарбниці, телеграфу, водокачки, електричної станції, інших важливих об'єктів^[298].

Наприкінці січня 1918 р. до школи прибув колишній голова Українського генерального військового секретаріату Симон Петлюра та звернувся до юнаків із закликом вступати до Гайдамацького коша Слобідської України. Оскільки майже всі бажали йти на фронт, серед юнаків було проведено жеребкування: половина (200) на чолі з сотником Блаватним вступила до Гайдамацького коша. Із цих юнаків було сформовано Курінь Чорних Гайдамаків. Інша частина залишилася у школі^[299].

12 юнаків школи на чолі з викладачем артилерійської справи Костем Смовським були відряджені на ст. Дарниця для пошуку гармат і згодом взяли участь у створенні та бойовій діяльності Гайдамацького артилерійського дивізіону Гайдамацького коша Слобідської України військ Центральної Ради⁴

Навчальний корпус Київської духовної академії, де у грудні 1917 — січні 1918 року розміщувалася 2-га Українська військова школа (нині — один з корпусів Національного університету "Кієво-Могилянська академія"), листівка початку XX століття

У складі Гайдамацького коша Слобідської України Курінь Чорних Гайдамаків протистояв радянським військам під Яготином та Києвом (у районі Микільської Слобідки). Потому юнаки 2-ї школи відіграли одну з головних ролей у штурмі повсталого заводу «Арсенал» і в боях на Печерську з загонами Муравйова. Після залишення українськими військами Києва Курінь Чорних Гайдамаків воював із червоною гвардією та збільшеними військами під Житомиром і Бердичевом. 1 березня 1918 р. юнаки 2-ї школи разом із червоними гайдамаками одними з перших вступили до звільненого Києва.

Випускне фото 1-ї сотні 1-го випуску 2-ї Української військової школи, грудень 1917 року (фото з приватної колекції)

Доля юнаків 1-ї та 2-ї Українських військових шкіл

Після повернення до столиці України представники молодшого курсу 1-ї школи та делегація юнаків 2-ї школи були на прийомі у військового міністра Олександра Жуковського — **просили можливості закінчення навчання**. Але Жуковський відповів відмовою: «Мені нема часу тепер про вас думати... у мене за плечима німці!...»^[301].

Щоправда, старшому курсу 1-ї Української військової школи військовий міністр дозволив навчатися в Інструкторській школі старшин: по її закінченні юнаки дістали звання хорунжих та у більшості були зараховані до різних полків Окремої Запорізької дивізії. Туди ж однорічниками (тобто військовиками з правом вислуги у перше старшинське звання протягом року) було прийнято частину юнаків молодших курсів 1-ї та 2-ї шкіл. Решта ж або пішла на цивільну службу, або вступила до вищих навчальних закладів.

Незважаючи на те, що у 1918 р. порівняно небагато вихованців обох шкіл стали старшинами, пізніше більшість із них брала активну участь у Визвольній війні 1917–1921 р. Серед старшого курсу 1-ї Української військової школи можна згадати старшого портупей-юнака, згодом сотника Армії УНР Якова **Рябокonia-Рогозу-Розанова** (6.09.1895–1937, народився у м. Цибулів Київської губернії, нині Черкащина). У бою під Крутами він очолив 3-тю сотню своєї школи та без втрат (не рахуючи поранених, яких юнаки самі винесли на руках) вивів її до ешелону, що чекав за ст. Крути. 1918 р. Яків Рябокonia-Розанів закінчив Інструкторську школу старшин, 1919-го служив у 1-му Гуцульському полку морської піхоти Дієвої армії УНР, а в 1920–1921 рр. — у її 4-й Київській дивізії. Після краху Другого Зимового походу залишився на Радянській Україні та був серед партизанів, у 1923 р. повернувся до Армії УНР, інтернованій у Польщі^[302].

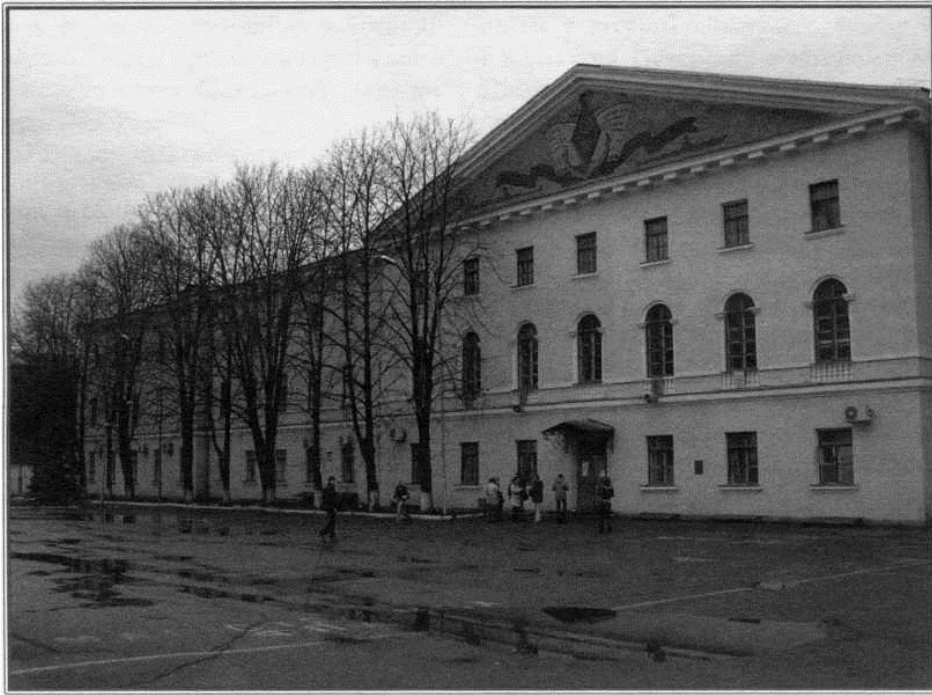
~ 123 ~

Ще один колишній юнак старшого курсу 1-ї Української військової школи Іван **Грушецький** (2.09.1895–08.1940) у 1919–1920 рр. був курсовим старшиною Житомирської військової та Спільної юнацької шкіл Армії УНР. По закінченні Визвольної війни він прийняв сан і був священником на Волині. 21 вересня 1939 р., коли Волинь було окуповано Червоною армією, Івана Грушецького заарештували радянські каральні органи. У серпні 1940 р. він помер у в'язниці, не дочекавшись вироку^[303]. Зауважмо, що 1922 р. у 2-му випуску Спільної юнацької школи був інший хорунжий на ім'я Іван Грушецький.

Ще двох колишніх юнаків, які на початку 1918 р. навчалися на старшому курсі 1-ї Української військової школи ім. Б. Хмельницького, називає у своїх спогадах Борис Антоненко-Давидович. Це хорунжі **Богорода та Заремба**, з якими літератор у 1918 р. служив в одній сотні у 2-му Запорізькому полку^[304]. Доля хорунжого Богорода губиться у вирі подій кінця 1919 — початку 1920 р. Олександр Заремба служив у 1-й Запорізькій дивізії Армії УНР аж до ліквідації таборів інтернованих у Польщі в 1924 р., останнє його звання — сотник. Згодом Заремба за амністією повернувся на батьківщину до Житомира, і там був знищений радянськими каральними органами.

Молодший курс 1-ї Української військової школи дав Армії УНР великий відсоток старшин і завзятих вояків. Проте більшість юнаків 2-ї школи вже навесні 1918 р. відмовилася від військової кар'єри. Значна їх частина потому залишилася у Радянській Україні. До речі, за твердженням першої дружини відомого українського радянського режисера та кінодраматурга **Олександра Довженка**, наприкінці 1917 — на початку 1918 р. він також був юнаком 2-ї Української військової школи та вояком Куреня Чорних Гайдамаків^[305].

Військовий шлях молодшого курсу 1-ї Української військової школи та поодиноких юнаків 2-ї Української військової школи склався по-різному. Вже у 1919 р. значна частина колишніх юнаків обіймала старшинські посади у Дієвій армії УНР, хоч офіційно звання хорунжих їм було надано тільки після особистого втручання у цю справу Головного Отамана С. Петлюри.

Сучасний вигляд навчального корпусу Київської духовної академії. Нині — гуманітарний корпус Києво-Могилянської академії

7 березня 1921 р. Симон Петлюра звернувся до командувача Армії УНР генерала Михайла Омеляновича-Павленка з таким листом:

«До мого відома дійшло, що в складі Української армії перебувають бувші юнаки 1-ї та 2-ї українських військових шкіл (хорунжих), що першими вступили в 1917 р. до українських старшинських або українізувавши існувавши тоді російські юнацькі школи (як от бувшу Константинівську), або повівши боротьбу за створення власних юнацьких шкіл, незалежно од існувавших тоді російських. Треба було мати велику мужність і готовність йти на жертву, щоби засвідчити свою відданість Батьківщині в боротьбі за незалежну Україну.

Юнаки згаданих шкіл виявили в цій справі великий активний патріотизм, ставши до лав рідного війська вже не покидали його. Не один з них кров'ю засвідчив честь українського вояки, а в боях під Крутами, на ст. Гребінка та в Києві, за захоплення арсеналу вписав славному сторінку в історію боротьби за нашу державність. Не покидали юнаки і далі рядів нашої армії, залишаючись по цей день в ній. Мною зауважено, що хоч багато з цих бувших юнаків перебуває на старшинських посадах і то не один рік, а більше, але з формального боку це становище їх не усталено, і вони, як раніш, так і на цей день не мають ще належних старшинських рангів.

Вважаючи таке становище не відповідним, пропоную Вам, з одержанням цього, на протязі трьох тижнів представити мені реєстр бувших юнаків 1-ї і 2-ї українських юнацьких шкіл (себто був. Константинівської і Збірної Української), перебуваючих в Армії УНР для надання їм першої старшинської ранги»^[306].

Наслідком звернення С. Петлюри було видання наказу Військам УНР Ч. 72 від 10 серпня 1921 р., яким усі колишні юнаки 1-ї та 2-ї Українських військових шкіл, що на той час служили в Армії УНР, отримували старшинські звання:

«За великий активний патріотизм, хоробрість, неустанну енергію та відданість Батьківщині бувші юнаки 1-х Українських старшинських шкіл 1917 р., що першими стали до лав рідного Бійська на боротьбу за незалежність України, підвищуються в хорунжі:

По піхоті:

1-ї стрілецької Запорізької дивізії — Іщенко Петро, Швидун Митрофан;

2-ї стрілецької Запорізької бригади — Могила Семен, Михайлик Михайло, Прядько Левко, Франчук Петро;

3-ї стрілецької Запорізької бригади — Савченко Кузьма;
2-ї стрілецької Волинської дивізії — Недатковський Володимир, Бомбела Микола;
3-ї стрілецької Залізної дивізії — Бродовський Віктор;
5-ї стрілецької Херсонської дивізії — Липкан Василь;
Охорони Головного Отамана — Кривоуск Микола, Мартинюк Гнат;
1-ї Кулеметної дивізії — Федорченко Трохим;

По кінноті:

2-го кінного Запорізького полку — Митрусь Іван;
Кінного полку Чорних Запорожців — Бензик Михайло, Коваленко Василь;

По артилерії:

1-ї гарматної Запорізької бригади — Кірічок Микола.

Всі зі старшинством з 1 листопада 1917 року з зарахуванням на дійсну Українську військову службу.

Головний Отаман Симон Петлюра

Т. в. о. Військового міністра і командувача армією ген. — хор. Павленко»^[307].

Переважна більшість старшин, згаданих у наказі, — учасники бою під Крутами. Відповідно до цього документа, вони автоматично отримували звання поручиків (за чотири роки вислуги у званні хорунжого). Про окремих із них маємо більш докладні відомості:

Бензик Михайло Семенович (1895—?) народився у с. Чаплівка Кролевецького повіту Чернігівської губернії. Колишній юнак **1-ї Української військової школи**, учасник бою під Крутами, у 1919–1921 рр. старшина Кінного полку Чорних Запорожців, учасник Першого Зимового походу, лицар Залізного хреста за Зимовий похід і бої^[308].

Бензик Михайло, колишній юнак 1-ї Української військової школи ім. Б. Хмельницького, фото 1920 року (За Державність, Варшава, 1939, ч.9)

Бомбело Микола, у 1920–1921 рр. — старшина 2-ї Волинської дивізії, у грудні 1921 р. закінчив Спільну юнацьку школу з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії;

Бродовський Віктор Вікторович (1896—?), закінчив 6-класне комерційне училище, у 1920–1921 рр. начальник розвідки 3-ї гарматної бригади 3-ї Залізної дивізії, кавалер відзнаки Залізного Стрільця, у грудні 1921 р. закінчив Спільну юнацьку школу з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії^[309].

Ищенко Петро, ветеран 1-ї Запорізької дивізії;

Кірічок Микола (6.06.1898–1940), уродженець с. Безпальче, Полтавщина. Активний учасник боїв за Київ у січні 1918 р., ветеран 1-ї Запорізької гарматної бригади, автор спогадів; у 1929 р. закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії, потому працював інженером у Польщі. Помер і похований у Варшаві^[310].

Коваленко Василь (30.12.1899 р. н., уродженець с. Корпилівка, Полтавщина) — колишній юнак 1-ї Української військової школи, учасник бою під Крутами, у 1919 р. — юнак Житомирської військової школи, у складі 3-го кінного полку брав участь у Першому Зимовому поході, лицар Залізного хреста за Зимовий похід і бої, у 1921 р. закінчив Спільну юнацьку школу (1-й випуск), у 1932 р. закінчив хіміко-технологічний відділ Української господарської академії^[3].

Рябокін-Рогоза-Розанів Яків, випускник 1-ї Української військової школи ім. Б. Хмельницького, учасник бою під Крутами, фото 1919 року (За Державність, Варшава, 1939, Ч. 9)

Кривоносок Микола (1894—24.01.1970), колишній студент Київського політехнічного інституту та юнак 2-ї Української військової школи, у 1920–1921 рр. — старшина Охорони Головного Отамана, у грудні 1921 р. закінчив Спільну юнацьку школу з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії; помер у Філадельфії, похований на цвинтарі Факс Чейс^[312].

Мартинюк Гнат (1897–1943), уродженець с. Годовичі Ковельського повіту Волинської губернії. У 1915 р. закінчив Почаївську двокласну семінарію, 1917 р. навчався у військовому училищі в Петрограді, але не закінчив його. По поверненні в Україну вступив до 1-ї Української військової школи. У 1920–1921 рр. — старшина Охорони Головного Отамана, у грудні 1921 р. став випускником Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії. У 1922 р. повернувся додому, працював викладачем української мови у рідному селі, заснував український хор ім. Кирила Стеценка. Під час Другої світової війни прийняв сан, був священиком у с. Великий Порськ Голобського району Волині. Загинув у 1943 р. за нез'ясованих обставин^[313].

Митрусь Іван, у 1920–1921 старшина 2-го Кінно-Запорізького полку, учасник Першого Зимового походу, лицар Залізного хреста за Зимовий похід і бої.

Михайлик Михайло Карпович (8.11.1897–1924), уродженець с. Глодоси Херсонської губернії, колишній юнак 4-ї сотні **1-ї Української військової школи**, учасник бою під Крутами, автор численних спогадів, зокрема і про цю подію; у 1919 р. був старшиною у Київській групі Дієвої армії УНР, у 1920–1921 р. — ад'ютант Куреня Низових Запорожців 1-ї Запорізької дивізії Армії УНР, учасник Першого Зимового походу, під час якого дістав поранення. Помер від серцевого нападу у м. Сарни^[314].

Могила Семен Андрійович (17.4.1896—?), уродженець с. Глодоси Херсонської губернії, колишній юнак **1-ї Української військової школи**, активний учасник бою під Крутами (згадується у спогадах «Бій під Крутами» Аверкія Гончаренка), у складі Куреня Низових Запорожців 1-ї Запорізької дивізії брав участь у Першому Зимовому поході, у 1920–1921 рр. служив у 17-му легко-гарматному курені 6-ї Січової дивізії^[315].

Недашковський Володимир, у 1920–1921 рр. — старшина 2-ї Волинської дивізії.

Прядько Левко Федотович (16.6.1894—?), уродженець с. Глодоси Херсонської губернії, колишній юнак **1-ї Української військової школи**, учасник бою під Крутами та Першого Зимового походу — в складі Куреня Низових Запорожців 1-ї Запорізької дивізії^[316].

Савченко Кузьма, колишній юнак **1-ї Української військової школи**, брав участь у бою під Крутами; в 1920–1921 рр. — старшина куреня ім. Кармелюка 1-ї Запорізької дивізії^[317].

Швидун Митрофан, колишній юнак **1-ї Української військової школи ім. Б. Хмельницького** (праворуч) з сотником Коржем, старшиною 1-ї Запорізької дивізії, фото поч. 1920-х років (Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим, Нью-Йорк, 1956, С. 176)

Федорченко Трохим, у 1920–1921 рр. старшина 1-ї Кулеметної та 5-ї Херсонської дивізії. **Франчук Петро** (25.06.1901—22.06.1977), народився у Києві, в 1919–1921 рр. — старшина Кінного полку Чорних Запорожців, учасник Першого Зимового походу, лицар Залізного хреста за Зимовий похід і бої. Під час Другої світової війни служив у 14-й дивізії зброї СС «Галичина». У повоєнні роки мешкав у м. Нотінгем (Англія), де й помер^[318].

Швидун Митрофан, надзвичайно видатний та хоробрий старшина. За станом на квітень 1920 р. мав 25 років, уродженець с. Монастирище Ніжинського повіту Чернігівської губернії, колишній юнак 1-ї Української військової школи, під час бою під Крутами дістав поранення у праву ногу вище коліна. 1918 р. служив у Запорізькій дивізії, потому — у Дієвій армії УНР на панцирних потягах «Стрілець», «Вільна Україна» (1919 р.) та «Кармелюк» (1920 р.), у грудні 1918 р. поранений у ліве плече. У квітні 1920 р. був визнаний військовим інвалідом (сохла ліва рука), але залишився на стройових посадах в Армії УНР — при штабі 1-ї Запорізької дивізії. У 1920–1930 роки мешкав у Луцьку, був активним діячем місцевої української громади. Доля після 1941 р. невідома^[319].

Окрім того, у 1921 р. троє колишніх молодших юнаків 1-ї Української військової школи — **Василь Азюблик**, **Василь Дейнека** та **Андрій Семенюк** дістали старшинство в ранзі хорунжого з січня 1918 р. Є дані лише про долю **Василя Дзюблика** (25.12.1893—14.07.1987). У складі 1-ї Української військової школи ім. Б. Хмельницького він брав участь у бою під Крутами. З лютого 1918 р. служив у складі сотні, потім — куреня, нарешті — полку ім. С. Наливайка. Як старшина Збірної Запорізької дивізії брав участь у Першому Зимовому поході, потому до кінця існування Армії УНР служив у 1-й Запорізькій дивізії. Лицар Залізного хреста за Зимовий похід і бої. Помер та похований у Клівленді (США)^[320].

Відомі імена ще двох колишніх юнаків 1-ї Української військової школи та учасників бою під Крутами, які були ветеранами Визвольної війни:

Захвалинський Сергій Іванович (1.07.1902—1967?), народився у м. Носівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії. У 1920–1921 рр. — старшина Кінного полку ім. М. Залізняка та Кінного полку ім. І. Мазепи, дістав звання хорунжого за бойові заслуги. 1931 р. закінчив Чеську політехніку у Празі, потому служив контрактним офіцером у польській армії. 1941–1944 рр. — старшина українського шугманшафту у складі німецької армії, у повоєнні роки мешкав на еміграції в Німеччині^[321].

Чорніта Андрій, у 1919 р. навчався у Житомирській військовій школі, 1920 р. був портупей-юнаком Кам'янецької юнацької школи, тоді ж залишив навчання та перейшов на цивільну службу^[322].

~ 126 ~

Поштова листівка 1918 року на честь юнаків, які загинули у бою під Крутами

Варто згадати ще щонайменше двох колишніх вояків Студентського куреня військ Центральної Ради, учасників бою під Кругами — *Сергія Євтимовича* та *Леоніда Буткевича*, які 1922 р. закінчили Спільну юнацьку школу і теж стали старшинами Армії УНР.

Спроби створення юнацьких шкіл у 1918–1919 рр

Негативна відповідь, яку дав військовий міністр Центральної Ради Олександр Жуковський делегатам 1-ї та 2-ї Українських військових шкіл, насправді мала вагомі підстави. У той час Жуковський був більше заклопотаний справою перепідготовки офіцерів та унтер-офіцерів — українців з російської армії для служби у збройних силах України, тож усі сили витрачав на створення Інструкторських шкіл для старшин та підстаршин. Справа юнацьких шкіл була не настільки нагальною. Але їх поновлення, звичайно, стояло у найближчих планах Військового міністерства.

Справа військової освіти була передана у відання генерала Олексія Астаф'єва — колишнього викладача Чугуївського та 2-го Київського військових училищ, коли його було призначено начальником **Головної шкільної управи**, створеної у складі Військового міністерства. Однією з нагальних проблем було **видання військових підручників українською мовою**. За цю справу взявся помічник генерала Астаф'єва поручик Варфоломій Євтимович, який zorganizувач топографію, де друкувалися підручники українською мовою. Першим було видано підручник із загальної тактики — найважливішої дисципліни всіх військово-навчальних закладів. Потому було видано «Тактику технічних військ», «Польову артилерію», «Польову фортифікацію». Переклад підручників здійснювала спеціально створена редакційно-термінологічна комісія, яку очолював військовий старшина Володимир Сальський (він також написав «Тактику технічних військ»). До складу комісії входили відомі українські філологи: Іван Шендрик (львів'янин) та Олександр Курило (киянин). Крім того, Головна шкільна управа у нагальному порядку приступила до розробки навчальних програм у юнацьких школах^[323].

Державний переворот П. П. Скоропадського, який стався **29 квітня 1918 р.**, значно сповільнив процес створення військово-навчальних закладів. **Гетьман сформував особливу комісію з утворення військових шкіл, на чолі якої став генерал Микола Юнаків**. Він же з 1 серпня 1918 р. обійняв посаду начальника Головної шкільної управи — замість усунутого генерала Астаф'єва. До складу комісії Миколи Юнакова входило 12 генералів, 8 полковників та 5 військових старшин — усі вони були відомими російськими військовими педагогами, половина свого часу очолювали училища^[324]. Щоправда, кожен із цих військово-педагогічних світил мав власну думку про створення військових шкіл і вперто її обстоював, а це гальмувало справу.

Генерал Олексій Астаф'єв виношував думку про формування Спільної юнацької школи — з піхотним, кавалерійським та артилерійським відділеннями, а також Військової політехніки. Але вона не була втілена.

Генерали та полковники, члени комісії Юнакова, вирішили відновити у складі збройних сил Української Держави дев'ять **військових шкіл, що існували у складі російської армії до листопада 1917 р.**: 1-шу та 2-гу Київські, Чугуївську, Одеську, Полтавську військові, Київську легкогарматну та Одеську важкогарматну, Київську інженерну та Єлисаветградську кавалерійську. Причому, 2-га Київська школа мала постати на базі Інструкторської школи старшин. Генерал Астаф'єв планував набрати юнаків уже в серпні 1918 р., а навчання розпочати 1 вересня. Але генерали з комісії Юнакова надто зволікали з цією справою.

Лише з **20 вересня 1918 р.** наказом Ч. 538 при всіх юнацьких школах, які невдовзі мали відкритися, було запроваджено 10-місячні курси для перепідготовки старшин військового часу — громадян Української Держави та затверджувалися начальники новостворюваних військово-навчальних закладів:

1-ї Київської пішої школи — генеральний хорунжий Богданович;

2-ї Київської пішої школи — генеральний хорунжий Максимів;

Одеської пітної школи — генеральний хорунжий Кіслов;

Полтавської пішої школи — генеральний хорунжий Анісімов;

Чугуївської пішої школи — генеральний хорунжий Протазанів;

Єлисаветградської кінної школи — полковник Петренко;

Одеської важкої гарматної школи — генеральний хорунжий Нілус;

Київської легкої гарматної школи — генеральний хорунжий Промтов;
Київської інженерної школи — генеральний хорунжий Ельснер;
Одеської авіаційної школи — полковник Кануков.

У праці Бориса Монкевича «Організація регулярної армії Української Держави 1918 року» зазначено, що комісія планувала відкрити військову школу в Житомирі, а також: гарматну і військову школи у Львові^[325]. Однак серед документів Головної шкільної управи 1918 р. немає навіть побіжних згадок про можливість створення цих закладів. Не зауважено цього й у спогадах Варфоломія Євтимовича, який був незмінним членом комісії зі створення військових шкіл^[326].

Незважаючи на те, що було призначено начальників шкіл, справа їх формування аж до падіння Гетьманату П. П. Скоропадського так і не зрушилася з місця.

Тільки по зайнятті Києва військами Директорії почалося гарячкове формування кількох військово-навчальних закладів, здійснюване під керівництвом начальника Головної шкільної управи Військового міністерства Директорії Олексія Астаф'єва — начальника цієї управи за часів Центральної Ради.

Спочатку Астаф'єв намагався зберегти устрій військово-навчальних закладів за планами весни 1918 р., але цього не вдалося реалізувати. Одеські військово-навчальні заклади опинилися на території, зайнятій білогвардійцями, крім того, майже всі начальники шкіл, призначені гетьманським урядом, відмовились служити Директорії. За таких умов було прийнято рішення зберегти Інструкторську школу старшин та не переформувувати її на 2-гу Київську пішу, а також створити ще одну військову школу — Житомирську, начальником якої став полковник Кілька нових керівників військово-навчальних закладів було затверджено 4 січня 1919 р.

Київської гарматної школи — полковник Ломакін (колишній командир батареї Одеської гарматної школи);

Київської інженерної школи — військовий старшина Гетенко;

Слисаветградської кінної школи — полковник Карпенко (колишній інспектор класів цієї школи).

Наказом від 12 січня 1919 р. були призначені ще два начальники шкіл:

Полтавської пішої школи — отаман Василів-Чечель;

Київської гарматної школи (замість Ломакіна, який так і не прибув з Одеси) — полковник Сарнавський (колишній командир 4-го важкого гарматного полку)^[327].

З усіх генералів, призначених до шкіл за часів гетьманування П. П. Скоропадського, залишився тільки начальник Чугуївської пішої школи Тарас Протазанів.

Отже, за станом на середину січня 1919 р. Головному управлінню військово-навчальних закладів Військового міністерства УНР підпорядковувалися кадри шести шкіл: Київської, Полтавської, Чугуївської та Житомирської піших, Київської гарматної, Київської інженерної та Слисаветградської кінної.

Найбільш успішно створювалась Житомирська піша школа, проте Полтавська, Київська піші та Слисаветградська кінна так і не встигли остаточно сформуватися і згодом взагалі зникли з реєстрів Дієвої армії УНР.

Київська гарматна та Київська інженерна школи протягом січня 1919 р. формувалися у Києві, а Чугуївська піша — спочатку в Харкові, потім — у Полтаві й остаточно — у Києві. До перших двох вступили студенти київських вузів, до третьої — переважно студенти харківських вузів. Чисельність шкіл була невелика. Так, 30 січня 1919 р. Київська гарматна школа евакуювалася з Києва до Кам'янця-Подільського, маючи у своєму складі лише 15 старшин і 40 юнаків^[328]. У той же час до Кам'янця-Подільського було переведено Київську інженерну, Чугуївську та кадри Київської і Полтавської піших шкіл. У лютому 1919 р. ці навчальні заклади очолив новий начальник Головної шкільної управи Військового міністерства УНР полковник Володимир Сальський, призначений на цю посаду наприкінці січня 1919 р. У Кам'янці-Подільському школи значно поповнилися місцевою молоддю та молодими вояками з різних частин Дієвої армії УНР. За станом на 20 березня 1919 р. у складі інженерної школи було близько 200 старшин і юнаків, у Чугуївській — 100, у гарматній — 80. Начальником артилерійської школи був тоді полковник Леонід Сінклер (рідний брат

генерала Володимира Сінклера), **інженерної** — військовий старшина Олександр Гетенко, а Чугуївської — генерал Тарас Протазанів.

20 березня **Київська інженерна школа**, як найбільш повна, рушила на протибільшовицький фронт у район Проскурова^[329]. Юнакам довелося брати участь у кількох кривавих боях із ворогом поблизу Чорного Острова, а потім біля ст. Деражня. Тут школа входила до складу групи військ полковника Івана Омеляновича-Павленка. Після боїв під Деражною, зазнавши відчутних втрат, школа перемістилася у резерв на ст. Гречани, а невдовзі повернулася до Кам'янця. Однак тут виявилось, що у ній залишилося тільки 48 старшин і юнаків, а решта або загинули, або розбіглися по домівках^[330].

~ 128 ~

Після відходу українських військ із Кам'янця-Подільського кадри всіх юнацьких шкіл через територію Галичини було перевезено до Луцька. Тут начальник Головної шкільної управи полковник Володимир Сальський вирішив злити кадри всіх наявних військово-навчальних закладів в одну **Спільну юнацьку школу** під своїм началом, а на час його відсутності установу очолив генерал Петро Василів-Чечель. Незалежність свого закладу обстоював тільки начальник **Київської інженерної школи Олександр Гетенко**. Однак Спільна юнацька школа, як і інженерна, проіснували недовго.

16 травня 1919 р. поляки несподівано атакували Луцьк і полонили всю його залого. У повному складі в полон потрапили Спільна юнацька та Київська інженерна школи разом зі своїми начальниками — Гетенком та Василівим-Чечелем (полковник Володимир Сальський полонений не був, оскільки у той час перебував при штабі Дієвої армії УНР). Відтоді ці навчальні заклади не відроджувалися^[331].

Житомирська юнацька школа (Спільна військова школа)

Організація Житомирської юнацької школи почалася одразу після завершення боротьби зі Скоропадським як один із заходів Директорії з формування власного старшинського корпусу: поповнили його повстанці, що найбільше відзначилися в останніх подіях. Наказ про формування школи вийшов 5 січня 1919 р. за підписами Головного отамана Симона Петлюри та начальника Генерального штабу Олександра Осецького. У першому абзаці цього документа висловлювалася недовіра старому старшинському корпусу, що вийшов з російської армії. Другий абзац наказу стосувався безпосередньо комплектування особового складу школи «для виховання дійсних борців за кращу долю України»:

«Всім командірам окремих частин наказую негайно надіслати підстаршин, молодших і старших урядників, бунчужних і підхорунжих в Ставку Бердичів. При призначенні до школи мати на увазі бойовий досвід, освіту не менше скінчення однокласової народньої школи, скінчення учебної команди, безумовно українець і бойові відзнаки»^[332].

Формувати школу було доручено полковникові Всеволоду Петрову — колишньому командирові Кінногайдамацького полку ім. К. Гордієнка військ Центральної Ради та секретареві Головної шкільної управи. Від начальника Головної шкільної управи генерала Астаф'єва він отримав на формування школи тільки гроші і... батьківське благословення. Приміщення, педагогічні та стройові кадри, обладнання, книжки, навіть зброю Всеволодові Миколайовичу довелося добувати самому — в Житомирі^[333].

Створення школи саме у Житомирі зумовлювалося стратегічною необхідністю: серед п'яти міст, де за планом Головної шкільної управи мали формуватись військово-навчальні заклади, три (Одеса, Чугуїв і Полтава) вже у середині січня 1919 р. були захоплені ворогом, а два інші (Київ, Єлисаветград) розміщувались у прифронтовій смузі^[334]. Школу треба було формувати у запіллі — Житомирі, Вінниці або Бердичеві.

З огляду на те, що у Житомирі під час Першої світової війни існували дві школи прапорщиків і там залишилися військові підручники, навчальне обладнання, а головне — педагогічні кадри, саме це місто було обрано для формування нової військової школи УНР.

Ще перебуваючи у Києві, Всеволод Петрів подбав про призначення кількох кадрових старшин для заміщення ключових посад у школі: помічника начальника з господарчої частини та ад'ютанта. До виконання цих обов'язків він запросив двох своїх товаришів по службі в російській армії: полковника О. М. Фроста (випускника Військово-інтендантської академії) та сотника М. М. Трутенка (молодшого брата Валентина Трутенка, згодом — останнього начальника школи) і разом з ними прибув до Житомира.

У місті трьом старшинам довелося діяти самотужки: під свою відповідальність реквізувати майно, одяг, зброю і навіть приміщення. Формування школи відбувалося у будівлі Житомирської духовної семінарії, де у 1915–1917 рр. розміщувалася 1-ша Житомирська школа прапорщиків. У всіх місцевих газетах за підписом полковника В. М. Петрова та сотника М. М. Трутенка було опубліковано оголошення про формування Житомирської юнацької школи та запрошення до вступу:

«Закликаються до служби у виховательський кадровий склад старшини, що не мають іншого приділення; обов'язкові: воєнні кваліфікації, українське громадянство, бойовий стаж.

~ 129 ~

Закликаються у професорський склад, на державну службу, для викладів по різних галузях воєнних й загальних знань особи військові та цивільні з належними кваліфікаціями»{335}.

Незважаючи на наказ від 5 січня 1919 р., полковник Петрів приймав до школи юнаків лише з докінченою 4-класною освітою.

Першим юнаком Житомирської школи став «кремезний дядько», 28-літній матрос — колишній командор Чорноморської флоти, який у 1917 р. служив у Чорноморському курені військ Центральної Ради. Він мешкав у містечку Левків під Житомиром, і наступного дня після публікації оголошення привів ще чотирьох односельців — 19—20-літніх хлопців. Таким чином левківці стали першим юнацьким кадром Житомирської школи^[336].

Всеволод Петрів — організатор та керівник Житомирської юнацької школи, фото 1921 року (фото з фондів ЦДАВОУ)

У перші ж дні до праці зголосилися старшини, які згодом стали опорою не тільки Житомирської, а й Кам'янецької (Спільної) юнацьких шкіл, зокрема, майбутній командир куреня сотник Є. О. Нікітін, командир кулеметної сотні сотник Кудінов, інспектор класів полковник П. А. Вержбицький (згодом — начальник школи)^[337]. Загалом до школи вступило близько 40 старшин, урядовців і цивільних викладачів.

У другій половині січня 1919 р. в уніформі Житомирської юнацької школи було введено новий військовий атрибут — сталеву каску французького зразка з намальованим на ній жовтим тризубом і літерами «Ж. Ю. НІ». Невдовзі це стало неодмінною ознакою юнаків та викладачів — житомирців; інші частини армії УНР сталевих касок майже не носили.

Склад школи та принципи навчання у ній було визначено так:

«Школу розраховано на 4-ри піших сотні, кулеметний вишкіл на 4 кулемети Максима, два Кольта й відділ скорострільних механічних рушниць Шоша та Люїса. Кінний вишкіл, який опісля мав перетворитися в кінну сотню. Гарматний вишкіл, для ознайомлення з гарматою на гарматну чоту, та вишколи мінометний, бомбометний та зв'язку.

За програмою «Спільноюнацьких шкіл» мали всі починати у піших сотнях, а потім проходячи через вишколи, ознайомлюватись з іншими родами зброї, водночас команда школи мала обирати у вишколах тих найздатніших для інших родів зброї для передачі їм чи то до окремих шкіл гарматних та кінних чи то для спеціалізації в межах своєї школи в фаху кулеметному, зв'язку, бомбометному і т. д.

У пішій сотні мало бути 4-ри чоти, кожна чота заразом наукова кляса по 35 юнаків. Кулеметний вишкіл, у який мали переходити юнаки по попередньому вивченню в піших сотнях, мав мати 100 постійного та 60 змінного складу, кінний мав мати 150 люда, з них 100 мало бути в постійному складі чи то переходити до фахових шкіл, гарматний 100 з них 60 постійних, зв'язку 100 з них 50 постійних, фаховий помічної зброї, міномети, бомбомети, вогнемети, газовий і т. д. 100 з них 50 постійного складу, так що школа в разі не переведення фахівців до інших шкіл мала би бути організмом у 1200 юнаків, а з відходом фахових, гарматчиків та кіннотчиків у 1000 юнаків, та ще коло 100 професорського та кадрового складу, рахуючи такою усю обслугу школи.

Поскільки ж ми починали лише з першого курсу, при дворічній нормі для пішого вишколу, то мали прийняти в першу чергу 560 юнаків, само собою зменшивши відповідно й кадровий склад»^[338].

Плани полковника В. М. Петріва були великими. Але за час формування у Житомирі до школи вступило всього близько 40 молодих людей. Згодом Всеволод Петрів зізнався у спогадах, що він і не очікував на інший результат, оскільки майже половину населення Житомира становили євреї, більше чверті — росіяни, і лише чверть — українці. Але з цих останніх багато хто за переконанням належав до більшовиків або білогвардійців. Тоді начальник школи вдався до нестандартних заходів: він розіслав одинадцять груп (у кожній — 1 старшина та 2 юнаки) по найближчих повітах Волинської губернії для заклику до навчання сільських хлопців.

Уже за тиждень до школи було прийнято близько 90 мешканців Житомира й повіту, 43 хлопці зі Звягельського повіту, трохи менше з Радомишльського, Чуднівського, Янушпільського, Романівського тощо. У такий спосіб за перші дні існування школи до неї було прийнято 311 хлопців, яких поділено на чотири піші сотні^[339].

Один з випускників школи пізніше писав, що навчання у ній почалося вже 14 січня 1919 р.^[340] Однак, швидше за все, перші заняття відбулися на місяць пізніше, десь 14 лютого (можливо, мемуарист переплутав місяці).

~ 130 ~

Повноцінне навчання у школі тривало недовго, за твердженням В. М. Петрова, два тижні. Наприкінці лютого 1919 р. до Житомира наблизився ворог, і 1 березня наказом штабу Дієвої армії УНР школу було зараховано до складу військ Північної групи для ведення бойових дій проти Червоної армії^[341].

Щоправда, начальникові школи не повідомили про це розпорядження. Натомість із наближенням до Житомира більшовиків він отримав наказ від начальника Головної шкільної управи полковника В. П. Сальського вантажитись у потяг і виїжджати до Вінниці, а звідти, залежно від обставин, або до Кам'янець-Подільського, або до Старокостянтинова чи навіть Галичини. Коли школа прибула на вокзал, щоб від'їхати до Вінниці, її було затримано за наказу начальника Залізнично-технічного корпусу Дієвої армії УНР отамана Бєня. Між Петровим і Бєнем виникла суперечка, яку довелося розв'язувати особисто Головному отаманові С. Петлюрі. Той через телеграф наказав школі всіх боєздатних виставити на фронт, а майно та небоєздатних — евакуювати^[342].

Школу було поділено на дві частини: бойову, що складалася з 240 юнаків та 18 старшин на чолі з В. М. Петровим (до неї увійшов і гарматний відділ школи — 40 юнаків, 3 старшини, 2 гармати), та адміністративну — два потяги 3 майном, 4-та піша сотня юнаків, що навіть не вмiли стріляти, кулеметний відділ (без кулеметів), весь адміністративний склад, музична команда та кілька лекторів. Начальником останньої призначено полковника О. М. Фроста, якому було наказано вирушити залізницею через Вінницю, Старокостянтинів, Вишнівець та Шепетівку до Рівного.

Однак адміністративній частині школи теж довелося воювати. Коли 8 березня 1919 два ешелони з господарством їхали крізь Бердичів, у місті вже йшли бої з червоними. Один ешелон на чолі з сотником Валентином Трутенком без перешкод доїхав до Здолбунова, а звідти — до Рівного, де й розташувався в очікуванні на школу. У цьому ешелоні їхав кадр кулеметного відділу, якому у Здолбунові наказом командування Північної групи було передано 4 кулемети. Згодом цей відділ, перейменований в окрему наукову кулеметну сотню, став однією з кращих частин Північної групи Дієвої армії УНР, а на початку травня 1919 р. знову приєднався до Житомирської юнацької школи.

Другому ешелону школи не вдалося прорватися через Бердичів. Полковник О. М. Фрост, що їхав у ньому, наказав вийти з вагонів і прийняти бій із більшовиками. Уся група намагалася прорватися назад до Житомира, щоб з'єднатися з бойовою частиною школи. Прикриваючи своїх підлеглих, полковник О. М. Фрост відстрілювався від наступаючих більшовиків і був важко поранений. Його залишили в одному з будинків на ст. Бердичів. Рештки з його ешелону у кількості 10 ненавчених юнаків та 15 музикантів на чолі з сотником Парнасовим таки дісталися до Житомира та знов приєдналися до школи^[343].

9 березня 1919 р. під містечком Левковом, звідки походили перші юнаки, школа прийняла свій перший бій із червоними, у якому юнаки виявили мужність і витривалість, та отримала славу, однієї з кращих бойових частин Армії УНР. Українське командування намагалася берегти школу: щоразу, коли випадала можливість, виводило її до резерву. Однак майже весь березень та початок квітня їй довелося брати участь у бойових діях в районі Житомира (українські війська спочатку втратили місто, але потім відбили). Школа повернулася до приміщення семінарії для продовження навчання, проте 15 квітня знову вирушила на фронт. Того ж дня українські війська залишили Житомир, тепер — надовго. У сутичках за місто загинуло близько півсотні юнаків, у тому числі — перші двоє юнаків-левківців: 28-літній матрос, ім'я якого не збереглося, та 19-літній хлопчина на прізвище Кізюта.

Із боями, у пішому ладі, школа пробилася до м. Олевська, де була завантажена у потяги та 27 квітня прибула до Сарн, а звідти — до Рівного, де з'єдналася зі своєю адміністративною частиною?^[344]

У Рівному школа розмістилася в приміщеннях жіночої гімназії, де повернулася до навчання, але за кілька днів мусила виступити на фронт під м. Клевань. Після Луцької та Рівненської катастроф, що сталися у другій половині травня 1919 р., школа відступила до Дубна, потім — до Крем'янця, далі — до м. Ланівці. Тут 2 червня 1919 р. начальник школи полковник В. М. Петрів був призначений начальником Волинської групи Дієвої армії УНР, а школу очолив колишній інспектор класів П. А. Вержбицький, який, на відміну від Петрова, не користувався особливими симпатіями в юнаків.

Володимир Сосюра, фото 1921 р., вперше опубліковане в збірнику поезій «Червона Зима»

За станом на 9 червня 1919 у складі школи було 36 старшин, 273 юнаки та козаки, 300 багнетів, 12 шабель, 19 коней і 11 кулеметів^[345].

6 липня 1919 р. школа прибула до Смотрича, де припинила єврейський погром. 25 кіннотників з 7-го кінного Чортотлицького полку Дієвої армії УНР, що брали участь у погромі, були розстріляні. Як згадував очевидець, «євреї цілували руки юнакам»^[346].

Протягом червня-липня 1919 р. школа активно виступала проти червоних. Наприкінці липня 1919 р. Її було відправлено до Кам'янця-Подільського, де юнаки продовжили військову науку в приміщенні духовної семінарії. Після цього аж до листопада 1919 р. школу на фронт не висилали.

Точної чисельності юнаків у школі на момент її прибуття до Кам'янця невідомо, але, непевно, їх було не більше 350, враховуючи втрати під час боїв у березні-липні 1919 р. і нові поповнення: під час відходу з Житомира до школи приєдналося півсотні хлопців із числа чеських колоністів Волині, а в Рівному — окрема наукова кулеметна сотня та добровольці — місцеві гімназисти й семінаристи.

У липні-серпні 1919 р. проводився прийом на молодший курс школи. Юнаками ставали випускники місцевих подільських гімназій і семінарій, а також молоді вояки, що мали закінчену середню освіту. Крім того, у вересні 1919 р. з табору Ланцут у Польщі до школи прибули колишні юнаки інженерної, гарматної та Чугуївської шкіл, 16.05.1919 полонені поляками в Луцьку. Уже в середині вересня 1919 р. у школі навчалося близько 800 юнаків, які організаційно поділялися на 4 піші, 2 кінні, 1 кулеметну сотні й гарматний та інженерний відділи.

Серед новоприбулих юнаків були й два у майбутньому яскраві представники української радянської літератури: бунчужний 3-го Гайдамацького полку Володимир Сосюра та доброволець Борис Антоненко-Давидович. Обидва залишили докладні спогади про своє перебування у школі. Борис Антоненко-Давидович написав більш відверто, бо не сподівався на публікацію, а мемуари Володимира Сосюри, що мають назву «Третя рота», були опубліковані ще за радянських часів.

Борис Антоненко-Давидович перебував у школі, в пішому відділі, близько двох тижнів, — коли у липні 1919 року вона розміщувалася у Смотричі. Потім, не маючи потягу до військової справи, він пішки дістався до Кам'янця-Подільського, де вступив на службу в державну інспектуру. У його спогадах знаходимо лише кілька яскравих штрихів про побут у школі:

«Контингент школи складався переважно з юнаків-житомирців, але, крім них, було чимало прибудних юнаків з інших, розбитих у боях, шкіл і таких випадкових елементів, як я. Загалом же склад юнаків щодо загального розвитку й рівня попередньої освіти був досить строкатий. У якійсь сотні піхотного відділу вчився тут і майбутній видатний поет Володимир Сосюра, якого я тоді ще не знав; впадав у очі й дебелий юнак-чех, котрий погано говорив по-українському, зате досконало знав мотив і слова латинською мовою якогось сатиричного хоралу з порнографічним підтекстом, якого навчив співати юнаків своєї сотні в хвилини дозвілля; вирізнялись із загальної маси юнацтва колишній студент Київського українського університету симпатичний Величківський і замріяний, ніжний як дівчина житомирець Яблонський. Ці два одразу зблизились зі мною, намагаючись усяко допомогти мені перший час у побутових справах, коли в мене не було ні своєї ложки, ні казанка, ні шинелі. Вони покляли мене на ніч і спати між собою на сині в клуні, бо вся школа містилась по селянських хатах. У клуні відбувались і лекції без усяких наочних приладь, хоч як важко було обійтись без грифельної дошки під час вивчення траєкторії або фортифікації. Взагалі школа мала перейти до Кам'янця на постійне стає мешкання, а поки що в Смотричі два євреї-кравці невтомно шили для юнаків нову уніформу. Вона складалася із френча з відкотним коміром, на якому були сині петлиці з білим кантом, та галіфе й кашкетки англійського зразка з синьою околичкою.

Рано-вранці сотні виходили в поле на муштру й гімнастичні вправи, що складалась переважно із стрибків у довжину та через «кобилу». Марширування супроводжувалось неодмінно співом якоїсь похідної пісні, і співати мали всі, не зважаючи на наявність слуху чи голосу. <...>

Увечорі кожного дня юнаки шикувались на сільському майдані до перевірки й молитви. Аунала команда: «Стрункої На молитву шапки геть!» — і молоді голоси досить злагоджено співали «Отче наш», далі національний гімн «Ще не вмерла Україна», і, нарешті, Шевченків «Заповіт». Мабуть, жодна військова школа в світі не мала такого довгого співу під час церемонії вечірньої перевірки»^[347].

Борис Антоненко-Давидович, фото кінця 1950 рр. (надано для публікації товариством «Меморіал»)

Як згадує Володимир Сосюра, він прибув до школи майже одночасно з Антоненком-Давидовичем — у липні 1919 р., коли вона розміщувалася у Смотричі. Був зарахований до 4-ї пішої сотні сотника Зубка-Мокієвського, яка вважалась зразковою. Більше того — був ройовим цієї сотні (як колишній бунчужний гайдамаків).

Ключ до розуміння фактів, описаних у «Третій Роті», знаходимо у більш докладних спогадах юнака з кінного відділу Житомирської школи — Миколи Отрешка-Арського, який прибув до школи на початку вересня 1919 р. у числі десяти однорічників з 1-го кінного Лубенського полку та чотирьох — з 3-го технічного куреня 3-ї Залізної дивізії Дієвої армії УНР.

«Нас усіх приділив сот. Миронович до 1-ої чоти, 1-ої сотні чотовому-портупей-юнакові Полтавченкові. Давши необхідні зарядження чотовому, сот. Миронович відійшов, а ми почали знайомитись з іншими юнаками. Мушу зазначити, що до нас, новоприбулих, усі юнаки поставилися дуже добре — поприятельському. Я думаю, що причиною цього була наша численність та сам факт, що ми прибули з фронту.

Того ж таки дня, після обіду та відпочинку (мертвий час), нас повели до лазні та видали білизну і мундири. Чотовий Полтавченко зайнявся нами по-братському, визначив нам ліжка, ознайомив нас з порядком для та загальними обов'язками юнака. Наскільки пригадую, то порядок дня в СВШколі був такий:

Година / заняття

6.00 підйом, миття,

6.15 ранішня перевірка і молитва,

6.30 напування і годування коней,

7.00 сніданок,

7.30 маневна їзда, або вправи на конях,

10.00 муштра і фуражування коней,

11.30 напування і фуражування коней,
12.00 другий сніданок,
13.00 лекції,
16.00–18.00 обід і перерва,
18.00 вправи списами, фехтування, рубання, вольтижування і т. п.,
19.00 вечірнє напування і фуражування коней,
20.00 вечеря,
21.00 вечірня перевірка і молитва,
21.15 відбій (вечірня зоря).

Очевидно, що цей порядок дня обов'язував лише кінний та гарматний відділи.

На другий день кожному з нас було приділено коня, а тому ми мали своїх коней відповідно доглядати, себто напоїти, отримати фураж (овес і сіно) та нагодувати. Час від часу, для вправи, чистили своїх коней. Прибирання стайні та чищення коней нормально виконували козаки прибиральники. Нагляд за порядком у стайні провадив черговий по стайні юнак.

Зрештою, крім цієї варті, ми мали нормальну внутрішню службу чергових у сотні, дивізіону, відділу, їдальні, а крім того, несли залогову варту при дворці Головного Отамана.

Наш кінний відділ вартував по черзі з пішим та гарматним відділами, а тому нам припадала черга аж на 5-тий день (піший відділ 3 дні, кінний та гарматний по одному дню).

Треба знати, що зміна варті відбувалася в СВШколі з усіма тонкощами приписів статуту, а крім того, в святочні дні зі шкільною оркестрою, тому не диво, що завжди перед 13-ою годиною збирався натовп глядачів, який приглядався з цікавістю до цієї церемонії та при цій нагоді хотів послухати нашу оркестру.

Відносно цієї оркестри можна сказати, що вона стояла на висоті свого звання. Склад її був 50–60 осіб, з чого було 8 барабанників, 4-х фанфаристів і літаври. Усі труби були срібні, а до того, фанфари мали сині прапорці з срібними китицями та вигаптованими вензелями СВШ. Особливої краси та врочистості надавали фанфаристи, коли вони підкидали труби, а після гри партії знову брали їх розтрубом на бедро.

Цей рух був виконуваний нами чудово. Отож не дивно, що в святочні дні, в часі зміни варті, глядачів було кілька разів більше, а крім того, на трасі, що вела від будинку Школи до двірця Головного Отамана, стояло багато людей, бо оркестра відпроваджувала нову варту та після зміни верталася зі старою вартою до Школи.

Відлеглість від будинку, де містилася Школа, до двірця Головного Отамана по вулиці Тараса Шевченка, була біля 3-х кілометрів, і проходили її тоді легко і непомітно, бо гра оркестри, що чергувалася з барабанами, підбадьорювала рух.

На варту до двірця виходила ціла чота (32 юнаки), рахуючи начальника варті, помішника і розвідника та обсаду на 7 постів; один пост, що виставлявся коло брами, був парний. Всі, хто був призначуваний на цю варту, з приємністю і великою охотою туди йшли, а це тому, що траплялася можливість побачити улюбленого Головного Отамана та охороняти його.

Вартове приміщення було через вулицю в окремому будинку, куди нам привозили зі Школи обід, а снідання і вечерю приносили з двірцевої кухні, при тому чай і кава були постійно до нашого розпорядження. Приносили і цигарки «Стамболі» чи «Месаксуді». Отже, приємність була достатня для нас»^[348].

Про 4-ту сотню Зубка-Мокієвського, в якій служив Володимир Сосюра, М. Отрешко-Арський згадував:

«Вона вважалася дисциплінарною. Туди відряджувано юнаків пішого відділу за дисциплінарні провини. Треба сказати, що це була частина, на яку ми, кіннотчики, дивилися зі 100 % пошаною і співчуттям. Не раз бувало, що ми вже пообідали і вернулися до своїх приміщень та відпочивали, коли нараз чуємо, що земля трясеться.

Це була ознака повороту 4-ої сотні з навчання. Командир цієї сотні — сот. Зубок-Мокієвський пристійна людина з чорною малою борідкою, затягнений сам як оса, завжди чистий, на руках шкіряні рукавички, на старшинському поясі австрійський багнет зі старшинським темляком, перехилений на бакир кашкет; сам стрункий і бистрий в руках і страшений формаліст як до себе самого, так і до молодших старшин та юнаків дорученої йому сотні.

Вимоги його, щодо виконання муштри, були настільки витончені, що сотня під його командою здавалася автоматом, з яким він виробляв рухи, звороти, рушничні вправи з прецизійністю і надзвичайною зіграністю всіх йому підлеглих. Земля тряслася тому, що вже за кроків сто до Школи він подавав команду «Сотня!» Почувши підготовчу команду сотня прибивала крок на повну стопу, але в два рази сильніше, як це робили інші сотні.

Зупинивши сотню, він ще хвилин десять повторював той чи інший зворот, рушничну вправу чи рівняння разів 3 або 4, і, нарешті, заводив сотню на 3-ій поверх і тут знову повторювалася муштра. Нарешті, все було по його вподобі і він подав команду: «Вільно!» <...>

Мушу сказати, що юнаки його любили, бо він вимагав, але був справедливий і педантом — сам служив прикладом»^[349].

8 серпня 1919 р. Житомирська юнацька школа була перейменована на Спільну військову школу. Приблизно тоді ж під прапором школи (за фотоматеріалами, це був прапор полку ім. П. Дорошенка розформованої ще гетьманом П. П. Скоропадським 1-ї Української (Синьожупанної) дивізії) відбулася урочиста присяга юнаків на вірність Українській Народній Республіці^[350].

Діяльність школи наприкінці літа — на початку осені 1919 р. докладно описана в доповіді державного інспектора школи полковника Неїла-Палія, яку вдалося віднайти у вітчизняних архівах.

Винник Іван, випускник I випуску Спільної (Житомирської) військової школи, фото 1920 року (За Державність, Варшава, 1939, Ч. 9)

Винник Іван, випускник I випуску Спільної (Житомирської) військової школи, фото 1960 років (Вісті Комбатанта, Нью-Йорк, 1985, Ч. 4)

«На 10 жовтня доручена мені Спільна Військова Школа перебуває в такому стані і складі: курсових старшин 50, викладачів 20, юнаків 777. Юнаки в останні дні росташувались в новому помешканні Духовної хлопячої школи, але всеж таки до сього часу дві сотні перебувають на селі. Отаман Богацький, не дивлячись на розпорядження від імені Пана Головного Отамана не звільнив усього помешкання Духовної школи, через що і не можна перевести із села двох сотень. Звільняє він помешкання поволі і при тім руйнує все, що можна зруйнувати і забрати з собою. Здерли електричну арматуру, виправдовуючись тим, що це є рухоме майно і власність Коша Охорони Республіканського Ладу. Такі випадки є цілком незаконні і я рахую, що це є марнотратство. Весь ремонт Отаман Богацький зробив на державні кошти; цей будинок передається Державній військовій інституції і тому все повинно залишитись недоторканим. Наслідки його руїни ті, що держава понесе трійні збитки, а саме: на ремонт Духовної школи Отаман Богацький раз витратив кошти, тепер все зруйнував; Спільна Військова школа в свою чергу вимагає кошти на ремонт того ж будинку і Отаман Богацький також має провадити ремонт в тому помешканні, куди він перевів свій кіш. Подібні випадки не можуть залишатись без розслідування і винні мусять бути притягнені до відповідальності.

Як і раніше юнаки сплять на підлозі, що надалі не можна терпіти, бо ночами в помешканні зимно, а покриватись юнаки не мають чим. Настрій юнаків, які зовсім зневірилися в поліпшення будь-коли їхнього життя, зовсім упав. Як автомати вони виконують свої обов'язки і лише ті, котрі через 10 днів мають вийти зі школи старшинами, з напруженням працюють, щоби скорше закінчити свої науки і вирватись з цього очага хвороб і справжнього багна. Щоби піднести цей настрій, не вистачає ні сил, ні часу, бо обдертий, знесилений, замучений вошами юнак байдуже слухає все, що йому кажеш і завжди буває лише одно запитання: «коли кінець нашим мукам?»

~ 134 ~

Приходиться дивуватись їхньому терпінню і великому патріотизму. Щодо справжнього виховання юнаків, то, погоджуючись з резолюцією пп. викладачів, я можу сказати лише одно: коли надалі і в найскоршому часі умови життя не поліпшаються, то ніякі ні інспектори, ні викладачі, ні курсові старшини при всьому своєму бажанню не виховують справжніх національно-демократичних старшин, а лише може статись те, що сотні молодих юнаків, проживши в таких умовах, навіки зіпсують свою душу.

За останні десять днів був один випадок дезертирства юнака. Саботажу, мародьорства, розпусти й пияцтва в школі немає. На великий жаль, пп. старшини поза стінами школи вживають московську мову, про що з усіх боків мене повідомляють ріжні особи. Боротися з цим абсолютно неможливо.

Обмундірування в такому ж стані, як зазначено мною в докладі 4-60 (цієї доповіді не знайдено. — Я. Т.). Що вдалося зробити, то це выхлопотали наказа від Пана Військового Міністра до Головінта, аби юнаки були одягнені за один тиждень, але Головінт відмовився і пропонує школі одержати кошти і самим здобути краму на одягу, а також і пошити. Коли б це було зроблено раніше, то всі юнаки були б уже одягнені, а тепер справа з обмундіруванням знову затягнеться. Юнаків, котрих має випустити школа, зовсім нема в що одягти і обути і ми з начальником школи безсилі що-небудь зробити, аби цьому запобігти.

Справа з харчуванням трохи поліпшала завдяки тому, що дачу продуктів і хліба збільшили до норми, яка існує в дів'яй армії. При цьому прикладаю розкладку.

Докладаю, що надалі справа з постачанням так провадитись не може, а саме через он що: від Головного постачання школа одержує лише хліб, цукор і сіль, решту ж продуктів доводиться купувати на базарі щоденно згідно наказу Начальника залоги від 2 жовтня б. р. Ч-112. Цей наказ може служити лише на користь спекулянтам, базари бувають лише два рази на тиждень, коли і можна купити продукти з перших рук. В другі ж дні в силу необхідності ці продукти закупаються у спекулянтів по надзвичайно високим цінам. Коли ж трапиться підряд три дні жидівських свят, то продуктів і зовсім не можна дістати і юнаки мусять голодувати. Я гадаю, що необхідно порушити це питання перед Паном Начальником залоги, аби наказ цей був змінений. Для школи ж, як частини постійної, дозволити зробити заготівку продуктів на всю зиму, задля чого необхідно видати необхідний аванс по кошторису. Аише тоді можна улаштувати кухні і видавати своєчасно юнакам смашну і здорову страву. При настоящій постановці постачання юнаки, знесилені лекціями і муштрою, чекають обіду до 6–7 годин вечора. На це необхідно звернути пильну увагу. Справа з фуражем стоїть не ліпше і коні голодують завдяки тому, що Головне Постачання видає наряди на фураж, який треба доставити за 50–60 верст. Власним обозом школа цього зробити не може як за браком прислуги так і через те, що коні від голодовки не можуть їхати в таку далеку дорогу.

В кіннім відділі мається 40 штук коней, але за браком сідел не всіх можна використати для навчання юнаків кіннотчиків, яких зараз є 75 душ. Необхідно видати аванс для формування цього відділу, бо на складах брак сідел і других речей для верхової їзди.

Інформації юнакам подаю рідко і мало по тім же причинам, що зазначені мною в докладі 4-80 (ця доповідь так само не віднайдена. — Я. Т.). Бо коли я цілком віддамся справі інформації, то юнаки будуть голодні. Конче потрібно штат інспекторату, бо до того часу я зробити сам нічого не можу. Культурно-освітня справа лише розпочинається. На 12 жовтня улаштовую для всіх старшин і юнаків лекцію, а після лекції відбудуться установчі збори «Просвіти», на яких мусить бути затверджений статут і лише з цього менту розпочнеться культурно-освітня праця. Будуть відкриті різні гуртки і секції, в яких мають прийняти жваву участь пп. лекторі. До тогож часу і школа певно буде зведена в одне місце. Для улаштування відповідної книгозбірні необхідно одержати з культурно-освітнього відділу Голдержіна кошти, в чому прошу Вашої допомоги.

З'ясувавши становище школи як в настояшому докладі, так і двох попередніх (4-60 і Ч-80), я заявляю, що школа в критичному становищі, і коли за цей тиждень не будуть вжиті найрішучіші заходи з боку уряду, то ліпше її закрити до більше сприятливого менту. Всі мої клопоти на протязі трьох тижнів не дали жадних наслідків і лише коли я 5 жовтня звернувся до Пана Головного Отамана, то мав деяку надію на успіх, але все залишилось постарому. Пан Головний Отаман через мене передав Пану Військовому Міністру наказа, щоб він вжив найрішучих засобів, аби школа була поставлена зразково. Цей наказ я передав. Пан Міністр видав Начальнику школи на руки наказ до Головінта і Головного Постачання, аби всі вимоги були задоволені, але з цього нічого не виходе.

~ 135 ~

Юнакі голі, босі і брудні. Після цього я не знаю, куди звертатись і кого просити. Найголовніша справа, то є будовання нашої армії, на наших очах гине і дивно, що на це дивляться байдужим поглядом. Знову кажу: становище критичне і вийти з цього становища можна лише одним шляхом, а саме: Пан Військовий Міністр мусить видати категоричні накази до Головінта і Головного Постачання, щоб школа в тижневий срок була задоволена одягою, білизною і обуттям. Як виняток, доручити справу постачання улаштувати самій школі, видавши відповідний аванс на заготовку продуктів на всю зиму. Видати аванс по кошторису на улаштування кінного та інженерного відділу. Другого шляху я не бачу і це є єдиний порятунок.

Що ж торкається до роботи Держіна школи, то це мною було зазначено в докладі 4-80 і до цього часу вона не змінилася. Як громадянин, я мушу заявити, що працювати і не бачити жадних наслідків своєї праці я не можу. Порівнюючи зі становищем школи і інспектор перебуває не в ліпшому становищі.

Аби робота надалі пішла успішно, для того необхідно створити такий штат інспекторату: 2 помішники, 1 діловод і 1 оповісник.

Два помішники необхідні для того, що один із них повинен завжди доглядати за муштровим навчанням, а другий за господарською частиною. Як там, так і там праці досить багато і праця та вимагає уваги. Сам же інспектор повинен цілком віддатись догляду за вихованням юнаків, заходити щоденно на лекції, вести культурно-освітню роботу і позашкільне виховання, на що особливо треба звернути увагу. Кожен із внов прибуваючих юнаків здебільшого мають освіту нижче середньої і тому треба досить приложити праці, аби розвинути їх світогляд і виховати старшину націоналіста-демократа. Завдяки тому, що школа складається з чотирьох відділів, інформації разом подавати не можна, от і тут помішники будуть допомагати інспектору, як інформатори. Діловод потрібен для ведення канцелярії, бо канцелярська праця занадто багато відніма часу у інспектора.

Крім цього всього, інспектор завжди мусить бути і серед курсових старшин, аби кожного їх ізучити і знати, що він за чоловік і чи можна йому доручити виховання юнаків. До цього часу я зовсім мало знаю курсових старшин, бо дуже рідко з ними доводиться говорити. Отже з огляду на все це я дуже прошу як наскоріше затвердити штат інспекторату і доручити мені самому набрати цей штат і представити Вам на затвердження. Мені дуже бажано взяти собі в помішники людей партійних, певних демократів, лише тоді можна з повністю провадити працю»^[351].

Незважаючи на проблеми, описані у доповіді державного інспектора полковника Неїла-Палія, Спільна військова школа все ж за кілька тижнів нарешті спромоглася зробити перший випуск старшин Дієвої армії УНР. Свято Першого випуску українських старшин відбулося 5 листопада 1919 р. у кам'янецькому міському театрі. Як свідчить віднайдений в архіві реєстр випуску, школу закінчило 163 юнаки^[352]. М. Отрешко-Арський твердить, що випускників було 196 осіб^[353]. Не виключено, що в цьому випадку мемуарист помиляється.

Після випуску новоспечені українські хорунжі мали роз'їхатися по своїх частинах. Відповідно до наказу по Дієвій армії УНР від 14 листопада 1919 р., випускники розподілялися по частинах так:

до 1-го пішого Рекрутського полку — 25 хорунжих;

до 2-го Рекрутського Пластунського полку — 21 хорунжий;

до 3-го Рекрутського Січового полку — 20 хорунжих;

до полку Морської піхоти — 25 хорунжих;

до Запорізької групи — 40 хорунжих;

до Гайдамацької бригади — 20 хорунжих;

приряджені до Спільної Військової школи — 9 хорунжих;

випущені без призначення — 3 хорунжих^[354].

Частина випускників дісталася до своїх частин, а інші були об'єднані у старшинську сотню при Спільній військовій школі.

18 листопада 1919 р. школа на чолі з полковником П. А. Вержбицьким відбула до Проскурова, а за два дні — під ст. Деражня на фронт проти білогвардійців. Чисельність її значно зменшилася. За спогадами Володимира Сосюри, у складі 1-ї сотні, де він тепер служив, на фронт виступило 33 вояки включно з командиром (замість понад 100, які рахувались у сотні за штатом). Що ж до інших, «то юнаки, що в тилу були дуже дисципліновані, удавали з себе героїв, розпиналися за неньку-Україну і співали патріотичних пісень, майже всі дезертували або захворіли на живіт»^[355].

Якщо припустити, що у кожній із чотирьох піших сотень на фронт вирушило всього по 33 вояки, плюс хоча б 100 випускників Спільної військової школи у Старшинській сотні (хоча, напевно, їх було менше), 120 шабель кінного відділу школи (за твердженням М. Отрешка-Арського) та 30–40 юнаків із гарматного відділу, то загалом нараховується близько 400 осіб. Отже, майже 350 юнаків і викладачів з різних причин залишилися у Кам'янці або «погубилися» в дорозі.

Перший бій з білогвардійцями виявився вдалим для юнаків: за допомогою українських панцирних потягів «Хортиця» та «Вірний син України» вони розбили ворожий панцирний потяг «Ураган». Окрім того, хтось із юнаків влучив з рушниці в командира іншого ворожого панцирного потяга — «Коршун». Однак уночі з 20 на 21 листопада 1-ша юнацька сотня на чолі з хорунжим Свідерським у монастирі с. Коржівці у повному складі потрапила в полон до Сімферопольського офіцерського полку білогвардійців.

Саме у цій сотні був **Володимир Сосюра**, який у спогадах докладно описав її подальшу долю.

«Нас ведуть на село... Біля тину крайньої хати прив'язано двоє осідланих коней... Денікінці кинулись у двір. А я ніби за муром.

І їх голоси мені далекі й чужі... Нас вивели за село і построїли в два шеренги. Один проти одного, аби однією кулею порізати двох. Бони економні...

І мені здається, що зараз усі попадають на коліна і почнуть плакати, благати... Але ніхто не падає, і я стою.

— Взвод, стройся!

І після нашої команди “чота, ладнайся!” команда ворогів звучить сухо й гостро...

Їх капітан підійшов до нашого ройового Овсія і сказав:

— Би нас прийшли бити?

Обсїй сказав:

— Били й будемо бити...

Але задзвеніли копита вершників, і білий папірець наказу приніс нам життя... <...>

Ми тоскно лежимо і ждемо смерті. Враз вриваються до карпому (технічне приміщення залізничної станції. — Я. Т.) з оголеними шаблоками кубанці, такі ж, як і ми, чорнобриві і т. інш., і хочуть нас рубати...

Наша третя сотня пішла в атаку на “Коршуна”, і кулею в люк був забитий їх капітан.

До карпому увійшов полковник і сказав:

— Пленние уже нам не враги.

Нас почали переписувати. Один юнак, якому наймення було **Мороз**, підійшов до столу, віддав честь, стукнув каблуками і на запитання:

— Ваша фамилия?

Сказав:

— **Морозов.**

Його брат був офіцером гусарського полку Аоброармії.

Нас почали роздягати, а галичан ні. По умові, галичан, яких було вкраплено в наші полки, денікінці відправляли до галицької армії десь під Жмеринкою. Я зневажливо дивився на цих наддністрянських героїв, колишній мій ідеал національної свідомості.

Галичани, як приклад, для мене умерли.

Юнкери нам кажуть:

— Зачем нам воевать? Ведь вы юнкера и мы юнкера.

Вони питають нас:

— За что вы воюете?

— А ви за що?

— Мы — за единую неделимую.

— А ми — за соборну Україну.

Старшин наших посадовили окремо і з ними чемно поводяться. Коли нас захопили в полон, так наш чотар запитав їх офіцера:

— Вы были в Константиновском? (мається на увазі 1-е Київське Костянтинівське військове училище, яке, як видно з тексту, закінчили обидва згадуваних В. Сосюраю офіцери — Я. Т.)

— В Константиновском.

І вони потиснули один одному руки. (За традиціями російського офіцерства, випускники одного вузу при зустрічі, навіть якщо вони були не знайомі, одразу переходили на «ти». — Я. Т.)

Мені лишили тільки мою шинель, а то все забрали. Один офіцер “купив” у мене за дві “українки” мої чоботи, галіфе і гімнастюрку, а мені дав свої велетенські англійські штиблети, штани та гімнастюрку шинельного сукна із погонами. Тут же кілька юнаків відгукнулися на заклик полковника і добровільно записалися на броньовик “Коршун”.

Нас погрузили в ешелон, власне, ми вмістилися в одному вагоні, і відправляють до табору полонених на Жмеринку.

Ми їдемо й співаємо:

“Ревуть, стогнуть гори, хвилі...”

У старшин на очах сльози...»^[356].

У Жмеринці полонених юнаків з 1-ї сотні розмістили у бараку для тифознохворих, де вони всі, зокрема й В. Сосюра, захворіли на тиф. Потому частину юнаків вивезли до Одеси на лікування. Деякі з них (у тому числі й Сосюра) пізніше залишилися у зайнятій червоними Одесі, інші виїхали разом з білими до Криму.

Після втрати 1-ї сотні школа з боями відходила через ст. Гречани та Старокостянтинів до містечок Любар і Чорторія, де зосереджувалось більшість частин Дієвої армії УНР. У Любарі стався черговий акт української трагедії — місто перейшло до рук отаманів Волоха, Данченка та Божка, які 1 грудня 1919 р. оголосили себе Т. зв. Волинською революційною радою, що стояла на націонал-комуністичній платформі.

Безпосередньо в Любарі розмістилися піші сотні школи, за річкою — кінний та гарматний відділи. Два останні очолював сотник Пліський. До нього прибули отаман Данченко та сотник Легін і наказали обом відділам негайно прибути до приміщення місцевої школи, де їх чекав «Головний Отаман» Волох. Від останнього кіннотники та гармаші почули промову про те, що всі, й насамперед С. Петлюра, — зрадники, і що він наказує юнакам приєднатися до своїх військ. Тих, хто виконає наказ, обіцяв підвищити до рангів хорунжих, інших — стратити.

Тржепель Кость, випускник I випуску Спільної (Житомирської) військової школи, фото 1920 років (ЦДАКФДУ ім. Г. С. Пшеничного)

Не маючи вибору, юнаки пішли до Волоха й були призначені до Гайдамацького кінного полку як окрема юнацька сотня. У той час сотник Пліський захворів на тиф. Серед юнаків не залишилося старшин, тож вони поодиночки почали тікати від Волоха — однією з перших на це зважилася кінна варта з 12 юнаків, у складі якої був М. Отрешко-Арський^[357]. Згодом вони приєдналися до повстанських загонів отамана Шепеля, а потім — до 2-ї стрілецької (згодом 3-ї Залізної) дивізії Армії УНР.

Юнацька сотня Гайдамацького кінного полку теж недовго залишалася у складі військ Волоха. У перших числах січня 1920 р. на чолі з сотником Легіним вона долучилася до Армії УНР, що рейдувала в Першому Зимовому поході^[358].

Доля пішого відділу, який залишився під начальством полковника П. А. Вержбицького, докладно описано у спогадах колишнього юнака Івана Винника:

«У м. Любарі збунтувався отаман Волох, захопивши державну скарбницю. Відібрати її вислано старшинську сотню, але нас було замало — Волохівці оточили нас і змусили до здачі зброї.

До вечора тримали нас у полоні, намовляючи прилучитися до Волоха та загрожуючи видачею нас більшовикам. Одначе з наступом темряви нам пощастило поодиночки вивтікати до військ Головного Отамана Симона Петлюри.

Тимчасом начальник школи полковник Вержбицький зібрав Раду юнаків і на ній вирішено припинити дальшу боротьбу. Ми, нові старшини, не погодилися з цим і силою змусили школу йти з нами до Чарторії; там було арештовано полковника Вержбицького і всіх командирів сотень. На другий день командирів

сотень випустили, а полковника Вержбицького мали розстріляти, однак Головний Отаман помилував його і наказав тільки zdeградувати в козаки.

Тоді-то школу перейменовано в Юнацький Залізний полк при 3-ій дивізії. Командиром полку призначено сотника Обоїмова. Так рушили ми на партизанку — в «Зимовий Похід»^[359].

Насправді, після арешту Вержбицького, 4 грудня 1919 р, школу очолив помічник начальника з господарчої частини підполковник Валентин Трутенко. А оскільки її було передано до складу 3-ї Залізної дивізії, у якій на той час всі вищі командири або хворіли на тиф, або були у відрядженнях, він очолив усе з'єднання. У складі дивізії школа була перейменована на Юнацький полк, але за кілька тижнів з вини В. М. Трутенка білогвардійці знищили його разом із рештками 3-ї Залізної дивізії.

Сталося це 26 грудня 1919 р. Білогвардійська кіннота атакувала дивізію, власне — обоз з тифозними хворими, коли той був на марші. Атака була несподіваною, оскільки В. М. Трутенко, по-перше, не подбав про розвідку, а по-друге — невчасно виконав наказ командувача Армією УНР про виступ. 15 юнаків у кінному ладі мусили протистояти ворожим кіннотникам. Майже всі вони загинули у цій сутичці або потрапили в полон^[360].

Серед загиблих відомо ім'я тільки одного з юнаків — Бориса Куликівського, рідного брата полковника Армії УНР Миколи Куликівського?^[361]

Після того бою, як згадував Іван Винник, «кожен, хто міг, втік і потім приєднувався вже до інших частин»^[362].

Отже, 26 грудня 1919 р. Спільна юнацька школа, створена за рік до того полковником В. М. Петровим, перестала існувати. Але більшість її викладачів та юнаків продовжили боротьбу за незалежність України.

Почесна варта від Спільної юнацької школи на вокзалі у Кам'янці-Подільському. На фланзі — прапор школи, який нині зберігається у фондах Національного історичного музею України, 1920 рік (фото з «Календаря Червоної Калини»)

Доля випускників та юнаків Житомирської юнацької школи

З перших днів діяльності Житомирської юнацької школи, незважаючи на наказ від 5 січня 1919 р. про «безумовно українців», національний склад юнаків був досить строкатий: українці, чехи, поляки, росіяни, євреї. Так, Микола Отрешко-Арський згадував, що тільки серед юнаків кінного відділу були православні, греко-католики, римо-католики і навіть один іудей^[363].

Після українців найбільше було чехів — близько півсотні. Вони приєдналися до школи під час її відступу з Житомира та походили з його чеського передмістя Крошні. У школі вони становили окрему півсотню^[364]. Кілька чехів-юнаків залишалися у складі школи майже до кінця. Так, Борис Антоненко-Давидович згадував, що у листопаді 1919 р. у Старокостянтиніві зустрів рештки школи та пізнав дебелого юнака-чеха зі своєї сотні, який був прапороносцем і гордо тримав бойовий прапор школи (не виключено, що це був Антін Конкель, згодом поручник 6-ї Січової дивізії Армії УНР). Причому мемуарист зазначив, що «добре екіпірований вигляд цієї жменьки вишколених юнаків якоюсь мірою свідчив, що й у нас могла б бути європейського типу армія, якби не та крайня скрута, в якій ми всі опинились тепер»^[365].

Відомості про євреїв отримуємо зі спогадів М. Отрешка-Арського. Він писав, що єдиного іудея, який служив у кінному відділі, звали Сергій Глузман, і походив він з Могилева^[366]. Однак серед 163-х хорунжих першого випуску Спільної (Житомирської) військової школи знаходимо ще одне безперечно єврейське ім'я — Ницель Зотик.

Зі 163 випускників Спільної військової школи лише четверо до кінця були учасниками Першого зимового походу й отримали Залізні хрести за Зимовий похід і бої. Це: Петро Маринич (Київська дивізія), Федір Мельник (Мазепинський кінний полк), Федір Сивук (2-й Кінно-Запорізький полк) та Микола Дубинецький (3-й кінний полк). Ці дані отримано через порівняння списків випускників Спільної військової школи 5.11.1919 та лицарів Залізного хреста.

Якщо ж порівняти реєстр першого випуску школи з журналом зарахування старшин на дійсну військову службу та підвищення їх у рангах протягом жовтня 1920–1923 рр., то виявиться, що у той час служило тільки 16 випускників^[367]. Федір Мельник в армії УНР дослужився до звання сотника і командував сотнею 2-го кінного полку ім. І. Мазепи. Решта була поручиками: Вахівський Йосип (5-та Херсонська дивізія), Вельмик Микола (5-та Херсонська дивізія), Винник Іван (автор спогадів про школу; 1-ша Запорізька дивізія), Іванченко Юрко (5-та Херсонська дивізія), Кондратюк Павло (кавалер відзнаки Залізного Стрільця; 3-тя Залізна дивізія), Конкель (Конкін) Антін (6-та Січова дивізія), Лінник Микита (Окрема старшинська сотня 2-ї Волинської дивізії), Лоянич Микола (5-та Херсонська дивізія), Мазуренко Антін (4-та Сіра бригада 2-ї Волинської дивізії), Охотенко Дмитро (1-ша Запорізька дивізія), Рибченко Олександр (3-тя Залізна дивізія), Рудий Петро (Окрема старшинська сотня 2-ї Волинської дивізії), Тржепель Кость (5-та Херсонська дивізія), а також уже згадувані Федор Сивук (1-ша Запорізька дивізія) та Микола Дубинецький (3-й кінний полк Окремої кінної дивізії).

У цьому реєстрі не згадано випускника школи старшину 5-ї Херсонської дивізії Левка Костянтинівича Славіковського (Словіковського, 18.02.1900 р. н.), який під час боїв у листопаді 1920 р. потрапив у радянський полон. Однак юнакові якимось чином вдалося втекти та дістатися до Польщі. У 1923–1924 рр. Л. Славіковський служив у польській армії, а потому працював урядовцем у податному уряді Польщі. Під час Другої світової війни він вступив до німецької армії, де перебував аж до 15.05.1945, а пізніше опинився в українському таборі для переміщених осіб у Шляйсгайм^[368].

Трагічно склалася доля Петра Маринича, народженого 16 січня 1899 р. у м. Ічня Чернігівської губернії, який у листопаді 1919 р., на відміну від багатьох інших новоспечених хорунжих, прибув до місця свого призначення — полку Морської піхоти. Рештки цієї частини на початку Першого зимового походу було згорнуто у сотню 2-го (згодом 29-го) куреня Збірної Київської дивізії. У складі його П. Маринич брав участь у Першому зимовому поході, кампанії 1920 р. і Другому зимовому поході. Його життя, як і багатьох інших вояків 4-ї Київської дивізії Армії УНР, обірвалося під Базаром 22 листопада 1921 р. — він був розстріляний більшовиками серед 359 інших військовополонених^[369].

Зауважмо, що тільки 17 старшин зі 163-х — тобто 10 %, після випуску залишилися на службі в Армії УНР. Але тут не враховано померлих від тифу, загиблих під час Першого зимового походу та в боях 1920 р., полонених і розстріляних ворогом тощо (наприклад, у списку загиблих, поранених і залишених хворими вояків Запорізької дивізії під час Зимового походу згадується хорунжий Охрименко; але чи це — Охрименко Василь, який закінчив Спільну військову школу, чи якийсь інший — невідомо).

Сьогодні вже неможливо встановити, хто з випускників школи загинув у боях грудня 1919 — листопада 1920 р., а через це, відповідно, — не потрапив до списків кавалерів нагород або підвищених до наступних рангів. Є дані лише про загибель у той час трьох хорунжих Армії УНР: Іванова Івана, Тржепеля Михайла та Леймана Андріяна.

Чимало випускників школи розійшлося по домівках. Так, відома доля хорунжого Миколи Харуса, 1898 р. н., який після випуску був призначений до 1-го полку Морської піхоти. На початковому етапі Харусь брав участь у Першому зимовому поході, але потім повернувся додому — до м. Гриців Волинської губернії. За станом на 1926 р. був зареєстрований як колишній петлюрівець у місцевому відділку ДПУ. Подальша його доля невідома^[370]. Один з товаришів Харуса по випуску — колишній юнак-чотовий Іван Березюк, 1891 р. н., також на 1926 р. числився у реєстрах ДПУ за місцем проживання — ум. Троянів. Інших даних про нього немає^[371].

Із 16 випускників Спільної (Житомирської) військової школи — старшин Армії УНР 1920–1923 рр. докладніші відомості є лише про долю двох. Перший, Іван Винник (1898—10.03.1985), уродженець м. Долина на Бойківщині, учасник двох Зимових походів, в еміграції став знаним громадсько-політичним діячем. Помер у Нью-Йорку, похований на цвинтарі Баунд-Брук^[372].

Другий — старшина Антін Конкель (у документах його прізвище часто помилково записували як «Конкін») — чех за національністю та римо-католик за віросповіданням. Не виключено, що саме він був прапороносцем школи, яскраво описаним у спогадах Антоненка-Давидовича. У Дієвій армії УНР він служив з 15 березня 1919 р. як козак 4-го полку Січових Стрільців. З 4 квітня навчався у Житомирській юнацькій школі, по її закінченні був призначений до Гайдамацької бригади, на чолі якої стояв отаман Волох. Дезертирував з неї, коли зрозумів, що Волох хоче перейти на бік червоних, і 15 грудня 1919 р. був інтернований поляками. Потому вступив до 6-ї Січової дивізії Армії УНР, у лавах якої 11 листопада 1920 р. був поранений. 1922 р. виїхав до Чехословаччини. В подальшому підтримував стосунки з урядом УНР в еміграції^[373].

Залізні хрести за Зимовий похід і бої отримало тільки шестеро юнаків Спільної військової школи: Коваленко Василь, Роніс Михайло, Кукшин Ларіон, Пасічніченко Тихон (усі — у складі Збірної Запорізької дивізії Армії УНР), Шевчук Трохим та Гайківський Петро (у складі Збірної Волинської дивізії Армії УНР). З них троє згодом закінчили Кам'янецьку спільну юнацьку школу (Коваленко, Кукшин та Роніс — 1-й випуск 1921 р.), а Трохим Шевчук за бойові заслуги був одразу підвищений з юнаків до рангу поручика Мазепинського кінного полку Армії УНР. Інші двоє залишалися у своїх полках підстаршинами. Відома подальша доля лише одного з них — Петра Гайківського (народився 13.01.1897 у с. Кричунове на Поділлі). У 1930 р. він закінчив хіміко-технологічний відділ Української господарської академії у Подєбрадах і працював інженером^[374].

Микола Отрешко-Арський згадував, що з кінного відділу Спільної військової школи, який на початку листопада 1919 р. нараховував 120 шабел та 60 піших юнаків, у другій половині 1920 р. в Армії УНР служило 22 юнаки. Причому 18 із них 1921 р. закінчили Спільну (Кам'янецьку) військову школу, а ще 4 — залишилися підстаршинами у полках кінноти^[375]. Однак, очевидно, ці дані применшені.

Сам Отрешко-Арський після втечі від Волоха повернувся додому — до м. Нова Ушиця. Тут на початку лютого 1920 р. разом із братом Андрієм (також колишнім юнаком) на заклик товариша по навчанню Олександра Павлюка вступили до Т. зв. Кінного загону ім. І. Сірка, який формував сотник Ростислав Корчунов (Кручених). Згодом до цього загону влилася група з 12 надійних юнаків-кіннотників, які ще у листопаді 1919 р. були залишені у Кам'янці-Подільському для охорони Експедиції з заготівлі державних паперів УНР (іншими словами — друкарні грошей та державних паперів). Отже, у Кінному загоні ім. І. Сірка, який невдовзі увійшов до 2-ї стрілецької (згодом 3-ї Залізної) дивізії Армії УНР, зібралось 15 юнаків-кіннотників^[376].

З цієї групи лише п'ятеро у червні 1920 р. перейшли до Кам'янецької спільної юнацької школи й закінчили її (брати Отрешко-Арські, Гриць Сухин, Іван Чесно та Микола Бурківський). Крім того, М. Отрешко-Арський писав, що юнак Олександр Павлюк перевівся до Мазепинського кінного полку, де був підстаршиною, рідні брати Філіси (Роман та Михайло) та юнак Федина (всі — галичани) у червні 1920 р. з Армії УНР виїхали додому; сліди інших загубилися.

У списку лицарів відзнаки Залізного Стрільця маємо імена ще 16 юнаків Спільної військової школи, які весь 1920 р. прослужили у 3-й Залізній дивізії Армії УНР: Акаловський Вадим, Голуб Григорій, Демченко Петро, Єрмолків Леонід, Загоруйко Пилип, Зелянд Євген, Козачок Олександр, Лазаркевич Костянтин, Морозовський Петро, Писарюк Гриць, Ріхтер Сігізмунд, Сербін Максим, Сердюк Данило, Солтинський Микола, Трубний Олександр, Яблонський Іван^[377].

Із них четверо у 1921 р. закінчили школу старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії, шестеро були у другому випуску Спільної військової школи 1922 р., троє — у третьому випуску, троє залишилися підстаршинами 3-ї Залізної дивізії. Двоє з вищезгаданих юнаків — Вадим Акаловський та Петро Демченко, загинули під час Другого зимового походу, останній був посмертно підвищений до звання хорунжого^[378].

Певна частина колишніх юнаків залишилася на службі в Армії УНР, але вже не вступала до **відновленої Спільної юнацької школи**. Приміром, у складі 6-ї Січової дивізії, що формувалася в лютому 1920 р. у фортеці Берестя-Литовське, входило 7 юнаків: Дряпайло Степан, Прокопович Гриць, Онищенко Дмитро, Кузик Дмитро, Черній Іван, Афанасієвський Василь, Чалій Матвій^[379]. Серед них один (Афанасієвський) у 1922 р. став випускником другого випуску Спільної юнацької школи. Решта служила в дивізії підстаршинами.

У складі Охорони Головного Отамана найкращим підстаршиною вважався 24-літній чотовий Павло Остахів — колишній юнак Житомирської школи. Але вступати на навчання до Спільної юнацької школи він відмовився^[380].

Загалом із юнаків Спільної військової школи у 1920 р. зі зброєю в руках обстоювало незалежність УНР близько 200, тобто третина від загальної кількості випускників молодшого курсу. Весь 1-й випуск Кам'янецької (Спільної) юнацької школи 1921 р. становили колишні юнаки, а це — 77 осіб. Значний відсоток налічували вони й у 2-му випуску цього закладу 1922 р., **повернувшись до навчання зі своїх частин лише після того, як Армія УНР вийшла на інтернування до Польщі**. Певна кількість колишніх юнаків залишилася в армії як підхорунжі, деякі з них згодом закінчили школу старшин військового часу 3-ї Залізної дивізії, а окремих підвищено до старшинських рангів за бойові заслуги.

Спільна (Кам'янецька) юнацька школа, 1920–1924 рр

Наприкінці 1922 р. замість генерал-хорунжого Миколи Шаповала посаду начальника Спільної юнацької школи обійняв полковник Костянтин Цурканів, який 15 серпня 1923 р. здійснив 3-й випуск (48 старшин), а в червні 1924 р. — 4-й (32 старшини). У числі останніх по другому разу зі школи випустився поручик Григорій Полтавченко, який раніше залишався тут, щоб «підтягувати» четвертий курс юнаків. Потому Спільна юнацька школа була розформована.

Після відходу 18 листопада 1919 р. Спільної військової школи з Кам'янця-Подільського у місті залишилися кілька десятків старшин та юнаків: хворих на тиф і тих, що виконували різні державні завдання (охорона складів, Експедиції заготівлі державних паперів тощо), а також ті, хто не бажав іти у безвість походу, згодом названого Першим Зимовим. Серед них були й викладачі та стройові старшини школи: начальник кінного відділу підполковник Олександр Пучківський, командир пішого куреня сотник Євген Нікітін, поручик Аркадій Валійський. З наявного кадру школи було сформовано юнацький відділ, який 11 грудня 1919 р. перейменовано у загін охорони Експедиції заготівлі державних паперів. До складу цього загону також було зараховано велику кількість українських старшин, що з різних причин залишилися в місті. 5 січня 1920 загін було приєднано до 1-ї пішої сотні новостворюваної Кам'янецької пішої юнацької школи УНР. Начальником школи став підполковник Пучківський, ад'ютантом — сотник Нікітін. Так у Кам'янці-Подільському почалося нове життя юнацької школи армії УНР^[381].

За станом на 17 березня 1920 року серед навчального складу школу нараховувалося 77 юнаків^[382]. Наприкінці квітня 1920 р. один із курсових старшин школи, Сава Яськевич, об'їхав усю Волинь і зібрав колишніх юнаків Спільної (Житомирської) військової школи, що напередодні Першого Зимового походу розійшлися по домівках. Ними було укомплектовано 2-гу сотню.

Після повернення Армії УНР з Першого Зимового походу до школи влилися ще кілька колишніх юнаків. Окрім того, з усіх частин армії до Кам'янця-Подільського було відправлено найздібніших молодих вояків. На початку червня до школи прибули юнаки-галичани з числа тих, що служили у складі Червоної УГА та перейшли на польський бік. За станом на кінець червня 1920 р. школа мала у своєму складі чотири повні піші сотні, кулеметний, кінний та гарматний відділи^[383].

28 липня 1920 р. підполковника Олександра Пучківського було усунуто з посади, а на його місце призначено генерал-хорунжого Миколу Шаповала. Авторитетні мемуаристи стверджують, що справжня причина заміни Олександра Пучківського полягала не в якихось вадах або зловживаннях, а була суто політичною. За висловом Варфоломія Євтимовича, Пучківський «для тодішнього уряду був занадто військовим і замало “демократичний”». До думки Євтимовича приєднався й колишній стройовий старшина школи Сава Яськевич^[384].

Микола Шаповал, що прийшов на місце Пучківського, одразу налаштував проти себе більшість старшинського та викладацького складу школи. Тільки до кінця 1920 р. школу вимушено залишила більшість старшин і викладачів. Ці звільнення переважно мали досить вагомі підстави. Їх розкрито у доповіді генерала Шаповала на ім'я Симона Петлюри від 30 червня 1922 р., де він описав стан школи по прийнятті її від підполковника Пучківського^[385]. Подасмо окремі уривки:

«Школа була мною прийнята в страшному стані. Не кажучи вже про матеріальний стан — надзвичайно лихий — обдерті, обшарпані юнаки, половина босих, ані одної української книжки, ані одного приладу, компаса, циркуля...»^[386].

«В одних і тих же клясах знаходилися юнаки, прийняті до Школи 2–3 дні перед тим і 6 місяців, з освітою за 1–2 класи гімназії і за повні 8 клас. Приймалися юнаки в сотнях сепаратно, безпосередньо без дозволу і відома команди Школи»^[387].

«Старшинська кадра була набрана без всяких критеріїв як національних, так і військово-педагогічних, просто з вулиці. Без документів. В силу цього і не приходилося дивуватися, що кримінального, бандитського елементу із псевдонімами, дезертирів з фронту та злодіїв було досить. Що ж до юнаків, то і вони приймалися без критеріїв і поміж них не бракувало злодійсько-бандитського елементу.

Канцелярія Школи — теж лихо підібрана, серед канцеляристок було навіть двох проституток.

Російська мова в цілій Школі включно до службових взаємин була пануючою, не кажучи вже про приватне життя. В канцелярії, вартовими старшинами в більшості вживалася російська, в юнацьких сотнях теж саме, а в Кінному дивізіоні російські пісні приходилося виводити майже репресіями»^[388].

«Осіб, котрі з точки погляду Генерального штабу являються непотрібними, малоздібними, яких ніде не можна використати (полковник Трутенко, генерал Пороховціков, підполковник Нізієнко, сотник Щербаків і т. д.) рекомендується і направляється до Школи. Тих же старшин, котрих з великим трудом пошастило вишукати і позискати для Школи, забирається і переводиться зі Школи. Так, забрано лектора топографії Миндюка, а командирів Кінного дивізіону підполковнику Цурканову тричі пропонувалося зайняти посаду в Генеральному штабі. На щастя, підполковник Цурканов її не прийняв. На прохання про призначення командиром пішого куреня полковника Алексіна, на що погодився командир 5-ї стрілецької дивізії, ось пів року минає, а Генеральний штаб все обіцяє, а призначення наказом і досі не провів. Просилось же декілько раз про це. Так же стоїть справа і з лікарем для Школи. Лікаря нема...»^[389].

Старшини Спільної юнацької школи, містечко Ясло, 5.08.1920.

Сидять на підлозі: 1. поручник Луцький, 2. сотник Єленецький, 3. хорунжий Глібчук, 4. поручник Слюсаренко, 5. поручник Калинець, 6. хорунжий Сазонтів; Сидять всередині: 1. хорунжий Швець, 2. сотник Павленко, 3. сотник Миронович, 4. сотник Нікітін, 5. полковник Пучківський, 6. підполковник Лорченко, 7. лікар Отамановський, 8. фельдшер Теліга; Стоять (1-й ряд): 1. хорунжий Грушецький, 2. сотник Білінський, 3. поручник Іванів, 4. сотник Біляєв, 5. хорунжий Якимчук, 6. сотник Голуб, 7. сотник Гопанчук, 8. хорунжий Володін, 9. хорунжий Пономаренко, 10. сотник Варабко, 11. поручник Корнійчук, 12. хорунжий Яськевич, 13. хорунжий Погиба, 14. хорунжий Сорока, 15. поручник Назаренко, 16. урядовець Косенко, 17. хорунжий Аушненко. Стоять (2-й ряд): 1. сотник Міхельсон, 2. поручник Корецький, 3. сотник Аіханський, 4. сотник Немоловський, 5. сотник Рудичів, 6. поручник Федорівський, 7. сотник Цурканів, 8. поручник Узонів, 9. сотник Головка (фото з фондів ЦДАКФДУ ім. Г. С. Пшеничного)

~ 142 ~

У своїй доповіді Микола Шаповал подає список із 28 старшин, яких він усунув зі школи за аморальні вчинки. Серед цих старшин є дезертири, особи, які зовсім не знали української мови або вживали нецензурну лексику, морфіністи (наркомани), скандалісти, картярі та алкоголіки, хворі на венеричні хвороби, самозванці, які присвоїли собі військові звання, крадії, спекулянти, шахраї і навіть один сексуальний збоченець^[390].

Однак у цьому списку знаходимо й прізвища кількох безперечно відважних і відданих українській справі людей. Приміром, за поданням Шаповала було zdeгровано у козаки сотника Саву Яськевича (за що саме, не зазначено).

Фото, Вадовице, вересень 1921:

Сидять: Андрій Кривоніс (2-й випуск), Теодор Добровольський (1-й випуск), Я. Савчинський (не випустився), хорунжий Іван Чесно (1-й випуск), Сигізмунд Ріхтер (2-й випуск), полковник Єлчанінов, підполковник Цурканів, Мельничук (не випустився), хорунжий Пономаренко (??), Якименко (не випустився), Микола Княгницький (2-й випуск), Захвалинський

Стоять: Олександр Антоненко (2-й випуск), Анатолій Фанстіль (2-й випуск), Борис Трутенко (2-й випуск), Флоріан Завістовський (2-й випуск), Іван Рибарук (2-й випуск), Павло Чекарів (Чокарів, 2-й випуск), Іван Маницький (розстріляний під Базаром), інструктор верхової їзди Володін, Вилінський (не випустився), Адам Сінькевич (2-й випуск), Борис Лукасевич (2-й випуск), Петро Єригін (2-й випуск), Борис Волосевич (2-й випуск)

Цей видатний старшина під час Другої світової війни очолював полк у складі 14-ї дивізії військ СС «Галичина», а в роки еміграції отримав звання генерал-хорунжого. Також було звільнено колишнього начальника кінного дивізіону сотника Миколу Мироновича — відважного військовика, який у 1920 році з метою розвідки кілька разів нелегально перетинав радянсько-польський кордон. Шаповал звинуватив Мироновича у клептоманії, що проявилася під час Любарських подій, у грудні 1919 р., коли він начебто вкрав у сотника 4-го полку Січових Стрільців Дієвої армії УНР Іванова полковий прапор, а потім передав його українському командуванню як відбитий у більшовиків. Щоправда, чомусь при цьому генерал Шаповал не додав, що цей самий прапор, який Миронович начебто «вкрав» у грудні 1919 р., протягом 1920–1923 р. був прапором Кам'янецької юнацької школи. Крім того, за звинуваченням у боягузтві Микола Шаповал видалив зі школи одного з командирів сотень — Сергія Зубка-Мокієвського, хоча у спогадах колишніх юнаків М. Отрешка-Арського та Л. Буткевича сотник Зубок-Мокієвський показаний як відважний старшина.

Зауважмо, що такі кардинальні зміни у старшинському та викладацькому складі школі не привели до реорганізації юнацьких сотень.

Протягом другої половини 1920 р. Кам'янецька юнацька школа брала участь у багатьох боях із червоними військами, а 21 листопада з усією армією була інтернована на території Польщі. Історія школи цього часу докладно змальована у щоденнику колишнього учасника бою під Крутами, випускника другого випуску школи Леоніда Буткевича:

«5-го січня 1920 року сформовано 1-у пішу сотню та школа має назву Кам'янецької юнацької школи. Вперше відбуваються лекції та муштра. Командиром 1-ї сотні є сотник А. Валійський; командиром куреня полк. Нікітін; молодші старшини: поручик Федорівський та хорунжий С. Сазонтів. 8-го лютого офіційне та врочисте свято відкриття Спільної військової школи. Школа має мати відділи: кінний, гарматний, інженерний та, звичайно, піший. Начальник СВШ полковник Петро Пучківський поповнює старшинський і юнацький стан СВШ. Формується 2-а і 3-я сотня, кінний та гарматний відділи, як також розпочато формування кулеметної сотні. Командиром 2-ої сотні призначено сот. Рудичева. Командиром 3-ої сотні поручика Федорівського.

1-го травня нас відвідує пан Головний Отаман; радісне обличчя та велике задоволення, що нас бачить добре вдягненими, гордими бути в майбутньому старшинами рідної Армії. Кілька милих слів і Його віра, як і наша загальна, що в швидкому часі здобудемо нашу Державність. Інспектором клясів призначено полковника М. Аорченка (кол. інспектора Київської реальної школи). До СВШ прибувають генерали Юнаків, Дядюша та <підполковник> Порохівський. 23-го травня СВШ переїздить до Вінниці, де населення із захопленням нас зустрічає. Раптом — погіршення фронту і 1-а сотня виконує роллю ар'єгарда; 16-го червня 1920 р. СВШ залишає Вінницю, весь час в постійній поготівлі та 23-го червня СВШ повертається до Кам'янця-Подільського; з 11 червня командиром 1-ї сотні стає пполк. В. Немоловський (його брат юнак 2-ї сотні). Курсовими старшинами: сотник Каліновський, сотник В. Білінський, пор. Іванів та хор. Аушненко. Швидкий відступ польської армії примушує Укр. Головну Команду вислати юнаків у загрожені ворожою кіннотою райони і 1-а сотня 1-го липня є в Ярмолинцях; тут юнаки 1-ої сотні здійснюють залишені гармати і вперше ми готові до бою з нашими власними гарматами.

~ 143 ~

6 гармат ситуацію поліпшує і ми, 1-а сотня, повертаємося до Кам'янця-Подільського 11-го липня. Ворожа кіннота робить глибокий рейд в наше запілля і перша сотня прикриває відступ всієї армії. Нас, 1-у сотню, забули повідомити, і ми були дивними свідками паради кінноти Котовського, але мужня постава сотника Зубка-Мокієвського, що став командиром 1-ої сотні, загальне спокійне ставлення юнаків до цієї несподіваної пригоди, поміч місцевих людей і ми відійшли далі та знов злучилися зі всією Армією.

14-го липня 1-а сотня переходить Збруч; щимить юнацьке серце при думці, що треба покинути рідну землю, але вірний добровільно прийнятому обов'язку, скріпленою вояцькою присягою, всі себе вважають здатними до всіх забов'язань часу. В Галичині я здибаюся з моїми побратимами з Корпусу Січових Стрільців. І нас юнаків населення гарно приймає та частує. В Яслах так само місцева укр. інтелігенція з глибокою симпатією ставиться до нас. Нарешті ми в Станіславові і знов лекції, варта, а 20-го й 21-го липня 1-а сотня є в Городенці. На фронті завжди червона кіннота; тут у Хриплині парада перед Головним Отаманом; 1-а сотня зберігає залізницю, а 25-го липня повертається до м. Ясла.

30-го липня полк. П. Пучківський залишає керування СВШ і на його місце призначено полк. Миколу Шаповала. 1-а сотня забезпечує запілля і знов ми у Хриплині й 2-го серпня знов ще парада перед паном Головним Отаманом. 8-го серпня СВШ повертається до Станіславова. Події на фронті, тому 17-го серпня 1-а сотня в Галичині забезпечує запілля; 19-го серпня 1-а сотня в Тисмениці. 21-го серпня під жахливим дощем перевірка командиром ген. Михайлом Омеляновичем-Павленком. 22-го серпня у Надвірній; 1-у сотню посилають догнати утікачів до Чехії.

1-го вересня Іезуполь. В Іезуполі 1-а сотня до 6-го вересня і знов повертається до Станіславова. Дали кілька днів, щоб усіх нас привести до ладу; знов лекції та муштра. 24-го вересня у Карпатах, 1-го листопада у Чорткові, а 3-го листопада ми в Україні. Ми, 1-а сотня, що одержали літню уніформу англійської армії, починаємо відчувати холод, але несемо дозорчу службу; 5-го листопада 1-а сотня в Кам'янці-Подільському. 13 листопада вся СВШ виходить на фронт. 14-го листопада 1-а сотня в Демшині, 15-го листопада в Калині; 17 листопада в Кадіївцях в Тукові; 19-го листопада ми відрізані від всієї армії; вперше здибаємо наших вояків у Вівсях, Сатанові та Голохвастові. 20-го листопада 1-а сотня у Волочиськах.

21-го у Підволочиську — військове інтернування. Бачу моїх улюблених побратимів як гордо заховують їхній неймовірний сум. Кіннота ген. Балаховича (російська) тікає в жахливій паніці. Я з Олексою Бурлієм лишаємося позаду сотні; раптом полк. М. Лорченко каже нам двом, щоб ми врятували мільярдове військо майно. Отож, ми, зібравши декілька телефонів, з бідою знаходимо нашу 1-у сотню. 25 листопада Товстолуги і 26 листопада Тернопіль; 28 листопада СВШ в таборі інтернованих у Аанцуті. Починається сумне життя, але знов лекції та муштра.

7-го березня нас відвідує ген. В. Петрів, а 14-го квітня — пан Головний Отаман. 1-го травня Розговіни — разом з нами командарм ген. Омелянович-Павленко. 16 травня ми покидаємо Ланцут. 17-го травня Тарнів, 19 травня прибуваємо до Вадовиці.

14 липня 1921 року 1-ий випуск старшин СВШ покидає табор Вадовиці. Головний Отаман своєю присутністю вніс великий ентузіазм, і — це був великий день для всієї СВШ. В таборі починається роз'їзд всіх частин, — більшість від'їзжає на роботи. Ходять чутки про ліквідацію табору; нас продовжують муштровати; йдемо на топографічні знімки. 9-го жовтня СВШ залишає табір Вадовиці, а 10-го жовтня о 1-ій годині дня ми є в таборі Каліш. Надзвичайно мила, сердечна зустріч, що її зробив нам ген. О. Удовиченко, як також сердечне ставлення ген. Загородського, нам надало нової віри в покращення нашої долі. Табір Каліш кращий за Ланцут та Вадовиці: кращі харчі та глибока сердечність наших двох великих улюблених генералів, що багато з нас їх знали на полі бою. Пригадуються мені слова ген. О. Удовиченка до нас, до гайдамаків у Києві: “будьте чесними мужніми та добрими”. Обидва генерали з перших днів нашої визвольної боротьби стали легендарними національними лицарями. Коли Укр. Армія покинула рідні лани та була інтернована, ген. О. Удовиченко зробив заклик до українців цілого світу, щоб не забули тих, що зі зброєю в руках боролися за Державність України, і певні покращення нашого таборового життя були наслідком його великої жертвенної праці та великого престижу його імені. СВШ в кращих та спокійніших умовах продовжувала своє вояцьке життя. Існування таборової юнацької школи, де я зустрів чимало побратимів, старих вояків Укр. Армії, як також багатьох старшин, що з початку нашої боротьби винесли весь тягар керування та відповідальності. Таборовий театр, церква — це було великою моральною підтримкою для всіх. СВШ продовжувала муштру, лекції, тактичне навчання, топографічні знімки. 22-го липня 1922 року 2-ий випуск молодих старшин Армії УНР мав шану бачити та вітати Головного Отамана. Ми молоді хорунжі мусили бути в частинах, що ми самі їх обрали»^[391].

~ 144 ~

Додамо до оповідання Леоніда Буткевича, що 1-й випуск Кам'янецької юнацької школи у кількості 77 осіб цілком складався з колишніх юнаків Спільної (Житомирської) військової школи. Він мав відбутися ще наприкінці 1920 р, але через відступ на польську територію став можливим тільки у середині липня 1921 р. Начальник школи генерал-хорунжий Микола Шаповал і ад'ютант підполковник Євген Никітін описали цю подію у своїй доповіді на ім'я Симона Петлюри від 16 червня 1921 р.:

«В час перебування в минулому році Юнацької Школи в Станіславові та Кам'янцю-Подільському, коли ще Школа була озброєною й цілком чинною, іменування випускних юнаків старшинами з наданням першої старшинської ранги хорунжого намічалось як Педагогічною Шкільною Радою, так і самою Командою Школи після проходження та закінчення програмового курсу (Новий Рік), а для першої партії кінноти на місяць пізніше, саме 1 лютого біжучого року.

Несподіваний відворот армії та евакуація Школи із Кам'янця, її роззброєння та інтернування перервали навчання Школи та на багато місяців спаралізували її чинність в самий той час, як для піхоти лишалося до випуску 1 1/2 місяця, а для кінноти 2 1/2.

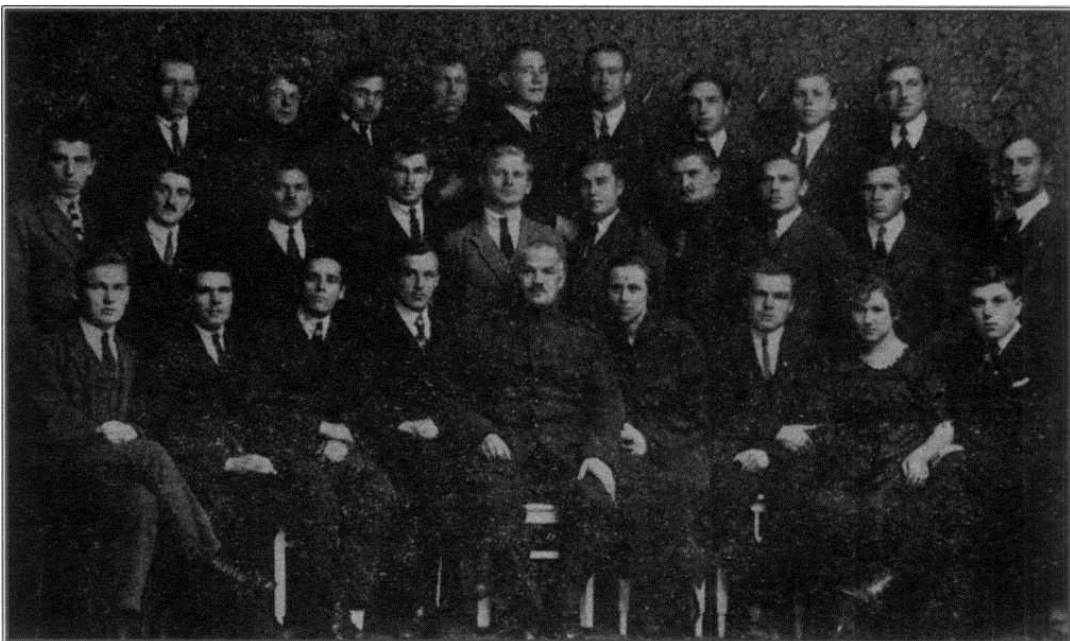
Намічені до іменування старшинами та випуску юнаки належать в переважній своїй більшості до тих, котрі в різні часи проходили курси в різних юнацьких школах, числять за собою 2–3 роки перебування в юнацькому стані, а взагалі всі перебували на військовій службі по декілька років, практично во всіх родах військового життя та діяльності вправлені цілком задовольняючи, і данне положення роззброєння й певного роду нечинності яко військового закладу з причини відсутності озброєння не являється перешкодою, аби закінчивши курс теоретично-класного, а до деякої міри й практичного (зйомки, тактичні задачі) навчання, аби сих юнаків тепер же, в час інтернування, не іменувати їх старшинами.

В даний момент, після напруженої праці по навчанню сих випускних партій в Ланцуті за останні 1 1/2 місяця й також по переїзді й у Вадовицях, повний курс включно з ухваленими Педагогічною Радою муштровими іспитами буде цілком закінчений обидвома партіями — першою пішою (31 юнак) й першою кінною (36 юнаків) через 28 днів, а саме 14 липня біжучого року, після чого на другий день, 15 липня можна вже всіх їх іменувати першою старшинською рангою хорунжого»^[392].

Викладачі та слухачі останнього (4-го) випуску Спільної військової школи, Вадовице, 27.08.1923. Посередині — начальник школи підполковник Костянтин Цурканів, праворуч від нього завуч класів генерал-хорунжий Олександр Пороховціков, ліворуч — начальник кінного відділу підполковник Юрко Ордановський (фото з приватної колекції)

Микола Отрешко-Арсський, який був серед випускників 1-го випуску кінного відділу Кам'янецької пішої юнацької школи, також залишив оповідь про своє навчання та урочистий день випуску:

Студенти Української Господарської академії — випускники Спільної юнацької школи, з начальником школи генерал-хорунжим М. Шаповалом, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

«Незабаром школу перевели до Вадовиць, де були спеціальні приміщення на класне навчання, репетиції і кінцевий іспит. Одного дня скликано старший курс і під керівництвом полк. Трутенка почалося писання перебігу служби для старшинського послугового реєстру. Далі було видано кожному з випуску школи по 5000 польських марок на видатки, зв'язані з іменованиям. Наш інспектор класів ще чогось не скінчив, але отримавши наказ від начальника школи, мусив і своє закінчити. Отож був усталений день випуску, і до того готовився весь табір. В параді, крім школи, мали взяти участь Запорозька і Окрема кінна дивізії. Завдяки полк. Липінському (ком. гарматчиків) (насправді це був підполковник Липський. — Я. Т.) створилася під його диригентурою струнна оркестра; грали в ній юнаки з різких родів зброї. З кінноти грав мій брат Андрій на басмандолі балалайці, я на балалайці. Трالی і гарматчики брати Собічевські та ще інші. Зробивши кілька репетицій, полк. Липінський задемонстрував малий концерт перед **американцем, завідуючим кантиною “ІМКА”**. Почувши нашу гру, він так перейнявся, що зараз же попросив подати список потрібних інструментів для повної оркестри. Полк. Липінський скористав з цієї пропозиції і склав список інструментів не тільки на струнну, але і духову оркестру. Американський представник негайно поїхав до Кракова і на другий день вечером привіз все, що було потрібне. Ми мали гарну струнну оркестру з 15–18 осіб і духову, на початку, 5–7 осіб, а пізніше до 10–12 осіб. В духовій оркестрі грав на кларнеті від самого початку портупей-юнак Грицько Сухин. Факт був той, що наша духова оркестра, створена старанням і подиву гідною упертістю полк. Липінського, за кілька тижнів до випуску мала в репертуарі досить поважну кількість маршів. Репетиції паради проходили під музику, а за день до самої урочистості зроблено загальну репетицію всієї залози. Струнна оркестра давала концерти в шпиталі для хворих і ранених вояків, за що ми мали (члени оркестри) у “ІМКА” тютюн, какао та інші речі безплатно. Трالی також в театрі і кінотеатрі, очевидно вечорами. Пригадую особу полк. Липінського. Високоінтелігентна, музикально-здібна людина, надзвичайно енергійна, тактовна і, крім того, мала дар непересічного організатора. Власне, тільки така людина могла зробити з нічого щось. Коли ж прийняти під увагу перебування в таборі і наші надзвичайно скромні можливості, то праця зроблена полк. Липінським, заслуговує на найвищу подяку і оцінку Настав день перед урочистістю випуску: остання репетиція паради, поправки, перевірка одягу, наші нові мундири зі старшинськими петлицями, зверху чіпляли свої юнацькі петлиці (легко притягнуті ниткою), аби їх свobodно зняти. Підготовка до балу і багато різних справ, про які зараз не пам'ятаю. На другий день вранці увесь табір придбав святочний вигляд. Несподівано над'їхало авто з Головним Отаманом, вартові старшини забігали по всіх частинах.

~ 145 ~

Вже чувся при головному в'їзді, як відповідають на привітання. Почався рух колон на величезну бетонну площу зараз же за табором. Вийшла школа. Стаємо на правому крилі, як випускники. Перша колона — піхотинці і друга — розвернутою чотовою колоною 36 кіннотчиків. Командує і веде на параді школу ген. штабу сотн. Цурканів, від сьогодні підполковник, підвищений до цієї ранги за довгу працю при підготовці першого випуску кінноти. Ми всі тішимось з цієї причини, бачучи нашого безпосереднього, улюбленого командира на чолі. На середині площі перед фронтом колон поставлено стіл (аналой), на ньому хрест та євангеліє. Отець протопресвітер Павло Пащевський відправляв молебен. Після молебну всі випускники склали присягу, повторюючи слова за отцем Павлом. З черги зачитується наказ Головної Команди Військ і Флоту УНР Ч. 69 з дня 28 липня 1921 р. про наше підвищення. Після зачитання наказу, перший шеренг обернувся і колишні юнаки познімали один одному юнацькі петлиці, залишаючи на ковнірах петлиці хорунжого. Викликали по черзі молодих старшин. Викликаний знімав шапку, підходив до аналою, цілував хрест і євангеліє, ступав два кроки вправо, клякав на одно коліно та, прощаючись зі шкільним прапором, цілував його, вставав, одягав шапку і в поставі “струнко” віддавав пошану, салютуючи прапору, зворотньо праворуч підходив до столика і підписував бланк зі змістом присяги. Від столика, відбиваючи кроки, підходив до Головного Отамана і представлявся вперше, як старшина, проголошуючи: “Пане Головний Отамане, хорунжий Микола Отрешко-Арський представляється з приводу іменования в першу старшинську рангу”. Головний Отаман подавав руку і вітав зі старшинською рангою та дякував за службу. “Слава Україні, Слава” — відповідав молодий старшина, потім звертав праворуч та підходив з черги до начальника школи ген-хор. Миколи Шаповала, начальників відділів, підполк. Немоловського, полк. Єлчанінова, підполк. Цурканова і інших старшин школи, що стояли по рангу і посаді. Закінчивши церемоніал, молодий старшина повертався на своє місце в шеренгу. Тим часом Запорозьці і Окрема Кінна дивізія готовились до паради, відходячи на дальший край площі, за ними пішла школа, а тоді і випускники, щоб стати на чолі всієї колони. Колона готова, Головний Отаман з його оточенням зайняв місце на трибуні. Аїнійні виставлені з правого боку. Ген. штабу підполк. Цурканів на чолі колони школи, звертався лицем до нас і голосно скомандував: “Слухай мою команду” і, розтягаючи слова на повний голос, подав команду: “Школа до церемоніального маршу, в чотових колонах, дистанція до одного лінійного, рівняння вправо!”. Чути було, як далі по колоні повторювалося цю команду окремо по полках, курінях, сотнях. Витримавши довшу паузу, чекаючи закінчення команди до церемонійного маршу, подав знову протяглим — “Кроком”, що луною повторювалося далі (все завмерло, увага всіх звернута була на пполк. Цурканова), і раптом коротке “Руш”. Оркестра з першим кроком грала марш, прямувала на чолі нас до трибуни, заходила вліво, зупинившись

перед нею. Наша колона приблизилася до Головного Отамана. Підполк. Цурканів обернувся і скомандував “Струнко! Право глянь! Панове старшини!”. Різкий зворот голови вправо і маршовий крок на повну стопу піхоти був кроком таким, що здавалося бетон полопає, і раптом голос пролунав Головного Отамана: “Здорові були піхотинці!”. “Добр... здоров... Пане Головний Отамане!” — відповідали вони. “Слава піхоті”. “Слава Україні, Слава!”. Підходили і прибитим кроком зі дзвоном шпор. Головний Отаман з усміхом дивився на нас. “Доброго здоров’я кіннотники” — був привіт. Ми своїм звичаєм, наголошуючи перше слово, відповідали: “Добр... здоров..., Пане Головний Отаман!”. “Дякую кіннотчикам за службу”. “Слава Україні, Слава!”.

~ 146 ~

Лунали в повітрі привіти і відповіді на чужій землі.

За трибуною заходили вправо і ставали біля неї разом із піхотою, але в один шеренг та салютували всі частини. Проходила наша колона і віддавала нам пошану, як старшинам. Далі видно було голову колони Запорозжців. Проходили славні піхотинці, бригади — одна за другою твердим своїм кроком. Одні назви вказували на їхній бойовий шлях, а саме: Богданівці, Дорошенківці, Наливайківці та інші. За ними кіннота, на чолі її командир-герой полк. Петро Дяченко, що прилягав на одну ногу, внаслідок тяжкого поранення під м. Большеві в 1920 р. Це ті безстрашні воїни Чорного полку. За ними слідувала Окрема Кінна дивізія (ОДК), яка складалася з 6 кінних полків.

Кінчилася дефіляда, і ми гуртками пішли на бенкет. Під час бенкету промовляв Головний Отаман, а пізніше підійшов до столів, де сиділи кіннотчики. Кількох із нас Головний Отаман впізнав ще з 1919 р., з часу, коли ми несли варту при Його двірці. По певному часі звернувся він до нас кажучи: “Більшість із вас піде до Окремої Кінної дивізії, тому прошу вас ідіть в полки і будьте там прикладом для інших, як правдивим українським старшинам годиться”. “Отож щастя Боже в добрий час”. Після бенкету перерва до год. 8-ої вечора, а тоді почався баль з танцями. Буфет був в заряді кінноти. Сьогодні не пригадую, хто саме там був, але пам’ятаю, що наливали добре. Правда, присутність Головного Отамана змушувала всіх до певних границь. Не пригадую докладно, в якій саме годині Головний Отаман, попрощавшись з начальством, від’їздив, але замітив це хтось з молодих старшин та повідомив нас. Наша група негайно поспішила на двір, взяли ми Головного Отамана на руки і віднесли до самоходу. Він був дуже схвильований нашою увагою, дякував за це і, попрощавшись нас, від’їхав. Забава продовжувалась до самого ранку. Нам було дано три дні вільного часу, після чого ми мали відійти до частин^[393].

По здійсненні 1-го випуску наказом Головної команди Армії УНР Ч. 45 від 28 липня 1921 р. Кам’янецька піша юнацька школа була перейменована на Спільну юнацьку школу^[394].

Навчання на пішому, кінному та гарматному відділеннях школи продовжували тепер близько 200 юнаків, переважно молодь, що прибула сюди з різних дієвих частин Армії УНР протягом літа 1920 р. Їх випуск мав відбутися за рік. Окрім того, у вересні 1921 р. до школи було прийнято кілька десятків юнаків, переважно — дітей старшин Армії УНР для навчання на молодшому курсі.

З числа юнаків 2-го курсу далеко не всі закінчили Спільну юнацьку школу. Так, 20 березня 1922 р. 50 юнаків кінного відділу школи подали клопотання «з огляду на дуже скрутне матеріальне становище» відрядити їх до кінних частин Армії УНР для відправки у їх складі на роботи до польської армії. Клопотання цих юнаків було задоволено — їх перевели до армійських кінних частин на правах козаків-однорічників^[395]. Окрім того, кілька юнаків потайки покинули школу, перетнули польсько-чехословацький кордон і дісталися до Подєбрадів, де вступили на навчання до Української господарської академії.

~ 147 ~

2-й випуск Спільної юнацької школи відбувся 28 липня 1922 р. У ньому випустилися 114 хорунжих і 3 підхорунжих (юнаків, які закінчили школу по 3-му розряду — з правом отримання рангу хорунжого лише через 4 місяці). Випускники школи були розподілені між частинами Армії УНР таким чином^[396]:

	піхотинці кіннотники артилеристи всього			
1 Запорізька дивізія	14	1	2	17
2 Волинська дивізія	15	2	2	19
3 Залізна дивізія	14	1	2	17

4 Київська дивізія	12	1	2	15
5 Херсонська дивізія	14	1	2	17
6 Січова дивізія	14	2	3	19
Окрема Кінна дивізія -		8	2	10

У вересні 1922 р. до Спільної юнацької школи було набрано четвертий (останній) курс юнаків — 32 особи, що мали різний вік і життєвий досвід. Більшість цього курсу становили молоді козаки Армії УНР, окремі з яких почали службу в українських частинах ще 1917 р. Однак серед юнаків траплявся й ветерани Першої світової війни, нагороджені Георгіївськими хрестами, і зовсім юні гімназисти, які ніколи не служили ні в яких військових формуваннях.

Спільна юнацька школа з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії

Існуванням Спільної юнацької школи Військова освіта в Армії УНР в умовах інтернування не обмежувалась. Майже у кожній дивізії були створені школи для неграмотних та малограмотних козаків, підстаршинські школи, курси вдосконалення та перепідготовки для старшин тощо. Звіт від 21 жовтня 1922 р. про різні курси та школи, що існували у таборах інтернованих українських вояків протягом 1921–1922 р., подає такі дані.

Генеральний штаб, скорочені курси для підготовки старшин до праці в оперативних штабах армії Української Народної Республіки (відкрито 21.11.1921, закінчено 20.06.1922, 27 слухачів).

Спільна юнацька школа: 2-й курс (відкрито 8.03.1921, закінчено термін навчання у липні 1922, 115 випускників), 3-й курс (відкрито 13.08.1921, 48 слухачів), 4-й курс (34 слухачі).

1-ша Запорізька дивізія: курси українознавства (відкрито 1.03.1922, 38 слухачів);

школа грамоти (відкрито 15.03.1922, 22 слухачі), термін навчання на курсах та у школі — 4 місяці.

2-га Волинська дивізія: технічні курси (відкрито 1.08.1921, 25 слухачів, термін навчання — 8 місяців, вже закінчило курси 10 осіб).

3-тя Залізна дивізія: Юнацька школа прискореного випуску для підготовки старшин військового часу (відкрито 18.04.1921, термін навчання — 4 місяці, всього навчалось 385 слухачів, з них 168 вже закінчили школу);

школи грамоти у кожній частині дивізії (відкрито 15.04.1922, 121 слухач);

підстаршинська школа (відкрита 6.02.1922, трохи згодом розпущена, на піхотному відділі навчалось 30 слухачів, на гарматно-саперному — 65, на кінному — 55).

5-тя Херсонська дивізія:

курси булавної старшини (відкрито 22.06.1921, всього 31 слухач, з них вже закінчили 15 слухачів);

курси адміністративних старшин (відкрито 22.09.1921, всього 67 слухачів, з них вже закінчили 36 слухачів);

підстаршинський вишкіл (відкрито 19.04.1922, всього було 42 слухачі, навчання припинено через від'їзд на роботи).

Окрема бригада військової жандармерії.

старшинський вишкіл (відкрито 15.01.1922, всього 30 слухачів, з них закінчило вишкіл 28 слухачів);

підстаршинський вишкіл (відкрито 15.01.1922, всього було 45 слухачів, з них закінчило вишкіл 38 слухачів);

козацький вишкіл (відкрито 15.01.1922, всього було 94 слухачі, з них закінчило вишкіл 87 слухачів).

6-й кінний Полтавський Синій полк Окремої кінної дивізії, школа неграмотних (відкрита 10.05.1922, 11 учнів);

школа малограмотних (відкрита 26.05.1922, 60 учнів).

Управління начальника тилу Дієвої армії:

курси комендантів (відкрито 1.02.1922, закінчило 60 слухачів).

Окрема бригада кордонної охорони:

повторні підстаршинські курси (відкрито 1.03.1922, закінчило 35 слухачів)^[397].

Як бачимо, крім Спільної юнацької школи старшин готувала також Юнацька школа, створена при 3-й Залізній дивізії. Її виникнення було обумовлено тим, що серед особового складу 3-ї Залізної та 2-ї Волинської дивізій, які розташовувалися у таборі Вадовиці, виявилася певна кількість колишніх юнаків Житомирської школи і великий відсоток студентської молоді. Усі вони після належної військово-теоретичної підготовки могли стати гарними старшинами. Але на той час єдиний навчальний заклад такого типу — Спільна юнацька школа — розміщувався в таборі інтернованих Ланцут, а перевезти туди всіх охочих із Вадовиць було неможливо. Тому начальники 3-ї Залізної дивізії генерал О. Удовиченко та 2-ї Волинської — генерал О. Загородський вирішили зорганізувати у своєму таборі власну школу. Офіційно вона дістала назву Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії.

Навчання у школі почалося 18 квітня 1921 р. Начальником її було призначено полковника Олександра Годила-Годлевського, завучем (інспектором класів) — полковника Павла Шандрука. План занять розраховувався на 4 місяці, однак перший і останній випуск цієї школи відбувся лише 4 грудня 1921 р. Крім юнаків, у школі 3-ї Залізної дивізії навчалися старшини, які дістали звання хорунжих і поручиків за бойові заслуги. Так, четверо хорунжих — слухачів школи, були давніми юнаками 1-ї Української військової школи ім. Б. Хмельницького та 2-ї Української військової школи (Микола Бомбело, Гнат Мартинюк, Микола Кривопуск, Віктор Бродовський). Хорунжий Павло Дубрівний ще 1915 р. як полонений російської армії активно співпрацював із Союзом визволення України, а потому став одним з організаторів 1-ї Козацько-стрілецької дивізії (Сірожупаників).

Однак моральний і духовний стан більшої частини юнацького та викладацького складу школи при 3-й Залізній дивізії був незадовільним. Після того, як до Вадовиць було перенесено Спільну юнацьку школу і обидва заклади розташувалися поруч, між юнаками та старшинами часто виникали конфлікти. Так, у школі при 3-й Залізній дивізії панувала російська мова, яку вживали начальник школи полковник Олександр Годило-Годлевський, більшість старшин, викладачів та юнаків. Проте у Спільній юнацькій школі після «репресій» генерала Шаповала російська мова була викоренена. Юнаки Спільної юнацької школи вороже ставилися до своїх російськомовних колег. Одного разу юнаки Спільної юнацької школи відмовилися підпорядковуватися наказу старшини школи при 3-й Залізній дивізії, оскільки він був відданий російською мовою. Причому один із юнаків зауважив це досить брутально. Відомості про конфлікт дійшли аж до С. Петлюри, адже юнак, хоч і мав рацію, не дотримався службової субординації та образив старшину, який служив в Українській армії з 1917 р.^[398]

Загалом Спільну юнацьку школу з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії закінчило 150 юнаків, які дістали звання хорунжих, та 18 старшин і залишалось ще понад 200 слухачів. На початку 1922 р. заклад розформовано, а юнаків розпущено по частинах.

Чималий відсоток новоспечених хорунжих — випускників школи при 3-й Залізній дивізії — згодом повернувся на батьківщину. Зокрема, за амністією повернулися на Радянську Україну Василь Кавун, Дмитро Добровольський, Володимир Хмельницький, Микола Мельник, Прохор Нечипоренко, Олександр Рудницький, Костянтин Кудрявцев та інші (список складено за матеріалами Державного архіву Служби Безпеки України). Їхня доля простежується за архівно-слідчою справою одного з випускників школи Петра Ковальського, який у 1923 р. прибув на батьківщину й оселився у Фастові в родині свого брата Бориса, теж колишнього вояка Дієвої армії УНР, пораненого у 1919 р.

Для Петра Ковальського повернення було нелегким вибором. За плечима в нього лишилися служба в Армії УНР з грудня 1917 р., участь у Першому Зимовому поході, Залізний хрест за Зимовий похід і бої Ч. 1700, могила рідного брата Дмитра, розстріляного під Базаром, і прокляття другого брата — В'ячеслава — учасника Першого та Другого Зимових походів, що залишився у Варшаві. Петро Ковальський працював робітником на залізниці разом із братом Борисом, його дружиною та її батьком — колишнім вояком армії Колчака. Їх заарештували у жовтні 1930-го, катували та примушували зізнатися в організації контрреволюційного заклоту. Внаслідок важкого в'язничного тиску дружина Бориса повісилася у камері. Петро, Борис та його тесть були засуджені до смертної кари^[399]. Приблизно тоді ж в Україні було заарештовано майже всіх, хто повернувся з Польщі: когось розстріляли, когось — заслали на Сибір.

Звичайно, серед випускників школи при 3-й Залізній дивізії були й такі, що знайшли себе в нелегкому емігрантському житті. Приміром, Павло Дубрівний та Леонід Токайло після Другої світової війни емігрували до США, були активними діячами місцевої української громади, авторами спогадів, опублікованих у збірнику «За Державність» (числа 10 та 11).

Євген Снігур (Едвард Снігур-Рафальський) під час Другої світової війни служив у батальйонах шуцманшафту, восени-взимку 1942 р. на чолі українського взводу в складі 26-го полку дивізії СС «Вікінг» брав участь у битві за Сталінград. Діставши поранення, 24 грудня 1942 р. поручик Снігур-Рафальський на одному з останніх літаків був евакуйований зі Сталінграда. Потому він служив в українських частинах вермахту, а в 1945 р. опинився у складі Української Національної армії генерала Павла Шандрука. По війні Євген Снігур мешкав на еміграції у Великобританії^[400]. 1945 р. в Українській Національній армії служив і випускник школи при 3-й Залізній дивізії хорунжий Федір Горчинський^[401].

Є дані й про долю деяких інших випускників Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії. Так:

Верба Дмитро (27.04.1902 р. н., уродженець м. Канів, Київщина), у 1931 р. закінчив лісовий відділ Української господарської академії^[402]. *Тунько Данило* (10.12.1894 р. н., уродженець с. Запсілля, Полтавщина), у 1929 р. став випускником агрономічного відділу Української господарської академії^[403].

Дубрівний Павло (14.01.1894-10.07.1975) р. н. уродженець с. Синявка, Чернігівщина. 1917 р. — один з організаторів 1-ї Козацько-Стрілецької (Сірожупанної) дивізії з військовополонених — українців російської армії на території Австро-Угорщини. У 1927 р. закінчив агрономічний відділ Української господарської академії, потому працював у Львові, Яворові та Калуші; 1944 р. виїхав до Німеччини. З 1950 р. мешкав на еміграції в США. Похований на цвинтарі Баунд-Брук^[404].

Зозуля Левко (18.03.1901 р. н., уродженець с. Стружки, Поділля), у 1930 р. — випускник гідротехнічного відділу Української господарської академії^[405].

Зозуля Аярго (7.06.1903 р. н., уродженець с. Стружки, Поділля), в 1930 р. закінчив лісовий відділ Української господарської академії, потому викладав на Закарпатській Україні. 1944 р. виїхав до Німеччини, а звідти — до Австралії, працював професором гімназії у м. Глосопі (Південна Австралія)^[406].

Катеринич Іван (2.12.1899 р. н., уродженець с. Погоріле, Поділля), 1929 р. став випускником гідротехнічного відділу Української господарської академії^[407].

Корпун Леонід (2.01.1901 р. н., уродженець с. Данилова Балка, Поділля), в 1927 р. закінчив хіміко-технологічний відділ Української господарської академії^[408].

Котлярів Іван (17.03.1902 р. н., уродженець м. Стародуб, тоді Чернігівщина), випускник гідротехнічного відділу Української господарської академії 1927 р.^[409]

Котович Павло (29.01.1900—8.02.1960), мешкав на еміграції у Польщі, після Другої світової війни виїхав до Німеччини. Займався журналістикою, у 1940–1950 роки був редактором українських видань у Німеччині «Наше життя», «Українські вісті», «Мета», а з 1954 р. — мовним редактором українських видань Інституту для вивчення СРСР. Помер і похований у Мюнхені^[410].

Мартинюк Леонід (16.9.1900—?), народився у м. Ново-Николаєвську Томської губернії. Під час Другої світової війни служив у 14-й дивізії військ СС «Галичина», був командиром сотні дивізіону самоходів. У повоєнні роки мешкав у Німеччині^[411].

Мороз Федір (4.03.1895 р. н., уродженець с. Войнівка, Херсонщина), у 1928 р. закінчив агрономічний відділ Української господарської академії^[412].

Остахів Андрій (18.05.1902 р. н., уродженець Києва), 1929 р. став випускником хіміко-технологічного відділу Української господарської академії^[413].

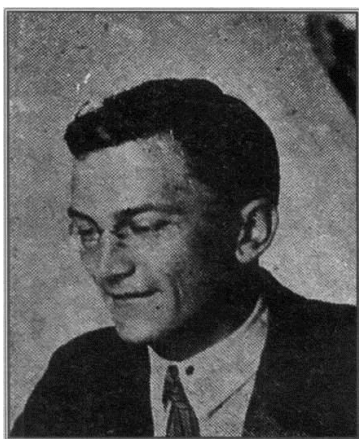
Сердюк Данило (9.12.1898 р. н., уродженець с. Бреусівка, Полтавщина), у 1927 р. закінчив агрономічний відділ Української господарської академії^[414].

Токайло Леонід (1.07.1895—11.02.1969), уродженець с. Тарасівка на Поділлі. 1914 р. пішов на фронт, у складі 32-го піхотного Кременчуцького полку брав участь у боях із німцями, за бойові заслуги дістав відзнаки Святого Георгія 4-го, 3-го та 2-го ступенів і чин прапорщика. У 1924 р. емігрував до Франції, мешкав у м. Гренобль. Голова філії товариства бувших вояків Армії УНР у Греноблі^[415].

Черняхівський Семен (1.09.1898 р. н., уродженець м. Конотоп, тоді Чернігівщина), в 1932 році закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії^[416].

Яременко Антін (17.12.1899 р. н., уродженець с. Вільховий Ріг, Харківщина), випускник гідротехнічного відділу Української господарської академії 1930 р.^[417]

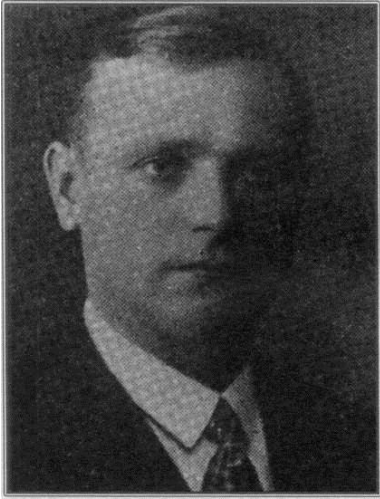
Яременко Олександр (21.12.1899 р. н., уродженець м. Ногайськ, Таврія), в 1928 р. закінчив агрономічний відділ Української господарської академії^[418].

Абрамович Василь, випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Верба Дмитро, випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу, фото 1930 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Дубрівний Павло, випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу, фото поч. 60-х років (За Державність, Торонто, 1964, ч. 10)

Зозуля Левко, випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Зозуля Лярго, випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу, фото 1950 років

Левченко Микола, випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу, учасник другого Зимового походу, фото 1920 років (За Державність, Каліш, 1932, ч. 3)

Лихошва Борис, випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу, фото 20-х років (За Державність, Варшава, 1939, ч. 9)

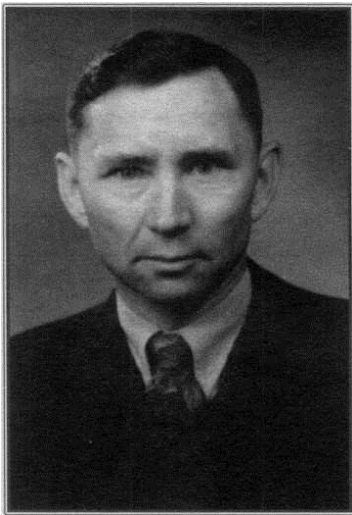
Токайло Леонід, випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу, фото 1919 року (За Державність, Торонто, 1966, ч. 11)

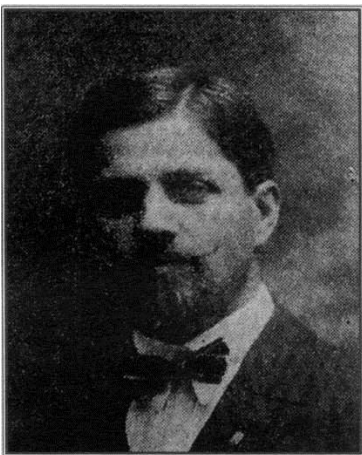
Черняхівський Семен, випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Яковлів Олександр, випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу, фото 20-х років (За Державність, Варшава, 1938, ч. 8)

Яременко Антін, випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу, фундатор видання історії 3-ї Залізної дивізії, повоєнне фото (Третя Залізна дивізія, Нью-Йорк, 1982, т. 2)

Яременко Олександр, випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу, фото 1930 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Доля випускників Спільної юнацької школи

Чотири випуски старшин, які дала Спільна юнацька школа, у складі Дієвої армії УНР не брали участі в бойових діях. Пояснити цей факт можна лише після детального розгляду подальшої долі її випускників.

З наказів по школі за 1922 р. бачимо, що вже восени цього року чимала кількість вихованців Спільної юнацької школи опинилась у Чехословаччині на навчанні в Українській господарській академії у Подебрадах. Вони не припиняли зв'язку зі школою та навіть намагалися фінансово допомагати юнакам, що в умовах таборового життя тяжко хворіли. Зокрема, зі своєї невеликої стипендії за жовтень 1922 р. вони вираховували по 2 крони та переслали їх на потреби хворих на сухоти юнаків. У наказі по Спільній юнацькій школі Ч. 329 від 23 листопада 1922 р. було оголошено список цих жертводавців — колишніх викладачів та юнаків. Це були: сотник Юрій Дараган, поручик Гордій Скубій, хорунжі Олександр Варавін, Лев Завялів, Андрій Марченко, Павло Молодожоненко, Пилип Петрик, Олександр Сомчинський, Лев Уманець, Микола Фещенко-Чопівський, Іван Гейза, Олександр Ломацький, Тимотій Краснокутський, Микола Кулик, Олексій Батюта, Іван Гордіюк, Трохим Шептун, Юрій Канонир, Євген Корнилович, Павло Захарченко, Юрій Руденко, Василь Афанасієвський, Лука Коритник, канцеляристи (урядовці школи) Павло Гречишкін та Олександр Боровиків, юнаки Євген Кульчицький, Йосип Кушелів, Юрій Гаврун. Окрім того, дружина генерала Шаповала, Антоніна Шаповал, надіслала 5 крон^[419].

~ 151 ~

Серед перерахованих хорунжих та юнаків 4 належали до 1-го випуску, 17 — до другого. За ними пішли й інші вихованці школи, що стали студентами Української господарської академії в Подебрадах та Українського педагогічного інституту в Празі, а потім працювали за фахом у Чехословаччині та Польщі.

Значна частина випускників школи залишилася у Польщі, не здобуваючи ніякої цивільної освіти. Їм довелося працювати на різних важких і часто низькооплачуваних роботах — на вугільних копальнях, лісозаготівлі, цукроварнях, у сільському господарстві тощо. Окремі випускники прийняли сан і стали священиками православних парафій Польщі та Східної Європи.

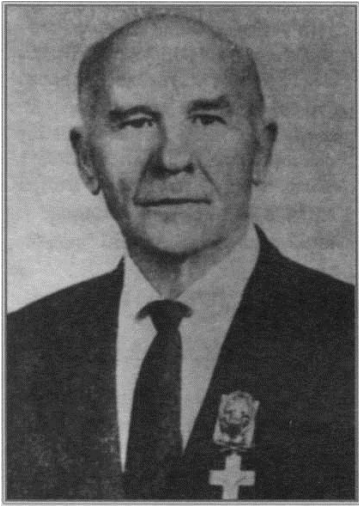
Друга світова війна суттєво вплинула на долю колишніх юнаків. Деяких було арештовано радянською владою у 1939–1941 чи 1944–1945 рр. Частина їх пізніше розстріляли радянські каральні органи НКВС або фашисти. Немало юнаків опинилося на службі у збройних силах Німеччини — батальйонах шуцманшафту та 14-й дивізії військ СС «Галичина».

Після закінчення Другої світової війни колишні випускники Спільної юнацької школи оселялися в Європі, Америці та Австралії. Здебільшого вони відігравали помітну роль у житті місцевих українських громад, займалися виданням україномовної літератури та часто фінансували його. Доля їх складалася по-різному.

1-й випуск

Варавін Олександр (8.09.1899 р. н., уродженець с. Боголюбівка, Катеринославщина), у 1927 р. закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії^[420]. *Василевський Григорій* (1902—14.11.1977, уродженець с. Михалкове під Одесою. У 1920 роки працював інженером у Чехословаччині, мешкав у Празі, після Другої світової війни емігрував до США. Помер та похований у м. Оберлін^[421].

Гурін Дмитро (26.10.1889—5.04.1967, уродженець с. Лавриківці, Полтавщина). 1930 р. закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії. Після Другої світової війни емігрував до США, працював інженером-гідраліком, мешкав у Бостоні, похований на цвинтарі Баунд-Брук^[422].

Василевський Григорій, випускник I випуску Спільної юнацької школи, фото поч. 70-х років (Вісті Комбатанта, Нью-Йорк, 1978, ч.2)

Кукшин Ларіон, випускник I випуску Спільної юнацької школи, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Гурін Дмитро, випускник I випуску Спільної юнацької школи, фото 1930 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Метельський Методій, випускник I випуску Спільної юнацької школи, фото 30-х років (За Державність, Варшава, 1939, ч. 9)

Навроцький Єлісей, випускник I випуску Спільної юнацької школи, фото поч. 20-х років (За Державність, Варшава, 1937, ч. 7)

Охотенко Дмитро, випускник I випуску Спільної (Житомирської) військової школи, фото 30-х років (За Державність, Варшава, 1939, ч. 9)

Отрешко-Арський Микола, випускник I випуску Спільної юнацької школи, фото поч. 20-х років (За Державність, Варшава, 1937, ч. 7)

Сухін Григорій, випускник I випуску Спільної юнацької школи, фото 1923 року (ЦДАКФДУ ім. Г. С. Пшеничного)

Фещенко-Чопівський Микола, випускник I випуску Спільної юнацької школи, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Чесно Іван, випускник I випуску Спільної юнацької школи, згодом. — ад'ютант школи; фото 1924 року — в уніформі 2-го уланського полку Литовської армії (*Lietuvos kariuomenes karininkai, 1918–1953, Vilnius, 2002, t. 2*)

Ярошевський Ігор, випускник I випуску Спільної юнацької школи, фото поч. 60-х років (За Державність, Торонто, 1966, ч. 11)

Добровольський Федір (Теодосій), у 1921–1923 рр. був курсовим старшиною Спільної юнацької школи, помер у Калішу в 1927 р., похований на українському військовому цвинтарі у Щипіорно^[423].

Завялів Лев (25.11.1898 р. н., уродженець м. Кам'янець-Подільський), у 1927 р. закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії^[424].

Кукишин Ааріон (19.10.1896 р. н., уродженець м. Переволочна, Полтавщина), 1931 р. став випускником хіміко-технологічного відділу Української господарської академії^[425].

~ 152 ~

Метельський Методій (6.04.1898 р. н., уродженець с. Громи, Київщина), у 1928 р. закінчив лісовий відділ Української господарської академії^[426].

Навроцький Єлисей, після Другої світової війни мешкав на еміграції у США, був активним діячем місцевої української громади^[427].

Отрешко-Арський Андрій, у 1943–1944 рр. служив у 14-й дивізії військ СС «Галичина», загинув у битві під Бродами^[428].

Отрешко-Арський Микола Миколайович (20.02.1900–1986), народився на Запоріжжі. У 1918 р. навчався у технічній школі в Кам'янці-Подільському. У листопаді цього ж року добровольцем вступив до 60-го пішого дівового полку ім. Я. Кармелока військ Директорії. У лютому 1919 р. дістав поранення, тому служив однорічником у Лубенському кінному полку, з вересня — юнак Житомирської юнацької школи, потім — Спільної юнацької школи. У 1943–1944 рр. служив у 14-й дивізії військ СС «Галичина», у 1950–1970 роки мешкав на еміграції в США, був активним українським громадським діячем, фінансово допомагав багатьом українським виданням, автор спогадів про Житомирську та Спільну юнацькі школи у нью-йоркському часопису «Тризуб». У 1970–1980 роки був останнім головою Спільки бувших вояків-українців у США. Похований на цвинтарі Баунд-Брук^[429].

Писаренко Олександр (1902 р. н., уродженець х. Лелюхи Кобеляцького повіту Полтавської губернії), у жовтні 1918 р. вступив до 2-го Запорізького полку Армії Української Держави, у складі 1-го Республіканського полку ДАУНР брав участь у боях із червоними військами навесні 1919 р. Влітку відправлений до Житомирської юнацької школи та перебував весь час у її складі. На початку жовтня 1922 р. повернувся на батьківщину. Подальша доля невідома^[430].

Приходько (Яценко-Приходько) Михайло (Микола?), у 1923 р. повернувся на батьківщину — до с. Межерічка Житомирського округу Радянської України, за станом на 1926 р. мешкав у рідному селі, подальша доля невідома^[431].

Руденко Юрій (12.08.1899 р. н., уродженець м. Окниця, Бессарабія), у 1928 р. закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії^[432].

Сухін Григорій, помер 1927 р. у Калішу, похований на українському військовому цвинтарі у Щипіорно^[433].

Фещенко-Чопівський Микола (28.11.1899 р. н., уродженець с. Вчорайше, тоді Київщина), у 1927 р. закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії, під час Другої світової війни служив у вермахті: був спочатку заступником командира 108-го батальйону шудманшафту, а потім його командиром. Помер на еміграції в США на початку 90-х років^[434].

Хижниченко Павло, помер у 1920 роки у таборах інтернованих, похований на українському військовому цвинтарі у Щипіорно^[435].

Хилецький Юрій, зник безвісти під час Другого Зимового походу. За іншими даними (зі слів батька, полковника Армії УНР) — помер від сухот^[436].

Чесно Іван, по закінченні школи залишився у її постійному складі як інструктор з верхової їзди. 1923 р. виїхав на батьківщину — до Литви, закінчив Литовську військову школу, тому служив у Литовській армії. Після Другої світової війни емігрував до США, підтримував тісні стосунки з українською військовою еміграцією^[437].

2-й випуск

Афанасієвський Василь (30.12.1897 р. н., уродженець м. Погиричі (?), Чернігівщина), у 1927 р. закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії^[438].

Батюта Олексій (17.03.1900 р. н., уродженець с. Кладьківка, Чернігівщина), випускник агрономічного відділу Української господарської академії 1927 р.^[439]

Бахтин Леонід, 30 травня 1926 р. емігрував до Франції^[440].

Бурлій Олекса, у 1920–1930 роки мешкав у Рівному, працював продавцем у магазині. Під час війни був комендантом районної поліції в Києві. Помер 1946 р. у Німеччині^[441].

Буткевич Леонід (1900—30.10.1980), учасник бою під Крутами (у складі Студентської сотні), у 1920–1930 роки працював у Франції, у 1950—1970-ті мешкав на еміграції у США, був активним діячем місцевої української громади, автор спогадів про Спільну юнацьку школу^[442].

Гейза Іван (15.08.1895 р. н., уродженець с. Красносілка, у той час — Київщина), у 1927 р. закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії^[443].

~ 153 ~

Грушецький Іван (25.09.1901—31.12.1976), уродженець Києва. Закінчив Українську господарську академію, навчався у Празькій політехніці, у 1938–1939 рр. працював на Закарпатті, боровся проти угорської окупації Карпатської України, перебував в угорських в'язницях. 1948 р. емігрував до Австралії, був організатором Об'єднання Українців Австралії. Помер та похований у м. Мельбурн (Австралія)^[444].

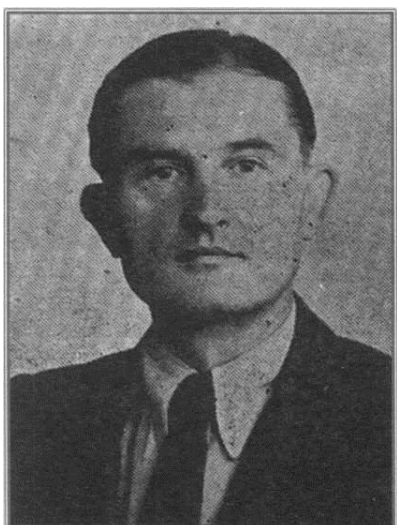
Домбровський Тимотій, у 1920–1930 роки працював завідувачем цукрових магазинів цукроварні у с. Бабин Рівненської області, розстріляний фашистами на початку липня 1941 р.^[445]

Дударець Михайло (21.11.1899 р. н., уродженець м. Ставище, Київщина), у 1932 р. закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії^[446].

Євтимович Сергій (1900—29.05.1964), учасник бою під Крутами. У 1943–1945 рр. — старшина 14-ї дивізії зброї СС «Галичина», учасник бою під Бродами. Помер та похований у м. Дарбі (Німеччина)^[447].

Зайців Микола (25.11.1901 р. н., уродженець м. Стародуб, Чернігівщина), в 1932 р. закінчив агрономічний відділ Української господарської академії^[448].

Зімницький Михайло (19.09.1892—25.10.1965, уродженець с. Липці, Харківщина). У 1932 р. закінчив агрономічний відділ Української господарської академії, потім — Празьку школу садівництва, був керівником хліборобської школи у м. Сянок (Галичина, тепер Польща), у 1949 р. емігрував до Австралії. Помер та похований у м. Мельбурн (Австралія)^[449].

Батюта Олексій, випускник II випуску Спільної юнацької школи, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Зубченко Данило (10.12.1899, с. Паляниченці, Київщина) у 1929 р. закінчив хіміко-технологічний відділ Української господарської академії^[450].

Кардинал Максим (26.08.1901 р. н., уродженець с. Копистирин, Поділля), випускник агрономічного відділу Української господарської академії 1932 р.^[451].

Катеринчак Олександр (15.05.1903 р. н., уродженець с. Копистирин, Поділля), 1930 р. закінчив агрономічний відділ Української господарської академії^[452].

Корнилович Євген (15.02.1898 р. н., уродженець с. Великий Скит, Волинь), у 1927 р. став випускником економічно-кооперативного факультету Української господарської академії^[453].

Буткевич Леонід, колишній вояк Студентського куреня, учасник бою під Крутами, випускник II випуску Спільної юнацької школи, фото початку 1920 років (ЦДАКФДУ ім. Г. С. Пшеничного)

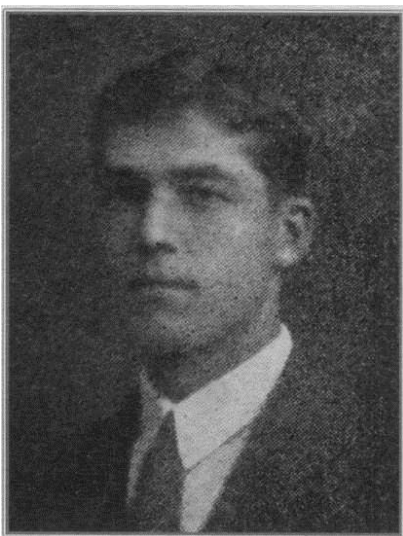
Дударець Михайло, випускник II випуску Спільної юнацької школи, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

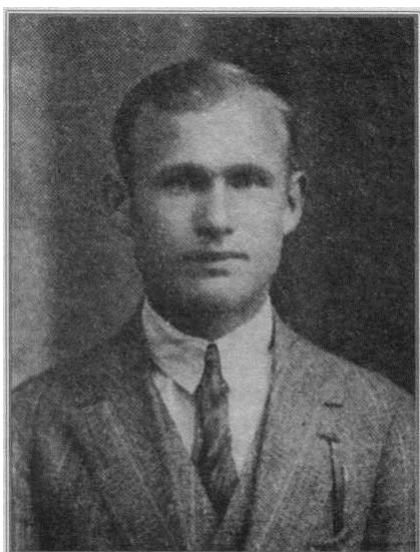
Єфимович Сергій, колишній вояк Студентського куреня, учасник бою під Крутами, випускник II випуску Спільної юнацької школи, фото 30-х років (За Державність, Варшава, 1939, ч. 9)

Зайців Микола, випускник II випуску Спільної юнацької школи, фото 1930 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Катеринчак Олександр, випускник II випуску Спільної юнацької школи, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

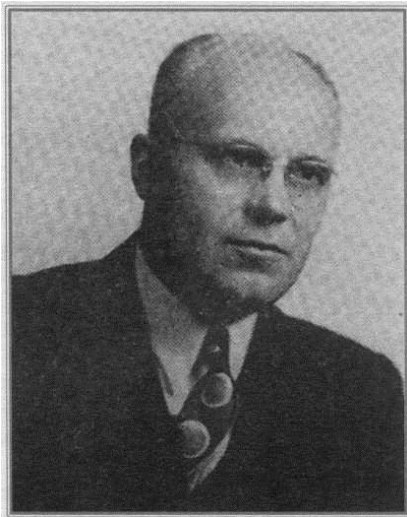
Крас покутський Тимотій, випускник II випуску Спільної юнацької школи, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Марченко Андрій, випускник II випуску Спільної юнацької школи, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Охмак Іван, випускник II випуску Спільної юнацької школи, портрет поч. 20-х років (За Державність, Торонто, 1966, ч. 11)

Рибак Леонтій, випускник II випуску Спільної юнацької школи, фото 1930 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Краснокутський Тимотій (21.02.1901 р. н., уродженець с. Успенівка, Катери нославщина), 1927 р. закінчив агрономічний відділ Української господарської академії^[454].

Кучерявий Панас (Атаназій) (1.05.1901 р. н., уродженець с. Вікнине, Поділля), випускник хіміко-технологічного відділу Української господарської академії у 1930 р. Помер до 1942 р.^[455].

~ 154 ~

Лазаркевич В'ячеслав, 30 травня 1926 р. емігрував до Франції^[456].

Ломацький Олександр (2.08.1896 р. н., уродженець м. Бар, Поділля), у 1927 р. закінчив агрономічний відділ Української господарської академії^[457].

Макаревич Федір, навесні 1924 р. виїхав на роботи в ліси у район м. Цумань, імовірно, засланий радянською владою на Сибір у 1944–1945 рр.^[458]

Маницький Іван (20.03.1898 р.н. м. Кам'янець-Подільський), дістав звання хорунжого посмертно, учасник Другого зимового походу, розстріляний під Базаром.

Марченко Андрій (6.07.1900 р. н., уродженець м. Бориспіль, Полтавщина, тепер Київщина), у 1927 р. закінчив хіміко-технологічний відділ Української господарської академії^[459].

Молодожоненко Олексій (5.10.1899 р. н., уродженець с. Піски, Полтавщина), випускник гідротехнічного відділу Української господарської академії у 1927 р.^[460]

Охмак Іван Юхимович (27.12.1901—30.03.1980), народився у с. Троковичі під Житомиром, закінчив три класи Житомирської семінарії, був одним із перших вихованців Житомирської юнацької школи. 30 травня 1926 р. емігрував до Франції^[461].

Петрик Пилип (9.01.1900 р. н., уродженець с. Павлівка, Поділля), у 1929 р. випустився з гідротехнічного відділу Української господарської академії^[462].

Поважук Володимир, помер у 1920 роки у таборах інтернованих, похований на українському військовому цвинтарі у Щипіорно^[463].

Рибак Леонтій (21.07.1899 р. н., уродженець с. Підлісне, Поділля), у 1929 р. закінчив агрономічний відділ Української господарської академії^[464].

Сакович Андрій, у 1943–1944 рр. був командиром 1-го куреня 30-го полку 14-ї дивізії військ СС «Галичина»^[465].

Скочко Володимир, у 1923 р. повернувся на батьківщину — до м. Житомир, за станом на 1926 р. мешкав у Києві, подальша доля невідома^[466].

Сомчинський Олександр (12.12.1900 р. н., уродженець м. Ковель, Волинь), колишній кадет Володимирського Київського кадетського корпусу, 1927 р. закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії^[467].

Сухоставський Володимир (15.08.1898 р. н., уродженець с. Будки, Поділля), у 1929 р. став випускником агрономічного відділу Української господарської академії, помер до 1942 р.^[468]

Теліга Михайло (8.12.1900 р. н., уродженець ст. Ахтирська, Кубань, нині смт Ахтирський Краснодарського краю, РФ), у 1929 р. закінчив лісовий відділ Української господарської академії^[469].

Трубний Олександр (15.05.1900 р. н., уродженець м. Могилів-Подільський), випускник хіміко-технологічного відділу Української господарської академії 1929 р.^[470]

Уманець Лев (18.02.1901 р. н., уродженець с. Гречківка, Київщина), 1927 р. закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії^[471].

Чокарів (Чекарів) Петро (5.08.1901—4.4.1936), народився у м. Гросулове на Херсонщині, нині смт Велика Михайлівка), болгарин за національністю. 1929 р. — випускник лісового відділу Української господарської академії, помер на історичній батьківщині — у Болгарії^[472].

3-й випуск

Ведмідський Андрій, у 1920 роки працював на цукроварні в с. Бабин Рівненської області, потому переїхав на власний хутір у районі Здолбунова. 1944 р. вивезений на роботи до Німеччини, у 1949-му емігрував до Австралії, де й помер у 1953 р.^[473]

Вільчек Микола (17.11.1901, уродженець м. Кам'янець-Подільський), 1931 р. закінчив хіміко-технологічний відділ Української господарської академії, 1939 р. був командиром сотні Карпатської Січі, розстріляний угорцями під час боїв за незалежність Закарпатської України^[474].

Гандзієнко Артем, у 1920 роки працював на цукроварні у с. Бабин Рівненської області, під час війни певний час служив у 108-му батальйоні шуцманшафту, потому мешкав у с. Бабин та м. Балта^[475].

Годованяк Михайло, у 1950–1970 роки мешкав на еміграції у США^[476].

Голуб Григорій, навесні 1924 р. виїхав на лісові роботи в район м. Цумань, імовірно, засланий радянською владою на Сибір у 1944–1945 рр. ^[477]

Єрмолаєв Леонід Олексійович (28.7.1899— 7.09.1970), народився у м. Бахмач. У 1916 р. добровольцем пішов на фронт Першої світової війни. З червня 1918 р. служив однорічником у 4-й Північній бригаді Корпусу кордонної охорони Української Держави, з червня 1919 р. перебував на навчанні у Житомирській юнацькій школі, з січня 1920 р. — на службі в 3-й Залізній дивізії.

~ 155 ~

Потому повернувся до Спільної юнацької школи. У 1920–1930 роки працював на цукроварні у с. Бабин Рівненської області. 1944 р. виїхав до Варшави, а звідти — до Західної Німеччини, у 1950 р. емігрував до США, мешкав у Чикаго, автор спогадів ^[478].

Парнюк Гаврило, випускник III випуску Спільної юнацької школи, фото 1923 року (*За Державність, Торонто, 1964, ч.10*)

Йосипишин Петро Тимофійович (16.09.1900— січень 1994), народився у с. Гранів Гайсинського повіту Подільської губернії. 30 травня 1926 р. емігрував до Франції. Мешкав у Парижі, де у 1934 р. закінчив Консерваторію за спеціальністю інженера музичних інструментів. У 1958–1988 рр. очолював у Парижі Українську бібліотеку ім. С. Петлюри ^[479].

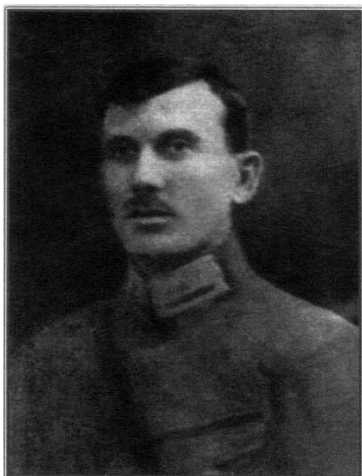
Кардасевич (Кордасевич) Борис (29.07.1899 р. н., уродженець с. Мандришівка, Поділля), у 1928 р. закінчив економічно-кооперативний факультет Української господарської академії, у 1930 роки — контрактний старшина у польській армії. Помер на еміграції у США ^[480].

Морозовський Петро, 30 травня 1926 р. емігрував до Франції ^[481].

Паламарчук Степан, у 1920–1930 роки працював технічним помічником директора цукроварні у м. Бабин Рівненської області, розстріляний фашистами на початку липня 1941 р. ^[482]

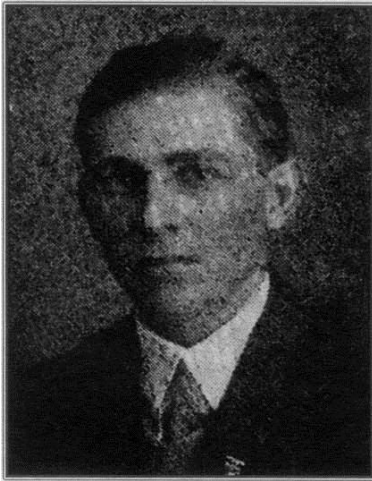
Сімянців Валентин, випускник IV випуску Спільної юнацької школи, згодом — відомий інженер та мемуарист, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Яценко Володимир, випускник III випуску Спільної юнацької школи, фото 1920 років (Українська Господарська Академія в ЧСР, 1922–1935, Нью-Йорк, 1959)

Церклевич Гнат, випускник III випуску Спільної юнацької школи, фото 1923 року (За Державність, Варшава, 1938, ч. 8)

Ярмак Захарій, випускник III випуску Спільної юнацької школи, фото 1923 року (За Державність, Варшава, 1939, ч. 9)

Парнюк Таврило (26.07.1899 — після 1969), народився у с. Мойсіївка Хорольського повіту Полтавської губернії, закінчив Хорольську гімназію, з квітня 1919 р. навчався у Житомирській юнацькій школі. У 1920–1930 роки мешкав на еміграції в Польщі, після Другої світової війни виїхав до США, за станом на 1963 р. мешкав у м. Гамільтон^[483].

Пономаренко Костянтин, працював у цукроварні с. Бабин Рівненської області, помер у 1926 чи 1927 р.^[484]

Редько Микола (29.11.1896 р. н., уродженець с. Дібрівка Тарашанського повіту Київської губернії), з 1926 р. був дяком Бабинської парафії на Волині, у 1942 р. прийняв сан священника, був призначений на парафію біля Кам'яця-Подільського, де залишався й після приходу радянських військ; репресований^[485].

Редько Сергій, 30 травня 1926 р. емігрував у Францію^[486].

Сіхневич Юстин, у 1923–1938 рр. працював референтом плантаційного відділу у с. Бабин Рівненської області, потім працював на цукроварні Лубна-Шренява біля Кракова. 30 березня 1942 р. арештований німцями, помер у квітні 1945 року у концтаборі Освенцім^[487].

Скаженюк Леонід, емігрував до Бельгії^[488].

Старченко Іван, випускник Полтавського кадетського корпусу, протягом 1918–1920 рр. служив у полку Чорних Запорозжців, учасник Першого Зимового походу, в 1920 роки працював на цукроварні у с. Бабин Рівненської області, помер у санаторії Шкло поблизу Львова 20 березня 1934 р.^[489]

Церклевич Гнат, у 1920 роки працював на цукроварні у с. Бабин Рівненської області, потім переїхав до с. Расники, у 1939-му заарештований та розстріляний у м. Рівному радянськими каральними органами^[490].

Чернявський Захар (18.12.1896 р. н., уродженець с. Фурпалівка, Поділля), у 1928 р. закінчив лісовий відділ Української господарської академії^[491].

Янківський Лев, у 1920 роки працював на цукроварні у с. Бабин, потім мешкав у Здолбунові, 1944 р. перебував у Варшаві^[492].

Ярмак Захарій, помер у Калішу від сухот у 1923 р.

Яценко Володимир (11.11.1903 р. н., уродженець с. Храпачі, Київщина), у 1930 р. закінчив лісовий відділ Української господарської академії. Помер до 1942 р.^[493]

Сімянців Валентин (24.04.1899 — після 1980), уродженець с. Великий Бурлук, Харківщина), 1929 р. — випускник гідротехнічного відділу Української господарської академії, мешкав у м. Пардубіці. 1949 р. емігрував у США, спочатку жив у Нью-Арку (штат Нью-Джерсі), 1952 р. став членом Об'єднання мистців-українців в Америці (займався різьбярством), 1957 р. переїхав до Вашингтона. Автор численних спогадів^[494].

Окремо слід згадати про поручника Григорія Костянтиновича Полтавченка — «вічного юнака» Спільної юнацької школи. Він походив з сільської родини с. Вербки Хорольського повіту Полтавської губернії. У 1909 р., коли Полтавченкові минуло 21 рік, його було покликано на військову службу до російської армії. У її лавах він брав участь у Першій світовій війні, був нагороджений відзнаками Святого Георгія 4-го та 3-го ступеня, а у червні 1917 р. за бойові заслуги дістав звання прапорщика. З кінця 1918 р. Полтавченко обіймав командні посади у військах Південної групи Дієвої армії УНР. Потому зголосився до Житомирської юнацької школи, щоб отримати військову освіту. Брав участь у Першому Зимовому поході, служив у 3-му кінному полку. В останній для Армії УНР осінній кампанії 1920 р. Полтавченко здійснив подвиг, за що дістав наступне звання поручика. Про його вчинок було оголошено в наказі по Армії УНР Ч. 66 від 5 жовтня 1920 р.:

«Хорунжого 3-го кінного полку Окремої Кінної Дивізії Полтавченко за те, що, ескортуючи в бою під Требо влей 17 вересня б. р. в супроводі 6 кіннотчиків 150 підвід, відбитих у большевиків, та біля 200 плонених, будучи заатакованим ворожою розстрільною в кількості від 50 до 100 чоловік, проявив велику присутність духа і хоробрість та, примусивши полонених кричати “Слава”, вніс в ряди ворога паніку і заставив його тікати, підвищую в рангу Поручника. Підписав: Головний Отаман Петлюра»^[495].

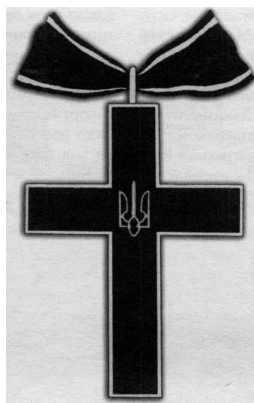
У таборах інтернованих Полтавченко повернувся до Спільної військової школи та закінчив її в 3-му та в 4-у випусках. Потому мешкав на еміграції в Польщі. Під час Другої світової війни виїхав до Німеччини. Помер у Німеччині в 1960 році^[496].

Зустріч вихованців юнацької школи та ветеранів 1-ї Запорізької дивізії у Парижі у ресторані «Белянкур», 1931 рік. Стоять у першому ряді зліва направо: Недайкаша Порфир, Охмак Іван, Редько Сергій, Капустянський Микола (гість), Морозовський Петро, Буткевич Леонід.

Стоять у другому ряді: сьомий — Бахтин Леонід, восьмий — Набока Іван, дев'ятий — Вереха Іван, десятий — Вишиваний Василь (Габсбург-Лотрінген, гість), одинадцятий — Бордюківський Семен (фото з фондів ЦДКФДУ ім. Г.С. Пшеничного)

Військові священники Армії Української Народної Республіки

Історія українського військового духовенства — окрема тема, яка потребує детального та глибокого дослідження. Однак поряд з офіцерами слід хоча б коротко згадати про польових православних священників, які боролися та героїчно вмирили у складі частин Армії УНР.

Першим українським військовим ієреєм був 31-літній отець Микола Маринич, який 17 квітня 1917 р. став членом Військового клубу ім. П. Полуботка. Як представник клубу, отець М. Маринич брав участь у формуванні 1-го Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького та одразу став його полковим священником.

У липні 1917 р. до військ Центральної Ради вступив 43-річний отець Павло Пашевський, що до того служив у с. Жолоби Ямпільського повіту Подільської губернії. Його було призначено полковим священником другої військової частини Центральної Ради — 1-го Українського запасного полку (згодом — полк ім. П. Дорошенка).

Після проголошення III Універсалу та початку формування Армії УНР виникла потреба у створенні головної управи військового духовенства. Очолив її піонер українського військового душпастирства отець Микола Маринич.

Наприкінці 1917 — на початку 1918 р. лави духовенства Армії УНР поповнилися ще кількома особами, серед яких найбільш відомі священники Антоній Матеюк, Анатолій Волкович (панотець Окремої Запорізької дивізії), Микола Кукулевський (2-го Запорізького полку), Михалевич (3-го Гайдамацького полку).

Коли до влади прийшов гетьман П. П. Скоропадський, справу українського військового душпастирства було занедбано. Зважаючи на те, що Армія Української Держави мала невеликі старшинські кадри, потреба у військових священниках, на думку Військового міністерства, майже відпала. Фактично панотці залишалися тільки в українських національних частинах: Окремій Запорізькій дивізії, Інструкторській школі старшин та новосформованому Чорноморському коші. Серед військових священників цих частин особливо слід відзначити отців Миколу Маринича, Анатолія Волковича (обидва — в Окремій Запорізькій дивізії), Павла Пашевського (у Чорноморському коші) та Юрія Жевченка (Інструкторська школа старшин). Останній, щоправда, недовго служив в українському війську: в 1920 роки він став полтавським архієпископом УАПЦ і незабаром був страчений радянськими каральними органами.

~ 157 ~

Зауважмо, що далеко не всі старшини кадрових частин поділяли думку Військового міністерства Української Держави. В архіві зберігся рапорт одного зі старшин 4-го Сердюцького пішого полку (ймовірно, сотника Архипа Кмети) на ім'я його високопреосвященства митрополита Київського і Галицького Антонія такого змісту:

«В районі росташування 4-го Сердюцького полку (в Прозорівській башні) знаходиться церква, Паном-Отцем якої лічиться о. Ціхановський. Позаяк у кожному полку, згідно військового статуту, повинна бути своя полкова церква, я звертаюсь до Вас з ласкавим проханням чи не представиться можливим передати

вищезгадану церкву в розпорядження Командира 4-го Сердюцького полку, причому бажано було б, щоб Панотець зостався її настоятелем... Церква знаходиться в казармах полку. Адміністративне управління її належить до причту, завдяки чому у місце росташування полку приходять громадяне полку зовсім невідомі, що при сучасному менту з'являється дуже небажаним»^[497].

У жовтні 1918 р. до кадрових частин Армії Української Держави почали призначати військових священників. Більшість із них були росіянами, і невдовзі, за деякими винятками, залишили лави українських військ.

Однак уже за місяць у Білій Церкві утворилася українська Директорія, яка підняла повстання проти гетьмана П. П. Скоропадського. Одним із головних учасників цих подій був священник Антоній Матеюк. Саме його наприкінці листопада 1918 р. було призначено панотцем військ Директорії, а трохи згодом — протопресвітером Дієвої армії УНР і керівником головної управи військового духовенства. На цій посаді отець А. Матеюк перебував до листопада 1919 р., коли захворів на тиф.

Зусиллями отця Антонія Матеюка було розроблено та затверджено штати українського військового духовенства. Передбачалося, що при штабі кожного корпусу або групи буде один протоієрей або священник, у розпорядженні якого перебуватимуть псаломщик-регент (він же секретар) та церковник. Корпусним священникам мали підпорядковуватись протоієреї та ієреї полків, гарматних бригад і військових шпиталів (по одному на частину). Кожному з полкових священників так само допомагали псаломщик-регент і церковник. Старший з ієреїв виконував обов'язки благочинного^[498].

Насправді в Дієвій армії УНР священників було значно менше, ніж передбачалося. Так, за станом на 15 вересня 1919 р. у військах УНР перебувало 17 священників: 3 при штабі армії, 3-у військах Запорізької групи, 4-у групі Січових Стрільців, 6-у Волинській групі, 1-у резервному курені Головного Отамана.

У військах Волинської групи, де військових священників було найбільше, вони розподілялися таким чином: по одному в штабі групи, у 3-му пішому Подільському, 10-му та 11-му Сірожупанних полках, у 2-му кінному полку ім. М. Залізняка та у 1-му запасному курені.

Серед священників Волинської групи більшість становили ті, що вступили до українських військ на Харківщині ще за часів Української Держави. На початку 1919 р. разом із 7-м Харківським корпусом Дієвої армії УНР їх було евакуйовано на Волинь, де згодом розподілено по різних військових частинах. Так, 10 березня 1919 р. колишній полковий священник 42-го пішого Валкського полку та благочинний 14-ї пішої дивізії Василь Сукачів був призначений полковим священником 51-го пішого дієвого полку ім. С. Наливайка та благочинним 17-ї пішої дієвої дивізії. Його колеги з інших частин дістали такі призначення: полковий священник 40-го пішого Ізюмського полку Семен Григорович призначений у 49-й піший дієвий полк ім. І. Франка, священник 13-ї гарматної бригади Кость Бушма — в 17-й дієвої гарматної бригади, священник 14-ї гарматної бригади Олександр Богачев — у 18-ту гарматну бригаду^[499].

Волинське єпархіальне зібрання православних священиків 12–13 лютого 1936 року. За столом перший зліва сидить колишній діяч Українського генерального військового комітету Центральної Ради Петро Певний, другий — протопресвітер Армії УНР Павло Пащевський (фото з приватної колекції)

З Волинської групи слід також назвати отця Михайла Гарасименка — колишнього панотця 19-ї пішої дієвої дивізії та отця Михайла Обертовича^[500].

~ 158 ~

У Запорізькій групі душпастирські функції виконували священики Павло Пащевський та Анатолій Волкович, панотцем Київської групи був Іван Теодорович, 9-ї Залізничної дивізії — Микола Маринич.

Згодом до Дієвої армії УНР вдалося залучити ще деяких священиків. Так, 29 вересня 1919 р. до складу кількох військових частин було призначено таких священиків:

— до 1-го рекрутського полку — протоієрея Миколу Морачевича (у 1918–1919 рр. він був панотцем 7-го пішого Подільського полку),

— до 2-го пластунського полку — панотця Миколу Демчука,

— до Житомирської юнацької школи — панотця Никитюкова,

— до 3-го військового польового шпиталю — панотця Олександра Хранкевича^[501].

Відомо також, що восени 1919 р. панотцем 4-го рекрутського Сірожупанного полку був отець Михайло Четвертинський^[502].

Починаючи з жовтня 1919 р. війська Дієвої армії УНР охопила епідемія тифу. Торкнулася вона й військових священиків, зокрема Антонія Матеюка, Івана Теодоровича та деяких інших. Зважаючи на складність умов продовження боротьби певна кількість священиків інтернувалася на польській території чи й взагалі залишила лави армії та повернулася до мирного способу життя. У Першому Зимовому поході, який почався 6 грудня 1919 р, узяли участь три найбільш витривалі військові священики: Павло Пащевський (став виконуючим обов'язки головного священика армії), Василь Сукачів та Микола Маринич.

Після закінчення Першого Зимового походу та переформування Армії УНР кількість військових священників збільшилася до п'яти — приєдналися Анатолій Волкович та Михайло Обертович, які до того були інтерновані на території Польщі. Восени 1920 р. коло українського військового душпастирства поповнилося ще двома священниками Павлом Пятаченком та Михайлом Раїнським. За станом на вересень 1921 р. у складі Армії УНР було сім військових священників: два при штабі армії та по одному у 1-й Запорізькій, 2-й Волинській, 3-й Залізній, 5-й Херсонській та 6-й Січовій дивізіях.

Коли Армія УНР була інтернована на території Польщі, кількість військових священників почала збільшуватись за рахунок українських вояків, що з власного бажання приймали священний сан. 2 січня 1921 р. було висвячено військового урядовця 6-ї Січової дивізії Петра Білона. 3 травня того ж року — військового урядовця інтендантської управи Військового міністерства УНР Василя Варваріва. У Каліському таборі було відкрито курси українських священників, які закінчили шість осіб. Троє з них — Лазар Воронюк, Дмитро Залізняк та Михайло Лещук прийняли сан священника. Ще троє — Пилип Шпартак, Григорій Бунь та Іван Велівченко — стали дяконами^[503]. Окремі іереї приєдналися до Армії УНР уже в Польщі.

Отець Петро Білон у своїх спогадах подає список військових священників Армії УНР:
Пащевський Павло, протопресвітер, керівник головної управи військового духовенства;
Варварів Василь, священник — панотець Військового міністерства УНР;
Сукачів Василь, протоіерей — панотець 2-ї Волинської дивізії;
Пятаченко Павло, протоіерей — панотець 3-ї Залізної дивізії;
Маринич Микола, священник — панотець 4-ї Київської дивізії;
Волкович Анатолій, протоіерей — панотець 5-ї Херсонської дивізії;
Воронюк Лазар, священник — панотець 5-ї Херсонської дивізії (по смерті А.Волковича);
Білон Петро, священник — панотець 6-ї Січової дивізії;
Бублій Панас, священник — панотець кінно-гірського гарматного дивізіону Окремої кінної дивізії;
Мельник Григорій, священник — панотець 4-го Київського кінного полку;
Раїнський Михайло, панотець 39-го стрілецького куреня 5-ї Херсонської дивізії (у 1922 р. був призначений священником парафії на Волині);
Сімакович Флегонт, ієромонах — панотець 1-го запасного військового шпиталю;
Залізняк Дмитро, священник — панотець 1-го запасного військового шпиталю (після від'їзду з табору Ф. Сімаковича),
Лещук Михайло — панотець однієї з частин Армії УНР,
Никитюк Н., священник — панотець однієї з частин Армії УНР (у 1922 р. був призначений священником парафії на Волині)^[504].
Окрім того, за твердженням Петра Білона, деякий час священником у складі Армії УНР був Кирило Стеценко — відомий український композитор.

Після того, як у 1924 р. Армія УНР була остаточно розформована, а колишній табір інтернованих українських вояків став станицею, у сан священників висвятилось ще кілька військових. Це, зокрема, отець Михайло Павловський (полковник, колишній начальник відділу контррозвідки Армії УНР), Іван Грушецький (поручик Спільної військової школи, після висвячення — отець Йосип), Гнат Мартинюк (поручик Охорони Головного Отамана), Микола Редько (хорунжий), Степан Скрипник (хорунжий, майбутній патріарх УАПЦ Київський і Всієї Руси-України Мстислав), Володимир Судакевич (урядовець 3-ї Залізної дивізії, по висвяченні — отець Антонін), Дмитро Маган (колишній вояк 6-ї Січової дивізії), Білецький Олександр і багато інших^[505].

~ 159 ~

Українські православні священники — колишні вояки Армії УНР, героїчно проявили себе й під час Другої світової війни. Чимало їх було знищено комуністичними каральними органами та нацистами. Зокрема, один з панотців — Михайло Павловський, у 1940 роки став польовим православним священником Української Повстанської Армії на Волині та згодом загинув на своїй посаді.

Біографічні дані найвідоміших військових священників Армії УНР Волкович Анатолій Васильович

(2.07.1866–1922/1923), священник, протоіерей. Народився у с. Жукітки Чернігівської губернії. Закінчив Духовну семінарію, 9.08.1889 прийняв сан священника. З 3.02.1894 до 12.02.1918 був полковим священником 13-го гусарського Нарвського полку російської армії, був нагороджений Золотим наперсним хрестом на Георгіївській стрічці та всіма орденами до ордена Святого Володимира 4-го ступеня з мечами та биндою. З 17.03.1918 — панотець Окремої Запорізької дивізії військ Центральної Ради, з 6.07.1918 — Кінно-

гайдамацького полку ім. К. Гордієнка до часу його розформування 23.09.1918. З 30.09.1918 — панотець 1-го Запорізького полку ім. П. Дорошенка Армії Української Держави, з 12.01.1919 — 11-ї гарматної бригади ДАУНР, з 14.02.1919 — 1-ї пішої запасної бригади, з 22.03.1919 — 1-го пішого запасного полку до його розформування 5.05.1919. З травня 1919 р. — священник Запорізького кінно-козачого полку ім. К. Гордієнка, 17.12.1919 був інтернований поляками. З 6.06.1920 — панотець 4-ї Київської запасної бригади АУНР, згодом перейшов до 5-ї Херсонської дивізії. Був одржкений, мав 4 дітей (залишились у Полтаві). Помер і похований в одному з таборів інтернованих^[506].

Маринич Микола Агафонович

(25.09.1885 — листопад 1921?), священник. Народився у с. Бровки Сквирського повіту Київської губернії. Закінчив Київську духовну семінарію. 17.04.1917 добровольцем вступив до 1-го Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького та став його полковим священником. З 6.12.1917 був головним священником військ Центральної Ради, з 13.03.1918 — панотець Інструкторської школи старшин, з 17.07.1918 — Окремої Запорізької дивізії Армії Української Держави, з 11.12.1918 — Чорноморського коша військ Директорії, з 1.02.1919 — Залізнично-технічного корпусу та 9-ї Залізничної дивізії ДАУНР, з 20.12.1919 — Збірної (згодом 4-ї) Київської дивізії АУНР. Учасник Першого Зимового походу. Був одружений, мав 3 дітей у с. Почучіки (?) Сквирського повіту Київської губернії. У листопаді 1921 р. взяв участь у Другому Зимовому поході. Потрапив у полон під час бою під с. Малі Міньки 17.11.1921. За неперевіреними даними, був замордований більшовиками. Встановити долю не вдалося^[507].

Матеюк Антоній Васильович

(?—1919), протопресвітер Дієвої армії УНР. Народився у с. Угнин Володавського повіту на Холмщині, закінчив Холмську духовну семінарію. До 1914 р. був священником у с. Хижовичі Томашівського повіту Холмської губернії. Під час Першої світової війни евакуювався до Києва та був призначений військовим священником 248-ї ополченської дружини. Один із керівників українського руху серед мешканців Холмщини та Підляшшя, на Холмському з'їзді у Києві 25–27.08.1917 був обраний заступником голови Холмського губернського виконавчого комітету. У 1917 р. — член Центральної Ради. Наполягав на беззастережному включенні Холмщини до складу УНР. Наприкінці 1917 — на початку 1918 р. перебував на посаді священника 2-ї Сердюцької дивізії військ Центральної Ради. Навесні 1918 р. — у складі Окремої Запорізької дивізії Армії УНР. Після приходу до влади гетьмана П. П. Скоропадського мешкав у Києві. У листопаді 1918 р. приєднався до керівників Антигетьманського повстання та був призначений протопресвітером спочатку військ Директорії, а потім — Дієвої армії УНР. У листопаді 1919 р. захворів на тиф і був залишений у лікарні м. Жмеринки. Того ж місяця, по захопленні міста білогвардійськими військами, страчений^[508].

Обертович Михайло Тимофійович

(30.09.1888—?), священник. Народився у Житомирі, закінчив 1-у Житомирську чоловічу гімназію, висвячений у сан священника 2.02.1913. Під час Першої світової війни був полковим священником 5-го запасного піхотного полку й ударного батальйону 71-ї піхотної дивізії, був нагороджений наперсним хрестом, орденами Святого Станіслава 3-го та 2-го ступенів. У 1919 р. був панотцем 1-го кінного полку ім. О. Осецького та 4-го пішого рекрутського Сірожупанного полку ДАУНР. З літа 1920 р. — панотець 21-го куреня 3-ї Залізної дивізії та пізніше всієї 3-ї Залізної дивізії, з 1921 р. — Окремої кінної дивізії. Був одружений, мав доньку (залишились у Житомирі). Подальша доля невідома^[509].

~ 160 ~

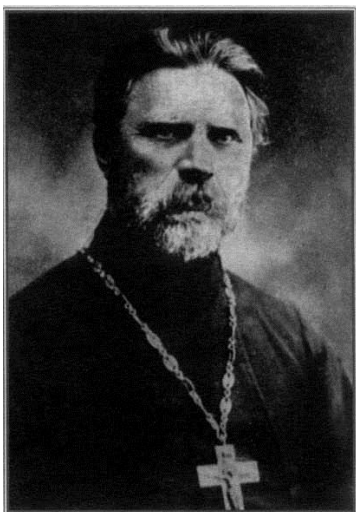
Пахцевський Павло Григорович

(15.01.1874—26.01.1942 (1944?)), протопресвітер АУНР. Народився у с. Великі Прицьки Канівського повіту Київської губернії. Навчався у Київській духовній семінарії, закінчив 2 курси юридичного факультету Київського університету. Прийняв сан 22.11.1894. Був священником у с. Жалоби Ямпільського повіту Подільської губернії. У 1917 р. зголосився на службу до військ Центральної Ради та 25.07.1917 був призначений полковим священником 1-го Українського запасного полку (згодом полк ім. П. Дорошенка), з 6.08.1918 — панотець Чорноморського коша Армії Української Держави. 2.03.1919 протопресвітером Амвросієм Вінницьким висвячений у сан протоієрея. З 5.03.1919 — панотець і благочинний Запорізького корпусу ДАУНР, з 14.11.1919 в. о. головного священника ДАУНР, пізніше — протопресвітер АУНР. Учасник Першого Зимового походу. Був одружений, мав 7 дітей. Родину о. Пахцевського у 1922 р. таємно переправлено з радянської території до Польщі. З 1924 р. — священник у с. Бабин Рівненського повіту, де була станиця колишніх вояків Армії УНР. У 1941 р. призначений настоятелем переданого УАПЦ собору Святої Марії-Магдалини у Варшаві. Помер у Варшаві, похований на цвинтарі «Воля». Більшість джерел

повідомляють про те, що П. Пашевський помер 1944 р., але П. Білон у своїх спогадах називає іншу дату — 26.01.1942^[510].

Пятаченко Павло

(14.12.1875—9.06.1935), священник, потім протоієрей. Народився у с. Ковтунівка Пирятинського повіту на Полтавщині. Закінчив Полтавську духовну семінарію, до 1917 р. був наглядачем за церковними школами Пирятинського повіту Полтавської губернії. У 1919 р. евакуювався до Кам'янця-Подільського. Навесні 1920 р. вступив до 2-ї стрілецької (згодом — 3-ї Залізної) дивізії, був панотцем куреня та бригади. З 26.11.1920 — панотець 3-ї Залізної дивізії. У 1920–1930 роки був священником на Волині. Загинув від руки вбивці у с. Піддубці Луцького повіту, де очолював місцеву парафію^[511].

Пятаченко Павло, протоієрей (За Державність, Варшава, 1936, Ч. 6)

Сукачів Василь Миколайович

(1868—?), протоієрей. Походив з с. Лимани Ізюмського повіту Харківської губернії. Закінчив духовну семінарію, прийняв сан 17.01.1892, з 1903 р. — священник Кубанської пластунської бригади російської армії, під час Першої світової війни обіймав посаду полкового священника 123-го піхотного Козловського полку та благочинного 31-ї піхотної дивізії російської армії. Був нагороджений Золотим наперсним хрестом на Георгіївській стрічці, палицею та всіма орденами до ордена Святого Володимира 3-го ступеня з мечами. У 1918 р. — панотець 55-го (пізніше 42-го) пішого Валкського полку та благочинний 14-ї пішої дивізії Армії Української Держави, з травня 1919 р. — 3-го пішого Подільського полку ДАУНР, з 21.07.1919 — Волинської групи ДАУНР, з кінця 1919 р. — Збірної (згодом 2-ї) Волинської дивізії АУНР. Учасник Першого Зимового походу. Був одружений, мав 4 дітей. Подальша доля невідома^[512].

Теодорович (Феодорович) Іван (Іоанн)

(1887 — травень 1971), священник. У 1918 — навесні 1919 р. був панотцем 1-ї Козацько-стрілецької (Сірожупанної) дивізії ДАУНР, згодом — штабів Правобережного та Холмського фронтів ДАУНР, влітку 1919 р. — при штабі ДАУНР, із серпня 1919 р. — Київської групи ДАУНР. Восени 1919 р. захворів на тиф та залишився у Вінниці в одній із лікарень. По одужанні виїхав на Волинь, де став священником у с. Митиці. Залишився на території Радянської України. Один з ініціаторів відродження Української автокефальної православної церкви, керівник українських парафій на Волині та Поділлі. Навесні 1921 р. заарештований ЧК, невдовзі звільнений. У 1922 р. брав участь у Всеукраїнському соборі православної церкви у Києві, під час якого висвячений на єпископа УАПЦ. Був єпископом у Вінниці. У лютому 1924 р. на пропозицію митрополита УАПЦ Литовського виїхав до США, де став архієпископом, а згодом митрополитом УАПЦ. Мешкав у м. Філадельфія (США), похований на цвинтарі Баунд-Брук, США^[513].

Посвячені ікони Святої Покрови 2-го кінного полку ім. І. Мазепи, 1922 рік. Посередині — протопресвітер Армії УНР Павло Пащевський, навколо нього — інші українські військові священники (фото з приватної колекції)

Список старшин, зарахованих на дійсну українську військову службу та підвищених до наступних рангів протягом липня 1920 — липня 1923 рр

Влітку 1920 р. в Армії Української Народної Республіки почався процес перевірки серед особового складу офіцерських звань зі старої російської чи австро-угорської армій, а також надання відповідних українських старшинських рангів. При цьому кожний старшина окремим наказом офіційно зараховувався на дійсну українську військову службу. Загалом до липня 1923 р. було зараховано та підвищено до наступних рангів понад 2000 старшин Армії УНР. Переважна більшість активного українського військового елемента дістала старшинські звання. Але не всі з тих старшин, що служили в Армії УНР, були зараховані на українську військову службу. До списків української старшини не потрапили:

а) командири Армії УНР, які загинули протягом 1917–1920 рр. (передбачалося, що згодом вони будуть зараховані окремими наказами — посмертно);

б) деякі вищі командири (генерал-хорунжі та полковники, наприклад — Петро Дяченко, Олександр Недзвецький, та ін.), які зараховувалися до складу Армії УНР окремими (персональними) наказами;

в) колишні офіцери російської армії (переважно зі складу білогвардійських або Червоної армій), які різними, часто випадковими шляхами потрапили до Армії УНР влітку-восени 1920 р. й потому, вийшовши на інтернування, одразу облишили її;

г) українські старшини, які протягом кінця 1920–1922 рр. (але ще до моменту свого зарахування на дійсну військову службу) фактично дезертували з Армії УНР: повернулись на батьківщину, брали участь у партизанських рейдах або вступили на навчання до вузів Чехословаччини і Польщі;

д) випускники 3-го та 4-го випусків Спільної військової школи, яким надавалися старшинські ранги протягом серпня 1923 — червня 1924 рр.

За наказом Головного отамана Симона Петлюри, з 30 червня 1924 р. припинялися будь-які подальші підвищення у старшинських рангах «аж до часу розпочаття Українською Армією і Фльотою воєнних дій на УКРАЇНСЬКІЙ ЗЕМЛІ».

Таким чином старшини, зараховані на дійсну військову службу протягом 1920–1923 рр., ставали основою української військової та цивільної еміграції.

До початку 1930 років наказ Симона Петлюри виконувався майже непорушно. Але потому до лав української еміграції, зокрема — і військової, почали приходити нові люди. Деякі з них належали до числа старшин, які з різних обставин облишили Армію УНР ще до моменту зарахування на дійсну військову службу. Серед них також була певна кількість колишніх офіцерів-українців різних білогвардійських формувань. Зважаючи на те, що чисельність української військової еміграції у той час сильно скоротилася, військове міністерство УНР в екзилі прийняло рішення не перевіряти таких осіб і майже беззастережно приймати їх до своїх лав організацій. З одного боку, це рішення значно спрощувало легалізацію серед української еміграції дійсних ветеранів Визвольної війни 1917–1921 рр., не зарахованих на дійсну військову службу. З другого боку, в українських емігрантських організаціях (особливо Канади та США, де у той час ще було мало ветеранів Армії УНР), почали з'являтися самозванці, радянські агенти з підробленими біографіями, або особи, які значно перебільшували свої військові ранги (наприклад, хорунжі називали себе сотниками, а сотники — полковниками тощо). Деякі оголошували себе полковниками Армії УНР та, користуючись із необізнаності місцевої української громади, могли роками паразитувати на ній.

Ще більш гостро постало питання про ранги у 1940–1970 роки, коли одна частина ветеранів Армії УНР майже безупинно «дарувала» собі наступні звання, а інша бойкотувала цей процес.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в Україні збереглася чернетка журналу зарахування старшин Армії УНР на дійсну українську військову службу протягом 1920–1923 рр. (Ф. 1075. — Оп. 1. — Спр. 94). У журналі було зазначено прізвище, ім'я, рід зброї, військове звання, з яким особа вступала до Армії УНР, дати подань до наступних військових звань і номери наказів з датами надання цих звань. Часто також зазначалося Т. зв. старшинство у тому або іншому званні. Прізвища старшин у журналі розміщуються за розділами: всі на літеру «А», «Б» і т. д. Але у середині самих розділів прізвища складені не за абеткою.

Хоч чернетка журналу і є цілісним окремим документом, певна частина інформації стосовно дат надання звань, номерів наказів і старшинства подана в ньому неповно. Крім того, ця інформація мала суто службовий характер і для сучасного дослідника не є важливою. Тому в списку ми залишили тільки важливі дані: прізвища, імена, військові звання, з якими особи вступили до Армії УНР, та українські старшинські ранги за станом на 1923 р.

~ 162 ~

Слід зауважити також, що, на відміну від російської армії, де офіцери та військові урядовці носили не тільки різні звання, а ще й були, фактично, різними кастами, в **Армії УНР** це явище було зліквідовано. Усі українські військові мали однакові звання, але до рангів осіб, що виконували урядові функції, додавався термін «адміністративний» (скорочено — «адм.»). Формально всі адміністративні старшини належали до допоміжного корпусу старшин (в оригіналах 1920-х років він звався «вспоміжний корпус старшин», а скорочено — «в.к.с.»).

Подекуди в журналі трапляються примітки — позначки у вигляді хрестика чи навіть хрестика з датами, які свідчать про смерть старшини протягом 1921–1923 рр. Ці примітки ми залишили без змін.

Абраменко Олександр, поручник, піхота — сотник
Абрамович Василь, хорунжий, артилерія — поручник
Августінопольський Володимир, хорунжий, піхота — поручник
Авдijenко Василь, підхорунжий, артилерія — хорунжий
Авраменко Андрій, хорунжий, піхота — поручник
Аврамчук Хома, хорунжий, піхота — поручник
Адаменко Гнат, козак — хорунжий
Адамович Петро, юнак, піхота — хорунжий
Адерсон Кость, адм. поручник, в.к.с. — адм сотник
Александрук Семен, хорунжий, піхота — поручник;
Алексін Микола, підполковник, піхота — полковник
Алмазов Олекса, полковник, артилерія — генерал-хорунжий
Андрущенко Клим, хорунжий, піхота — підполковник
Андрущенко Олекса, юнак, кіннота — хорунжий
Андрущенко Петро, сотник, піхота — підполковник
Антипів Олекса, хорунжий, технічні війська — сотник
Антоненко Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Антоненко Олександр, юнак, кіннота — хорунжий

Антончик Андрій, хорунжий, піхота — поручник
Антосевич Адольф, юнак, кіннота — хорунжий
Ардашев Віктор, підполковник, піхота — полковник
Арндт Герман, сотник, технічні війська — підполковник
Артеменко Микола, хорунжий, піхота — підполковник
Артемьев Олександр, хорунжий, технічні війська — поручник
Арцимович Іван, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Астахів Юрко, хорунжий, піхота — поручник
Атрошенко Павло, підполковник, піхота — полковник
Афанасєвський Василь, юнак, піхота — хорунжий
Бабак Іван, юнак, піхота — хорунжий
Бабенко Іван, хорунжий, піхота — сотник
Бабенко Кость, хорунжий, піхота — сотник
Бабій Іван, хорунжий, піхота — поручник
Бабій Олекса, хорунжий, піхота — поручник
Бабняк Іван, хорунжий, піхота — сотник
Базарників Василь, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Базілевич Борис, козак, піхота — повернуто сотника
Базілевич, сотник, піхота — підполковник
Базілевський Павло, сотник, піхота — підполковник
Базілевський Микола, поручник, піхота — сотник
Базілівський Гаврило, полковник, піхота генерал-хорунжий
Байвенко Володимир, сотник, технічні війська — підполковник
Байдак Петро, адм. хорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Байдак Святослав, юнак, кіннота — хорунжий
Бакевич-Шуковський Дмитро, хорунжий, піхота — сотник
Бакланів-Петрів Євген, сотник, кіннота — полковник
Бакс Артем, хорунжий, піхота — сотник
Бакум Дмитро, хорунжий, піхота — сотник
Балабан Яків, юнак, артилерія — хорунжий
Баланівський Омелько, хорунжий, піхота — сотник
Балатуків Алі-Бей, хорунжий, піхота — підполковник
Балдинський Микола, поручник, піхота — сотник
Баліцький Кирило, адм. підхорунжий, піхота — адм. сотник
Баліцький Левко, поручник, піхота — підполковник
Балянівський Павло, підхорунжий, технічні війська — хорунжий
Барабанів Андрій, хорунжий, піхота — сотник
Барабаш Наркіс, хорунжий — поручник
Барабаш Олександр, сотник, піхота — підполковник
Баранів Василь, хорунжий, піхота — поручник
Баранівський Леонід, поручник, піхота — сотник
Баранник Павло, хорунжий, піхота — сотник
Барвінський Борис, сотник, піхота — підполковник
Бардик Сергій, хорунжий, піхота — поручник
Баржанівський Іван, хорунжий, піхота — сотник
Баржанівський Леонід, хорунжий, піхота — сотник
Баржицький Всеволод, хорунжий, в. суд. оф. — сотник
Барило Іван, юнак, піхота — поручник
Барський Пилип, підстаршина, кіннота — поручник
Бартошук Радіон, козак, кіннота — хорунжий
Бас Михайло, юнак, кіннота — хорунжий

~ 163 ~

Басенко Юрко, хорунжий — сотник
Баскевич Іван, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Батюта Олекса, портупей-юнак, артилерія — хорунжий
Бахтин Леонід, юнак, піхота — хорунжий
Бахусів Капітон, поручник, піхота — підполковник
Бачинський Леонтій, поручник, піхота — сотник
Бачинський Микола, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Бачинський Яким, хорунжий, піхота — сотник
Башинській Еспер, полковник, артилерія — генерал-хорунжий
Безкоровайний Михайло, адм. сотник, в.к.с. — адм. підполковник
Безносюк Іван Андрійович, хорунжий, піхота — сотник

Безручко Марко, генерал-хорунжий, генштаб — генерал-хорунжий
Безсонів Петро Миколайович, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Бензик Михайло, юнак, кіннота — хорунжий
Берг Володимир, адм. сотник, в.к.с. — адм. підполковник
Березняк Тихон, козак, піхота — хорунжий
Березняк Годос, козак, піхота — хорунжий
Березовський Левко, юнак, піхота — хорунжий
Берзін Василь, поручник, піхота — сотник
Беркоза Андрій, хорунжий, піхота — підполковник
Бернасівський Микола, юнак, піхота — хорунжий
Бернасовський Віктор, поручник, піхота — сотник
Бернатович Володимир, сотник, піхота — полковник
Бесіда Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Бибік Василь, хорунжий, піхота — поручник
Бистрицький Дмитро, сотник, військ, офіція — підполковник
Битинський Микола, поручник, технічні війська — сотник
Бігановський Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Бідненко Андрій, хорунжий, піхота — поручник
Білан Микола, сотник, піхота — підполковник
Білахів Віталій, хорунжий, артилерія — сотник
Білецький Євген, полковник, кіннота — генерал-хорунжий
Білецький Іван, юнак, кіннота — хорунжий
Білецький Сергій, хорунжий, піхота — сотник
Білецький Спиридон, полковник, піхота — полковник
Білий Федір, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Білинський Віталій, сотник, піхота — сотник
Білинський Володимир, юнак, піхота — хорунжий
Білініченко Дмитро Тихонович, адм. підхорунжий, піхота — адм. хорунжий
Білогуб Дмитро, поручник, кіннота — підполковник
Білодуб Сава, поручник, артилерія — підполковник
Білозір Олекса, юнак, піхота — хорунжий
Білоус Данило, поручник, артилерія — сотник
Біляев Іван, сотник, піхота — сотник
Більовіцук Василь, хорунжий, піхота — сотник
Бірін Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Бірюк Петро, підхорунжий, піхота — хорунжий
Бісик, поручник, піхота — сотник
Благовіщенський Іван, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Благовіщенський Олександр, поручник, піхота — сотник
Блажків Петро, юнак, піхота — хорунжий
Блаута Іван Степанович, адм. підхорунжий, В.К.С. — адм. поручник
Блонський Кость, хорунжий, піхота — поручник
Блощаневич Микола, підполковник, піхота — полковник
Блудимко Іван, хорунжий, піхота — сотник
Бобирів Леонід, поручник, піхота — сотник
Бобрицький Георгій, хорунжий, піхота — сотник
Бобро Петро, сотник, технічні війська — підполковник
Бобровський Антін, поручник, піхота — сотник
Бобровський Томаш, хорунжий, піхота — сотник
Бова Андрій, хорунжий, артилерія — сотник
Богаєвський Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Богдан Іван, хорунжий, піхота — сотник
Богданович Степан, хорунжий, піхота — поручник
Богуш Гриць, юнак, піхота — хорунжий
Боднар Андрій, хорунжий, піхота — поручник
Боевець-Бова Роман, поручник, піхота — сотник
Божинський Олександр, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Божко Опанас, поручник, піхота — сотник
Бойків Степан, хорунжий, піхота — поручник
Бойко Ананій, хорунжий, піхота — поручник
Бойко Олександр, козак, піхота — хорунжий
Бойко Петро, поручник, піхота — сотник
Бойко Тихон, хорунжий, піхота — сотник

Бойко Юхим, юнак, піхота — хорунжий
Бокій Євген, сотник, піхота — підполковник
Бокітько Борис, козак, кіннота — хорунжий
Бокітько Володимир, сотник, технічні війська — підполковник
Болдирів Олександр, сотник, піхота — підполковник
Бомбело Микола, юнак, піхота — хорунжий
Бондар-Бондаренко Іван, хорунжий, артилерія — сотник
Бондаренко Павло, сотник, піхота — підполковник
Бондаренко Юрко, сотник — сотник
Бондарів Калістрат, хорунжий — сотник
Бондарь Сильвестр, юнак, артилерія — поручник
Бордейний Юрко, хорунжий, артилерія — поручник

~ 164 ~

Бордоніс Петро, поручник, піхота — підполковник
Бордючівський Семен, юнак, піхота — хорунжий
Борейко Василь, хорунжий, піхота — сотник
Борздика Петро, підстаршина, кіннота — хорунжий
Борис Франц, хорунжий, кіннота — сотник
Борисів Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Боровик Яків, хорунжий, піхота — поручник
Боровіцький Володимир, юнак, кіннота — хорунжий
Бородай Антін, хорунжий, піхота — сотник
Борсуків Павло, юнак, піхота — хорунжий
Брайко Степан, хорунжий, технічні війська — поручник
Бредихин Євген, поручник, піхота — сотник
Бржосньовський Яків, поручник, піхота — сотник
Брилів Іван, юнак, артилерія — хорунжий
Брилів Юрко, юнак, артилерія — хорунжий
Бровчук Павло Никифорович, адм. підхорунжий, в. кс. — адмін. хорунжий
Бродовський Віктор, юнак, піхота — хорунжий
Бруханів Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Брюшенко Василь, підстаршина, кіннота — хорунжий
Бубон Іван, підстаршина, піхота — поручник
Бугарін Павло, сотник, піхота — підполковник
Бугрим Іван, хорунжий, піхота — сотник
Будкевич Володимир, хорунжий, піхота — поручник
Будченко Йосип, хорунжий, артилерія — сотник
Буєвський-Брунгоф Микола, сотник, артилерія — підполковник
Булгаків Андрій, хорунжий, піхота — поручник
Булгаків Кость, піхота, поручник — сотник
Буньовський Микола, поручник, піхота — сотник
Бурбелко Василь, підстаршина, кіннота — поручник
Бурдун Арсеній, хорунжий, піхота — сотник
Бурімов Василь, хорунжий, піхота — поручник
Бурківський Микола, юнак, кіннота — хорунжий
Бурківський Олександр, полковник, піхота — генерал-хорунжий
Бурлій Олекса, юнак, піхота — хорунжий
Бурлій Олександр, юнак, кіннота — хорунжий
Буря Гаврило, хорунжий, піхота — сотник
Бурьба Грицько, підстаршина, піхота — хорунжий
Бутаків Олександр Степанович, сотник, артилерія — підполковник
Бутенко Василь, поручник — сотник
Бутилкін Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Буткевич Леонід, юнак, піхота — хорунжий
Бутович Микола, хорунжий, технічні війська — поручник
Бутовський Володимир, адм. сотник, в.к.с. — адм. полковник
Бутовський Микола, хорунжий, піхота — поручник
Буцан Іван, хорунжий, піхота — сотник
Бучек Порфирій, підполковник, піхота — полковник
Бушило Павло Дмитрович, сан. хорунжий, в.к.с. — сан. поручник
В'юн Микола, хорунжий, піхота — сотник
Ваврик Антін, козак, піхота — хорунжий
Вакуленко Ларіон, юнак, кіннота — хорунжий

Вакуловський Віктор, хорунжий, піхота — сотник
Валенко Петро Тимофійович, адм. хорунжий, В.К.С. — адм. сотник
Валійський Аркадій, поручник, піхота — сотник
Вальченко Прокіп, хорунжий, піхота — поручник
Вандиш Петро, юнак, кіннота — хорунжий
Вансовий Кузьма, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Варавва Петро, сотник, піхота — підполковник
Варавин Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Варівянський Грицько, підстаршина, піхота — хорунжий
Варницький Леонід, поручник, піхота — сотник
Васенчук Адам, хорунжий, піхота — поручник
Василевський Микола, підхорунжий, артилерія — хорунжий
Василенко Андрій, хорунжий, піхота — сотник
Василик Данило, хорунжий, піхота — сотник
Василівський Григорій, юнак, кіннота — хорунжий
Васильок Павло, хорунжий, піхота — сотник
Васильєв Володимир, поручник, кіннота — підполковник
Васильєв Володимир, юнак, піхота — хорунжий
Васильєв Леонід, хорунжий, кіннота — сотник
Васильєв Михайло, юнак, кіннота — хорунжий
Васильєв Олександр, хорунжий, артилерія — сотник
Васильєв Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Васильєв Петро, хорунжий, піхота — сотник
Васильєв Сергій, полковник, піхота — полковник (+ 1923)
Васільєв Борис, сотник, піхота — полковник
Вахівський Йосип, хорунжий, піхота — поручник
Ващенко І Петро Іванович, хорунжий, піхота — сотник
Ващенко ІІ Петро Степанович, хорунжий — сотник
Ващенко Іван, адм. хорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Ващенко Митрофан, адм. поручник, в.к.с. — адм. сотник
Ващенко-Захарченко Олександр, сотник, артилерія — підполковник
Вдовиченко Павло, юнак, піхота — хорунжий
Веденський Олександр Пилипович, поручник, піхота — підполковник
Ведернюк Ілля, поручник — сотник
Вейланд Іван, поручник, артилерія — сотник
Вейнберг Сергій, поручник, артилерія — сотник
Вельмик Микола, хорунжий, піхота — поручник

~ 165 ~

Венгер Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Верба Дмитро, юнак, кіннота — хорунжий
Вергелес Антін, хорунжий, піхота — сотник
Вергелес Борис, сотник, піхота — підполковник
Веремієнко Василь, поручник, піхота — підполковник
Веремієнко Георгій, поручник, піхота — сотник
Веретенников Федір, поручник, піхота — сотник
Вержбіцький Павло, підполковник, піхота — полковник
Вернигора Єфрем, сотник, піхота — підполковник
Верховод Митрофан, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Виговський Олександр, адм. сотник, в.к.с. — адм. підполковник
Виницький Микола, юнак, артилерія — хорунжий
Винник Іван, хорунжий, піхота — поручник
Винницький Іван, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Винницький Степан, хорунжий, піхота — поручник
Виноградник Василь, поручник, піхота — сотник
Вишнівський Олександр, хорунжий, піхота — полковник
Вількушевський Роман, хорунжий, піхота — поручник
Вільний Федір, бунчужний — хорунжий
Вінер Грицько, хорунжий, піхота — сотник
Вінніченко Сергій, хорунжий, в.с.о. — сотник
Віткевич Болеслав, хорунжий, піхота — сотник
Вітко Костянтин, поручник, артилерія — підполковник
Владикін Юрко, поручник, піхота — сотник
Власенко Євген, юнак, кіннота — хорунжий

Власюк Онуфрій, козак, піхота — поручник
Вовк Андрій, генерал-хорунжий, піхота — генерал-хорунжий
Вовк Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Вовк Харітон, хорунжий, піхота — поручник
Вовків Юрко, підстаршина, кіннота — поручник
Вовкогон Яків, хорунжий, піхота — сотник
Водзінський Микола, поручник, піхота — сотник
Воеводін Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Войтенко Кость, хорунжий, піхота — сотник
Войтюк Кузьма, поручник, піхота — сотник
Войцехівський Микола, хорунжий, піхота — сотник
Володимиров Микола, молодший портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Володін Павло, хорунжий, піхота — поручник
Волосевич Борис, портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Волосевич Олександр, сотник, піхота — полковник
Волошин Данило, адм. хорунжий, в.к.с. — адм. підполковник
Волошинов Павло, підполковник, піхота — полковник
Волощук Степан, хорунжий, піхота — сотник
Вороб'їв Грицько, юнак, кіннота — хорунжий
Ворона Омелян, хорунжий, піхота — поручник
Воронів Олекса, полковник, піхота — полковник
Воронін Юрко, сотник, піхота — підполковник
Воронкевич Панас, хорунжий, піхота — поручник
Воскобійник Трохим, хорунжий, піхота — сотник
Воскобійників Олександр, хорунжий, в. суд. оф. — сотник
Врановський Кирило, хорунжий, піхота — сотник
Врона Микола, юнак, піхота — хорунжий
Габрилевич Микола, підстаршина, піхота — поручник
Гавинський Мефодій, хорунжий, піхота — сотник
Гавриленко Петро, хорунжий, піхота — сотник
Гаврилець Василь, хорунжий, піхота — сотник
Гаврилів Семен, хорунжий, піхота — поручник
Гавриш Лука, хорунжий, піхота — сотник
Гагалій Роман, хорунжий, піхота — поручник
Гагарінський Борис, юнак, артилерія — хорунжий
Гадзевич Микола, хорунжий, піхота — сотник
Гадзінський Матвій, сотник, піхота — підполковник
Гаєвський Левко, однорічник, кіннота — хорунжий
Гаєвський Федір, козак, піхота — хорунжий
Гаєвський Юрко, однорічник, піхота — хорунжий
Гайдай Прокіп, хорунжий, піхота — підполковник
Гайдак Микола, юнак, артилерія — хорунжий
Гайдученко Іван, хорунжий, піхота — сотник
Гайдученко Михайло, юнак, кіннота — хорунжий
Гаймаковський Олександр, хорунжий — сотник
Гайовий Федір, поручник, піхота — сотник
Галицький Хома, хорунжий, піхота, поручник
Галкін Олекса Семенович, генерал-поручник, Генеральний штаб — генерал-полковник
Галкін, полковник, Генеральний штаб — генерал-хорунжий
Галушка Грицько, хорунжий, піхота — сотник
Галушко Гаврило Михайлович, адм. хорунжий, В.К.С. — адм. сотник
Гальвицький Микола, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Галько Пилип Спиридонович, адм. підхорунжий, В.К.С. — адм. поручник
Гальперин Федір, поручник, піхота — сотник
Гамаль Леонід, поручник, піхота — сотник
Гамза Антон, сотник, кіннота — полковник
Ганжа Макар, сотник, піхота — підполковник
Ганке Аркадій, сотник, піхота — підполковник
Ганський Василь, чотовий, артилерія — хорунжий
Гапонов-Нестеренко, сотник, піхота — сотник
Гапончук Тихін, підстаршина, піхота — поручник
Гапський Олександр, юнак, піхота — хорунжий

Гапчук Лев, поручник, артилерія — сотник
Гармаш Петро, адм хорунжий, в.к.с. — адм сотник
Гарнішевський Леонід, сотник, кіннота — підполковник
Гарчинський Богдан, сотник, піхота — підполковник, деградований в козаки
Гарячий Павло, поручник, кіннота — сотник
Гаудринг Аркадій, поручник — сотник
Гаупт Володимир, поручник, піхота — сотник
Гдешинський Олександр, поручник, піхота — сотник
Гейза Іван, юнак, піхота — хорунжий
Гейка Федір, хорунжий, піхота — сотник
Гелинич Борис, хорунжий, піхота — поручник
Гемпель Омелько, поручник, технічні війська — підполковник
Генсіоровській Василь, поручник, піхота — сотник
Гентюк Мефодій, підхорунжий, піхота — хорунжий
Гераймович Іван, хорунжий, піхота — сотник
Герасименко Володимир, поручник, кіннота — сотник
Герасимов Микола, сотник, піхота — підполковник
Герасимчук Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Герасимчук Степан, юнак, піхота — хорунжий
Гербановський Юрко, поручник, піхота — сотник
Герліт Анатолій, хорунжий, технічні війська — сотник
Германович Петро, юнак, піхота — хорунжий
Герчанівський Дмитро, хорунжий, піхота — сотник
Гладиш Петро, адм. поручник, в.к.с. — адм. підполковник
Гладкий Грицько, сотник, піхота — сотник
Гладкий Никифор, юнак, піхота — хорунжий
Гладун Петро, хорунжий, піхота — поручник
Глібчук Микола, хорунжий, артилерія — сотник
Глуздовський Віктор, сотник, піхота — підполковник
Глушко Ілько, поручник, артилерія — сотник
Гмиря Микола, хорунжий, піхота — поручник
Гнатовський Клим, хорунжий, піхота — поручник
Гнатовський Юлій, поручник, піхота — сотник
Гноянко Юстим, юнак, піхота — хорунжий
Говорів Володимир, піхота — сотник
Говорун Василь, хорунжий, піхота — сотник
Говядовський Віктор, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Годзелінський Аполінарій, поручник, піхота — сотник
Голик Василь, хорунжий, піхота — поручник
Голіцинський Клавдій, сотник, технічні війська — підполковник
Головань Юрко, поручник, артилерія — сотник
Головатюк Павло, поручник, піхота — сотник
Головін Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Головко Дмитро, підстаршина, піхота — хорунжий
Головко Леонід, сотник, піхота — підполковник
Голосов Володимир, поручник, піхота — сотник
Голуб Андрій, хорунжий, піхота — підполковник
Гольман Грицько, поручник, піхота — сотник
Гомзін Борис, сотник, кіннота — підполковник
Гонорський Андрій, поручник, піхота — сотник
Гонта-Бітюків Атаназій, хорунжий, кіннота — підполковник
Гонтковський Гриць, хорунжий, піхота — сотник
Гончар Гаврило, сотник, піхота — підполковник
Гончар Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Гончар Степан, хорунжий, піхота — поручник
Гончаренко Григорій, юнак-бунчужний, піхота — хорунжий
Гончаренко Кирило, хорунжий, артилерія — сотник
Гончаренко Юрко, поручник, піхота — сотник
Гончарів Микола, хорунжий, технічні війська — сотник
Гопанчук Леонід, сотник, піхота — сотник
Горайн Іван, хорунжий, піхота — поручник
Горалевич Борис, юнак, піхота — хорунжий
Гораль Петро, поручник, піхота — сотник

Горбарчук Петро, хорунжий, піхота — поручник
Горбатенко Іван, хорунжий, піхота — сотник
Горбач Никифор, хорунжий, піхота — сотник
Горбачів Микола, поручник, піхота — сотник
Гординський Омелян, поручник, піхота — сотник
Гордієнко Панас, хорунжий, кіннота — сотник
Гордіюк Іван, юнак, піхота — хорунжий
Гордовий Олекса, сотник, піхота — сотник
Горностаї Порфирій, юнак, піхота — хорунжий
Городиський Євген, поручник, піхота — сотник
Горонескул Борис, санітарний підполковник — санітарний полковник
Горонович Володимир, хорунжий, піхота — сотник
Гороновський Василь, юнак, піхота — хорунжий
Горохівський Василь, хорунжий, піхота — сотник
Горунович Микола, поручник, піхота — сотник
Горчинський Федір, юнак, піхота — хорунжий
Горшківський Яків, поручник, піхота — сотник
Горячко Сергій, поручник, піхота — сотник
Грабовський Кирило, підранговий, кіннота — хорунжий
Грабовський Тимофій, хорунжий, технічні війська — поручник
Грабченко Антон, сотник, піхота — підполковник
Гребенюк Олександр, хорунжий — сотник
Гревізирський Микола, сотник, піхота — підполковник
Гриб Сергій, молодший портупей-юнак, піхота — хорунжий

~ 167 ~

Григораш Володимир, сотник, піхота — підполковник
Григоренко Василь, поручник, піхота — підполковник
Григорович Олександр, поручник, піхота — сотник
Григорчук Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Григоряк Семен, сотник, піхота — підполковник
Григорьев Лев, юнак, артилерія — хорунжий
Гриневич Дмитро, юнак, кіннота — хорунжий
Гриневич Микола, хорунжий, піхота — сотник
Гриневич Михайло, поручник, кіннота — підполковник
Гриневич Сергій, сотник, піхота — підполковник
Гринюк Петро, хорунжий, піхота — поручник
Гриньов Олексій, юнак, кіннота — хорунжий
Грипак Микола, хорунжий, піхота — поручник
Гриценко Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Гришко Григорій, хорунжий, піхота — підполковник
Грищенко Іван, сотник, піхота — підполковник
Грінченко Гриць, юнак, кіннота — хорунжий
Грінченко Ілько, хорунжий, піхота — сотник
Грінченко Федот, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Громаківський Яків, хорунжий, кіннота — поручник
Громачевський Микола, хорунжий, піхота — сотник
Громико Олександр, сотник, піхота — деградований в козаки
Громів Карпо, поручник, кіннота — сотник
Грох Митрофан, хорунжий, піхота — сотник
Грушецький Іван, юнак, піхота — хорунжий
Грушецький Йосип, хорунжий, піхота — поручник
Губенко Хрисанф, козак, піхота — хорунжий
Гудвіл Сергій Леонідович, хорунжий, піхота — сотник
Гудзій Юрій, сан. підхорунжий, в.к.с. — сан. хорунжий
Гудима Віталій, полковник, піхота — генерал-хорунжий
Гудима Федор, підполковник, артилерія — полковник
Гудимів Іларіон, поручник, піхота — сотник
Гулевич Петро, хорунжий, піхота — поручник
Гулий-Гуленко, полковник, піхота — генерал-хорунжий
Гуля Грицько, хорунжий — поручник
Гулько Данило, юнак, піхота — хорунжий
Гулько Мусій, юнак, піхота — хорунжий
Гурин Андрій, чотовий, артилерія — хорунжий

Гурин Дмитро, юнак-бунчужний, піхота — поручник
Гурин Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Гусак Павло, поручник, піхота — сотник
Гуца Микола, поручник, піхота — сотник
Гушенко Тиміш, хорунжий, піхота — поручник
Давиденко Віктор, підстаршина, піхота — хорунжий
Давиденко Йосип Прокопович, сан. підхорунжий, В.К.С. — сан. хорунжий
Давиденко Опанас, хорунжий, піхота — поручник
Давидів Микола, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Давидович-Мирза Осман, поручник, кіннота — сотник
Дадинюк Василь, підстаршина, піхота — хорунжий
Даін Олександр, сан. підполковник, в.к.с. — сан. полковник
Данилевич Микола, сотник, артилерія — підполковник
Данилевський Семен, сотник, піхота — сотник
Даниленко Олександр Никифорович, хорунжий, кіннота — сотник
Даниленко Олександр Пимонович, поручник, піхота — сотник
Дараган Юрко, хорунжий, піхота — сотник
Дахневський Петро, хорунжий, артилерія — сотник
Дащинич-Кульчицький Остап, хорунжий, піхота — сотник
Дворенко-Дворкин Анатоль, старшина — полковник
Дебелий Михайло, хорунжий — сотник
Девляшевський Фадій, хорунжий, піхота — поручник
Дегтяр Антін, поручник, піхота — сотник
Дегтяр Михайло, підстаршина, піхота — поручник
Дейнека Василь, підстаршина, піхота — хорунжий
Дейнеко Данило, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Дельвіг Сергій Миколайович, генерал-поручник, артилерія — генерал-полковник
Деменко Григорій, поручник, піхота — підполковник
Деменчук Максим, юнак, кіннота — хорунжий
Демиденко Василь, поручник, піхота — сотник
Демків-Чайківський Антін, підполковник, піхота — полковник
Демченко Олекса, хорунжий, піхота — поручник
Демченко Петро, юнак, піхота — хорунжий
Демчук Володимир, поручник, піхота — сотник
Демяненко Олекса, підхорунжий, піхота — хорунжий
Демянюк Андрій, хорунжий, піхота — поручник
Денисенко Павло, хорунжий, піхота — сотник
Деньга Іван, юнак, кіннота — хорунжий
Десятів Володимир, козак, піхота — хорунжий
Дехніч Микола, сотник, піхота — підполковник
Джозовський Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Дзюбанчук Григорій, юнак, кіннота — хорунжий
Дзюбенко Юрко, сотник, артилерія — підполковник
Дзюблик Василь, підстаршина, піхота — хорунжий
Дзябенко Яків Мартинович, адм. підхорунжий, В.К.С. — адм. сотник
Дзячківський Іван, хорунжий, піхота — поручник
Дикий Микола, поручник, піхота — сотник
Димар Федор, сотник, технічні війська — підполковник

~ 168 ~

Димов Василь, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Дишлевий Никифор, сотник, піхота — підполковник
Діброва Василь, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Дідок Микола, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Діонісієв Степан, хорунжий, піхота — сотник
Дасський Олександр, сотник, піхота — підполковник
Дітель Вокул, сотник, технічні війська — підполковник
Діткевич Олександр, юнак, кіннота — хорунжий
Дмитренко Гриць, сотник, піхота — сотник
Дмитріїв Микола, поручник, артилерія — сотник
Дмитрюк Іван, хорунжий, піхота — поручник
Добржанський Мстислав, хорунжий, кіннота — поручник
Добриловський Юрій, сан. підполковник в.к.с. — сан. полковник
Добровольський Євген, поручник, піхота — сотник

Добровольський Теодосій, молодший портупей-юнак, кіннота — поручник
Добровольський Валерій, хорунжий, піхота — сотник
Добровольський Василь, поручник, технічні війська — сотник
Добровольський Дмитро, юнак — хорунжий
Добродій Володимир, поручник, піхота — сотник
Добролюбов Петро, молодший портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Добротворський Йосип, поручник, піхота — підполковник
Доброчинський Пилип, юнак, піхота — хорунжий
Довбня Мефодій, хорунжий, піхота — сотник
Довгаль Спиридон, поручник, піхота — підполковник
Должиков Павло, хорунжий, піхота — сотник
Долуд Андрій, полковник, піхота — полковник
Домарецький Феофан, юнак, кіннота — хорунжий
Домбровський Роман, юнак, піхота — хорунжий
Домбровський Тимотій, юнак, піхота — хорунжий
Доморацький Андрій, поручник, піхота — підполковник
Доненко Кондрат, хорунжий, кіннота — сотник
Донцов Микола, хорунжий, піхота — сотник
Дорогань Іван, хорунжий, піхота — сотник
Дорожинський Микола, юнак, піхота — хорунжий
Дорошов Юрій, молодший портупей-юнак, піхота — хорунжий
Доскач Грицько, хорунжий, піхота — сотник
Доценко Олександр, сотник, піхота — підполковник
Дробатий Євген, підхорунжий, піхота — хорунжий
Дробиш Андрій, хорунжий, піхота — поручник
Дробітун Іван, поручник, піхота — сотник
Дробязко Віталій, хорунжий, артилерія — сотник
Дроздів Микола, хорунжий, артилерія — хорунжий
Дроздовський Кость, юнак, кіннота — хорунжий
Друзь Василь, хорунжий, піхота — сотник
Друцький Опанас, юнак, піхота — хорунжий
Дубенчук Микола, поручник, піхота — сотник
Дубин Василь, поручник, піхота — сотник
Дубинецький Микола, хорунжий, кіннота — поручник
Дубовий Іван Костянтинович, полковник, технічні війська — полковник
Дубовий Сергій, однорічник, піхота — поручник
Дубрівний Павло, підстаршина, піхота — хорунжий
Дуброва Гриць, хорунжий, артилерія — сотник
Дубровський Василь, хорунжий, піхота — поручник
Дугельний Грицько, сотник, піхота — підполковник
Дударець Михайло, юнак, піхота — хорунжий
Дудкевич Антон, сотник, піхота — підполковник
Дудник Антон, поручник, піхота — підполковник
Дудченко Дмитро, сотник, піхота — підполковник
Думанський Яків, хорунжий, піхота — поручник
Дунін В'ячеслав, юнак, кіннота — хорунжий
Дунічевський Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Дуткевич Борис, хорунжий, піхота — поручник
Дядюша Сергій, генерал-хорунжий, Генштаб — генерал-поручник
Дяченко Дмитро, поручник, піхота — сотник
Ебер Ернест, поручник — сотник
Енгельчук Іван, хорунжий — сотник
Євдокимів Іван, поручник, піхота — сотник
Євсіїв Петро, хорунжий — поручник
Євтимович Варфоломій, підполковник, піхота — підполковник
Євтимович Сергій, юнак, піхота — хорунжий
Євтухів Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Євчук Михайло, хорунжий — поручник
Єгоров Яков, юнак — хорунжий
Єгунів Кость, хорунжий, артилерія — сотник
Єжів Арсен, хорунжий, кіннота — поручник
Єльців Микола, хорунжий, кіннота — поручник
Ємельянів Кость, хорунжий, піхота — сотник

Ємчик Микола, поручник, піхота — сотник
Єригін Петро, юнак, кіннота — хорунжий
Єрмак Василь, юнак, піхота — хорунжий
Єрмолін Аркадій, поручник, піхота — поручник
Єрофіїв Юрко, поручник, піхота — сотник
Єрошкін Петро, хорунжий, піхота — поручник
Єрощук Олександр, сотник, піхота — підполковник
Єфанів Андрій, поручник — сотник
Єфімов Микола, хорунжий — поручник
Єфімов Степан, хорунжий, піхота — сотник
Єфременко Гриць, хорунжий, піхота — поручник
Єфремів Борис, юнак, кіннота — поручник

~ 169 ~

Єфремов Євген, хорунжий — поручник
Єфремов Микола, підполковник, піхота — полковник
Єфремов Сергій, сотник, піхота — підполковник
Єщенко Євген, юнак — хорунжий
Єщенко, полковник, Генеральний штаб — генерал-хорунжий
Жабко Левко, хорунжий, піхота — сотник
Жабровець Василь Васильович, адм. підхорунжий, піхота — адм. хорунжий
Жаховський Олександр, сотник, технічні війська — підполковник
Жебрун Сергій, юнак, артилерія — хорунжий, позбавлений ранги
Жемело Андрій, хорунжий, кіннота — сотник
Жеребецький Василь Дмитрович, хорунжий — сотник
Жеребний Теодор, хорунжий, піхота — сотник
Живчук Кость, поручник, піхота — сотник
Жиденко Михайло, хорунжий, піхота — підполковник
Жлудкін Олекса, поручник, артилерія — підполковник
Жовтенко Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Жорняк Олександр, хорунжий, кіннота — сотник
Жук Савка, хорунжий, піхота — сотник
Жуків Володимир, поручник, піхота — сотник
Жуківський Борис, юнак, піхота — хорунжий
Жуківський Павло, хорунжий, кіннота — поручник
Жупінас Дмитро, поручник, піхота — полковник
Журавленко Панас Петрович, хорунжий — поручник
Жураківський Павло, поручник, піхота — сотник
Журахів Сергій, сотник, піхота — полковник
Забарило Павло, поручник, піхота — підполковник;
Заболотний Гаврило, юнак, піхота — хорунжий
Заболотний Олександр, хорунжий — поручник
Заболотний Яків, юнак, кіннота — хорунжий
Забродський Юрко, хорунжий, кіннота — сотник
Завальницький Петро, юнак, кіннота — хорунжий
Завальнюк Василь, юнак, артилерія — хорунжий
Заварицький Панас, поручник, технічні війська — сотник
Завістовський Фльоріян, юнак, кіннота — хорунжий
Завялов Лев, юнак — хорунжий
Загорайко Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Загоровський Олександр, підполковник, піхота — полковник
Загородний Юрко, сотник, кіннота — підполковник
Загребельний-Шубін Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Загородський Олександр, генерал-хорунжий, піхота — генерал-хорунжий
Задацький Грицько, хорунжий, піхота — поручник
Задеревнівський Іван, хорунжий, технічні війська — поручник
Задорожний Дмитро, поручник, піхота — підполковник
Задоянний Василь, поручник, артилерія — сотник
Засць Василь, бунчужний, піхота — хорунжий
Зазимко Володимир, підхорунжий, піхота — поручник
Заїка Петро, хорунжий, піхота — поручник
Заїченко Хведір, хорунжий, піхота — поручник
Зайківський Володимир, полковник, артилерія — полковник
Зайцев Микола, хорунжий, піхота — поручник

Зайців Микола, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Закаблуківський Олекса, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Закревський Яків, поручник, піхота — підполковник
Закусило Петро, сотник, піхота — підполковник
Залевський Болеслав, хорунжий, піхота — підполковник
Заленський Олекса, сотник, піхота — підполковник
Залозний Микола, поручник, піхота — підполковник
Залужний Іван, хорунжий, піхота — сотник
Замурів Олекса, молодший портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Заремба Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Зарицький Володимир, поручник, артилерія — сотник
Застело Василь, поручник, піхота — сотник
Затварський Іван, поручник, піхота — сотник
Затурський Євген, козак, кіннота — поручник
Захарченко Павло, портупей-юнак, артилерія — хорунжий
Захарченко Петро Лукич, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Захвалінський Кость, підстаршина, кіннота — хорунжий
Збатоньєв Петро, підхорунжий, артилерія — хорунжий
Зварічук Іван Федорович, хорунжий, кіннота — сотник
Зведенюк Оксен, юнак, кіннота — хорунжий
Здоренко Андрій, поручник, піхота — сотник
Здоренко Максим Іванович, адм. підхорунжий, В.К.С. — адм. хорунжий
Зеленин Сергій, сотник, піхота — підполковник
Зелениця Микола, поручник, піхота — сотник
Зелінський Віктор, генерал-поручник, артилерія — генерал-полковник
Зелінський Гриць, юнак, піхота — хорунжий
Зелінський Йосип, бунчужний, кіннота — хорунжий
Зелінський Семен, поручник, кіннота — сотник
Зелінський Юрко, юнак, артилерія — хорунжий
Зелянд Євген, юнак, артилерія — хорунжий
Зембіцький Микола, сотник, піхота — підполковник
Земців Гаврило, поручник, піхота — підполковник
Зиневич Іван, поручник, піхота — сотник
Зівако Андрій, поручник, піхота — сотник

~ 170 ~

Зілінківський Федос, поручник — підполковник
Зілінський Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Зіма Павло, хорунжий, піхота — сотник
Зімницький Михайло, юнак, піхота — хорунжий
Зінець Михайло, юнак, піхота — хорунжий
Зінкевич Грицько, хорунжий, піхота — сотник
Зінченко Микола, хорунжий, піхота — сотник
Зінченко Яків Васильович, хорунжий, піхота — сотник
Зінькевич Яків, хорунжий, піхота — сотник
Змієнко Всеволод, полковник, Генеральний штаб — генерал-хорунжий
Зобенко Юхим, поручник, піхота — сотник
Зозуля Іван, хорунжий, піхота — сотник
Зозуля Лягро, юнак, кіннота — хорунжий
Зозуля Левко, юнак, кіннота — хорунжий
Зозуля Яків, поручник, піхота — сотник
Золозецький Богдан, хорунжий, піхота — поручник
Золотаренко Володимир, хорунжий, піхота — поручник
Золотарь-Золотаренко Михайло, поручник, піхота — сотник
Золотів Олекса, юнак, піхота — хорунжий
Золотів Павло, хорунжий, технічні війська — сотник
Золотько Євген, підстаршина, піхота — сотник
Зоренко Дмитро, хорунжий — поручник
Зражевський Віталій, бунчужний, артилерія — хорунжий
Зуб Іван, хорунжий, піхота — сотник
Зубенко Іван, хорунжий, піхота — сотник
Зубенко Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Зубік Василь, хорунжий — сотник
Зубківський Владіслав, підхорунжий, кіннота — хорунжий

Зубченко Данило, юнак, піхота — хорунжий
Зябкін Іван, хорунжий, піхота — поручник
Іванів Андрій, хорунжий, піхота — поручник
Іванів Грицько, хорунжий, піхота — сотник
Іванів Іван Сергійович, хорунжий, піхота — сотник
Іванів Микола, поручник, піхота — підполковник
Іванів Михайло, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Іванів Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Іванів-Ганчук Микола, поручник, артилерія — сотник
Іванкевич Леон Карпович, адм. хорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Іванович Лев, хорунжий, артилерія — сотник
Іванченко Юрко, хорунжий, піхота — поручник
Іванчин Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Іванчішин Сергій, сотник, піхота — підполковник
Іванюта Гриць, хорунжий, піхота — поручник
Івасишин Захар, хорунжий, піхота — сотник
Івахненко Петро, поручник, артилерія — сотник
Івачук Герасим, підхорунжий — хорунжий
Івашенко Левко, юнак, піхота — хорунжий
Івашенко Панас, хорунжий, піхота — поручник
Івченко Євмен, юнак, кіннота — хорунжий
Івченко Юрко, козак, піхота — хорунжий
Ігнат'єв Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Ізвозчик Іван, хорунжий, кіннота — поручник
Ілінський Дмитро, юнак, кіннота — хорунжий
Ільвіцький Микола Аполлонович, поручник, піхота — сотник
Ільїн Михайло, хорунжий, технічні війська — сотник
Ільницький Кость, хорунжий, піхота — поручник
Ільченко Іларіон, хорунжий — сотник
Ільшанко Петро, хорунжий, піхота — поручник
Іогансон Валерій, поручник, технічні війська — сотник
Ісаїв Іван, юнак, піхота — хорунжий
Іценко Петро, хорунжий, піхота — поручник
Іщенко Петро, юнак, піхота — хорунжий
Кабаровський Богдан, хорунжий, кіннота — поручник
Кавецький Хведір, юнак, піхота — хорунжий
Кавун Василь, юнак, піхота — хорунжий
Калениченко Павло, юнак, піхота — хорунжий
Каленіченко Всеволод, козак, артилерія — поручник
Каленський Панько Микитович, хорунжий, піхота — поручник
Калинець Микола, хорунжий, піхота — поручник
Калиновський Михайло Федорович, сан. підхорунжий, В.К.С. — сан. хорунжий
Калиновський Михайло, адм. хорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Калініченко Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Калінович Іван, поручник, піхота — підполковник
Калмиків Яків, хорунжий, піхота — поручник
Калюжний Гнат, поручник, піхота — сотник
Калюжний Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Каминський Жигмонт, юнак, кіннота — хорунжий
Капинос Петро, юнак, піхота — хорунжий
Каплистий Макар, поручник, піхота — сотник
Капустник Олександр, поручник, піхота — сотник
Капустянський, полковник, Генеральний Штаб — генерал-хорунжий
Карбовський Микола, хорунжий, піхота — сотник
Кардасевич Микола, поручник, піхота — сотник
Кардинал Максим, юнак, піхота — хорунжий
Карленко Микола, урядовець, піхота — поручник
Карман Олекса, хорунжий, піхота — сотник
Карнійчик Андрій, сотник, піхота — сотник
Карноухів Іван, хорунжий, піхота — сотник
Карпишевич Сильвестр, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий

Карпишен Петро, хорунжий, піхота — поручник
Катеринич Іван, юнак, артилерія — хорунжий
Катеринчак Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Катихин Олександр, поручник, технічні війська — сотник
Катхе Олександр, сотник, артилерія — підполковник
Кашенко Петро, поручник, артилерія — підполковник
Квітка Олександр, сотник, кіннота — підполковник
Кедровський Володимир, поручник, піхота — підполковник
Кибальчич Петро, хорунжий, кіннота — сотник
Кирилук Григорій, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Киритник Лука, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Кириця Йосип, сотник, піхота — підполковник
Киричин Федір Михайлович, адм. підхорунжий, піхота — адм. поручник
Кирпа Кузьма, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Кисиленко Петро, поручник, піхота — сотник
Кібальник Сила, хорунжий — поручник
Ківерчук Юрко, сотник — підполковник
Кіріляк Данило, поручник, артилерія — сотник
Кірічак Сергій, хорунжий, піхота — поручник
Кірічок Микола, юнак, артилерія — поручник
Кісіль Вольдимир, сотник, піхота — підполковник
Кішківський Володимир, хорунжий, піхота — поручник
Кіяницін Микола, поручник — сотник
Климач Юрко, поручник, піхота — підполковник
Клименко Антон, козак, кіннота — хорунжий
Клименко Петро, підстаршина, піхота — хорунжий
Клименко Харлампій, хорунжий, піхота — сотник
Климко Левко, сотник, артилерія — підполковник
Климович Костянтин, хорунжий, артилерія — підполковник
Климчук Павло, юнак, піхота — хорунжий
Кліменко Іван, хорунжий, кіннота — сотник
Клімчук Гриць, хорунжий, піхота — сотник
Клішко Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Клокун Семен, поручник, піхота — сотник
Ключко Михайло, підстаршина, піхота — хорунжий
Кмета Архип, підполковник, піхота — полковник
Кмета Федот, хорунжий, піхота — сотник
Кметь-Кметік Олекса, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Княгницький Микола, юнак, кіннота — хорунжий
Кобенко Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Кобзарь Теодосій, підранговий, піхота — хорунжий
Кобизський Іван, хорунжий, піхота — сотник
Ковалевський Володимир, юнак — хорунжий
Ковалевський Василь Іванович, поручник, піхота — сотник
Коваленко Василь, юнак, кіннота — хорунжий
Коваленко Микола, юнак, артилерія — хорунжий
Коваленко Годос, адм. підхорунжий, піхота — адм. хорунжий
Коваленко Юхим, підстаршина, піхота — хорунжий
Коваль Аврам, сан. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Коваль-Медзевецький, генерал-хорунжий, Генеральний Штаб — генерал-поручник
Ковальський Василь, поручник, піхота — сотник
Ковальський Казімір, юнак, піхота — хорунжий
Ковальський Олександр, полковник, артилерія — полковник
Ковальський Петро, юнак, піхота — хорунжий
Ковальчук Артем, поручник, піхота — сотник
Ковальчук Охрім, хорунжий, піхота — сотник
Коваль-Шестокрыл Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Ковардинський Ілько, хорунжий, піхота — сотник
Ковбасюк Євген, хорунжий, піхота — сотник
Ковган Володимир, хорунжий, піхота — сотник
Ковенко Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Ковтонюк Методій, хорунжий, піхота — поручник
Ковтун Дмитро, сотник, піхота — підполковник

Ковтунів Микола, хорунжий, технічні війська — сотник
Когарлицький Кирило, хорунжий, піхота — сотник
Кодлубовський Сергій, юнак, артилерія — хорунжий
Козак Аркадій, хорунжий, піхота — сотник
Козак Олександр, поручник, технічні війська — сотник
Козаренко Петро, хорунжий, піхота — сотник
Козачок Олександр, юнак, артилерія — хорунжий
Козельський Теофан, юнак, артилерія — хорунжий
Козицький Никифор, хорунжий, піхота — поручник
Козленко Іван, бунчужний, піхота — хорунжий
Козленко Левко, хорунжий, піхота — сотник
Козлів Сильвестр, юнак, піхота — хорунжий
Козлов Володимир, поручник, піхота — підполковник
Козловський Анатоль, юнак, кіннота — хорунжий
Козловський Гнат, хорунжий, піхота — сотник
Козловський Олекса, хорунжий, піхота — сотник
Козловський Степан, хорунжий, технічні війська — сотник
Козьма Олександр, полковник, технічні війська — генерал-хорунжий
Коканевич Антон, юнак, кіннота — хорунжий
Колесник Трохим, підхорунжий, артилерія — хорунжий
Колесник Яків, юнак, кіннота — хорунжий
Колесніченко Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Колесніченко Олекса, підстаршина, піхота — хорунжий

~ 172 ~

Колівеприк Микола, юнак, піхота — хорунжий
Колісник Федір Антонович, адм. підхорунжий, В.К.С. — адм. хорунжий
Колодочко Йосип, поручник, піхота — сотник
Коломенський Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Колос Савка, чотовий, піхота — хорунжий
Колосівський Віктор, юнак, піхота — хорунжий
Колпаків Юрко, підполковник, технічні війська — полковник
Колядинський Степан, поручник, піхота — сотник
Комарівський Аьонгін, поручник, піхота — сотник
Комарчук Ліодор Михайлович, сотник, артилерія — підполковник
Конакевич Володимир, поручник, в-суд-оф — сотник
Кондратюк Павло, хорунжий, піхота — поручник
Кондратьєв Анатолій, поручник, піхота — сотник
Коників Юрко, хорунжий, піхота — сотник
Конкін Антін, хорунжий, піхота — поручник
Коновалець Степан, хорунжий, піхота — поручник
Коновкін Валерій, підполковник, піхота — полковник
Кононир Юрій, юнак, артилерія — хорунжий
Кононів Юрко, хорунжий, артилерія — сотник
Кононученко Хведір, хорунжий, піхота — поручник
Конопа Лука, поручник, піхота — сотник
Конопацький Валентин Антонович, однорічник, піхота — хорунжий
Конопацький Іполіт, хорунжий, артилерія — поручник
Конопацький Олександр, хорунжий, артилерія — сотник
Константанів Володимир, піхота — підполковник
Концевич Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Кончухідзе Юрко, поручник, піхота — сотник
Копайгора Амброс, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Кобац Євген, сотник, піхота — підполковник
Копилов Іван, поручник, піхота — сотник
Копистинський Євген, поручник, піхота — сотник
Кордиш Володимир, юнак, піхота — хорунжий
Кореневський Матвій Кирилович, адм. підхорунжий, В.К.С. — адм. поручник
Коренчук Микола, підстаршина, піхота — хорунжий
Корецький Борис, хорунжий, піхота — сотник
Корецький Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Коринів Борис, юнак, кіннота — хорунжий
Корнелюк Олекса, чотовий, артилерія — хорунжий
Корнилович Євген, юнак, артилерія — хорунжий

Корницький Гриць, юнак, піхота — хорунжий
Корнієвський Кость, юнак, кіннота — хорунжий
Корнієнко Семен, поручник, артилерія — сотник
Корнійчик Андрій, сотник, піхота — підполковник
Корнійчук Артем, козак, піхота — хорунжий
Корован Наум, адм хорунжий, в.к.с. — адм сотник
Королишин, однорічник, піхота — поручник
Королько Іван, козак, піхота — хорунжий
Королько Тодос, козак, піхота — хорунжий
Корощепа Микола, поручник, піхота — сотник
Корпан Федір, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Корпун Леонід, юнак, артилерія — хорунжий
Корціп-Жуківський Володимир, сотник, піхота — підполковник
Корчунів Ростислав, сотник, кіннота — підполковник
Коршнівський Антоній, хорунжий, піхота — сотник
Корягин Петро, хорунжий, кіннота — поручник
Косарь Сергій, хорунжий, технічні війська — сотник
Косенко Микола, хорунжий, піхота — сотник
Косенко Михайло, поручник, піхота — сотник
Косолап Микола, підхорунжий, піхота — хорунжий
Костанович Юліан, старший портупей-юнак, піхота — хорунжий
Костенко Василь, хорунжий, піхота — поручник
Костенко Грицько, хорунжий, піхота — сотник
Костенко Микола, хорунжий, піхота — сотник
Костенко Юхим, хорунжий, піхота — поручник
Костецький В'ячеслав, хорунжий, піхота — підполковник
Костецький Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Костечук Влас, хорунжий, піхота — поручник
Костюченко Олекса, поручник, піхота — сотник
Косяк Гаврило, хорунжий, піхота — сотник
Котко Дмитро, хорунжий, піхота — сотник
Котлярів Іван, юнак, артилерія — хорунжий
Котович Павло, юнак, артилерія — хорунжий
Кохановський Андрій, хорунжий, піхота — сотник
Кочубей-Корсун Борис, хорунжий, технічні війська — сотник
Кошман Наум, хорунжий піхота — поручник
Кравець Володимир, юнак, піхота — хорунжий
Кравченко Гриць, хорунжий, піхота — підполковник
Кравченко Опанас, сотник, піхота — підполковник
Кравченко-В'юшкін Петро, поручник, піхота — сотник
Кравчук Василь, адм. поручник, в.к.с. — адм. сотник
Кравчук Семен, юнак, кіннота — хорунжий
Кравчук Яків, юнак, піхота — хорунжий
Крамп Костянтин, хорунжий, технічні війська — сотник
Краснокуцький Тимотій, юнак, піхота — хорунжий
Красноперів Іван, адм. хорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Красовський Сергій, сотник, піхота — підполковник

~ 173 ~

Красуля Власій, підполковник, артилерія — полковник
Крат Михайло, підполковник, піхота — полковник
Кременюк Микола, хорунжий, піхота — поручник
Кривенко Василь, хорунжий, піхота — поручник
Кривоніс Андрій, портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Кривопуск Микола, юнак, піхота — хорунжий
Кривошия Василь, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Крижанівський Анатолій, юнак, кіннота — хорунжий
Крижанівський Марко, сотник — підполковник
Крижанівський Петро, сотник, технічні війська — підполковник
Крижанівський Юрко, юнак, кіннота — хорунжий
Криловецький Ларіон, підхорунжий, піхота — хорунжий
Крипак Нестор, поручник, піхота — підполковник
Крицький Павло, підполковник, технічні війська — полковник
Кричевич Семен, хорунжий, піхота — сотник

Криштальов Денис, сотник, піхота — підполковник
Криштоп Микола, хорунжий, артилерія — поручник
Кришук Володимир, хорунжий, піхота — сотник
Кривець Іван, поручник, кіннота — сотник
Круківський Євген, хорунжий, піхота — сотник
Крушельницький Олександр, поручник, піхота — сотник
Крушинський, хорунжий, піхота — сотник
Ктитаренко Петро, адм. підхорунжий в.к.с. — адм. хорунжий
Ктидарів Андрій, сотник, піхота — полковник
Кудина Кирило, юнак, піхота — хорунжий
Кудрявцев Павло, генерал-хорунжий, кіннота — генерал-поручник
Кудрявців Кость, юнак, артилерія — хорунжий
Кузнецов Дмитро, хорунжий, кіннота — поручник, після деградування в козаки звільняється зі служби в Війську УНР
Кузь Козьма, хорунжий, артилерія — поручник
Кузьменко Грицько, бунчужний, кіннота — хорунжий
Кузьменко Дмитро, сотник, піхота — підполковник
Кузьменко-Титаренко Іван Дем'янович, хорунжий, піхота — сотник
Кузьмін Володимир, хорунжий, піхота — сотник
Кузьмін Олександр, поручник, кіннота — підполковник
Кузьмінський, сотник, Генеральний Штаб — підполковник
Кукло Олекса, юнак, кіннота — хорунжий
Кукловський Павло, поручник в. суд. оф. — сотник
Кукшин Іларіон, старший портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Кулак Микола, хорунжий, піхота — поручник
Кулаків Олександр, поручник, піхота — сотник
Кулик Микола, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Кулик Олександр, старший портупей-юнак, піхота — хорунжий
Кулик Семен, сотник, піхота — підполковник
Куліківський, сотник, піхота — підполковник
Кулішенко Михайло, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Кульчицький Володимир, сотник, піхота — підполковник
Кульчицький Григорій, хорунжий, піхота — сотник
Кунілекс Яків, сан. поручник, в.к.с. — сан. підполковник
Купрашвилі Микола, хорунжий піхота — поручник;
Купрієнко Юрко, хорунжий, піхота — поручник
Курганьов Сергій, юнак, кіннота — хорунжий
Курдубан Микола, поручник, кіннота — сотник
Курковський Омелько, сотник, піхота — підполковник
Куркчі Петро, хорунжий, технічні війська — сотник
Куровський Володимир Олександрович, підстаршина, В.К.С. — адм. сотник
Курса Микола, хорунжий, піхота — сотник
Кусаків Костянтин, юнак, піхота — хорунжий
Кусенко Сергій, юнак, кіннота — хорунжий
Кустовський Всеволод, сотник, піхота — підполковник
Кухарський Андрій, хорунжий, піхота — поручник
Кухарчук Яків, поручник, кіннота — сотник
Кухта Петро, хорунжий, піхота — поручник
Куц Гриць, хорунжий — підполковник
Куценко Василь, хорунжий, кіннота — поручник
Кучера Август, сотник, кіннота — полковник
Кучеренко Василь, хорунжий, технічні війська — сотник
Кучерявий Панас, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Кушель Василь, адм. підхорунжий, піхота — адм. хорунжий
Кушнірів Дем'ян, сотник, піхота — сотник
Куц Віктор, генерал-хорунжий, Генеральний Штаб — генерал-хорунжий
Лабудін Дмитро, поручник, піхота — сотник
Лабуренко Мирон, сотник, артилерія — підполковник
Лавринович Борис, сотник, артилерія — підполковник
Лавришин Марко, поручник, піхота — сотник
Лавровський Михайло, хорунжий, піхота — підполковник
Лагошний Петро, козак, кіннота — хорунжий
Лазар Іван, поручник, артилерія — сотник

Лазаркевич Валентин, юнак, піхота — хорунжий
Лазаркевич В'ячеслав, юнак, піхота — хорунжий
Лазаркевич Костянтин, юнак, піхота — хорунжий
Лазарко Олекса, бунчужний, піхота — хорунжий
Лазарчик Володимир, хорунжий, технічні війська — сотник
Лановенко Роман, юнак, піхота — хорунжий

~ 174 ~

Лапченко-Слабович Сергій, поручник, піхота — сотник
Ластовняк Василь, юнак, піхота — хорунжий
Лаут Федот, козак, піхота — хорунжий
Лашук Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Лебедів Вячеслав, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Лебедів Євген, хорунжий, піхота — сотник
Левицький Михайло, поручник, піхота — сотник
Левицький Юліан, хорунжий, піхота — поручник
Левітський Борис, хорунжий, піхота — сотник
Левіцький Йосип, поручник, піхота — сотник
Левченко Микола, юнак, піхота — хорунжий
Легін Іван, сотник, піхота — підполковник
Ленків Володимир, юнак, артилерія — хорунжий
Леонович Микола, поручник, піхота — сотник
Леонтів Борис, сан. підполковник, в.к.с. — сан. полковник
Леонтіїв Микола, юнак, піхота — хорунжий
Лещенко Платон, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Лещишин Микола, юнак, піхота — хорунжий
Липкин Василь, юнак, кіннота — хорунжий
Липовик-Арналі Аркадій, хорунжий, піхота — сотник
Липський Грицько, підхорунжий, піхота — хорунжий
Липський Олекса, юнак, артилерія — хорунжий
Лисенко Леон, юнак, кіннота — хорунжий
Лисняк Віктор, хорунжий, піхота — поручник
Литвиненко Іван, хорунжий, піхота — полковник
Литвиненко Трохим, хорунжий, піхота — поручник
Лихогляд Степан, поручник, піхота — сотник
Лиходій Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Лиходько Іван, поручник, піхота — підполковник
Лихолят Гриць, хорунжий, піхота — поручник
Лихошва Борис, юнак, піхота — хорунжий
Лищишин Дмитро, підхорунжий, піхота — хорунжий, після деградування звільняється зі служби в Війську УНР
Лищук Семен, юнак, піхота — хорунжий
Ліневич Кость, підхорунжий, артилерія — хорунжий
Ліницький Борис, сотник, артилерія — підполковник
Лінник Микита, хорунжий, піхота — поручник
Ліпка Петро, генерал-хорунжий, Генеральний Штаб — генерал-хорунжий
Ліпле Георгій, підполковник, технічні війська — полковник
Лісовський Володимир, юнак, піхота — хорунжий
Лісовський Юрко, сотник, артилерія — підполковник
Літваківський Микола, підхорунжий, піхота — хорунжий
Літовчик Зиновій, хорунжий, піхота — сотник
Лоба-Лобів Терентій, хорунжий, технічні війська — сотник
Лобода Василь, поручник, піхота — сотник
Логвіненко Остап, юнак, кіннота — хорунжий
Логунів Василь, хорунжий, піхота — сотник
Локотієвський Петро, козак, кіннота — хорунжий
Ломацький Олександр, юнак, артилерія — хорунжий
Ломовців Олександр, поручник, піхота — сотник
Ломоніс Максим, хорунжий, піхота — поручник
Лопатюк Олександр, хорунжий — поручник
Лорченко Микола, сотник, піхота — полковник
Лосевський Степан, хорунжий, технічні війська — сотник
Лотоцький Микола, сотник, піхота — підполковник
Лоханський Микола, поручник, кіннота — сотник

Лощенко, сотник, артилерія — підполковник
Лоянич Микола, хорунжий, піхота — поручник
Луговий Гриць, хорунжий, піхота — сотник
Лук'яненко Севастян, підхорунжий, піхота — хорунжий
Лукашевич Анатолій, хорунжий, піхота — сотник
Лукашевич Василь, юнак, піхота — хорунжий
Лукашевич Менандр, поручник, артилерія — сотник
Лукашевич Федір, сотник, піхота — підполковник
Лупашко Орест, хорунжий, піхота — поручник
Лутц Вільгельм, поручник, піхота — підполковник
Луценко Павло, козак, кіннота — хорунжий
Луцький Петро, поручник, піхота — сотник
Лушненко Олекса, сотник, Генеральний Штаб — підполковник
Лушненко Павло, хорунжий, піхота — сотник
Любарівський Грицько, хорунжий, піхота — поручник
Любінський Теодосій, поручник, піхота — сотник
Любовицький Юліян, хорунжий, піхота — поручник
Лютій Омелько, хорунжий, піхота — сотник
Ляшенко Аристарх, сотник, технічні війська — підполковник
Ляшенко Василь, хорунжий, артилерія — сотник
Ляшко Микола, юнак, піхота — хорунжий
Ляшко Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Магелат Йосип, хорунжий, піхота — сотник
Магеровський Борис, підполковник, піхота — полковник
Магров Василь, бунчужний, кіннота — хорунжий
Мазанівський Євген, юнак, артилерія — хорунжий
Мазарюк Сергій, хорунжий, артилерія — підполковник
Мазуренко Антін, хорунжий, піхота — поручник
Мазуренко Марко, полковник, піхота — генерал-хорунжий (1922)
Мазуренко Марко, полковник, піхота — позбавлений старшинських рангів (1923)
Мазуркевич Всеволод, юнак, кіннота — хорунжий
Мазуркевич Юліян, хорунжий, піхота — поручник

~ 175 ~

Мазюкевич Володимир, підполковник, піхота — полковник
Майборода Андрій, поручник, піхота — сотник
Майбродський Іларіон, юнак, піхота — хорунжий
Майданець Іван Панасович, хорунжий, піхота — сотник
Майдачевський Гриць Олександрович, хорунжий, артилерія — сотник
Макаревич Антін, сотник, піхота — підполковник (забитий)
Макаревич Леонід, хорунжий, піхота — сотник
Макаревич Федір, юнак, піхота — хорунжий
Макаренко Омелько, сотник, кіннота — полковник
Макарук Петро, хорунжий, піхота — сотник
Макей Володимир, сотник, піхота — підполковник
Маковієв Володимир, хорунжий, піхота — сотник
Маковій Трофим, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Макогоненко Микола, бунчужний, кіннота — хорунжий
Максимчук Остап, хорунжий, піхота — сотник
Макушенко Олекса, сотник, піхота — підполковник
Маланюк Євген, поручник, піхота — сотник
Маланько Федір, хорунжий, піхота — сотник
Малер Юрко, поручник, кіннота — сотник, деградований у козаки
Малик Федір, хорунжий, піхота — сотник
Маліновський Микола, поручник, піхота — сотник
Малюта Микола, хорунжий, піхота — сотник
Малюта Хведір Семенович, адм. підхорунжий, В.К.С. — адм. поручник Маляренко Герасим, поручник, піхота — сотник
Малько Анатолій, поручник, піхота — сотник
Мальцов Віктор, сотник, піхота — підполковник
Мальчик Арефа, хорунжий, піхота — поручник
Мамонтов Володимир, поручник, артилерія — сотник
Мандзенко Йосип Полікарпович, хорунжий, піхота — підполковник
Мандзенко Кость, поручник, піхота — сотник

Мандрикин Сергій, хорунжий, піхота — сотник
Манжул Юхим, хорунжий, піхота — поручник
Маніцький Іван, портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Манкевич Василь, юнак, піхота — хорунжий
Мантник Петро, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Мантуляк Микола, сотник, піхота — підполковник
Марин Микола, поручник, піхота — сотник
Марінець Михайло, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Марків Гнат, хорунжий, піхота — сотник
Мароко Іван Юркович, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Мартиненко Микола, поручник, піхота — сотник
Мартинів Олександр, поручник, артилерія — сотник
Мартинюк Гнат, юнак, піхота — хорунжий
Мартинюк Левко, юнак, піхота — хорунжий
Мартос Григорій, хорунжий, піхота — поручник
Мартьянів Олекса, хорунжий, піхота — сотник
Марущенко Андріян, хорунжий, піхота — підполковник
Марченко Андрій, юнак, піхота — хорунжий
Марченко Микола, хорунжий, піхота — підполковник
Марченко Павло, підхорунжий, артилерія — хорунжий
Марчук Василь, поручник, піхота — сотник
Маршалюк Никанор, хорунжий, піхота — поручник
Марщевський Венедикт Рафаїлович, адм. хорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Марьяшенко Микола, поручник, піхота — сотник
Маслівець Гриць, хорунжий, піхота — сотник
Масляний Антон Павлович, генерал-хорунжий, піхота — генерал-поручник
Мастицький Володимир, поручник, артилерія — сотник
Матвієнко Іван, адм. хорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Матвієнко Іван, поручник, піхота — сотник
Матвієнко Тиміпі, хорунжий, піхота — сотник
Матієнко Микита, хорунжий, піхота — поручник
Маханько Федір, хорунжий, піхота — підполковник
Махнів Микола, хорунжий, кіннота — поручник
Мацімок Степан, юнак, піхота — хорунжий
Машин Єміль Отгович, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Машура Семен, хорунжий, артилерія — сотник
Мелешко Фотій, козак, піхота — хорунжий
Мельник Володимир, сотник, артилерія — полковник
Мельник Євген, козак, кіннота — повертається ранг підполковника
Мельник Іван, хорунжий, піхота — поручник
Мельник Матвій, сотник, піхота — підполковник
Мельник Микола, юнак, піхота — хорунжий
Мельник Федір, хорунжий, кіннота — сотник
Мельник Юрій, хорунжий, технічні війська — сотник
Мельників Іван, хорунжий, піхота — поручник
Мельницький Олександр, підстаршина, кіннота — поручник
Мельниченко Федір, юнак, піхота — хорунжий
Мельничук Йосип, підхорунжий, артилерія — хорунжий
Мерещенко Опанас, бунчужний, піхота — хорунжий
Мерінов Сергій, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Метельський Методій, старший портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Мехеда Олександр, поручник, технічні війська — сотник
Микітін Дмитро, сотник, піхота — підполковник
Миколаєнко Леонід, поручник, піхота — сотник

~ 176

Миколаєнко Олександр, хорунжий — сотник
Миколаєнко Федір, поручник, піхота — сотник
Миколаєнко Яків, хорунжий, піхота — сотник
Миколенко Петро, підхорунжий, піхота — хорунжий
Микуляк Федір, сотник, піхота — сотник
Миленко Петро, хорунжий, піхота — поручник
Милінський Василь, сотник, піхота — підполковник
Милоцький Михайло, хорунжий, піхота — хорунжий

Минаківський Болеслав, сотник, піхота — підполковник
Миндюк Грицько, сотник, технічні війська — підполковник
Миронович Борис, хорунжий, піхота — поручник
Миронюк Павло, юнак, кіннота — хорунжий
Мирошник Василь, козак, піхота — хорунжий
Мирошниченко Матвій, хорунжий, технічні війська — сотник
Митрусь Іван, юнак, кіннота — сотник
Михайленко Іван, хорунжий, піхота — поручник
Михайлик Михайло, юнак, піхота — хорунжий
Михайлишин Спиридон, хорунжий, піхота — сотник
Михайлов Олександр Павлович, генерал-хорунжий, артилерія — генерал-поручник
Михайловський Олександр, сотник, артилерія — підполковник
Михалкин Василь, юнак, артилерія — хорунжий
Михальченко Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Михасюк Роман, хорунжий, піхота — поручник
Михельсон Петро, підполковник, артилерія — полковник
Миценко Омелян, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Мишаків Михайло, полковник, артилерія — полковник
Мишакін Іван, хорунжий, піхота — сотник
Мишківський, полковник, Генеральний Штаб — генерал-хорунжий, забитий
Мищанинів Борис, юнак, кіннота — хорунжий
Мищенко, Кирило, хорунжий, кіннота — сотник
Мізін Степан, поручник, піхота — сотник
Мізько Іван, поручник, піхота — сотник
Мілоцький Михайло, підхорунжий, піхота — хорунжий
Мілютін Микола, однорічник, кіннота — хорунжий
Мінькевич Володимир, хорунжий, артилерія — сотник
Міронович Онисько, поручник, піхота — сотник
Міхайлюк Петро, підстаршина, кіннота — хорунжий
Міхельсон Павло, сотник, кіннота — підполковник
Міцовський Юрко, хорунжий, піхота — сотник
Міщук Іван, козак, кіннота — хорунжий
Мовчанів Михайло, юнак, піхота — хорунжий
Могила Овсій, хорунжий, піхота — поручник
Могила Семен, юнак, піхота — хорунжий
Могильський Анатолій, юнак, піхота — хорунжий
Могілівський Вячеслав, поручник, піхота — сотник
Могорт Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Можуго Леонід, юнак, кіннота — хорунжий
Можуго Семен, юнак, кіннота — хорунжий
Моїсеїв Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Моїсієнко Анатолій, хорунжий, кіннота — поручник
Моїсієнко Варфоломей, сотник, піхота — підполковник
Моїсієнко Іван, хорунжий, піхота — сотник
Молодовський Віктор, підхорунжий, технічні війська — хорунжий
Молододжоненко Олекса, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Молододжоненко Павло, юнак, піхота — хорунжий
Момот Юхим, хорунжий, піхота — поручник
Монкевич Борис, поручник — сотник
Монкевич Теофіл, хорунжий — сотник
Моралевич Іван, хорунжий, піхота — поручник
Мороз Корній, хорунжий, піхота — сотник
Мороз Сергій, підстаршина, піхота — поручник
Мороз Хведір, юнак, піхота — хорунжий
Морозів Петро, поручник — сотник
Морозов Сергій, сотник, артилерія — полковник
Моруха Степан, хорунжий, піхота — поручник
Мос Жигмунд, юнак, піхота — хорунжий
Москаленко Андрій, підстаршина, піхота — хорунжий
Мотриченко-Зубенко Василь, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Мохарів Степан, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Моцак Яким, сотник, піхота — підполковник
Моцний Семен, поручник, піхота — сотник

Мочарний Микита, хорунжий, піхота — поручник
Мошинський, підполковник, в. суд. оф. — генерал-хорунжий
Музиченко Гнат, хорунжий, піхота — сотник
Мулевич Василь, хорунжий, піхота — поручник
Мунстер Павло, козак, піхота — повертається ранг сотника
Муравко Андрій, поручник, артилерія — сотник
Мурашко Василь, сотник, технічні війська — полковник
Муха Юхим, поручник, технічні війська — сотник
Мухін-Масловський Микола, хорунжий, піхота — поручник
Мякий Павло, хорунжий, піхота — поручник
Мякота-Янишевський Федір, поручник, піхота — сотник
Мяловський Гаврило, поручник, піхота — сотник
Мяновський Антін, поручник, технічні війська — сотник
Набатич Василь, юнак, піхота — хорунжий
Набока Іван, поручник, піхота — сотник
Навроцький Дмитро, поручник, кіннота — сотник
Навроцький Слисей, молодший портупей-юнак, кіннота — хорунжий

~ 177 ~

Нагнибіда Іван, сотник — підполковник
Нагнибіда Сергій, хорунжий, піхота — поручник
Нагога Митрофан, козак, піхота — хорунжий
Нагорний Степан, поручник, піхота — сотник
Нагорний Опанас, хорунжий, піхота — сотник
Назаревич Мар'ян, підхорунжий, піхота — *хорунжий*
Назаревський Петро, хорунжий, піхота — поручник
Назаренко Іван, підхорунжий, артилерія — хорунжий
Назаренко Мусій, хорунжий, піхота — сотник
Назарчук Андрій, хорунжий, піхота — поручник
Наконечний Теодор, поручник, піхота — сотник
Наріжний Іван, хорунжий, артилерія — сотник
Насонів Борис, хорунжий, піхота — поручник
Насонів Валентин, полковник, артилерія — полковник
Наталенко Іван, поручник, піхота — сотник
Науменко Михайло, хорунжий, кіннота — сотник
Науменко Степан, хорунжий, піхота — сотник
Нащубський Максиміліан, сотник, піхота — підполковник (забитий)
Неганів Микола, поручник, піхота — сотник
Недайкаша 1-й Іван, хорунжий, піхота — поручник
Недайкаша Василь, поручник, піхота — сотник
Недайкаша Іван, козак, піхота — хорунжий
Недайкаша Петро, козак, піхота — хорунжий
Недатковський Володимир, юнак, піхота — хорунжий
Недзвецький Василь, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Неділько Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Нельговський Василь, генерал-хорунжий, піхота — генерал-хорунжий
Немоловський Володимир, сотник, піхота — підполковник
Немоловський Михайло, чотовий, артилерія — хорунжий
Неплій Дмитро, сотник, піхота — підполковник
Нестеренко Опанас, сотник, піхота — підполковник
Нестеровський Пилип, хорунжий, піхота — сотник
Нетреба Тадей, сотник, піхота — підполковник
Нечаїв Олександр Васильович, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Нечаюк Микола, поручник, технічні війська — сотник
Нечипоренко Прохор, юнак, піхота — хорунжий
Нечипоренко-Нечипорук Артем, поручник, піхота — підполковник
Нечипорук Степан, хорунжий, технічні війська — сотник
Нечитайло Павло, адм. хорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Нещадименко Юхим, хорунжий, артилерія — поручник
Никитенко Семен, хорунжий, піхота — сотник
Никонів Наум, генерал-хорунжий, піхота — генерал-хорунжий
Ніговський Іван, хорунжий, піхота — підполковник
Нізієнко Олександр, сотник, Генеральний Штаб — підполковник
Нікітін Євген, сотник, піхота — підполковник

Німець Герасим, хорунжий, кіннота — поручик
Новиків Петро, хорунжий, піхота — поручник
Новицький Микола, сан. хорунжий, в.к.с. — сан. сотник
Новицький Михайло, адм. підхорунжий в.к.с. — поручник
Новичевський Микола, юнак, піхота — поручник
Новіков Микола, хорунжий, піхота — сотник
Новіцький Михайло, юнак, артилерія — хорунжий
Новіцький Олекса, поручник, піхота — підполковник
Новолінник Євген, хорунжий, піхота — сотник
Ноздрін Ісак, хорунжий, піхота — поручник
Носаченко Андрій, сотник, піхота — підполковник
Нохотяв Валеріян, сан. сотник, в.к.с. — сан. підполковник
Об'язів Володимир, хорунжий, кіннота — сотник
Оберемок Петро, хорунжий, піхота — поручник
Обідзінський Назар, хорунжий, піхота — поручник
Обідний Михайло, адм. підхорунжий — адм. сотник
Овсієвський Анатолій, поручник, піхота — сотник
Огарів Микола, хорунжий, технічні війська — сотник
Оголенко Федір, хорунжий — сотник
Огородник Юхим, поручник, піхота — сотник
Одинець Іван, поручник, артилерія — сотник
Однолько Макар, хорунжий, піхота — сотник
Околовський Вадим, юнак, артилерія — хорунжий (по смерті)
Оксюк Василь, хорунжий, піхота — сотник
Олександрів Микола, підполковник, піхота — полковник
Олексієв Віктор, підполковник, артилерія — полковник
Олексіїв Володимир, хорунжий, піхота — здеградований у козаки
Олексюк Ємельян, юнак, піхота — хорунжий
Олійник Микола, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Олійник Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Олійник Савостьян, хорунжий — поручник
Олійник Степан, хорунжий — поручник
Олійників Леонід, сотник, піхота — підполковник
Оліфер Іван, юнак, піхота — хорунжий
Олянчин Домет, підхорунжий, піхота — хорунжий
Ольшевський Володимир, полковник, піхота — генерал-хорунжий
Ольшевський Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Омельюсик Микола, сотник, артилерія — полковник
Омельянович-Павленко Іван, генерал-хорунжий, кіннота — генерал-хорунжий

~ 178 ~

Омельянович-Павленко Михайло, генерал-поручник, піхота — генерал-поручник
Омельченко Петро Іванович, хорунжий, піхота — сотник
Омельченко Тиміш Петрович, хорунжий, піхота — підполковник
Омельченко Яків, юнак, піхота — хорунжий
Онацевич Олександр, поручник, артилерія — сотник
Онищенко Федір, хорунжий, піхота — сотник
Онищук Василь, хорунжий, піхота — поручник
Онищук Іван, хорунжий, піхота — поручник
Опаренко Петро, адм. хорунжий, в.к.с. — адм.
підполковник Ордановський Микола, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Ордановський Юрко, сотник, кіннота — підполковник
Орел-Орленко Іван, хорунжий, технічні війська — сотник
Оржахівський Сигізмунд, юнак, піхота — хорунжий
Оржешісівський Борис, хорунжий в.к.с. — сотник
Орищин Іван, поручник, піхота — сотник
Оріх Дмитро, хорунжий, піхота — сотник
Оріхів Гриць, сотник, артилерія — підполковник
Орлик Михайло, юнак, піхота — хорунжий
Орлівський Євген, молодший портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Орловський Йосип, поручник, піхота — сотник
Осадчий Аркадій, козак, піхота — поручник
Осадчий Олександр, старший портупей-юнак, піхота — хорунжий
Осипенко Василь, хорунжий, піхота — поручник

Осінській Віктор, поручник, піхота — сотник
Ослук Семен, хорунжий, піхота — поручник
Осмоловський Володимир, хорунжий, артилерія — поручник
Осмоловський Павло, сотник, піхота — підполковник
Осмоловський, сотник, піхота — підполковник
Остахів Андрій, юнак, піхота — хорунжий
Острроверх-Осик Михайло, підстаршина, піхота — хорунжий
Островський Віктор, поручник, піхота — сотник
Отмарштейн Юрко, підполковник, Генеральний Штаб — полковник
Отрешко Андрій, юнак, кіннота — хорунжий
Отрешко-Арський Микола, молодший портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Отрижко Петро, хорунжий, піхота — поручник
Отченаш Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Охмак Іван, юнак, піхота — хорунжий
Охотенко Дмитро, хорунжий, піхота — поручник
Охременко Федір, хорунжий, піхота — поручник
Охрімчук Пилип, хорунжий, піхота — сотник
Очеретько Митрофан, сотник, піхота — підполковник
Павленко Сергій, хорунжий, піхота — поручник
Павлінський Сергій, підхорунжий, артилерія — хорунжий
Павліченко Степан, хорунжий, піхота — сотник
Павловський Михайло, хорунжий, піхота — полковник
Павлюк Микола, хорунжий, піхота — сотник
Павлюк Опанас, хорунжий, піхота — сотник
Павлюківський Іван, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Падалка Микола, поручник, піхота — сотник
Падалко Василь, хорунжий — сотник
Падеревський Микола, хорунжий, піхота — поручник
Пак Іван, підхорунжий, піхота — хорунжий
Паламарчук Іван, юнак, піхота — хорунжий
Паламарчук Леонтій, юнак, піхота — хорунжий
Паламарчук Степан, хорунжий, піхота — поручник
Палієнко Микола, поручник, артилерія — сотник
Палій-Гурко Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Панаретов Володимир, однорічник, кіннота — хорунжий
Панасенко Іван, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Панасенко Іван, хорунжий, піхота — поручник
Панасюк Євген, хорунжий, піхота — поручник
Панасюк Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Панченко Іван, хорунжий, піхота — поручник
Панченко Павло Григорович, сотник, піхота — підполковник
Паншин Гриць, поручник, артилерія — сотник
Паньківський Федір, сотник, піхота — полковник
Паньковецький Тодос, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Паренюк Іван, юнак, кіннота — сотник
Парнасів Микола, сотник, піхота — підполковник
Паровченко Михайло, хорунжий, кіннота — сотник
Пархоменко Гриць, юнак, піхота — хорунжий
Пархоменко Тиміш, хорунжий, піхота — сотник
Пасішник Володимир, сотник, піхота — сотник
Паценко Андрій, хорунжий, піхота — поручник
Пашин Петро, хорунжий, піхота — сотник
Пашківський Микола, сотник, піхота — сотник
Пащенко Іван, поручник, піхота — підполковник
Пащенко Микола, поручник, піхота — сотник
Пащенко Олександр Федорович, хорунжий, кіннота — підполковник
Пекарський Микола Остапович, ветер, підполковник, в.к.с. — ветер, полковник
Пекарчук Іван, поручник, піхота — сотник
Пересада Михайло, підполковник, Генеральний Штаб — генерал-хорунжий
Пересада Федір, хорунжий, піхота — сотник
Пестич Микола Григорович, поручник, піхота — сотник

Петкевич Олекса, хорунжий, піхота — сотник
Петлюра Олександр, поручник, піхота — підполковник
Петренко Іван, хорунжий, піхота — поручник
Петрик Пилип, юнак, піхота — хорунжий
Петриків Максим, поручник, піхота — сотник
Петрів Всеволод, полковник, Генеральний Штаб — генерал-хорунжий
Петрук Йосип, підхорунжий, піхота — хорунжий
Петрусь Яків, сотник, кіннота — підполковник
Петрущенко Василь, поручник, піхота — сотник
Петулько Петро, хорунжий, піхота — поручник
Петчке Володимир, чотовий, піхота — поручник
Петюшин Микола, хорунжий, кіннота — сотник
Печений Іван, хорунжий, піхота — поручник
Пивовар Олексій, хорунжий, піхота — поручник
Пилипенко Данило, хорунжий, кіннота — поручник
Пилипко Гриць Антонович, поручник — сотник
Пилипчук Олекса, хорунжий, піхота — поручник
Пилипчук Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Пилів Олексій, сотник, піхота — підполковник
Пирогів Юрко, поручник, піхота — підполковник
Пироженко Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Писанюк Лука, сотник, піхота — підполковник
Писаренко Олекса, хорунжий, піхота — поручник
Писаренко Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Писарів Гаврило, хорунжий — сотник
Писарський Кузьма, хорунжий, піхота — сотник
Писарюк Гриць, юнак, кіннота — хорунжий
Письменний Микола, сотник, піхота — сотник
Півенштейн Андрій, сотник, піхота — підполковник
Півень Микита, хорунжий, піхота — сотник
Півторацький Микола, хорунжий, кіннота — поручник
Підгородецький Павло, хорунжий, піхота — сотник
Піддубний Михайло, поручник, піхота — сотник
Підлужний Володимир, юнак, піхота — хорунжий
Пікульський Михайло, поручник, піхота — сотник
Пількевич Олександр, генерал-хорунжий, корд.
охорона — генерал-хорунжий
Пількевич Олександр, полковник, технічні війська — генерал-хорунжий
Пінчук Іван, хорунжий, піхота — поручник
Піонтковський Микола, хорунжий, піхота — сотник
Пітотя Олекса, козак, піхота — хорунжий
Плавко Михайло, підстаршина, піхота — хорунжий
Платонів Микола, хорунжий, піхота — поручник
Плахотнюк Варфоломій, юнак, кіннота — хорунжий
Плітас Олександр, сан. поручник, в.к.с. — сан. сотник
Площинський Яків, хорунжий, піхота — сотник
Плужник Грицько, підстаршина, піхота — поручник
Плужників Теодор, хорунжий, піхота — сотник
Побережниченко Василь, хорунжий, піхота — поручник
Поважук Володимир, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Повісьмак Матвій, хорунжий, піхота — поручник
Погиба Петро, хорунжий, піхота — поручник
Погиба Федір, хорунжий, піхота — поручник
Поготовко Михайло, сотник, технічні війська — підполковник
Поготовко Олекса, хорунжий, піхота — сотник
Погребний Арсен, поручник, піхота — сотник
Подільський Кость, хорунжий, піхота — поручник
Подоляк Володимир, хорунжий, піхота — сотник
Позлацаний Михайло, юнак, кіннота — хорунжий
Покотило Іван, юнак, артилерія — хорунжий
Полікша Сергій, юнак, піхота — хорунжий
Полінчук Олекса, хорунжий, піхота — поручник
Поліщук Микита, підхорунжий, кіннота — хорунжий

Поліщук Петро, хорунжий, артилерія — поручник
Половик Опанас, хорунжий, піхота — сотник
Полозів Олесь, хорунжий, технічні війська — сотник
Поломаренко Олександр, юнак, артилерія — хорунжий
Полонський Сергій, юнак, артилерія — хорунжий
Полтавченко, поручник, кіннота — поручник
Поляків Спиридон, юнак, кіннота — хорунжий
Помазан Петро, підстаршина, піхота — поручник
Помогайленко Клим, поручник, піхота — сотник
Попівський Лев, хорунжий — поручник
Попсуй-Шапка Митрофан, сотник, піхота — полковник
Портенко Микола, хорунжий, кіннота — поручник
Постельняк Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Постніків Гриць, юнак, кіннота — хорунжий
Постригач Трохим, хорунжий, піхота — поручник
Потапів Володимир, поручник, піхота — сотник
Потін Сигізмунд, підстаршина, піхота — хорунжий
Поторока Дмитро, поручник, піхота — сотник
Похилюк Пилип, юнак, піхота — хорунжий
Преображенський Юрко, юнак, артилерія — хорунжий
Пресовський Всеволод, юнак, кіннота — хорунжий
Прилуцький Анатолій, хорунжий, піхота — поручник
Присяжний Кость, поручник, піхота — сотник
Присяжнюк Василь Олександрів, поручник, піхота — підполковник
Присяжнюк Назарій, юнак, піхота — хорунжий
Притуленко Гліб, хорунжий, кіннота — сотник

~ 180 ~

Приходько Михайло, юнак, піхота — хорунжий
Приходько Омелько, поручник, піхота — сотник
Приходько Семен, хорунжий, піхота — поручник
Приходько Федір, поручник, піхота — сотник
Прищепя Грицько, хорунжий, піхота — поручник
Прищепя Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Прозорівський Мартин, хорунжий, піхота — сотник
Прозоровський Сергій, хорунжий, піхота — поручник
Проказюк Василь, хорунжий, піхота — сотник
Прохода Василь, хорунжий, піхота — підполковник
Пругло Микола, хорунжий, артилерія — сотник
Прядко Левко, юнак, піхота — хорунжий
Прядько Антін, хорунжий, піхота — поручник
Пудло Данило, хорунжий, піхота — сотник
Пудло Опанас, хорунжий, піхота — сотник
Пудло Петро, хорунжий, піхота — поручник
Пузіцький Антін, полковник, піхота — генерал-хорунжий
Пуйшіс Антон, хорунжий, піхота — поручник
Пустовійт Полікарп, поручник, піхота — сотник
Пустовійт Омелько, хорунжий, піхота — сотник
Пуха Ілько, хорунжий, піхота — сотник
Пухальський Володимир, хорунжий, піхота — сотник
Пушкелін Митрофан, кіннота — хорунжий
Равицький Василь, хорунжий, піхота — поручник
Равич-Каменський Володимир, сотник, піхота — підполковник
Радецький Леонід, поручник, піхота — сотник
Радулович-Гопузанович Володимир, полковник, артилерія — полковник
Радченко Антон, підполковник — полковник
Радченко Василь, адм. хорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Радченко Грицько, сотник, піхота — підполковник
Раєвський Василь, хорунжий, піхота — сотник
Раєвський Нарциз, юнак, кіннота — хорунжий
Рак Петро, сотник, піхота — підполковник
Рафаловський Іван, юнак, кіннота — хорунжий
Рацюк Нестор, підстаршина, піхота — хорунжий
Рачковський Сава, хорунжий, піхота — поручник

Ребрина Яків, юнак, піхота — хорунжий
Ревенчук Нестор, хорунжий — сотник
Ревюк Йосип, сотник, піхота — підполковник
Редька Михайло, сотник, піхота — сотник
Редько Федір, підстаршина, піхота — поручник
Рейтер Володимир, хорунжий, артилерія — поручник
Рельтів Кость, юнак, піхота — хорунжий
Ремболович Іван, сотник, піхота — підполковник
Репій Петро, козак, кіннота — хорунжий
Реутов Кость, поручник, піхота — підполковник
Решетніков Євген, підполковник, артилерія — полковник
Рибак Авксентій, сотник, піхота — підполковник
Рибак Лев, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Рибалкин Грицько, підстаршина, кіннота — хорунжий
Рибалко Іван, хорунжий, піхота — поручник
Рибалко-Рибальченко Федір, сотник, піхота — підполковник
Рибарук Іван, юнак, кіннота — хорунжий
Рибачук Микола, сотник, піхота — підполковник
Рибченко Олександр, хорунжий — поручник
Рибчинський Лев, хорунжий, піхота — сотник
Ридченко Володимир, сотник, піхота — підполковник
Рижко Грицько, поручник, піхота — сотник
Рижков Іван, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Рижук Євмен, юнак-бунчужний, кіннота — хорунжий
Риля Іван, однорічник, піхота — хорунжий
Римаренко Євген, сотник, піхота — сотник
Римбаківський Микола, сотник, піхота — підполковник
Ришковський Олександр, поручник, піхота — сотник
Ріжок Федір, хорунжий, кіннота — сотник
Різник Андрій, поручник, піхота — сотник
Різник Василь, юнак, піхота — хорунжий
Різник Грицько, поручник, піхота — сотник
Ріхтер Жигмонт, юнак, кіннота — хорунжий
Рогальський Микола, поручник, піхота — підполковник
Рогатюк Ілько, хорунжий, піхота — поручник
Рогатюк Семен, поручник, піхота — сотник
Рогачук-Ірицький Адріан, хорунжий, піхота — сотник
Рогозінський Микола, поручник, піхота — сотник
Рогозний Гриць, поручник, артилерія — сотник
Рогульський, сотник, піхота — підполковник
Родак Дмитро, поручник, піхота — сотник
Роєцький Митрофан, хорунжий, піхота — поручник
Рожко Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Роман Митрофан, хорунжий, артилерія — поручник
Романенко Антін, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Романенко Іван, юнак, піхота — хорунжий
Романенко Омелько, хорунжий, піхота — сотник
Романенко Павло, хорунжий, піхота — сотник
Романів Павло, сотник — підполковник
Романовський Генріх, поручник, піхота — підполковник
Романовський Микола, чотовий, артилерія — хорунжий
Романченко Грицько, хорунжий, піхота — сотник
Романченко Михайло, хорунжий, піхота — поручник

~ 181 ~

Романюк Єфим, підстаршина, кіннота — хорунжий
Романюк Кость, хорунжий, піхота — сотник
Романюк Леонід, хорунжий, піхота — сотник
Романюк Тимко, хорунжий, піхота — сотник
Роменський Кость, козак, піхота — хорунжий
Роніса Михайло, юнак, кіннота — хорунжий
Росіневич Микола, поручник, піхота — підполковник
Роскокоха Мартин, хорунжий, піхота — поручник
Рослий Харитон, хорунжий, піхота — поручник

Рослюк Євген, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Роттніг Іван, хорунжий, артилерія — поручник
Рошинський Степан, хорунжий, піхота — сотник
Рубан Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Рубан Павло, хорунжий, піхота — сотник
Руданівський Володимир, сотник, артилерія — підполковник
Руденко Гриць, поручник, піхота — сотник
Руденко Олекса, поручник — сотник
Руденко Петро, поручник, артилерія — сотник
Руденко Юрій, юнак, кіннота — хорунжий
Рудий Петро, хорунжий, піхота — поручник
Рудницький Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Рудь Петро, хорунжий, піхота — поручник
Рудь-Редько Василь, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Ружицький Євген, поручник, піхота — сотник
Русенко Василь, хорунжий, піхота — поручник
Савенко Данило, хорунжий, піхота — сотник
Савицький Леонід, хорунжий, артилерія — сотник
Савінський Олександр, хорунжий, піхота — позбавляється старшинської ранги за дизерцію з частини
Савіцький Андрій, юнак, піхота — хорунжий
Савосько Іван, сотник, піхота — підполковник
Савченко Володимир, сотник, Генеральний Штаб — полковник
Савченко Кузьма, юнак, піхота — хорунжий
Савченко Олександр, поручник, піхота — сотник
Савченко Трохим, хорунжий, піхота — поручник
Савчук Володимир, підстаршина, піхота — хорунжий
Савчук Федір, хорунжий, піхота — сотник
Сагайдачний Петро, хорунжий, піхота — сотник
Сагусий Євген, хорунжий, артилерія — сотник
Садівничий Данило, хорунжий, піхота — поручник
Садівничий Іван, юнак, кіннота — хорунжий
Садовський Володимир, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Садовський Михайло, підполковник, піхота — полковник
Сажин Микола, сотник, технічні війська — підполковник
Сазонтів Семен Васильович, хорунжий, піхота — сотник
Сак Володимир Антонович, хорунжий, технічні війська — сотник
Сак Микола, хорунжий, піхота — сотник
Сакович Андрій, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Саковський Микола, юнак, піхота — хорунжий
Салівон Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Салганівський Микола, поручник, піхота — сотник
Сальський Володимир, полковник, Генеральний Штаб — генерал-хорунжий
Сальський Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Самійленко Степан, сотник, піхота — підполковник
Самко Олександр, юнак, кіннота — хорунжий
Самойлів Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Самойлів Петро, поручник, піхота — сотник
Самойлович Микола, хорунжий, піхота — сотник
Самсонів Василь, юнак, кіннота — хорунжий
Самутін Петро, хорунжий, піхота — сотник
Сангуцький Борис, хорунжий, технічні війська — сотник
Сахно Василь, поручник, артилерія — сотник
Сачавець Гриць, козак, піхота — хорунжий
Сачук Михайло, юнак, кіннота — хорунжий
Сварика Василь, полковник, артилерія — генерал-хорунжий
Свеніцький Олександр, сотник, піхота — підполковник
Свиридів Микола, хорунжий, артилерія — сотник
Світайло Володимир, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Світличний Олександр, бунчужний, піхота — хорунжий
Севаст'янів Хведір, поручник, технічні війська — підполковник
Северін Трохим, поручник, піхота — сотник
Сегалов Борис, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Сегеда Антін, портупей-юнак, піхота — хорунжий

Сезіборський Микола, поручник, піхота — сотник
Секержинський Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Селегій Михайло, сотник, піхота — підполковник
Селецький Михайло, поручник, кіннота — сотник
Семенів-Сімонців Грицько, хорунжий, кіннота — сотник
Семенюк Аїфал, поручник, піхота — сотник
Семенюк Андрій, юнак, піхота — сотник
Семчишин Володимир, стрілець, піхота — хорунжий
Сенкевич Іван, юнак, кіннота — хорунжий
Сеньковський Василь, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Сербин Максим, портупей-юнак, піхота — хорунжий
Серветник-Чалий Клим, хорунжий, піхота — поручник
Сергієнко Іван, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Сергієнко Михайло, хорунжий, піхота — поручник

~ 182 ~

Сергіїв Василь, хорунжий, піхота — поручник
Серговський Іван, юнак, піхота — хорунжий
Сердюк Данило, юнак, артилерія — хорунжий
Середа Марко, сотник, артилерія — підполковник
Середа Михайло, сотник, піхота — підполковник
Сесь-Со Іларіон, хорунжий, піхота — поручник
Сивановській Борис, поручник, піхота — сотник
Сивук Федір, хорунжий, піхота — поручник
Сидоренко Іван, хорунжий, піхота — поручник
Сидоренко Сергій, хорунжий, кіннота — підполковник
Сидорук Іван, юнак, піхота — хорунжий
Сидорянський Михайло, поручник, артилерія — підполковник
Силенко Василь, сотник, піхота — сотник
Силенко-Кравець Порфирій, поручник — підполковник
Силін Анатоль, підполковник, Генеральний Штаб — полковник
Синявський Гриць, хорунжий, артилерія — сотник
Сирота Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Ситенко Петро, хорунжий, піхота — поручник
Ситник Іван, хорунжий, піхота — поручник
Ситник Яків, хорунжий, піхота — поручник
Сібко Кость Гаврилович, хорунжий, піхота — поручник
Сівулицький Володимир, сотник, піхота — підполковник
Сігарів Василь, полковник, Генеральний Штаб — генерал-хорунжий
Сідлецький Олексій, хорунжий, піхота — сотник
Сізіоненко Семен, хорунжий, піхота — поручник
Сікач Семен, поручник, піхота — сотник
Сікевич Володимир Васильович, полковник, піхота — генерал-хорунжий
Сікорський Дем'ян, хорунжий, артилерія — хорунжий
Сікорський Петро, поручник, кіннота — підполковник
Сілін Володимир, сотник, піхота — підполковник
Сімоновський Юрко, хорунжий, піхота — поручник
Сімяник Сергій Остапович, поручник, піхота — сотник
Сімянців Олекса, хорунжий, кіннота — поручник
Сінельник Тиміш, хорунжий, піхота — сотник
Сінклер Володимир Олександрович, генерал-хорунжий, Генеральний Штаб — генерал-поручник
Сінний Архип, поручник, піхота — сотник
Сінявський Грицько, хорунжий, артилерія — хорунжий
Сінькевич Адам, юнак, кіннота — хорунжий
Сінькевич Микола, хорунжий, технічні війська — поручник
Сінькевич Олександр, хорунжий, піхота — поручник
Сіпко Микола, сотник, артилерія — полковник
Сіромаха Кирило, хорунжий, кіннота — сотник
Скворців Микола, поручник, піхота — підполковник
Склонний Лавр, хорунжий, піхота — хорунжий
Скляренко Андрій, сотник, артилерія — підполковник
Скляров Андрій, адм. підхорунжий, піхота — адм. Хорунжий
Скоблик Грицько, хорунжий, кіннота — сотник
Скопец Петро, поручник, піхота — сотник

Скорський Терентій, поручник, піхота — сотник
Скотецький Кость, хорунжий, технічні війська — поручник
Скочко Володимир, юнак, піхота — хорунжий
Скригуля Костянтин, молодший портупей-юнак, піхота — хорунжий
Скрипка Іван, підстаршина, піхота — поручник
Скрипка Семен, сотник, піхота — підполковник
Скрипник Степан, козак, кіннота — хорунжий
Скрипниченко Гриць, юнак, піхота — поручник
Скрипчук Володимир, хорунжий, піхота — сотник
Скришевський Федір, хорунжий, піхота — поручник
Скубій Гордій Олександрович, хорунжий, піхота — сотник
Скубій Іван, адм. підхорунжий, піхота — адм. поручик
Скубко Борис, юнак-бунчужний, піхота — хорунжий
Скурський Лев, хорунжий, технічні війська — поручник
Славінський Павло, юнак, артилерія — хорунжий
Сладкомедів Іван, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Слісарів Микола, поручник, піхота — сотник
Слічний Роман, хорунжий, піхота — сотник
Слухасвський Сергій, хорунжий, піхота — підполковник
Случевський Микола, поручник, піхота — сотник
Слюсарів Грицько Васильович, адм. підхорунжий, В.К.М. — адм. сотник
Слюсарів Павло, юнак, артилерія — хорунжий
Смиринський Юрій, юнак, кіннота — хорунжий
Смирнов Анатолій, поручник, піхота — сотник
Смільський Олександр, сотник, піхота — підполковник
Смірницький Микола, сотник, технічні війська — підполковник
Смовський Кость, сотник, артилерія — полковник
Смогоржевський Степан, хорунжий, піхота — сотник
Смолівський Сергій, поручник, піхота — сотник
Смородський Петро, хорунжий, піхота — підполковник
Снігур Євген, юнак, кіннота — хорунжий
Собко Петро, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Собченко Митрофан, хорунжий, піхота — поручник
Собчук Никифор, юнак, піхота — хорунжий
Сожалський Олександр, хорунжий, кіннота — сотник
Соколов Олекса, хорунжий, піхота — поручник

~ 183 ~

Соколовський Антон, старший портупей-юнак, піхота — хорунжий
Сокольник Опанас, сотник, піхота — підполковник
Солов'їв Олекса, поручник, піхота — сотник
Соловей Дмитро, поручник, піхота — сотник
Соловів Левко, хорунжий, піхота — поручник
Соловчук Василь, хорунжий, піхота — сотник
Соловьян Віктор, хорунжий, кіннота — поручник
Сологуб Сергій, сотник, піхота — підполковник
Соломко Володимир, адм. поручник, в.к.с. — адм. підполковник
Соломонівський Василь, хорунжий, артилерія — сотник
Солонар Володимир, сотник, артилерія — сотник
Солонинка Пилип, хорунжий, піхота — сотник
Солтинський Микола, юнак, кіннота — хорунжий
Солтученко Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Соляник Тимофій, хорунжий, піхота — поручник
Сомчинський Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Сопів Михайло, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Сорокин Олександр, хорунжий, артилерія — поручник
Сорочан Михайло, поручник, піхота — сотник
Сосідко Гриць, сотник, піхота — підполковник
Сочінський Михайло, поручник, піхота — сотник
Спартак Гриць, юнак, артилерія — хорунжий
Спінул Олекса, хорунжий, піхота — сотник
Ставинський Борис, хорунжий, піхота — сотник
Ставичук Михайло, поручник, піхота — сотник
Стариков Олександр, хорунжий, піхота — сотник

Старовійт Микола, хорунжий, кіннота — поручник
Старогорський Микола, юнак, піхота — хорунжий
Старушенко Митрофан, хорунжий, піхота — сотник
Стасевич Олександр, сотник, піхота — підполковник
Стасенко Іван, сотник, кіннота — підполковник
Стасюк Петро, адм. сотник, в.к.с. — адм. сотник
Стахів Іван, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Стахів Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Стахів Петро, хорунжий, піхота — поручник
Стахівський Віктор, хорунжий, піхота — поручник
Стахівський Леонід, хорунжий, піхота — підполковник
Стахівський Микола, чотовий, кіннота — хорунжий
Стахурський Сергій, хорунжий, піхота — поручник
Стекла Федір, юнак, кіннота — хорунжий
Стелецький Олександр, поручник, піхота — сотник
Стельмашенко Іван, підстаршина, піхота — хорунжий
Стефанишин Володимир, сотник, піхота — сотник
Стефанів Всеволод, хорунжий, артилерія — сотник
Стефанів, сотник, Генеральний Штаб — підполковник
Стеценко Гнат, підстаршина, піхота — поручник
Стецюренко Павло, поручник, кіннота — сотник
Стецький Юхим, сотник, Генеральний Штаб — підполковник
Стечишин Микола, сотник, піхота — підполковник
Стичинський Іона, адм. підхорунжий, піхота — адм. хорунжий
Стогній Мойсей Андрійович, адм. хорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Стопницький Олександр, юнак-бунчужний, піхота — хорунжий
Стороженко-Сторожук Кость, хорунжий, піхота — поручник
Сторожик Карпо, хорунжий, піхота — поручник
Стоцький Іван, хорунжий, піхота — сотник
Стратійчук Іван, юнак, піхота — хорунжий
Страфун Семен, хорунжий, піхота — поручник
Страшкевич Борис, хорунжий, піхота — поручник
Стриж Василь, юнак, піхота — хорунжий
Стрільковський Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Стрільник Степан, хорунжий, піхота — поручник
Стронціцький Михайло, сотник, піхота — сотник
Струць Антон Потапович, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Ступа-Перебийніс Денис, хорунжий, піхота — поручник
Ступницький Валеріян, хорунжий, піхота — сотник
Ступницький Леонід, поручник, кіннота — підполковник
Сугак Іван, ранговий, піхота — хорунжий
Сузима Андрій, хорунжий, піхота — сотник
Сулійман Сергій, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Сулімовський Павло, хорунжий, артилерія — поручник
Сулковський Борис Йосипович, підполковник, Генеральний Штаб — полковник
Сулковський Сергій, козак, кіннота — хорунжий
Супруненко Микола, хорунжий, піхота — поручник
Сухин Григорій, молодший портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Суходол Степан, хорунжий, артилерія — поручник
Сухоставський Володимир, юнак, піхота — хорунжий
Сухоцький Іван, сотник, артилерія — підполковник
Сушко Роман, полковник, піхота — полковник
Суярко Федір, хорунжий, піхота — поручник
Талан Андрій Сергійович, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Талан Григорій, юнак, піхота — хорунжий
Тальберг Анатолій, підстаршина, кіннота — хорунжий
Танцюра Левко, піхота — хорунжий
Таран Іван, юнак, піхота — хорунжий
Тараненко Василь, поручник, піхота — сотник

Таран-Півченко Сергій, сотник, піхота — підполковник
Таранущенко Яків, сотник, інтендатура — підполковник
Тарасенко Андрій, поручник, піхота — сотник
Тарасенко Олександр, козак, піхота — хорунжий
Тарасун Марко, хорунжий, піхота — сотник
Таргоній Маркіян, хорунжий, піхота — поручник
Тарнавський Анатолій, хорунжий, піхота — сотник
Тарнавський Грицько, сан. поручник, і.к.с. — сан. сотник
Тарнавський Сергій, хорунжий, піхота — сотник
Тарнопільський Микола, хорунжий, піхота — підполковник
Татаринів Пилип, хорунжий, артилерія — поручник
Татарський Василь, хорунжий — поручник
Татарський Олекса, юнак, піхота — хорунжий
Татарулів Микола, сотник, піхота — полковник
Телесницький Степан, юнак, піхота — хорунжий
Теліга Михайло, юнак, кіннота — хорунжий
Телятник Кость, адм. підхорунжий, піхота — адм. сотник
Телятників Михайло, сотник, технічні війська — підполковник
Теплий Гнат, чотовий, кіннота — хорунжий
Теравський Олександр, юнак, кіннота — хорунжий
Терещенко Панас, бунчужний, кіннота — хорунжий
Терещенко Петро, хорунжий, піхота — сотник
Терещенко Федір, хорунжий, піхота — сотник
Терпиловський Юрій, юнак, піхота — хорунжий
Тильнів Микола, юнак, кіннота — хорунжий
Тимейчук Гриць, поручник, піхота — сотник
Тимофіюк-Мелішкевич Сергій, хорунжий, піхота — сотник
Тимошенко Юрко, поручник, технічні війська — підполковник
Тимошенко Яків, хорунжий — сотник
Тимошів Роман, поручник, піхота — сотник
Тимченко Михайло, юнак, піхота — хорунжий
Тимчук Федір, хорунжий, піхота — поручник
Тисаревський Юрій, сотник, кіннота — підполковник
Титар Олександр, сотник, піхота — підполковник
Титаренко Василь, поручник, піхота — сотник
Тищенко Пантелеймон, хорунжий, піхота — поручник
Тірон Стефан, хорунжий, піхота — сотник
Ткаченко Дмитро, хорунжий, піхота — поручник
Ткаченко Микола, підхорунжий-юнак, кіннота — хорунжий
Ткаченко Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Ткачук Михайло, генерал-хорунжий, піхота — генерал-хорунжий
Тлухівський Володимир, хорунжий, артилерія
Тобілевич Микола, хорунжий, кіннота — підполковник
Товстоніг Гаврило, підстаршина, піхота — поручник
Токарь Михайло, поручник, піхота — сотник
Томашевський Євген, хорунжий, кіннота — сотник
Томчук Пилип, хорунжий, піхота
Тонкошкур Михайло, сотник, піхота — сотник
Торічнев Василь, підполковник, технічні війська — полковник
Торішний Іван, хорунжий, піхота — поручник
Тоцький Антін, поручник, артилерія — підполковник
Тоцький Леонід, поручник, артилерія — підполковник
Трепке Фрідріх, хорунжий, піхота — поручник
Третяк Філімон, юнак, піхота — хорунжий
Третяків Іван, сотник, піхота — підполковник
Трясепель Кость, хорунжий, піхота — поручник
Трибрат Пилип, поручник, артилерія — підполковник
Тромс Василь, хорунжий, піхота — поручник
Трохимчук Павло, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Троцький, сотник, піхота — полковник
Трояновський Володимир, хорунжий, піхота
Труба Панкрат, сотник, піхота — підполковник
Трубний Олександр, юнак, артилерія — хорунжий

Трутенко Борис, юнак, кіннота — хорунжий
Трутенко Валентин, полковник, піхота — полковник
Турясанський В'ячеслав, поручник, піхота — сотник
Туркало Олександр, сотник, артилерія — полковник
Туровський Мечислав, хорунжий, кіннота — поручник
Турок Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Турянський Федір, поручник, піхота
Тютюнник Юрко, генерал-хорунжий, піхота — генерал-хорунжий
Тьохта Аристон, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Угніч Олекса, поручник — підполковник
Уданович Антон, хорунжий, піхота — поручник
Удовиченко Микола, полковник — генерал-хорунжий
Удовиченко Олександр, генерал-хорунжий, Генеральний Штаб — генерал-хорунжий
Узонів Олександр, поручник, піхота — сотник
Уланівський Йосип Венедиктович, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Ульяновський Петро, хорунжий, піхота — поручник
Уманець Лев, юнак, піхота — хорунжий
Упиренко Іван, поручник, кіннота — сотник
Усатий Іван, юнак, піхота — хорунжий
Устименко Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Файчук Олександр, поручник, піхота — сотник
Фалютинський Петро, юнак, артилерія — хорунжий
Фанстіль Анатолій, юнак, кіннота — хорунжий
Фартушний Яків Онисимович, адм. підхорунжий, В.К.С. — адм. поручник

~ 185 ~

Фастовець Михайло, бунчужний, кіннота — хорунжий
Федоренко Сергій, хорунжий, технічні війська — сотник
Федорець Петро, хорунжий, кіннота — сотник
Федоринін Йосип, адм. підполковник, в.к.с. — адм. полковник
Федоришин Станіслав, поручник, піхота — сотник
Федорів Дмитро, сотник, піхота — підполковник
Федорівський Сергій, поручник, піхота — сотник
Федорко Василь, поручник, піхота — сотник
Федорович Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Федорченко Трохим, юнак, піхота — хорунжий
Федорчук-Федоришин Микола, хорунжий, піхота — сотник
Федотів Петро, юнак, артилерія — хорунжий
Федотов Пантелеймон, сотник, піхота — підполковник
Федченко Микола, поручник, піхота — підполковник
Федченко Юрко, хорунжий, технічні війська — сотник
Фесік Пилип, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Фещенко-Чопівський Микола, молодший портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Фещенко-Чопівський Михайло Григорович, хорунжий, піхота — сотник
Филонович Василь, поручник, піхота — підполковник
Філінський Микола, юнак, піхота — хорунжий
Філіпович Віктор, сотник, артилерія — полковник
Філіпович Микола, поручник, піхота — сотник
Філоненко Іван, хорунжий, піхота — сотник
Фіщук Василь, хорунжий, піхота — поручник
Флис Роман, юнак, кіннота — хорунжий
Фомичевський Грицько, хорунжий, піхота — підполковник
Форсюк Іван, хорунжий, кіннота — поручник
Франчук Петро, юнак, піхота — хорунжий
Фрейберчук Йосип, хорунжий, піхота — поручник
Фрейліх Степан, хорунжий, піхота — поручник
Фридель Василь, хорунжий, піхота — поручник
Фролів Олександр, підполковник, кіннота — полковник
Хайнівський Гнат, поручник, піхота — підполковник
Халла Олекса Йосипович, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Харитоненко Микола, хорунжий, піхота — підполковник
Харченко Гриць, хорунжий, піхота — поручник
Харченко Мусій, хорунжий, піхота — сотник
Харченко Петро, козак, піхота — хорунжий

Хведорів Іван, юнак, піхота — хорунжий
Хижниченко Павло, юнак, кіннота — хорунжий
Хилецький Юрій, юнак, піхота — хорунжий
Химочко Сергій, поручник, піхота — сотник
Хілецький Володимир, юнак, піхота — хорунжий
Хімченко Іван, сотник, піхота — підполковник
Хітрун Антін, хорунжий, піхота — сотник
Хітрун Дмитро, однорічник, кіннота — хорунжий
Хлопівський Сергій, підстаршина, піхота — хорунжий
Хлюра Марко, хорунжий, піхота — сотник
Хмелюк Ілля, хорунжий — сотник
Хмельницький Володимир, юнак, піхота — хорунжий
Хмельницький Федір, хорунжий, піхота — сотник
Ходаківський Олександр, юнак, піхота — хорунжий
Холоденко Федір, підстаршина, кіннота — хорунжий
Холодій Анатолій, сотник, піхота — підполковник (+)
Хоменко Гнат, хорунжий, піхота — сотник
Хоменко Олександр, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Хомічевський Гриць, хорунжий, піхота — сотник
Хомяк Гриць, сотник, піхота — підполковник
Хоптишин-Божик Яким, поручник, піхота — сотник
Хословський Борис, поручник, піхота — підполковник
Хоха Микита, адм. підхорунжий, влсс. — адм. хорунжий
Хуторенко Олександр, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Хухлій-Ліповецький Іван, хорунжий, піхота — сотник
Царюк Гриць, юнак, піхота — хорунжий
Цвіт Макар, юнак, піхота — хорунжий
Цebro Тиміш, хорунжий, піхота — сотник
Цегельниченко Іван, хорунжий, піхота — сотник
Ценкер Михайло, сотник, кіннота — підполковник
Циба Устим, адм. хорунжий, в.к.с. — адм. сотник
Цибоного Павло, юнак, піхота — хорунжий
Цибуляк Дмитро, поручник — сотник
Цимбал Василь, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Цимбалюк Михайло, поручник, піхота — підполковник
Цимбалюк Опанас, хорунжий — сотник
Цікаловський Яків, сотник, піхота — підполковник
Ціоха Іван, сотник, піхота — підполковник
Цукорник Юрко, хорунжий, піхота — сотник
Цурканів Кость, сотник, кіннота — підполковник
Чабанівський Василь, сотник, Генеральний Штаб — полковник
Чайковський Анатоль, підполковник, артилерія — полковник
Чеботарів Василь, сан. підполковник, в.к.с. — сан. полковник
Чеботарів Микола, хорунжий, піхота — полковник
Чекерда Яків, юнак, кіннота — хорунжий
Чепайтись Броніслав, сотник, кіннота — полковник
Чепурний Юхим, хорунжий, піхота — сотник
Черватюк-Червінський Йосип, хорунжий запасу, піхота — сотник запасу

~ 186 ~

Черкаський Теодор, юнак, піхота — хорунжий
Черневський Сергій, хорунжий, піхота — поручник
Черненко Петро, сотник, піхота — підполковник
Черненко-Чорний Порфирій, сотник, піхота — підполковник
Чернецький Микола, юнак, піхота — хорунжий
Чернецький Опанас, хорунжий, піхота — сотник
Черницін Леонід, хорунжий, артилерія — сотник
Чернищенко В'ячеслав, поручник, артилерія — підполковник
Чернишів Дмитро, поручник, піхота — сотник
Черногоренко Боніфатій, козак — хорунжий
Чернявський Євген, хорунжий, артилерія — сотник
Чернявський Олександр, сотник, артилерія — сотник
Чернявський Сільвестр, хорунжий, піхота — сотник
Чернявський Арсен, хорунжий, піхота — підполковник

Черняєв Іван, хорунжий, піхота — поручник
Черняхівський Семен, юнак, піхота — хорунжий
Чертенків Пилип, підполковник, піхота — полковник
Чесна Іван, старший портупей-юнак, кіннота — хорунжий
Чехович, полковник, в. суд. оф. — генерал-хорунжий
Чижевський Микола, поручник, артилерія — підполковник
Чижигов Віктор, хорунжий, артилерія — сотник
Чирук Олесь, підстаршина, кіннота — хорунжий
Чистосердів Андрій, сотник, піхота — підполковник
Чичірко Володимир, хорунжий, піхота — сотник
Чміль Борис, сотник, піхота — полковник
Чміль Назар, підхорунжий, піхота — поручник
Чміль Петро, хорунжий — поручник
Чокарів Петро, юнак, кіннота — хорунжий
Чолій Матвій, хорунжий, піхота — сотник
Чорний Сергій, сотник, артилерія — полковник
Чорноморець Володимир, хорунжий, кіннота — підполковник
Чоха Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Чубенко Олександр, хорунжий, артилерія — підполковник
Чубенко Павло, козак, піхота — хорунжий
Чубченко Петро, сотник, технічні війська — підполковник
Чудненко Ілько, хорунжий, піхота — поручник
Чуприна Гавриїл, адм. хорунжий — адм. поручник
Шайдевич Пилип, поручник, піхота — сотник
Шандрик Павло, хорунжий, піхота — сотник
Шандрук Павло, сотник, піхота — генерал-хорунжий
Шандрушкевич Олександр, сотник, піхота — підполковник
Шандрушкевич Петро, козак, піхота — хорунжий
Шаплюк Петро, юнак, піхота — хорунжий
Шаповал Андрій, поручник, піхота — сотник
Шаповал Ілько, хорунжий, піхота — поручник
Шаповал Микола, полковник, піхота — генерал-хорунжий
Шаповал Олександр, отаман, піхота — генерал-хорунжий
Шаповал Павло, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Шаповаленко Леонід, хорунжий, піхота — підполковник
Шаровкін Євген, хорунжий, піхота — підполковник
Шарпар Кузьма, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. хорунжий
Шаульський Тиміш, хорунжий, піхота — сотник
Шацилло Ольгерд, хорунжий, піхота — поручник
Швед Опанас, козак, піхота — хорунжий
Швец Федір, хорунжий, піхота — поручник
Швеців Дмитро Олексович, адм. хорунжий, В.К.С. — адм. поручник
Швець Андрій, хорунжий, піхота — поручник
Швець Василь, хорунжий, піхота — сотник
Швидун Митрофан, юнак, піхота — хорунжий
Шевченко Андрій, поручник, піхота — підполковник
Шевченко Володимир, хорунжий, артилерія — сотник
Шевченко Грицько, хорунжий, піхота — сотник
Шевченко Іван, хорунжий, кіннота — сотник
Шевченко Олекса, хорунжий, піхота — поручник
Шевченко Петро, юнак, кіннота — хорунжий
Шевченко Семен, хорунжий, піхота — сотник
Шевчук Трохим, юнак, кіннота — поручник
Шелуха-Зозуля Іван, хорунжий, піхота — поручник
Шендрик Іван, адм. підхорунжий, в.к.с. — адм. поручник
Шенец Олександр, хорунжий, піхота — сотник
Шепель Володимир, полковник — генерал-хорунжий
Шептун Трохим, юнак, піхота — хорунжий
Шепченко Микола, хорунжий, піхота — сотник
Шеремет Грицько, хорунжий, кіннота — сотник
Шеремет Іван, хорунжий, кіннота — поручник
Шестопал Ларіон, поручник, піхота — підполковник
Шешора Михайло Ілліч, однорічник, піхота — хорунжий

Шило Михайло, хорунжий, кіннота — сотник
Шиманський Олександр, підстаршина, кіннота — хорунжий
Шимкович Віктор, хорунжий — сотник
Шипота Кирило, хорунжий, піхота — сотник
Шиша Леонід, юнак, кіннота — хорунжий
Шійко Петро, хорунжий, піхота — сотник
Шкарупа Тимофій, сотник, піхота — підполковник
Шкляр Василь, хорунжий, піхота — сотник
Шкляренко Михайло, підполковник, артилерія — полковник
Шклярук Микола, поручник, піхота — сотник
Шкурूपій Захар, хорунжий, піхота — поручник

~ 187 ~

Шлендик Іван, хорунжий, піхота — сотник
Шляхтиченко Михайло, поручник, піхота — сотник
Шмат Митрофан, поручник, піхота — сотник
Шміт Антон, хорунжий, піхота — поручник
Шокальський Олександр, хорунжий, артилерія — поручник
Шоршорянц Іван, хорунжий, в. суд. оф. — сотник
Шпачинський Федось, юнак, артилерія — хорунжий
Шпачинський Феофіл, хорунжий, піхота — сотник
Шпирюк Павло, юнак, кіннота — хорунжий
Шпичак Юхим, хорунжий, піхота — поручник
Шпільман Филимон, поручник, піхота — сотник
Шпорта Андрій, хорунжий, кіннота —" сотник
Шпортій Опанас, поручник, піхота — сотник
Шрай Гнат, хорунжий, технічні війська — сотник
Шраменко Миісола, сотник, піхота — полковник
Штернів Олександр, поручник, піхота — сотник
Шуляк Юрко, хорунжий, піхота — поручник
Шульга Василь, хорунжий, кіннота — сотник
Шумейко Юрко, підстаршина, кіннота — хорунжий
Шундрік Павло, хорунжий, піхота — деградовано в козаки
Шупп Болеслав, хорунжий, піхота — сотник
Шура-Бура Іван, хорунжий, артилерія — підполковник
Щепанівський Феофан, юнак, артилерія — хорунжий
Щербух Петро, хорунжий, піхота — сотник
Щіт Кость, поручник — сотник
Юнаків Микола Леонтійович, генерал-поручник, Генеральний Штаб — генерал-полковник
Юрченко Мефодій, хорунжий, піхота — поручник
Юрченко Петро, юнак, піхота — хорунжий
Юхимець Василь, поручник, піхота — сотник
Яблонський Петро, підполковник, кіннота — полковник
Яблонський Юхим, сотник, піхота — підполковник
Яворський Віктор, сотник, піхота — підполковник
Яворський Йосип, поручник, піхота — сотник
Якерсон Семен, хорунжий, артилерія — сотник
Якімаха Гриць, сотник, піхота — підполковник
Якимченко Микола, юнак, артилерія — хорунжий
Якіменко Сергій, хорунжий, артилерія — сотник
Яковлів Іван, поручник, піхота — сотник
Яковлів Михайло, хорунжий, технічні війська — сотник
Яковлів Олександр, юнак, кіннота — хорунжий
Якубенко Дмитро, хорунжий — поручник
Якубенко Іван, поручник, піхота — сотник
Якубенко Тиміш, поручник, піхота — сотник
Якубович Євген, юнак, піхота — хорунжий
Якубовський Антін Павлович, підполковник, піхота — полковник
Якубовський Олекса, хорунжий, артилерія — поручник
Ямковий Зіновій, хорунжий, піхота — сотник
Ямчук Віктор, хорунжий, піхота — сотник
Янівський Гаврило, поручник, піхота — сотник, деградований
Янківський Олександр, сотник, кіннота — підполковник
Янко Іван, хорунжий, піхота — сотник

Янов Микола, поручник, піхота — підполковник
Янчевський Антон, хорунжий, піхота — поручник
Янчевський Микола, полковник, піхота — генерал-хорунжий
Янченко Володимир, полковник, піхота — генерал-хорунжий
Яременко Антін, юнак, піхота — хорунжий
Яременко Михайло, хорунжий, піхота — сотник
Яременко Олександр, юнак, кіннота — хорунжий
Яремко Михайло, хорунжий, піхота — поручник
Ярина Андрій, хорунжий, піхота — сотник
Ярко Іван, хорунжий, піхота — сотник
Яровенко Василь, поручник, піхота — сотник
Яровий Микола, хорунжий, піхота — сотник
Яропуд Іван, хорунжий, піхота — поручник
Яроцький Дмитро, сотник, піхота — підполковник
Ярошевський Ігор, піхота — хорунжий
Ярошевський Михайло, підполковник, піхота — полковник
Ярошенко Іван, підстаршина, піхота — хорунжий
Ярошенко Марко, підхорунжий, кіннота — хорунжий
Ярошенко Остап, хорунжий, артилерія — сотник
Ярошенко Ілько, хорунжий, піхота — поручник
Яскевич Савелій, хорунжий, піхота — сотник, деградовано в козаки
Ясько Анастасій, хорунжий, піхота — поручник
Яцек Яків, юнак, піхота — хорунжий
Яцура Теодор, підхорунжий, піхота — хорунжий
Яцухненко Тарас, підхорунжий, технічні війська — хорунжий
Яшниченко, полковник, піхота — генерал-хорунжий
Ященко Мусій Миколайович, поручник, піхота — підполковник

Реєстри випускників юнацьких шкіл Армії УНР 1919–1924 рр

**Реєстр[6] юнаків першого випуску Спільної військової школи,
підвищених до першої старшинської ранги 5-го листопада 1919 р**

Бунчужні:

1. Бондарчук Хведось
2. Чайківський Володимир
3. Вельмик Микола

Чотові:

4. Іванів Іван
5. Момот Михайло
6. Охотенко Дмитро

оригінал назви документа та списку збережено

~ 188 ~

7. Карпюк Адам
8. Березюк Іван
9. Іванченко Юрко
10. Лук'янчук Купріян

Ройові:

11. Левченко Кость
12. Рудківський Хведерь
13. Рудківський Іван
14. Жогло Іларіон
15. Кушніренко Юхим
16. Гуральський Олександр
17. Тржепель Михайло
18. Бакумів Хома
19. Баклажко Микола
20. Яківець Іларіон
21. Левіт Володимир
22. Конкель Антін
23. Лоянич Микола
24. Гордієв Павло
25. Жидків Микола
26. Рибченко Олександр

Юнаки:

27. Захарчук Анатолій
28. Винник Іван
29. Волошин Юрко
30. Козловський Андрій
31. Нечипорук Петро
32. Маринич Петро
33. Шумик Василь
34. Харусь Микола
35. Хрупенко Олександр
36. Гопанчук Віктор
37. Сопронюк Юхим
38. Назарець Іван
39. Павличенко Якім
40. Линник Микита
41. Лаврінчук Яків
42. Тржепель Микола
43. Ткачук Феофан
44. Богомаз Іван
45. Величковський Володимир
46. Білоус Іван
47. Ковтун Василь
48. Ницель Зотик
49. Савчук Кузьма
50. Твердохліб Микола
51. Бичковський Микола
52. Теодорович Денис

53. Нетребенко Михайло
54. Титаренко Пилип
55. Злотник Сергій
56. Кізіота Левко
57. Голубь Арсень
58. Дробот Хведір
59. Демчук Микола
60. Марченко Олександр
61. Трибухівський Йосип
62. Дикун Микола
63. Матвійчук Іван
64. Малюженко Левко
65. Єлисеїв Петро
66. Демчин Корній
67. Шадурський Василь
68. Корнійчук Олександр
69. Рудий Петро
70. Охременко Василь
71. Ільяшевич Кость
72. Демянчук Яків
73. Цюмик Гаврило
74. Вакулюк Юльян
75. Нечипоренко Кирило
76. Крисаченко Олександр
77. Чубинський Василь
78. Орел Олександр
79. Сокіл Олександр
80. Денисюк Андрій
81. Речиць Йосип
82. Скомаровський Диомид
83. Занудів Петро
84. Наконечний Андрій
85. Козерацький Олександр
86. Янченко Семен
87. Кумер Іван
88. Ховець Калістрат
89. Прилипко Трохим
90. Канцевич Олександр
91. Піотровський Йосип
92. Мазуренко Антін
93. Козачук Конон
94. Говоров Микола
95. Філіпов Теофіл
96. Водницький Арсень
97. Чудак Йосип
98. Лавринович Антін
99. Тималовський Леон
100. Вахівський Йосип
101. Тимашенко Юрко
102. Гуцало Кузьма
103. Кондратюк Павло
104. Кузьмук Борис
105. Туржанський Грицько
106. Сікорський Володимир
107. Новак Семен
108. Ходаковський Платон
109. Савин Василь
110. Поплавський Віталій
111. Ожоженко Савва
112. Дзензелевський Іван
113. Козловський Хфедось
114. Мельник Хфедір
115. Словіковський Левко

116. Борисевич Йосип
 117. Петропавловський Микола
 118. Гонта Петро
 119. Бондарчук Модест
 120. Бухалець Василь
 121. Мокрицький Сергій
 122. Дорошук Іван
 123. Григорів Семен
 124. Синиця Антін
 125. Момотюк Іван
 126. Русятинський Михайло
 127. Клевальчук Олександр
 128. Назаров Кирило
 129. Євтушенко Петро
 130. Горун Анатолій
 131. Кульчицький Микола
 132. Іщик Семен
 133. Уланович Антін
 134. Зелінський Павло
 135. Якимчук Ананій
 136. Свістунів Іполіт
 137. Царенко Віктор
 138. Савчук Роман
 139. Дубінецький Микола
 140. Усагович Левко
 141. Тржепель Кость
 142. Ковальчук Данило
 143. Волторніст Іван
 144. Маковій Тихон
 145. Сивук Хведерь
 146. Яблонський Петро
 147. Афанасій Кость
 148. Загельський Мина
 149. Тимчук Кузьма
 150. Олейник Микола
 151. Іщенко Данило
 152. Водопян Антін
 153. Вознесенський Йосип
 154. Дацик Андрій
 155. Добродієв Олекса
 156. Максимчук Іван
 157. Лисогурський Зіновій
 158. Кузнецов Олександр
 159. Транавський Юрко
 160. Корзун Іван
 161. Базаревський Іван
 162. Лейман Андріян
 163. Грабовський Василь
- ЦДАВОу. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 651. — С. 25–25-зв.

Реєстр випускників першого випуску Спільної юнацької школи (14.07.1921)

По ніхоті:

1. Варавін Олександр
2. Василів Володимир
3. Василів Олександр
4. Герасимчук Степан
5. Говядовський Віктор (портупей-юнак)
6. Гончаренко Григорій
7. Гриб Сергій
8. Гурін Дмитро (бунчужний)
9. Дорошів Юрій

10. Єгорів Яків
11. Єрмак Василь
12. Завялів Левко
13. Капинос Петро
14. Костанович Юліан
15. Кулик Олександр
16. Лещу к Семен
17. Лихнякевич Валентин
18. Луцюк Пилип
19. Олексюк Омелько
20. Осадчий Олександр
21. Писаренко Олександр
22. Приходько Михайло
23. Романенко Іван
24. Соколовський Анатолій
25. Скригуля Кость (молодший портупей-юнак)
26. Стопницький Олександр (старший портупей-юнак)
27. Талан Григорій
28. Ходаківський Олекса
29. Хілецький Юрій
30. Ярошевський Ігор
31. Якубович Євген

По кінноті:

1. Бас Михайло
2. Бурківський Микола
3. Бандиш Петро
4. Василевський Григорій
5. Володимирів Микола
6. Гринів Олекса
7. Деменчук Максим
8. Дзюбанчук Григорій
9. Диткевич Дмитро
10. Добровольський Теодосій
11. Добролюбів Петро
12. Замурів Олекса
13. Івченко Євген
14. Ілінський Дмитро
15. Каминський Жигмонт
16. Коваленко Василь
17. Кукшин Ларіон
18. Курганів Сергій
19. Метельський Методій
20. Навроцький Єлїсей
21. Орлівський Євген
22. Отрешко Андрій
23. Отрешко Микола
24. Паринюк Іван
25. Рижук Євмен
26. Роніс Михайло
27. Руденко Юрій
28. Сенкевич Юрій
29. Смеринський Юрій
30. Стекло Федір
31. Сухін Григорій
32. Флис Роман
33. Хижниченко Павло
34. Чесно Іван
35. Чопівський Микола
36. Шиш Леонід

Реєстр випускників другого випуску Спільної юнацької школи (28.07.1922)

По піхоті (за 1-м розрядом зі старшинством з 1.04.1921):

Лазаркевич Костянтин, бунчужний — до 6-ї Січової дивізії
Коритник Лука, портупей-юнак — до 6-ї Січової дивізії
Рибак Лев, портупей-юнак — до 5-ї Херсонської дивізії
Сербін Максим, портупей-юнак — до 4-ї Київської дивізії
Молодожоненко Олекса, портупей-юнак — до 6-ї Січової дивізії
Кулик Микола, портупей-юнак — до 6-ї Січової дивізії
Кучерявий Панас, портупей-юнак — до 6-ї Січової дивізії
Лещенко Платон, портупей-юнак — до 6-ї Січової дивізії
Божинський Олександр, портупей-юнак — до 2-ї Волинської дивізії
Дідок Микола, портупей-юнак — до 2-ї Волинської дивізії
Рудь-Редько Василь, портупей-юнак — до 6-ї Січової дивізії
Поважук Володимир, портупей-юнак — до 2-ї Волинської дивізії
Зайців Микола, портупей-юнак — до 5-ї Херсонської дивізії
Сегеда Антін, портупей-юнак — до 3-ї Залізної дивізії
Гейзе Іван — до 6-ї Січової дивізії
Сомчинський Олександр — до 2-ї Волинської дивізії
Шаплюк Петро — до 3-ї Залізної дивізії
Орлик Михайло — до 2-ї Волинської дивізії
Краснокутський Тимотій — до 2-ї Волинської дивізії
Грушецький Іван — до 6-ї Січової дивізії
Горностаї Порфир — до 2-ї Волинської дивізії
Марченко Андрій — до 6-ї Січової дивізії
Петрик Пилип — до 6-ї Січової дивізії
Молодожоненко Павло — до 6-ї Січової дивізії
Гороновський Василь — до 2-ї Волинської дивізії
Лазаркевич В'ячеслав — до 6-ї Січової дивізії
Афанасієвський Василь — до 2-ї Волинської дивізії
Тимченко Михайло — до 5-ї Херсонської дивізії
Мос Жигмонт — до 2-ї Волинської дивізії
Сухоставський Володимир — до 2-ї Волинської дивізії
Терпиловський Юрій — до 2-ї Волинської дивізії
Серговський Іван — до 3-ї Залізної дивізії
Лецишин Микола — до 6-ї Січової дивізії
Ластовняк Василь — до 5-ї Херсонської дивізії
Кудина Кирило — до 2-ї Волинської дивізії
Гордінок Іван — до 3-ї Залізної дивізії
Адамович Петро — до 3-ї Залізної дивізії
Ганський Олександр — до 3-ї Залізної дивізії
Присяжнюк Назарій — до 5-ї Херсонської дивізії
Бордючівський Семен — до 5-ї Херсонської дивізії
Шептун Трохим — до 5-ї Херсонської дивізії
Зубченко Данило — до 3-ї Залізної дивізії
Бернасівський Микола — до 3-ї Залізної дивізії
Домбровський Тимотій — до 5-ї Херсонської дивізії
Кордиш Володимир — до 5-ї Херсонської дивізії
Стратійчук Іван — до 5-ї Херсонської дивізії
Євтимович Сергій — до 3-ї Залізної дивізії
Кусаків Костянтин — до 2-ї Волинської дивізії
Филинський Микола — до 3-ї Залізної дивізії
Майбродський Іларіон — до 5-ї Херсонської дивізії
Дударець Михайло — до 4-ї Київської дивізії
Третяк Филімон — до 5-ї Херсонської дивізії

Похилюк Пилип — до 5-ї Херсонської дивізії
Макаревич Федір — до 5-ї Херсонської дивізії
Кардинал Максим — до 1-ї Запорізької дивізії
Лишук Семен — до 3-ї Залізної дивізії
Врона Микола — до 4-ї Київської дивізії
Ковальський Казимир — до 3-ї Залізної дивізії
Калениченко Павло — до 1-ї Запорізької дивізії
Бурлій Олекса — до 4-ї Київської дивізії
Татарський Олекса — до 1-ї Запорізької дивізії
Саковський Микола — до 3-ї Залізної дивізії

По піхоті (за 2-м розрядом зі старшинством з 1.10.1921):

Мацимох Степан — до 1-ї Запорізької дивізії
Гунько Мусій — до 3-ї Залізної дивізії
Буткевич Леонід — до 1-ї Запорізької дивізії
Уманець Лев — до 1-ї Запорізької дивізії
Катеринчак Олександр — до 1-ї Запорізької дивізії
Сидорук Іван — до 1-ї Запорізької дивізії
Вдовиченко Павло — до 1-ї Запорізької дивізії
Скочко Володимир — до 1-ї Запорізької дивізії
Яцик Яків — до 1-ї Запорізької дивізії
Бахтин Леонід — до 4-ї Київської дивізії
Єщенко Євген — до 1-ї Запорізької дивізії
Охмак Іван — до 1-ї Запорізької дивізії
Зімницький Михайло — до 4-ї Київської дивізії
Мельниченко Федір — до 2-ї Волинської дивізії
Колосівський Віктор — до 4-ї Київської дивізії
Могильський Анатолій — до 1-ї Запорізької дивізії
Білинський Володимир — до 4-ї Київської дивізії
Дорожинський Микола — до 4-ї Київської дивізії
Лісовський Володимир — до 4-ї Київської дивізії
Зінець Михайло — до 4-ї Київської дивізії
Підлужний Володимир — до 4-ї Київської дивізії

По артилерії (за 1-м розрядом зі старшинством з 1.04.1921):

Зражевський Віталій, бунчужний — до 1-ї Запорізької дивізії
Сакович Андрій, портупей-юнак — до 5-ї Херсонської дивізії
Трубний Олександр, портупей-юнак — до 5-ї Херсонської дивізії
Захарченко Павло, портупей-юнак — до 4-ї Київської дивізії
Батюта Олекса, портупей-юнак — до 6-ї Січової дивізії
Ломацький Олександр — до 1-ї Запорізької дивізії
Кодлубовський Сергій — до 2-ї Волинської дивізії
Козельський Теофан — до 3-ї Залізної дивізії
Завальнюк Василь — до 3-ї Залізної дивізії
Липський Олексій — до 2-ї Волинської дивізії
Жебрун Сергій — до 5-ї Херсонської дивізії
Корнилович Євген — до 5-ї Херсонської дивізії
Канонир Юрій — до 4-ї Київської дивізії
Зелянд Євген — до Окремого кінно-гірського дивізіону
Ленків Володимир — до Окремого кінно-гірського дивізіону

По кінноті (за 1-м розрядом зі старшинством з 1.04.1921):

Волосевич Борис, портупей-юнак — до 6-ї Січової дивізії
Маницький Іван, портупей-юнак — до 6-ї Січової дивізії (хорунжий посмертно)
Кривоніс Андрій, портупей-юнак — до 4-ї Київської дивізії
Теліга Михайло — до 2-ї Волинської дивізії
Трутенко Борис — до Окремої кінної дивізії
Княгницький Микола — до 2-ї Волинської дивізії
Рибарук Іван — до Окремої кінної дивізії
Чокарів Петро — до Окремої кінної дивізії
Єригін Петро — до Окремої кінної дивізії
Сінкевич Адам — до Окремої кінної дивізії

По кінноті (за 2-м розрядом зі старшинством з 1.10.1921):

Фанстиль Анатолій — до Окремої кінної дивізії
Завістовський Флоріан — до Окремої кінної дивізії
Антоненко Олександр — до Окремої кінної дивізії

Ріхтер Жигмонт — до 3-ї Залізної дивізії
Липкин Василь — до 5-ї Херсонської дивізії
Солтинський Микола — до 1-ї Запорізької дивізії
Закінчили по 3-му розряду (підхорунжими зі старшинством з 28.04.1922):
Закревський Олександр
Шуст Іван
Лукаsevич Борис
ЦДАВОУ. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 297. — С. 189–190.

Реєстр випускників третього випуску Спільної юнацької школи (15.08.1923)

1. Ведмідський Андрій, піхота
 2. Вічке Едуард
 3. Вільчек Микола, кіннота
 4. Вігуржинський Володимир, кіннота, молодший портупей-юнак
 5. Гандзієнко Артем, кіннота
 6. Гаєвик Доротей, кіннота, молодший портупей-юнак
 7. Гайчук Григорій, піхота, молодший портупей-юнак
 8. Годованюк Михайло, піхота, старший портупей-юнак
 9. Головка Петро, кіннота
 10. Голуб Григорій, кіннота, молодший портупей-юнак
 11. Дзисюк Григорій, кіннота
 12. Дубицький Микола, кіннота
 13. Єрмолаєв Леонід, кіннота, молодший портупей-юнак
 14. Ільницький Віктор, кіннота
- ~ 191 ~
15. Йосипишин Петро, піхота, молодший портупей-юнак
 16. Кардасевич Борис, піхота
 17. Кірієвський Микита, кіннота, старший портупей-юнак
 18. Марущак Кузьма, піхота, бунчужний
 19. Мезенців Микола, кіннота
 20. Морозовський Петро, кіннота
 21. Олексіїв Володимир, кіннота
 22. Парнюк Гаврило, кіннота, молодший портупей-юнак
 23. Паламарчук Степан, кіннота
 24. Пономаренко Костянтин, піхота, старший портупей-юнак
 25. Поронників Павло, кіннота, старший портупей-юнак
 26. Полтавченко Григорій, поручик кінноти
 27. Подільський Петро
 28. Редько Микола, піхота
 29. Редько Сергій, піхота
 30. Савченко Антін, кіннота, молодший портупей-юнак
 31. Самгородський Володимир
 32. Святий Федір, піхота
 33. Сіхневич Юстин, піхота
 34. Скаженюк Леонід
 35. Скарин Андрій, піхота, молодший портупей-юнак
 36. Скрипківський Юрій
 37. Сліпанчук Іван, кіннота
 38. Старченко Іван, кіннота
 39. Ткачук Петро, кіннота
 40. Урсул Дем'ян
 41. Фурман Михайло, піхота
 42. Церклевич Гнат, кіннота
 43. Чернявський Захар, кіннота
 44. Яблонський Іван, кіннота
 45. Янківський Лев, піхота
 46. Ярмач Автоном, кіннота
 47. Ярмач Захарій, кіннота, старший портупей-юнак
 48. Яценко Володимир, кіннота, молодший портупей-юнак
- ЦДАВОУ. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 1047. -С. 100; Отрешко-Арсський М. Военні школи армії УНР // Тризуб. — Нью-Йорк, 1973. — Ч. 71. — С. 17–18.

Реєстр випускників четвертого випуску Спільної юнацької школи (липень 1924)

	Чи перебував на фронті	Чи був на старшинських посадах	Нагороди
1 Антонішин Петро	10 місяців	не був	не має
2 Бесарабів Петро	2 р., 1 місяць	-	<i>Залізний Хрест, Ч. 668</i>
3 Болхаревський Василь	-	-	-
4 Борисюк Микола	-	-	-
5 Вільчек Микола	2 місяці	-	-
6 Гаврусевич Методій	-	-	-
7 Гаєвик Доротея	21 місяць	1919 4 місяці 6 місяців	1921 -
8 Голуб Гриць	з 1915 року	з 1919 р.	Всі відзнаки до Хреста Св. Георгія 2 ст., <i>Залізний Хрест, Ч. 347</i>
9 Іщук Василь	-	-	-
10 Кіріченко Данило	з 1915 року	-	Всі відзнаки до Хреста Св. Георгія 2 ст.
11 Колоско Михайло	з 1914 року	-	-
12 Лисько Олександр	-	-	-
13 Молчанівський Олександр	з 1915 року	-	-
14 Нікітін Юрко	-	-	-
15 Огородник Андрій	9 місяців	-	-
16 Олексій Володимир	з 1919 року	-	-
17 Парнюк Гаврило	з 1917 року	-	-
18 Поронників Павло	з 1914 року	1921 4 місяці	Хрест Св. Георгія 4 ст., <i>Залізний Хрест, Ч. 801</i>
19 Орловський Петро	у відпустці		
20 Плаксій Микола	-	-	-
21 Поручик Полтавченко Гриць	43 місяці + роки	2 Весь час	Хрести Св. Георгія 3 і 4 ст., <i>Залізний Хрест</i>
22 Порвен Павло	2 р., 1 місяць	з 16.09.1915 25.02.1916	до -
23 Гигас Михайло	-	-	-
24 Годзяловський Кость	-	-	-
25 Семянців Валентин	3 роки	-	<i>Залізний Хрест, Ч. 806</i>
26 Сліпанчук Іван	з 1918 року	-	-
27 Стефанович Володимир	-	-	-
28 Слюсаренко Ілько	6 місяців	-	-
29 Чарський Микола	15 місяців	-	-
30 Чопилко Панкрат	28 місяців	-	-
31 Якубович Юрко	-	-	-
32 Ярмак Захарій	з 1915 року	1918 5 місяців	<i>Залізний Хрест, Ч. 803</i>

Реєстр випускників Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу (при 3-й Залізній дивізії) (4.12.1921)

По піхоті (за 1-м розрядом зі старшинством з 4.12.1921):

1. Гунько Данило — до 2-ї Волинської дивізії
2. Мороз Хведір — до 3-ї Залізної дивізії
3. Полікша Сергій — до 3-ї Залізної дивізії
4. Черняхівський Семен — до 3-ї Залізної дивізії
5. Манкевич Василь — до 3-ї Залізної дивізії
6. Зелінський Гриць — до 3-ї Залізної дивізії
7. Добровольський Дмитро — до 2-ї Волинської дивізії
8. Юрченко Петро — до 2-ї Волинської дивізії
9. Золотів Олекса — до 3-ї Залізної дивізії
10. Мовчанів Михайло — до 2-ї Волинської дивізії
11. Горчинський Хведір — до 3-ї Залізної дивізії
12. Яременко Антін — до 3-ї Залізної дивізії
13. Хведорів Іван — до 2-ї Волинської дивізії
14. Горалевич Борис — до Охорони Головного Отамана
15. Мельник Микола — до Охорони Головного Отамана
16. Стриж Василь — до 3-ї Залізної дивізії
17. Бабак Іван — до 2-ї Волинської дивізії
18. Лазаркевич Валентин — до 2-ї Волинської дивізії
19. Старогорський Микола — до 2-ї Волинської дивізії
20. Лановенко Роман — до 3-ї Залізної дивізії
21. Палій-Гурко Олександр — до 3-ї Залізної дивізії
22. Германович Петро — до 3-ї Залізної дивізії
23. Кавун Василь — до Охорони Головного Отамана
24. Цвіт Макар — до 2-ї Волинської дивізії
25. Набатич Василь — до 2-ї Волинської дивізії
26. Рельтів Кость — до 3-ї Залізної дивізії
27. Остахів Андрій — до Охорони Головного Отамана
28. Домбровський Роман — до 3-ї Залізної дивізії
29. Таран Іван — до 2-ї Волинської дивізії
30. Колівеприк Микола — до 3-ї Залізної дивізії

~ 193 ~

31. Демченко Петро (помертено) — до Охорони Головного Отамана
32. Левченко Микола — до 2-ї Волинської дивізії
33. Усатий Іван — до 3-ї Залізної дивізії
34. Бурсуків Павло — до 3-ї Залізної дивізії
35. Паламарчук Леонтій — до 3-ї Залізної дивізії

По піхоті (за 2 розрядом):

36. Собчук Никифор — до 3-ї Залізної дивізії
37. Кравець Володимир — до Охорони Головного Отамана
38. Хмельницький Володимир — до Охорони Головного Отамана
39. Доброчинський Пилип — до 2-ї Волинської дивізії
40. Миронюк Павло — до 3-ї Залізної дивізії
41. Лукашевич Василь — до 3-ї Залізної дивізії
42. Нечипоренко Прохор — до 2-ї Волинської дивізії
43. Іващенко Левко — до 2-ї Волинської дивізії
44. Ребрина Яків — до 2-ї Волинської дивізії
45. Мартинюк Левко — до 3-ї Залізної дивізії
46. Омельченко Яків — до 2-ї Волинської дивізії
47. Григорчук Олександр — до 2-ї Волинської дивізії
48. Чернецький Микола — до 3-ї Залізної дивізії
49. Оліфер Іван — до Охорони Головного Отамана
50. Климчук Павло — до 2-ї Волинської дивізії
51. Цибенюк Павло — до 3-ї Залізної дивізії
52. Білозір Олекса — до 2-ї Волинської дивізії
53. Кавецький Хведір — до Охорони Головного Отамана
54. Телесницький Степан — до Охорони Головного Отамана

55. Ляшко Микола — до 3-ї Залізної дивізії
56. Ковальський Петро — до 2-ї Волинської дивізії
57. Рудницький Олександр — до 2-ї Волинської дивізії
58. Ісаєв Іван — до 3-ї Залізної дивізії
59. Прищепка Олександр — до 2-ї Волинської дивізії
60. Корницький Гриць — до 3-ї Залізної дивізії
61. Паламарчук Іван — до 3-ї Залізної дивізії
62. Різник Василь — до 3-ї Залізної дивізії
63. Лихошва Борис — до Охорони Головного Отамана
64. Заболотний Гаврило — до 3-ї Залізної дивізії
65. Тхаченко Олександр — до Охорони Головного Отамана
66. Кравчук Яків — до 3-ї Залізної дивізії
67. Леонтієв Микола — до 3-ї Залізної дивізії
68. Друцький Опанас — до 3-ї Залізної дивізії
69. Царюк Гриць — до 2-ї Волинської дивізії
70. Богуш Гриць — до 2-ї Волинської дивізії
71. Березовський Левко — до Охорони Головного Отамана
72. Джозовський Олександр — до 3-ї Залізної дивізії
73. Козлів Сильвестр — до 2-ї Волинської дивізії
74. Савицький Андрій — до 2-ї Волинської дивізії
75. Жуківський Борис — до 3-ї Залізної дивізії
76. Іванчин Олександр — до Охорони Головного Отамана

По кінноті (за 1-м розрядом):

1. Верба Дмитро — до 3-ї Залізної дивізії
2. Деньга Іван — до 3-ї Залізної дивізії
3. Дунін В'ячеслав — до 3-ї Залізної дивізії
4. Козловський Анатолій — до 3-ї Залізної дивізії
5. Яременко Олександр — до 3-ї Залізної дивізії
6. Постників Гриць — до 3-ї Залізної дивізії
7. Зозуля Лягро — до 3-ї Залізної дивізії
8. Антосевич Адольф — до 3-ї Залізної дивізії
9. Можуго Леонід — до 3-ї Залізної дивізії
10. Мазуркевич Всеволод — до 3-ї Залізної дивізії
11. Боровицький Володимир — до 3-ї Залізної дивізії

По кінноті (за 2-м розрядом):

12. Конаневич Антін — до 3-ї Залізної дивізії
13. Міщанінів Борис — до 3-ї Залізної дивізії
14. Кукло Олекса — до 3-ї Залізної дивізії
15. Домарецький Феофан — до 3-ї Залізної дивізії
16. Завальницький Петро — до 3-ї Залізної дивізії
17. Власенко Євген — до Охорони Головного Отамана
18. Крижанівський Юрко — до 3-ї Залізної дивізії
19. Шевченко Петро — до 2-ї Волинської дивізії
20. Дроздовський Кость — до 2-ї Волинської дивізії
21. Можуго Семен — до 3-ї Залізної дивізії
22. Пресовський Всеволод — до 3-ї Залізної дивізії
23. Теравський Олександр — до 3-ї Залізної дивізії
24. Васильєв Михайло — до 2-ї Волинської дивізії
25. Самсонів Василь — до 2-ї Волинської дивізії
26. Білецький Іван — до Охорони Головного Отамана
27. Бурлій Олександр — до 2-ї Волинської дивізії
28. Корнієвський Кость — до Охорони Головного Отамана
29. Зозуля Левко — до 2-ї Волинської дивізії
30. Сачук Михайло — до 3-ї Залізної дивізії
31. Гриневич Дмитро — до 3-ї Залізної дивізії
32. Писарюк Гриць — до 3-ї Залізної дивізії
33. Позлацаний Михайло — до 2-ї Волинської дивізії
34. Шпирюк Павло — до 3-ї Залізної дивізії
35. Яковлів Олександр — до 2-ї Волинської дивізії
36. Грінченко Гриць — до 2-ї Волинської дивізії
37. Плахотнюк Варфоломій — до 2-ї Волинської дивізії

~ 194 ~

38. Самко Олександр — до 2-ї Волинської дивізії

39. Садівничий Іван — до 2-ї Волинської дивізії
40. Чекерда Яків — до Охорони Головного Отамана
41. Колесник Яків — до 2-ї Волинської дивізії
42. Кусенко Сергій — до 2-ї Волинської дивізії
43. Лисенко Леон — до 3-ї Залізної дивізії
44. Поляків Спиридон — до 3-ї Залізної дивізії
45. Снігур Євген — до 2-ї Волинської дивізії
46. Тильнів Микола — до 3-ї Залізної дивізії

По артилерії (за 1-м розрядом):

1. Славінський Павло — до 3-ї Залізної дивізії
2. Гайдак Микола — до 2-ї Волинської дивізії
3. Брилів Іван — до 2-ї Волинської дивізії
4. Слесарів Павло — до 3-ї Залізної дивізії
5. Григорьев Лев — до 2-ї Волинської дивізії
6. Фалютинський Петро — до 2-ї Волинської дивізії
7. Зелінський Юрко — до 3-ї Залізної дивізії
8. Котлярів Іван — до 2-ї Волинської дивізії
9. Федотів Петро — до 3-ї Залізної дивізії
10. Котович Павло — до 2-ї Волинської дивізії
11. Шпачинський Теодосій — до 3-ї Залізної дивізії
12. Козачок Олександр — до 3-ї Залізної дивізії
13. Коваленко Микола — до 3-ї Залізної дивізії
14. Мазанівський Євген — до 3-ї Залізної дивізії
15. Щепанівський Феофан — до Охорони Головного Отамана
16. Сердюк Данило — до 3-ї Залізної дивізії
17. Корпун Леонід — до 2-ї Волинської дивізії
18. Преображенський Юрко — до 3-ї Залізної дивізії
19. Катеринич Іван — до 2-ї Волинської дивізії
20. Кудрявцев Кость — до 2-ї Волинської дивізії
21. Гагарінський Борис — до Охорони Головного Отамана
22. Покотило Іван — до 2-ї Волинської дивізії
23. Спартак Грицько — до 3-ї Залізної дивізії

По артилерії (за 2-м розрядом):

24. Полонський Сергій — до 3-ї Залізної дивізії
25. Якімченко Микола — до 2-ї Волинської дивізії
26. Новицький Михайло — до 3-ї Залізної дивізії
27. Брилів Юрко — до 2-ї Волинської дивізії
28. Вінницький Микола — до Охорони Головного Отамана

Старшини, що закінчили піший відділ:

1. Хорунжий Товстоніг Гаврило
2. Хорунжий Кривопуск Микола, Охорона Головного Отамана
3. Хорунжий Дубрівний Павло, 2-а Волинська дивізія
4. Хорунжий Бомбело Микола, 2-а Волинська дивізія
5. Хорунжий Мартинюк Гнат, Охорона Головного Отамана

Старшини, що закінчили кінний відділ:

1. Хорунжий Яблонський Павло, 2-а Волинська дивізія
2. Хорунжий Бродовський Віктор, 3-я Залізна дивізія
3. Хорунжий Журавленко Опанас, 3-я Залізна дивізія
4. Хорунжий Токайло Леонід, 3-я Залізна дивізія

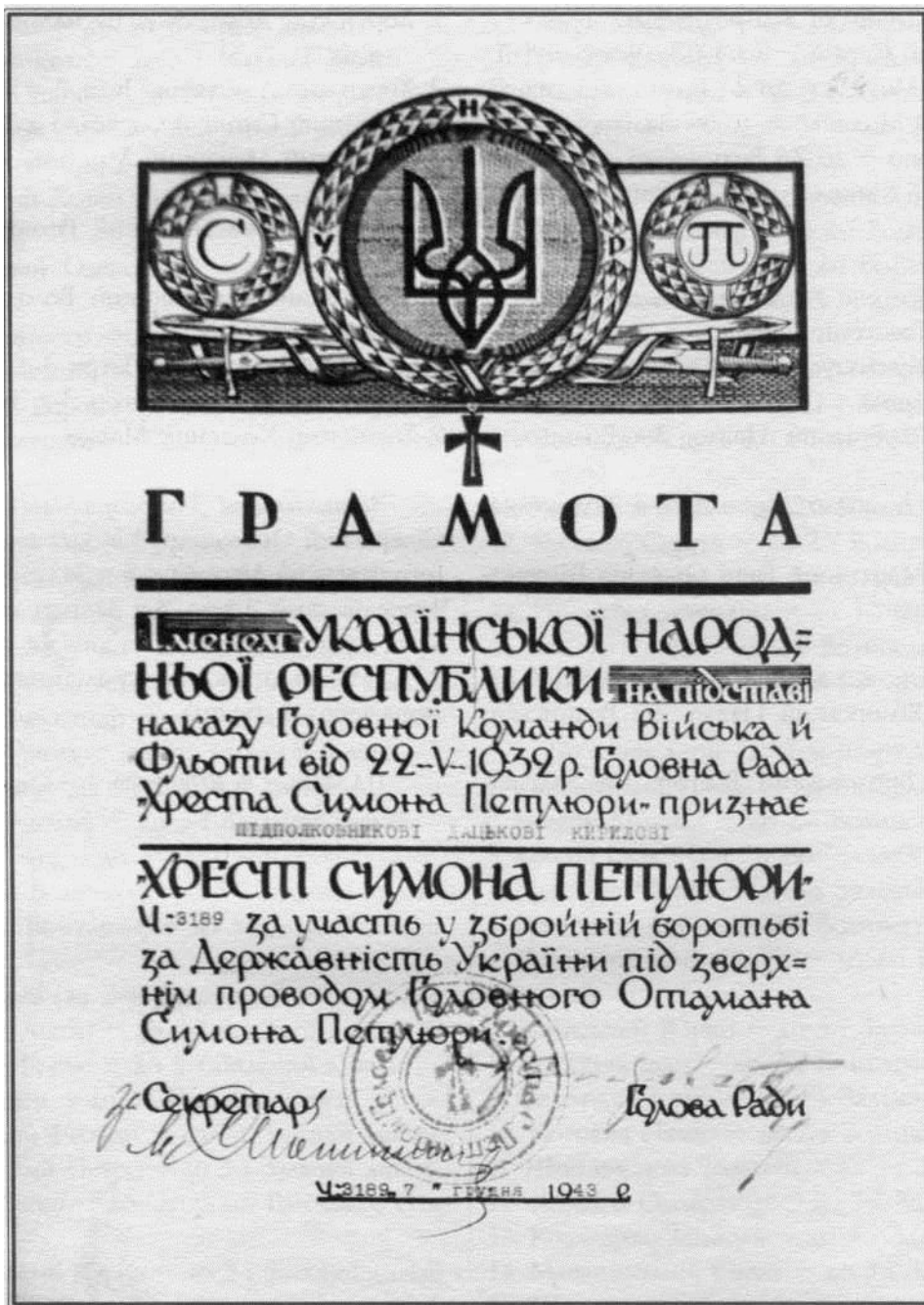
Старшини, що закінчили гарматний відділ:

1. Хорунжий Абрамович Василь, 3-я Залізна дивізія
2. Хорунжий Ломовенко Іван, 3-я Залізна дивізія
3. Хорунжий Ситенко Олекса, 3-я Залізна дивізія
4. Хорунжий Мочарний Микита, 3-я Залізна дивізія
5. Поручик Олександрівський Роман, 3-я Залізна дивізія
6. Хорунжий Романовський Володимир, 3-я Залізна дивізія
7. Хорунжий Красножон Петро, 3-я Залізна дивізія
8. Поручик Миленко Петро, 3-я Залізна дивізія
9. Хорунжий Колесник Марко

Закінчили за 3-м розрядом:

Сілерський Олександр, 3-я Залізна дивізія Гордієвський Михайло, 3-я Залізна дивізія Чернелівський Левко, 3-я Залізна дивізія Крук Лука, 2-а Волинська дивізія (Мають право на отримання звання хорунжого через 4 місяці)

ЦДАВОУ. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 230. — С. 24-27.

Грамота до Хреста Симона Петлюри

**Реєстр нагороджених хрестом Симона Петлюри
за участь у збройній боротьбі за державність України під проводом головного
отамана Симона Петлюри 1917–1921 рр**

Під час Визвольної війни 1917–1921 рр. вдалося здійснити нагородження лише однією бойовою відзнакою Армії УНР — «Залізним Хрестом За Зимовий похід і бої». Однак у цьому поході взяла участь порівняно невелика кількість вояків, а значна частина учасників Визвольної війни, через різні обставини не причетна до Першого Зимового походу, лишилася без державних нагород. Ідея відзначення ветеранів Армії УНР з'явилася ще 1920 р., але фактична її реалізація почалася тільки у 1930 роки. Наказом Головної команди війська і флоту УНР ч. 1 від 22 травня 1932 р. було запроваджено військову нагороду — Хрест Симона Петлюри. За статутом, «На відзнаку “Хрест Симона Петлюри” має право кожен вояк Армії УНР та повстанчих відділів, що брав участь у збройній боротьбі за визволення України під проводом бл. п. Головного Отамана, за винятком тих, що: а) зрадили ідеї державності України, перейшовши до табору ворогів її, і б) заплямували себе негідною українського вояка поведінкою чи переступками».

~ 195 ~

Через брак коштів на виготовлення відзнаки перше нагородження нею відбулося лише в 1936 р. Претенденти на нагородження Хрестом Симона Петлюри відправляли свої анкети до Варшави, де було організовано т. зв. Капітулу відзнаки, члени якої мали розглядати запити і виявляти гідних кандидатів. Але, зважаючи, з одного боку, на порівняно невелику кількість охочих, а з другого — досить широкі рамки для осіб, які мали право на відзнаку, Капітула присуджувала нагороди майже всім, хто правильно заповнив анкету. Таким чином серед нагороджених опинилися й самозванці, що не брали участі у Визвольній війні 1917–1921 рр., проте в довідці зазначили свою належність до того чи іншого повстанського підрозділу. Проте переважну більшість нагороджених становили справжні ветерани Армії УНР. Отже, Реєстр нагороджених Хрестом Симона Петлюри цінний своїми відомостями про ветеранів Армії УНР, що наприкінці 1930 років залишилися вірними ідеї Української Державності та продовжували підтримувати міцні зв'язки зі своїм урядом.

З огляду на те, що серед старшинського корпусу Армії УНР не було єдності в оцінці історичної ролі особи Симона Петлюри, далеко не всі старшини прагнули цієї відзнаки. Здебільшого вояки визнавали Петлюру керманічем, але були й такі, хто не хотів отримувати нагороду, названу його іменем. Це, зокрема, старшини УНР — супротивники союзу з поляками, а також члени Товариства Запорожців. Натомість траплялися випадки, коли відзнакою користувалися люди, що насправді не отримували її. Так, один із керівників ОУН генерал М. Капустянський не був нагороджений Хрестом С. Петлюри, але носив його на мундирі. Як виявилось згодом, ця нагорода належала товаришеві Капустянського — полковнику Романові Сушці.

Близько двох тисяч Хрестів Симона Петлюри було видано протягом 1936–1939 рр. У 1939 р. відзнаки чч. 2000–2359 посмертно присудили учасникам Другого Зимового походу — воякам, страченим у містечку Базар 1921 р. Також серед нагороджених знаходимо імена воєначальників і старшин, що загинули або померли до 1936 р. (зокрема Василя Тютюнника та Євгена Мешківського).

Майже 900 осіб (до номера Хреста 3284) отримали відзнаку під час Другої світової війни та в другій половині 1940 років. Після кількарічної перерви, нагородження Хрестом Симона Петлюри, перейменованим на Орден, поновилося у 1961 р., і до 1 січня 1975 р. його отримали ще понад 200 вояків. Потому відзначення Орденем Симона Петлюри було припинено.

**Реєстр нагороджених публікується за списком,
збереженим в одному з вітчизняних архівів.**

чч. *Прізвище, ім'я, ранг чи ступінь хреста*

1. Петлюра Симон, Головний Отаман
2. Джіованелі-Сотник Регіна, сестра-жалібниця
3. Дмитріюк Василь, вояк, доктор
4. Кохно-Кутів Микола, підполковник
5. Струць Антін, адміністративний поручник
6. Добролюбов Петро, поручник
7. Гарба Іван, чотовий
8. Мироненко Яків, козак
9. Милоцький Михайло, сотник
10. Шкарбуль Аврам, бунчужний
11. Карпенко Андрій, козак
12. Плевицький Павло, військовий урядовець
13. Євчук Михайло, підстаршина
14. Загорайко Олександр, сотник
15. Балабан Віктор, сотник
16. Заїчеко Федір, поручник
17. Адаменко Микола, поручник
18. Зіневич Ніканор, поручник
19. Змієнко Всеволод, генерал-хорунжий (генерального штабу)

~ 196 ~

20. Тимошенко Юрій, полковник
21. Григораш Володимир, підполковник
22. Левицький Михайло, сотник
23. Анджієвський Іван, вояк
24. Дешко Євген, поручник
25. Фаловський Іполіт, козак
26. Іваницький Віктор, козак
27. Бєсіда-Бєседін Михайло, вояк
28. Іваницький Максим, козак
29. Білецький Борис, козак
30. Петрів Всеволод, генерал-хорунжий (генерального штабу)
31. Ільницький Оксен, вояк
32. Дзюблик Василь, хорунжий
33. Филонович Василь, підполковник
34. Шаповал Ілько, поручник
35. Ерастів Павло, військовий урядовець
36. Лукасевич Левко, однорічник
37. Короп Тиміш, козак
38. Білик Олександр, вояк
39. Самутин Петро, сотник
40. Калюжний Олександр, сотник
41. Буркин Гаврило, козак
42. Коляда Петро, козак
43. Кальник Тихон, сотник
44. Блудимко Іван, сотник
45. Порохівський Гнат, підполковник
46. Карпенко Микола, вояк
47. Гнойовий Гаврило, козак
48. Бродський Дмитро, поручник

49. Бунаків-Хостовський Володимир, сотник
50. Огарів Микола, сотник
51. Бугрим Іван, сотник
52. Велівченко Іван, священник
53. Шевченко Володимир, сотник
54. Вишнівський Олександр, полковник
55. Цанко Ксенофонт, козак
56. Касторф Євген, козак
57. Гальчук Микола, поручник
58. Сабецький Григорій, козак
59. Філіпів Володимир, адміністративний поручник
60. Ростоцький Вікентій, вояк
61. Сердюк Ілля, чотовий
62. Козак Аркадій, вояк
63. Нескоромний Семен, підхорунжий
64. Поторока Дмитро, сотник
65. Квітко Олександр, підполковник
66. Коломінський Олександр, сотник
67. Крамаревський Леонід, підполковник
68. Приходько Михайло, полковник

~ 197

69. Тимошенко Сергій, інженер
70. Прохода Василь, підполковник
71. Денисів Леонід, хорунжий
72. Левчено Бенедікт, хорунжий
73. Водзінський Микола, сотник
74. Балицький Кирило, сотник
75. Барвінський Іван, адміністративний підхорунжий
76. Гусак Михайло, сотник
77. Винник Федір, вояк
78. Зубенко Іван, сотник
79. Пашевський Павло, головний військовий священник
80. Кондратюк Андрій, юнак
81. Водяний Яків, вояк
82. Костюченко Олекса, сотник
83. Волинець Ананій, вояк
84. Ярмач Автоном, хорунжий
85. Кошук Михайло, поручник
86. Шраменко Микола, полковник
87. Шандрук Павло, генерал-хорунжий (генерального штабу)
88. Отрешко-Арсський Микола, хорунжий
89. Білогуб Дмитро, підполковник
90. Гнатченко Микита, сотник
91. Крамаренко Іван, вояк
92. Волосевич Теріда Марія, сестра-жалібниця
93. Семенюк Сава, вояк
94. Крицький Павло, полковник
95. Волосевич Олександр, полковник
96. Навроцький Єлісей, хорунжий
97. Манглер Олександр, вояк
98. Кирошенко Йосип, вояк
99. Максименко Михайло, козак
100. Собко Петро, адміністративний хорунжий
101. Лобода Василь, сотник
102. Долотій Дем'ян, поручник
103. Скрипка Семен, підполковник
104. Мандрика Кость, старший лейтенант
105. Пастушенко-Пастухів, вояк
106. Загородський Олександр, генерал-хорунжий
107. Мікула Осип, вояк
108. Чміль Назар, поручник
109. Дельвіг Сергій, генерал-полковник
110. Міненко Андрій, вояк

111. Пашин Петро, сотник
112. Чудненко Ілько, поручник
113. Назаренко Дмитро, козак
114. Онуфрійчук Олександр, козак
115. Тищенко Микита, вояк
116. Стоцький Іван, сотник
117. Петерс Яків, вояк

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ВІЙСЬКОВИЙ ІНСТИТУТ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ ТА ІНФОРМАТИЗАЦІЇ
ІМЕНІ ГЕРОЇВ КРУТ

КАФЕДРА № 3
(Військово-гуманітарних дисциплін)

НАУКОВА РОБОТА

**ТЕМА: «ПЕРША УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ЮНАЦЬКА ШКОЛА ІМЕНІ
ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ГЕРОЇЗМ ПІД КРУТАМИ»**

Розділ:
«Соціально-гуманітарні аспекти розвитку
суспільства, національна безпека»

Виконав: курсант 271 навчальної групи
солдат _____ Сорока Д.В. (підпис)

Керівник: викладач каф. №3, к.іст.н.,
прац.ЗСУ _____ Садикова В.В.
(підпис)

Київ – 2018

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ПЕРША УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ЮНАЦЬКА ШКОЛА ІМЕНІ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ.....	7
РОЗДІЛ 2. БІЙ ПІД КРУТАМИ: ЗДОБУТКИ ТА ПРОРАХУНКИ ВІЙСЬКОВОЇ ШКОЛИ.....	11
ВИСНОВКИ	16
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	18
ДОДАТКИ.....	20

АНОТАЦІЯ

наукової роботи на тему:

«Перша Українська військова юнацька школа імені гетьмана Богдана Хмельницького: героїзм під Крутами»

Наукова робота присвячена вивченню актуальної в умовах сьогодення проблеми патріотизму українського народу у протистоянні більшовицькій агресії у 1917–1918 рр., яскравим прикладом якої став бій під Крутами 29 січня 1918 р.

Метою дослідження стало вивчення ролі Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького (Військова школа, Школа Б. Хмельницького), як “основної ударної сили” під час бойових дій, в історії України та Військового інституту телекомунікацій та інформатизації (ВІТІ, м. Київ) зокрема.

Відповідно до поставленої мети визначено основні завдання дослідження, серед яких: з’ясування історичних передумов виникнення Військової школи; окреслення її досягнень та прорахунків у бою під Крутами; дослідження наслідків крутянських подій для воїнства Школи Б. Хмельницького), ВІТІ та України загалом.

Методологічну основу дослідження склали: принцип історизму та ціннісний підхід, використання загальнонаукових методів аналізу та синтезу, проблемно-хронологічного спеціального методу історичного дослідження, використання яких дозволило авторові розкрити проблему героїзму Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького під Крутами у повному обсязі.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона включає в себе вступ, два розділи, висновки, список використаної літератури, додатки. Загальний обсяг роботи – 23 сторінки.

Ключові слова: військова школа, бій, Крути, патріотизм, Б.Хмельницький.

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах сьогодення гостро постає питання патріотизму українського народу, готового протидіяти будь-якій зовнішній агресії. “Гібридна війна”, розпочата Російською Федерацією проти України в 2014 р., є свідченням багатовікового політичного протистояння української та російської націй – України за незалежність, Росії – за домінування над українською землею.

У цьому році на державному рівні було відзначено 100-річчя події, яка засвідчила героїзм українського воїнства, юнаків, які стали на захист рідної землі ціною власного життя – бою під Крутами 29 січня 1918 року. Особливу увагу варто приділити головній “бойовій ударній силі” – Першій Українській військовій юнацькій школі імені гетьмана Богдана Хмельницького (далі – Військова школа; Школа Б. Хмельницького), вишкіл та героїзм якої став причиною здобуття 29 січня 2018 року Військовим інститутом телекомунікацій та інформатизації (далі – ВІТІ) почесного найменування “імені Героїв Крут”, що, відповідно і визначає актуальність запропонованого дослідження.

Останнім часом у наукових колах України активно дискутується проблема вивчення малодосліджених аспектів української історії. Серед них – формування “нового бачення” військової історії, зокрема, боротьби під Крутами 1918 р.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали Українського інституту національної пам’яті, спогади учасників та очевидців подій. Історіографія проблеми представлена працями українських істориків: В. Литвина, В. Петровського, Л. Радченка, В. Семененка, Я. Тинченка, Д. Журавльова, О. Зінкевич та Н. Зінкевич, С. Васильєва. Цінним джерелом є інтернет-ресурси.

Мета наукової роботи полягає у вивченні ролі Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького в історії України та Військового інституту телекомунікацій та інформатизації, зокрема.

Відповідно до поставленої мети визначено основні **завдання дослідження:**

- з’ясувати історичні передумови виникнення Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького;
- окреслити досягнення та прорахунки Військової школи у бою під Крутами 29 січня 2018 року;
- дослідити наслідки Крутянських подій для воїнства Школи Б. Хмельницького, Військового інституту телекомунікацій та інформатизації, України загалом.

Об’єктом дослідження є Перша Українська військова юнацька школа імені гетьмана Богдана Хмельницького.

Предметом наукової роботи виступає діяльність Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького в умовах бою під Крутами.

Хронологічні межі роботи охоплюють період більшовицько-української боротьби 1917 – 1918 рр. Вихід за межі визначених часових рамок (2018 р. – здобуття Військовим інститутом телекомунікацій та інформатизації почесного найменування “імені Героїв Крут”) обумовлений необхідністю констатувати значення Школи Б. Хмельницького в історії Крут та, зокрема, історії ВІТІ.

Методологічною основою наукового дослідження є принцип історизму та ціннісний підхід. У роботі використані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також проблемно-хронологічний спеціальний метод історичного дослідження.

Принцип історизму дозволив авторів з'ясувати передумови, перебіг та наслідки участі Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького у бою з більшовицькими силами на залізничній станції Крути 29 січня 2018 року. Послугуючись ціннісним підходом, автор змогла визначити об'єкт і предмет наукової роботи, обґрунтувати актуальність досліджуваної проблеми.

Використання методу аналізу сприяло переосмисленню військової історії України, творцями якої, на противагу регулярній армії, стала патріотично налаштована молодь. Завдяки методу синтезу вдалося сформувати цілісне, однак, негативне бачення політики Центральної Ради щодо шляхів оборони країни від завойовників. За допомогою проблемно-хронологічного методу вдалося простежити позитивну динаміку формування українського молодіжного руху, діяльність якого було спрямовано на боротьбу із більшовицькою агресією.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у всебічному та цілісному дослідженні проблеми боротьби української національно свідомої молоді, а саме Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького проти більшовицької агресії у бою під Крутами 29 січня 1918 р., на основі систематизованої та проаналізованої джерельної бази наукової роботи та історіографії проблеми.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що проведене дослідження сприяє суттєвому розширенню спектру наукових праць із історії України. Цінність наукової роботи полягає й у можливості використання отриманих результатів для написання історичних праць, підручників та посібників; для розробки нормативних та спеціальних курсів із питань військової історії України.

Теоретичне значення дослідження полягає в осмисленні проблеми зацікавленості вивчення молодими науковцями історичних подій минувшини в наш час, що дає змогу відтворити цілісну картину діяльності більшовицької Росії на теренах України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати наукової роботи було апробовано на підсумковій конференції третього (заключного) етапу Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт у галузі "Військові науки", яку було проведено 15 березня 2018 р. у стінах Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів). Автора було нагороджено сертифікатом за активну участь у конкурсі.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона включає в себе вступ, два розділи, висновки, список використаної літератури, додатки.

РОЗДІЛ 1

ПЕРША УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ЮНАЦЬКА ШКОЛА ІМЕНІ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ

Проголошення Третім Універсалом Центральної Ради від 7 (20) листопада 2017 року створення Української Народної Республіки, навіть у складі федеративної Російської республіки, протирічило політиці Радянської Росії, яка прагнула поширити свою владу на всю територію колишньої Російської імперії. Реалізації цього плану в Україні заважала Центральна Рада, яка у III-му Універсалі наголошувала на тому, що до скликання Установчих зборів України вся повнота влади знаходитиметься в руках Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Таким чином, між більшовицькою владою та Центральною Радою назрівав соціально-класовий конфлікт [13, с. 7].

Як результат, у кінці грудня 1917 р. розпочинається радянсько-українська війна. Проголошення 12 грудня 1917 р. у Харкові Української Радянської Республіки поклало початок надходженню з Росії допомоги більшовицьким силам України. Під командуванням В. Антонова-Овсієнка 20-30 - тисячна армія більшовиків прямувала на Київ залізницею Харків-Полтава-Київ, а з північного сходу у напрямку Курськ-Бахмач-Київ наступав загін М. Муравйова [5].

У цей час у Києві розпочалося спрямоване проти Української Центральної Ради повстання на заводі “Арсенал”, із огляду на це збройні сили УНР були відправлені на придушення антиукраїнського виступу [1, с. 2].

На початку січня 1918 року військове керівництво Центральної Ради вживає заходів щодо протидії більшовицькій агресії, зокрема, перешкоджанню наступу на Київ. Для цього у різних напрямках було вислано загони добровольців, один із яких було відправлено в район станції Крути – на залізниці Москва-Київ. До складу загону входили:

– Перша Українська військова юнацька школа імені гетьмана Богдана Хмельницького (у складі 4-х сотень) – 12 старшин та 240 юнаків;

– Перша сотня Допоміжного студентського куреня Січових Стрільців – 116 студентів та гімназистів (з Українського Народного університету, Київського університету Святого Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка), двох студентів-медиків із фельдшерської школи та учнів 6 – 8 класів Другої Кирило-Мефодіївської гімназії). Очоловав сотню студент Оверко Омельченко;

– добровольців зі складу Куреня Смерті та Чернігівського коша Вільного козацтва – близько 130 вояків [7, с. 11].

Однак, особливу увагу варто приділити саме Першій Українській військовій юнацькій школі імені гетьмана Б. Хмельницького (далі – Військова школа; Школа Б. Хмельницького) як зразку героїзму української “ідейної” молоді. На території Першого Київського Костянтинівського військового училища (нині – Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації) 20 листопада 1917 р. за наказом Генерального секретаря з військових справ УНР Симона Петлюри було створено Першу Українську військовою юнацьку школу імені гетьмана Богдана Хмельницького.

До школи було переведено юнкерів-українців з російських навчальних закладів, переважно із закінченою середньою освітою, а також прийнято добровольців зі складу українізованих військ. Начальником школи став сотник Федір Тимченко, а командиром пішого куреня – сотник Аверкій Гончаренко (1890-1980 рр.) [7, с. 12].

Зі спогадів сотника Армії УНР А. Гончаренка, найкоротшою дорогою до Києва з півночі йшли залізничні шляхи Гомель-Бахмач і Ворожба-Бахмач. На оборону цього надзвичайно важливого залізничного вузла командував військами отаман Юрій Капкан і вислав Військову школу [6, с. 24].

Школа Б. Хмельницького мала два курси. Молодший, як менш вишколений, продовжував науку на місці, а старший – 8 грудня 1917 року, під керівництвом генерального штабу сотника Носенка виїхав до Бахмача”. 22 грудня 1917 р. А. Гончаренка, як командира куреня Військової школи, Ю. Капканом було призначено комендантом оборони Бахмача. За словами Капкана: “Більшовики наступають з Харкова і Полтави. Головні сили Муравйов провадить на Бахмач-Київ, забирайте решту Юнацької школи. Потяг на станції Київ-товаровий уже готовий. На поміч – трудно чекати” [6, с. 124].

За словами А. Гончаренка, “з глибоким смутком і жалем вертався я до школи. Молодий цвіт нашої армії - юнаків – кидали майже в безнадійну ситуацію, тоді як серед шаліючої анархії десятки тисяч озброєного, випробованого в боях вояцтва безжурно демобілізувалося із причини деморалізації накликуванням на мітингах до поділу землі. Тепер лише ідейні горстки стали до боротьби за рідний край” [6, с. 42–43].

23 грудня А. Гончаренко прибув до Бахмача, а вже 24 грудня 1917 р. – вислав у напрямі до Гомеля передову заставу від школи. Після незначної сутички, за його словами, вони зайняли станцію Доч, узявши в полон двох більшовицьких вояків. Військова школа А. Гончаренка мала легко пораненими двох юнаків і одного старшину. Бойова сутичка між юнаками школи і більшовиками відбулася у напрямку до станції Ворожба. Станція Бахмач і місто юнакам школи вдалося відстояти [6, с. 126].

За словами сотника Тимченка, на допомогу Школі Б. Хмельницького йшла дивізія. Однак, пізніше з'ясувалося, що замість дивізії прийшло кілька потягів, навантажених вozами. Школа скористалася цим, поповнивши свої арсенали набоями з ешелонів [6, с. 127]. Ця ситуація засвідчила відсутність вільних військових частин в Україні, готових боронити землі власної країни від ворога.

Проте на захист України стала молодь. Вона від самого початку революції брала активну участь у державному будівництві. Ще в червні 1917 р. у Києві відбулися збори представників тамтешньої середньошкільної молоді. Збори ухвалили, що кожний гімназист має бути готовий на послуги для нації. З метою надання допомоги у розбудові держави, ними було зорганізовано Союз середньошкільної молоді міста Києва, що налічував близько 2000 осіб. Ця організація поклала початок створенню подібних структур в інших містах України [6, с. 64].

У серпні 1917 р. відбулася маніфестація вірності української молоді перед будинком Центральної Ради, що засвідчило силу української нації та вірність молоді своїй клятві – захищати кордони власної держави [6, с. 64]. Саме тому вона подала до Центральної Ради план створення організаційного комітету, який мав зайнятися організацією молодіжних збройних сил.

Із огляду на відхилення плану урядом, організація молоді для військової оборони проходила самотужки. Комітет подав у пресі відозву до академічної молоді, у якій говорилося, про необхідність стати до оборони України студентству. 11 (24) січня у 7

номері газети “Нова Рада” було опубліковано звернення “До українського студентства”, підписане Українською фракцією центру Університету св. Володимира: “Прийшов грізний час для нашої Батьківщини. Як чорна гайворонь, обсіла нашу Україну російсько-“большевицька” грабіжницька орда, котра майже щодня робила у нас нові захвати... . В цей час Українська фракція центру Університету св. Володимира кличе студентів-українців усіх вищих шкіл негайно прийти на підмогу своєму краю та народові Треба кинути на цей час науку та буденну працю і однією дружньою лавою стати на оборону прав українського народу

Записуйтеся до “Куреня Січових Стрільців”, який формується з студентів Університету св. Володимира та Українського народного університету, звідки, мабуть, ми будемо розподілені серед декотрих українських військових частин, для піднесення культурно-національної свідомості та відваги. Запис приймається в Пегогічному музеї щодня (вдень)” [4, с. 43–44]. Всі юнаки, які записалися до куреня, повинні були негайно з’явитися до його казарми за адресою Печерськ, вулиця Московська, Константинівська військова школа) [6, с. 35].

На заклик студентства відгукнулося молодше покоління – учні Української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. 19 січня 1918 р. у ній відбулися загальні збори учнів двох старших класів, результатом яких стало одностайне прийняття постанови (за зразком постанови студентства), поданої Головою зборів, учнем 8 класу Павлом Кольченком, на розгляд віча щодо вступу до куреня учнів школи як старших класів, так і молодших, за виключенням одного гімназиста, який відмовився виконувати означену постанову [6, с. 67].

Наступного дня після зборів у навчальних закладах студенти та гімназисти активно записувалися до куреня. Після цього добровольці рушали до будинку Константинівської військової школи, де мав відбуватися вишкіл Студентського куреня. Будинок, на той час, був порожнім, оскільки юнаки, які там навчалися, перебували на фронті [6, с. 68].

Ейфорію патріотично налаштованої молоді ледь загасила реальність із поверненням 26 січня із фронту до Константинівської школи її юнаків у кількості 300 осіб [13, с. 10]: “брудні, змучені, ледве плентались, - як тіні...” [6, с. 68]. Їх повернення з-під Бахмача було обумовлено безвихіддю: відсутністю харчів, амуніції, а головне – військового посилення, за яким, власне, вони і повернулися, залишивши незначну кількість бойових товаришів для оборони позицій.

На жаль, реалії дали зрозуміти, що війська немає, а єдиною бойовою силою, ще не досить вишколеною (впродовж 5-6 днів [13, с. 10]), без військового однострою (юнаки були вдягені у власний одяг) та якісної зброї (рушниця, які отримала сотня були старі та поржавілі) була Перша сотня Студентського куреня, який отримав наказ вирушати на фронт [6, с. 69].

На чолі першої сотні став студент Українського університету Оверко Омельченко, який уже мав бойовий досвід. Сотню було поділено на 4 чети. Комендантом однієї з них було призначено Павла Кольченка, бунчужним – учня 8 класу Сушицького [6, с. 68].

27 січня 1918 р. Студентський курінь від’їхав відстоювати важливий залізничний вузол, який відкривав дорогу на Київ. Ніч із 27 на 28 січня пройшла спокійно, однак активно: 28 стрільців викопали землянки обабіч залізничного насипу. Того ж дня на ст. Крути з Києва прибув паротяг з залізничною платформою, на якій було встановлено гармату. Командиром цієї гармати був старшина полку ім. Б.Хмельницького С. Лощенко. Платформа з гарматою зайняла позицію між лівим та правим флангами українських

військ. Під час бою він під'їжджав до сусідньої станції Пліски та відчайдушно обстрілював ворожі війська, що дратувало більшовиків [6, с. 69–71].

Ось як характеризує сотника Лощенка дин із кулеметників Студентської сотні, який підписувався як Б.С-ко. „Пригадую і досі, як увесь час героїчно вів себе артилерійський офіцер у блакитно-жовтому військовому картузі. Стріляв він надзвичайно мітко і швидко. Гомін його гармати не стихав ні на хвилину“ [7, с. 22].

За словами учасника та свідка бою під Крутами, полковника армії УНР Степана Самійленка „пополудні 28 січня 1918 р., командир Першого автопанцерного дивізіону – підполковник Чорний, одержав наказ від начальника гарнізону м. Києва – полковника Юрія Капкана – вислати другого дня вранці на станцію Крути шість автопанцерників. Перший автопанцерний дивізіон, що стояв на той час у Києві, на Печерську (недалеко від товарової станції), складався з трьох чот, по три автопанцерники в кожній (два – з двома кулеметами „Максим“ і один – з трьома кулеметами „Максим“ та однією гарматою) [12]“.

С. Самійленко був заступником командира дивізіону, який, на той час, не міг виконати наказ, а саме вислати на станцію Крути шість автопанцерників, а мав змогу надіслати лише чотири, бо решта автопанцерників потребувала ґрунтового технічного огляду. Вночі 28 січня на станцію Київ-товаровий вирушили чотири автопанцерники. Не зважаючи на те, що їхати від Києва до Крут всього декілька годин, ешелону вдалося приїхати на станцію Крути пополудні 29 січня із причини саботажу залізничників. Потяг зупинився не доходячи до Крут, бо станція і всі дороги до неї були закриті потягами.

Окрім того, ввести в дію автопанцерники, які являли собою неабияку силу (дев'ять кулеметів „Максим“ і одна гармата), виявилось неможливим з огляду на негоду, глибокий сніг, яким автопанцерникам було важко рухатися. Саме тому обслуга автопанцерників була, виключно, бездіяльними свідками бою під Крутами [12].

РОЗДІЛ II

БІЙ ПІД КРУТАМИ: ЗДОБУТКИ ТА ПРОРАХУНКИ ВІЙСЬКОВОЇ ШКОЛИ

Зранку 29 січня 1918 р. біля залізничної станції Крути (між Бахмачем та Ніжином) українські війська готувалися до бою. Загальне керівництво військами, зосередженими на станції, здійснював начальник Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького сотник Ф.Тимченко (*Додаток 1*). Його штаб розташовувався в ешелоні, що стояв на самій станції та до якого було причеплено окремий вагон з набоями. За кілька сотень метрів перед станцією зайняли позиції українські підрозділи. Ліворуч від залізничного насипу розташувалися студентська сотня та вояки «куреня Смерті», праворуч – юнаки Військової школи Б. Хмельницького (*Додаток 2*).

Студентська сотня була поділена на чотири чоти по 28–30 осіб. Три чоти розмістились на позиціях і почали споруджувати шанці. Одна чота Студентської сотні залишилася в якості резерву на станції. Крайній лівий фланг Студентської сотні прикривали рештки Вільного козацтва, «куреня Смерті» [7, с. 12]. Ці підрозділи були підкріплені кількома кулеметами зі складу Школи Б. Хмельницького. Загальне керівництво лівою ділянкою фронту взяв командир Студентської сотні, студент Українського Народного університету штабс-капітан О. Омельченко. Праворуч від залізничного насипу зайняли позиції 1-а, 2-а та 3-я юнацькі сотні Першої Української військової школи імені гетьмана Б.Хмельницького – разом до 180 старшин та юнаків. У резерві на станції залишилась 4-а юнацька сотня – 60 юнкерів [7, с. 12–13].

Начальником всього фронту – як лівого, так і правого флангу, був командир пішого куреня Військової школи сотник А. Гончаренко (*Додаток 3*). Загалом у Крутах перебувало близько 450 студентів, гімназистів та юнаків, які мали на озброєнні 8–10 (за іншими даними - 18) кулеметів та одну гармату на залізничній платформі [7, с. 13].

Ось, яку характеристику бойовій підготовці українських підрозділів подав у власних спогадах свідок подій, полковник Армії УНР Степан Самійленко: “юнаки військової школи були добре навчені військової справи, але малочисельні, тоді як Вільне козацтво – не тільки не було достатньо ознайомлене “із способом провадження бою, а навіть і з ужитком пальної зброї” [12].

Проти них радянське командування зосередило досить значні сили. По-перше, це була т. зв. полтавська колона 1-ї “армії” П.Єгорова, яка нараховувала 1300 багнетів, по-друге – 2-я “армія” Р.Берзіна – понад 3500 багнетів, підрозділи з 3-ї “армії” Кудинського – майже 800 багнетів. Безпосередньо під час бою на допомогу цим військам прибув з Олександрівська 1-й Петроградський зведений загін [7, с. 13]. Більшовицькі сили в районі Крут нараховували близько 6 тисяч солдат та балтійських матросів. Однак, у бою безпосередню участь взяли до 3 тисяч осіб. Таким чином, радянські війська у кілька разів чисельно переважали захисників Крут.

Наступ більшовиків почався зранку 29 січня 1918 р. На лівому фланзі проти студентів наступали матроси-балтійці та сибіряки з армії Р.Берзіна. Правий фланг, де знаходились юнаки, атакували червоногвардійці зі складу загонів П.Єгорова.

Кулемети студентів та юнаків стріляли дуже влучно. Згідно матеріалів вище зазначеного кулеметника Студентської сотні Б.С-ко: «...як почався бій, то більшовицька артилерія змовкла, стріляла увесь час тільки наша» [7, с. 22].

Гармата С. Лоценка біла по тилах ворожого розташування. Радянські війська мали надзвичайно важкі втрати. Солдати-сибіряки повернули назад і замітингували, відмовляючись іти у новий наступ. У цей час гарматна батарея Р.Берзіна, що до того часу досить невдало біла по території перед позиціями українських військ, перенесла свій вогонь на саму станцію. Це спонукало Ф.Тимченка відвести свій потяг, до якого було також причеплено вагон із набоями, за кілька кілометрів від станції у напрямку Києва.

Більшовицькі лави, незважаючи на вбитих та поранених, уперто просувалися вперед. Частини, що відходили до тилу, замінялись новими загонами. Поступово в оборонців почали закінчуватись набої, і сотник А.Гончаренко наказав С. Лоценку наздогнати потяг та привезти на позиції набої. Паротяг з гарматною платформою залишив фронт. Помітивши це, більшовики перейшли у черговий наступ [7, с. 15].

На позиціях студентів та юнаків почали замовкати кулемети – перегріті на морозі вони швидко псувались. У цей час петроградські червоногвардійці з 1-го Петроградського загону, а також замоскворецька та тверська червоні гвардії почали рішучий наступ на правий фланг, де знаходились юнаки. На поле бою прибув і панцирний потяг матроса Полупанова, який впритул став обстрілювати ст. Крути [7, с. 15]. “... Наші окопи, станція і потяги засипалися ворожими стрільнами і кулями, але кріпко трималися наші ... Все перемішалось... Стріляли один одного ... Обливалися кров'ю багнети... Але вдесятеро більше ворогів перемогли ... ” [9, с. 120].

За таких обставин сотник А. Гончаренко віддав наказ студентам і юнакам відступати. Але правий і лівий фланги були розділені між собою залізничним насипом, по якому вже курсував ворожий панцирний потяг, тому вчасно наказ про відступ отримали лише сотні Першої Української військової юнацької школи [7, с. 19].

Відступаючи з поля бою, юнаки Школи Б. Хмельницького забирали з собою не лише кулемети, а й тіла своїх товаришів та поранених, оскільки, поховань в районі місця бою не було виявлено [1, с. 3].

Червоногвардійці та ворожий панцирний потяг запекло переслідували юнаків. Свідченням цьому є спогади комісара замоскворецької червоної гвардії: «Так ми і просувалися вперед, доки не зупинились перед розібраними неприятелем рельсами. Подальший наступ вирішили вести стрілковим ланцюгом...» [7, с. 19].

Випередивши червоногвардійців, потяг швидко увірвався на ст. Крути. З вагонів панцирного потягу на платформу вискочили матроси й одразу кинулися на чоту зі складу Студентської сотні, що була на станції, та вмить роззброїли її. Також матросам вдалося захопити кількох поранених зі Студентської сотні та її командира – сотника Омельченка. Решта Студентської сотні, а також вільні козаки та вояки куреня Смерті обійшли станцію Крути, і, користуючись сутінками, невдовзі приєдналися до ешелону, де на них уже чекали юнаки Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Б. Хмельницького [7, с. 23]. Залишаючи позиції, А. Гончаренко відзначав: «Бойовий наказ наша молодь виконала, а пам'ять полеглих оповита ореолом слави, стала зразком для майбутніх поколінь!..» [3, с. 132].

У полон до більшовиків під час бою потрапило 36 старшин, студентів та гімназистів. Серед них: 6 поранених із числа вояків Студентської сотні та 1 гімназист, що виявився сином машиніста, який возив членів українського радянського народного секретаріату, було відправлено на лікування до Харкова (всі вони залишилися живі); 27 полонених студентів та гімназистів, включаючи сотника О. Омельченка, було трохи згодом розстріляно прямо на станції Крути; 2 старшин (один з них – прапорщик Павло Кольченко, інший, можливо – прапорщик К. Велігорський) були як трофеї забрані червоногвардійцями та матросами, замучені, а їхні понівечені тіла було викинуто на залізничному перегоні в районі Ніжина. Такі дії більшовиків пояснювалися тим, що вони були розлючені великими втратами особового складу, а тому, катували і страчували студентів [7, с. 23-24]. Рештки П.Кольченка було знайдено у березні 1918 р. та перепоховано разом із тілами 27 розстріляних: «батьки й родичі ледве змогли впізнати загиблих, так понівечені були трупи: розбиті голови, вибиті зуби, виколоті очі» [10, с. 284].

Тіла страчених були поховані місцевим священником на кладовищі с. Печі. 19 березня 1918 р. їх у кількості 27 (за іншими джерелами – 28) було з почестями перепоховано на Аскольдовій могилі у Києві [1, с. 3]. Всіх інших, які загинули в бою, селяни поховали таємно у різних місцях, і їх не вдалося віднайти.

Із вивченого нами списку загиблих воїнів, похованих на Аскольдовій могилі, немає жодного воїна Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького. Однак, вони є у списку воїнів, які залишилися живими. Серед них:

„- Валентин Атамановський – юнак Першої Української юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького.

- Аверкій Гончаренко (командир куреня Першої Української юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького, командуючий боєм під Крутами. Учасник бою з більшовиками за “Арсенал” у Києві; начальник канцелярії Головного отамана С. Петлюри. Після Першої світової війни жив у Західних країнах, а згодом оселився у США. Автор історичного дослідження “Бій під Крутами” (1962 р.)).

- Заквалінський - юнак Першої Української юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького. Після Першої світової війни – майор Польської армії [5, с. 147].

- С. Магальяс - юнак Першої Української юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького. Після Першої світової війни жив у Західних країнах, здобув богословську освіту, висвятився на священника.

- Михайло Михайлик - юнак Першої Української юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького у Києві, поручник армії УНР, член Повстанського штабу ген. Ю. Тютюнника у 1921 р. З 1922 р. жив у Польщі. Автор спогаду про бій під Крутами “День 16 січня 1918 року” (1932 р.)

- С. Могила - юнак Першої Української юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького у Києві [5, с. 148].

- Модест Семирозум - юнак Першої Української юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького у Києві, сотник армії УНР. Після Першої світової війни жив у Західних країнах.

- В. Уманець - юнак Першої Української юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького у Києві, після Першої світової війни проживав у Західних країнах, здобув богословську освіту, висвятився на священника.

- Чорпіта - юнак Першої Української юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького у Києві. Після Першої світової війни жив у Західних країнах.

- Микола Ярців - юнак Першої Української юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького у Києві, сотник “ [5, с. 149].

Дослідникам Українського інституту національної пам’яті (м. Київ) вдалося зібрати матеріали щодо 44 учасників бою під Крутами від Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького. Серед них, окрім вище зазначених імен, такі: Блаватний, Богаєвський Микола, Боженко Северин, Бурко Демид, Винник Федір, Горошко, Горячко Сергій, Данилюк Матвій, Дзюблик Василь, Дудка Г. Ємець, Заїка Іван, Захарченко Д., Кушнір Іван та Михайло, Лавренко Михайло, Лисогір Семен, Семен Лощенко, Лукович (Лякович), Матвієнко Степан, Монкевич Борис, Недада (Недава) та інші [14, с. 34–35].

Втрати українців у Крутянській битві становили, за одними даними, від 80 до 100 загиблих (у т. ч. й страчених після бою студентів), втрати більшовиків – не менше 300 вбитих. На думку дослідників, загальні втрати росіян могли складати до 1500 убитих та поранених [1, с. 3].

На думку інших дослідників, фактичні втрати українських військ під Крутами були такими: Військова школа: вбитих – 8–10; поранених – 25–30. Разом: 33–40 вбитих та поранених юнаків. Їхні прізвища, на жаль, невідомі; Студентська сотня: вбитих у бою – 10–12; розстріляних та замордованих – 29; поранених – 30–35; полонених – 7. Разом: 76–83 вбитих і поранених студентів та гімназистів; втрати «курень Смерті», на жаль, невідомі [7, с. 25–26].

Варто констатувати основну роль у бою під Крутами саме бійців Школи Б. Хмельницького – майбутніх кадрових офіцерів, більшість із яких здобули бойовий досвід ще під час Першої світової війни [1, с. 2]. Відступаючи до станції Бобринь, Перша Українська юнацька військова школа імені Богдана Хмельницького та рештки Студентської сотні 30 січня 1918 р. з’єдналися з Гайдамацьким кошем Слобідської

України під керівництвом С.Петлюри [7, с. 26], таким чином створивши «чорну» та «червону» гайдамацькі сотні. Ці сотні ввійшли до складу Запорозького загону, дивізії та корпусу, з якого згодом постав Третій Слобідський гайдамацький полк, а юнаки, ветерани Крут і боїв за Київ, стали вже хорунжими української армії.

Бій під Крутами мав вагомe історичне значення, бо, триваючи понад п'ять годин [8, с. 517], (за іншими даними з дев'ятої ранку до сьомої вечора [2, с. 52]) затримав наступ більшовиків на Київ на декілька днів, тим самим дозволивши урядові УНР досягти міжнародного визнання України на переговорах у Бресті.

Підписання 9 лютого 1918 року між керівництвом УНР та державами Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) Брест-Литовського мирного договору стало, по суті, першим міжнародно-правовим актом, який визнав УНР – незалежною державою, суб'єктом міжнародного права [1, с. 3].

Однак, ще однією історичною подією для українського воїнства стало присвоєння 29 січня 2018 р., до 100-ї річниці історичних подій під Крутами та з метою вшанування подвигу Героїв Крут і військово-патріотичного виховання військовослужбовців Збройних Сил України, Президентом Петром Порошенком Військовому інституту телекомунікацій та інформатизації почесного найменування імені Героїв Крут. Відповідний Указ Глава держави підписав під час проходження урочистостей у присутності всього особового складу. Із нагоди присвоєння інституту імені Героїв Крут Верховний Головнокомандувач вручив начальникові інституту полковнику Євгену Степаненку бойовий прапор інституту (Додаток 4). «Інститут по праву заслужив високе звання імені Героїв Крут. Ним будуть пишатися і ті, хто навчається зараз, і ті, хто вже завершив його та служить в українському війську», - зазначив Президент П. Порошенко [11].

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження автору вдалося досягти поставленої мети та виконання визначених завдань:

- з'ясовано історичні передумови виникнення Першої української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького. Цими передумовами стали: 1) початок радянсько-української війни 1917 – 1918 рр., спричиненої проголошенням Третім Універсалом Центральної Ради створення Української Народної Республіки, що відкривало шлях українству до самостійності, проти якої активно виступав більшовицький уряд; 2) наступ на Київ військ російського підполковника М. Муравйова, що спонукало військове керівництво Центральної Ради на початку січня 1918 року вжити заходів щодо протидії більшовицькій агресії шляхом відправлення в район станції Крути на залізниці Москва-Київ добровольців Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Б.Хмельницького (створеної 20 листопада 1917 р. на території Першого Київського Костянтинівського військового училища (нині – Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації) за наказом Генерального секретаря з військових справ УНР Симона Петлюри); Першої сотні Допоміжного студентського куреня Січових Стрільців та Вільного козацтва;

- окреслено здобутки та прорахунки Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького у бою під Крутами 29 січня 2018 року. Серед здобутків варто назвати: 1) досить вдале розташування українських підрозділів з метою дати відсіч більшовицькому агресорові: ліворуч від залізничного насипу розташовувалася студентська сотня та вояки “куреня Смерті”, праворуч – 1-а, 2-а та 3-я юнацькі сотні Першої військової школи Б. Хмельницького – разом до 180 старшин та юнаків, тоді як 4-у

юнацьку сотню – 60 юнкерів було залишено на станції у резерві; 2) професійне керівництво в особі начальника школи – сотника Федора Тимченка та командира пішого куреня – сотника Аверкій Гончаренка, загартованих у боях Першої світової війни; 3) належна військова підготовка (вишкіл) юнаків Школи та навченої ними студентської та гімназійної молоді; 4) надання підкріплення іншим підрозділам кулеметами зі складу Військової школи; 5) наявність маневрової гармати сотника С. Лощенка, розташованої на залізничній платформі паротяга, яка заставала більшовицькі війська зненацька, завдаючи їм значних втрат.

Основними прорахунками Військової школи, а точніше, Центральної Ради, яка не змогла забезпечити юнацькі сили необхідним озброєнням та підтримкою армії, стала: 1) нестача зброї та набоїв; 2) значна перевага радянських військ (3 тис. осіб) над захисниками Крут (біля 450 воїнів);

- досліджено наслідки Крутянських подій для воїнства Першої української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького, Військового інституту телекомунікацій та інформатизації та України загалом. Наслідком бою під Крутами став відхід юних крутянців із поля бою з огляду на відсутність людського та збройного запасів. Не зважаючи на це, саме завдяки жертвості патріотично налаштованої молоді Військової школи, гімназистів та студентів Допоміжного куреня Січових стрільців, членів Вільного козацтва, вояків “куреня Смерті” вдалося “затримати” противника, результатом чого стало підписання 9 лютого 1918 р. між УНР, з однієї сторони, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, з іншої, Брест-Литовського мирного договору. Результатом його підписання стало визнання вище зазначеними країнами УНР як незалежної держави та декларування їхньої боротьби проти більшовицької Росії.

Більше того, героїзм крутянців саме Першої української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького, створеної на території Першого Київського Костянтинівського військового училища (нині – Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації) сприяв присвоєнню ВІТІ 29 січня 2018 р., до 100-ї річниці історичних подій під Крутами, почесного найменування – імені Героїв Крут.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бій під Крутами. Інформаційні матеріали [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.calameo.com/read/0033149501c143d5beb11>
2. Васильєв С. Вікопомний урок історії // Військо України. – 2018. – Січень. – С. 50–53.
3. Гончаренко А. Бій під Крутами / А. Гончаренко // Крути : Збірка у пам'ять героїв Крут / Упор. О. Зінкевич, Н. Зінкевич. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2017. – С. 124–132.
4. «До українського студентства» / Нова Рада. – Київ. – 1918. – 11 січня // Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Любовець (керівник); О. М. Березовський, С. В. Бутко, А. О. Тищенко, І. В. Цимбал. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 43–44.
5. Журавльов Д. В. Бій під Крутами / Д. В. Журавльов // 100 ключових подій української історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=q1WZBAAAQBAJ&pg=PT199&dq=історія+першої+юнацької+школи+б.+х&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwi9k9_nip7ZAhW
6. Крути : Збірка у пам'ять героїв Крут / Упор. О. Зінкевич, Н. Зінкевич. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2017. – 422 с.
7. Крути: 100 років подвигу, 1918–2018 / Упор. Тинченко Я.Ю. – К.: ЛАТ & К, 2018. – 44 с.
8. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2013. – 965 с.
9. Михайлик М. День 29 січня 1918 р. / М. Михайлик // Крути : Збірка у пам'ять героїв Крут / Упор. О. Зінкевич, Н. Зінкевич. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2017. – С. 117–120.
10. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Вид. 2-ге, випр. та доп. – Харків : Вид-во «ШКОЛА», 2008. – 608 с.
11. Президент присвоїв Військовому інституту телекомунікацій та інформатизації почесне найменування імені Героїв Крут // Офіційне інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-prisvoyiv-vijskovomu-institutu-telekomunikacij-ta-45694>
12. Самійленко С. Крути / С. Самійленко [Електронний ресурс] // Прометей. – 1961. – 2 лютого. – Режим доступу: https://www.e-reading.club/bookreader.php/1000139/Samiylenko_Stepan_-_Krut.html
13. Солдатенко В. Ф., Любовець О. М. Бій під Крутами: історія, символ, пам'ять / В. Ф. Солдатенко, О. М. Любовець // Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Любовець (керівник); О. М. Березовський, С. В. Бутко, А. О. Тищенко, І. В. Цимбал. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 7–26.
14. Список встановлених учасників бою під Крутами. Перша Київська юнацька школа ім. Б. Хмельницького // Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Любовець (керівник); О. М. Березовський, С. В. Бутко, А. О. Тищенко, І. В. Цимбал. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 34–35.

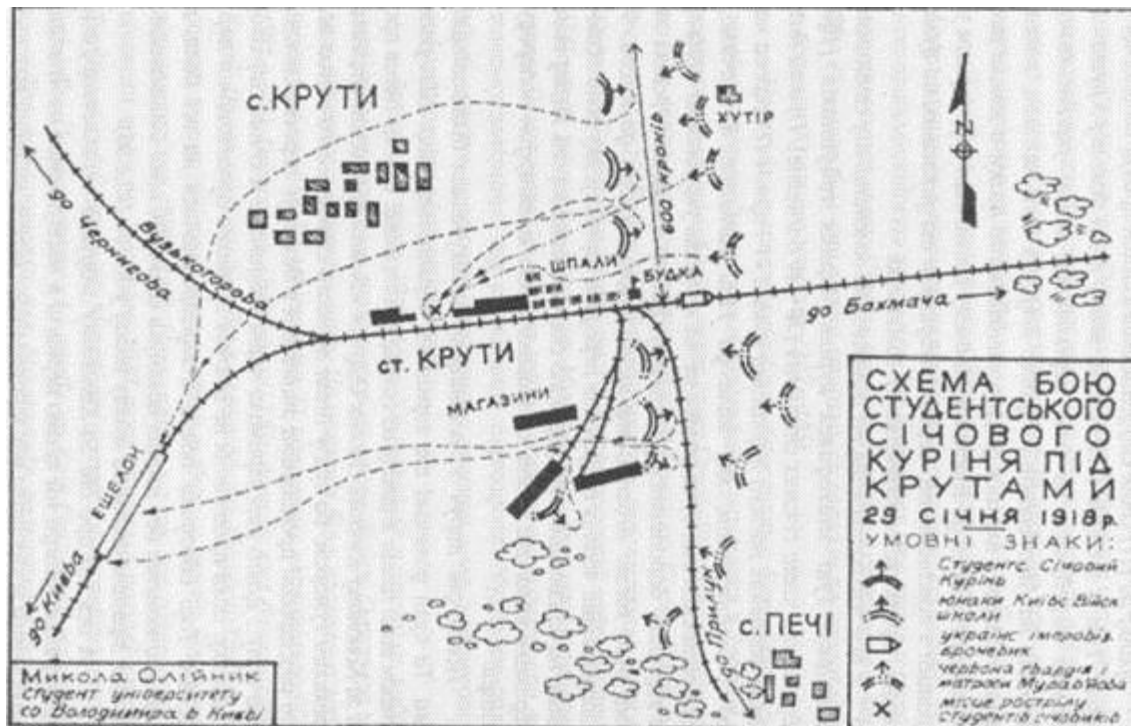
ДОДАТКИ

Додаток 1

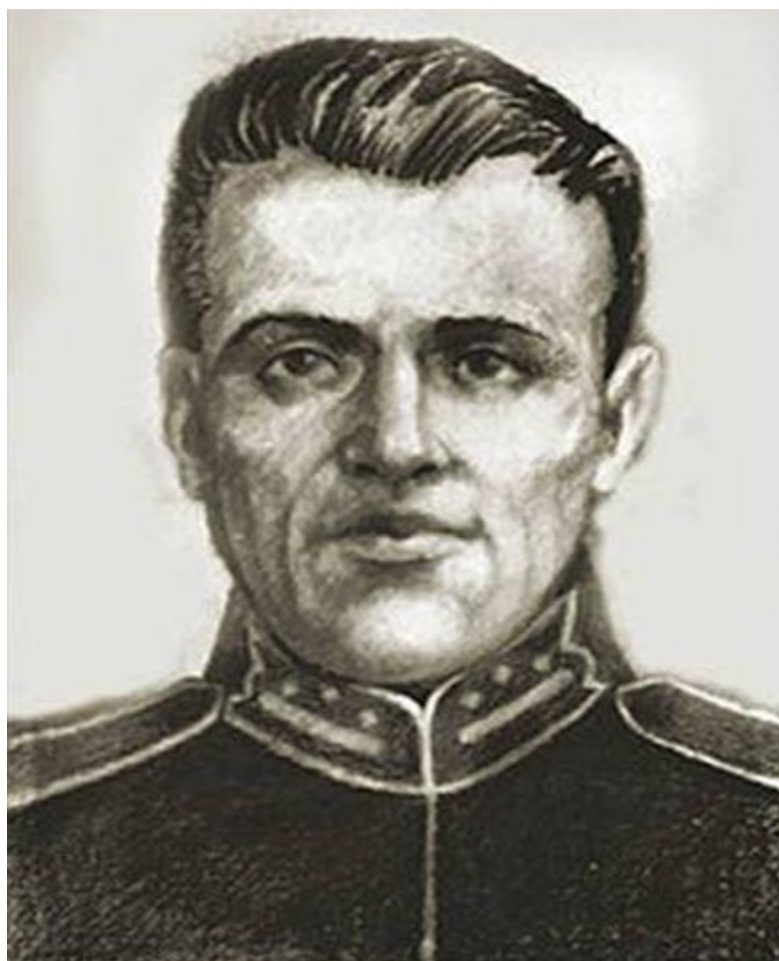
Федір Тимченко – сотник, начальник Першої Української військової юнацької школи імені гетьмана Богдана Хмельницького

Схема бою під Крутами 29 січня 1918 р.

Аверкій Гончаренко – командир Військової школи імені Б.Хмельницького і начальник фронту у бою під Крутами

Президент присвоїв Військовому інституту телекомунікацій та інформатизації почесне найменування імені Героїв Крут

Добавлено: 29.01.2018

